

KOLEN EN KAMPEN

**Tewerkstelling van politieke delinquenten in Nederlandse steenkolenmijnen
1945-1958**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Maastricht,
op gezag van de Rector Magnificus, Prof.dr. Pamela Habibović
volgens het besluit van het College van Decanen,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 12 oktober 2022 om 13.00 uur

door

Anna Maria Jozefina Schoot Uiterkamp

Inhoud

Inleiding	12
Inleiding	13
Nederland	14
Regio's	16
Dwangarbeid?	17
Tewerkstelling in de geschiedschrijving	19
Dit onderzoek	20
1 Zuid-Limburg na de bevrijding	24
1.0 Inleiding	25
1.1 Najaar 1944	25
1.2 De steenkolenmijnen	26
1.3 Kampen en bijzondere rechtspraak	28
2 Tewerkstelling in de mijnen 1945-1958	32
2.0 Inleiding	33
2.1 Begin van de tewerkstelling	33
Tewerkstelling in mijnen	36
De steenkolenmijn Willem-Sophia	40
Tewerkstelling bij de steenkolenmijn Willem-Sophia	42
2.2 Uitbreiding van de tewerkstelling	46
Herziening van de overeenkomst	53
Werving, selectie en keuring van tewerkgestelden	57
Reacties van mijnwerkers	61
Dwangarbeid?	65
2.3 Duur van de tewerkstelling en strafvermindering	66
Toegestane strafduur	66
Selecteurs	72
Voorwaardelijke invrijheidstelling	75
Gratiëring	77
2.4 De eerste lichting tewerkgestelden	82
Bronnen	82
Aantallen	83
Vroegere werkgever, beroep en herkomst	86
Functies binnen de mijn	91
Leeftijd	97
Duur van de tewerkstelling	99

Ontslagredenen	101
Twee of meer keren aangesteld	103
Reden voor detentie: NSB- of SS-lidmaatschap	105
Casussen	109
Conclusie	111
2.5 Overige lichtingen	112
Bonafide en niet-bonafide Duitsers	112
SS'ers	122
Duitse politieke gevangenen in Nederland	126
Indië-weigeraars	129
2.6 Aspecten van het werken in de steenkolenmijnen	134
Administratie	134
Diensten	136
Gevaren	137
Werkweigering en staking	139
2.7 Tewerkstellingsperiodes, aantallen tewerkgestelden en kolenproductie in Limburgse mijnen	140
Ondergronds	141
Bovengronds	144
Niet-bonafide Duitsers	149
Kolenproductie	153
2.8 Samenvatting en conclusie	154
3 Huisvesting en kampregime	156
3.0 Inleiding	157
3.1 Kampen, strafgevangenen en Rijkswerkinrichtingen	161
Limburgse kampen	161
Organisatie van de Zuid-Limburgse kampen	164
Kampen in de Mijnstreek	166
Bouw van kampen in de Mijnstreek	168
Aantal politieke gevangenen	173
3.2 Toezicht, discipline en verzorging	177
Bewaring, behandeling, differentiatie, groepsgrootte	178
Transport van en naar de mijnen; de mijnpolitie	184
Gezondheidszorg	190
Geestelijke en sociale verzorging	193
Vluchtpogingen en ontsnappingen	200
3.3 Ontwikkeling en ontspanning	204

Lezingen en cursussen	205
Boeken en kranten	208
<i>Dienende arbeid</i>	210
Film	213
Muziek, toneel en cabaret	217
Sport, spel en huisvlijt	220
Decembervieringen	223
3.4 Contact met de buitenwereld	229
Brieven schrijven	230
Bezoekregeling	233
Huwelijksproblemen	237
Verlof en verlofcentrum	240
Bezoeken van de pers	249
3.5 Conclusie	251
4 Re-integratie in de samenleving	254
4.0 Inleiding	255
4.1 Van politieke gevangene naar vrije mijnwerker	255
4.2 Huisvesting	268
4.3 Kiesrecht	273
4.4 Conclusie	275
Samenvattingen & impact	277
Samenvatting en eindconclusie	278
Summary	286
Impactparagraaf	294
Bijlagen	296
1. Aantallen in Limburgse steenkolenmijnen ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten, ultimo augustus 1945 tot en met ultimo december 1957	297
2. Aantallen en percentages van ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten in Staatsmijnen, particuliere mijnen en totaal Limburgse steenkolenmijnen, ultimo juni 1946 tot en met ultimo november 1952	303
3. Aantallen en percentages ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten, op totale formele sterkte ondergronds in Staatsmijnen, particuliere mijnen en totaal Limburgse mijnen, ultimo juli 1946 tot en met ultimo augustus 1948	305

4. Percentages ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten, op totale formele sterkte ondergronds in de verschillende Limburgse Staats- en particuliere mijnen, ultimo juli 1946 tot en met ultimo augustus 1948	306
5. Percentages ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten, op totale formele sterkte ondergronds in verschillende Limburgse Staats- en particuliere mijnen, ultimo september 1948 tot en met ultimo december 1957	307
6. Aantallen in Limburgse steenkolenmijnen ondergronds tewerkgestelde niet-bonafide Duitsers, ultimo juni 1946 tot en met ultimo augustus 1949	310
7. Aantallen en percentages van ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten en niet-bonafide Duitsers in Staatsmijnen, particuliere mijnen en totaal Limburgse steenkolenmijnen, ultimo juni 1946 tot en met ultimo augustus 1949	312
8. Formele personeelssterkte ondergronds inclusief niet-bonafide Duitsers en percentages niet-bonafide Duitsers op totale formele personeelssterkte ondergronds, in de particuliere mijnen Oranje-Nassau Mijn III, mijn Julia en de Domaniale Mijn, ultimo juni 1946 tot en met ultimo augustus 1949	314
9. Percentages ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten, en niet-bonafide Duitsers op totale formele personeelssterkte ondergronds in de particuliere mijnen Oranje-Nassau Mijn III, Julia, Domaniale Mijn, ultimo juli 1946 tot en met ultimo augustus 1949	316
10. Kampen voor politieke delinquenten in Zuid-Limburg 1944-1958: naam, locatie, periode, bestemming, ressort	318
11. Kampen voor politieke delinquenten in Zuid-Limburg	337
Kaart 1. Kampen 1944-1945	337
Kaart 2. Kampen 1946-1947	338
Kaart 3. Kampen 1948-1958	339
Legenda kaarten 1 tot en met 3	340
12. Overzicht tabellen	342
Bronnen & literatuur	344
Geraadpleegde archieven	345
Radiodocumentaires	347
Geraadpleegde literatuur	348
Ten slotte	357
Dankwoord	358
Afkortingen	360
Register	362
Curriculum vitae	370

Inleiding

Inleiding

Vanaf 1990, nadat de Berlijnse Muur gevallen was en het Sovjetimperium ontbonden, kwam het begrip *Transitional justice* of *Overgangsjustitie* op. Transitie is daarbij ‘de aanduiding voor de overgang van een situatie van burgeroorlog of onderdrukking naar een rechtsstaat’. Academics gingen onderzoeken hoe voormalige Oostbloklanden personen behandelden die mensenrechten hadden geschonden.¹ Later werd het onderzoeksgebied uitgebreid tot andere landen en begonnen historici de term ook voor de periode direct na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog te gebruiken. In België startte Luc Huyse met het project: *Transitional justice after war and dictatorship. Learning from European experiences (1945-2000)*, dat leidde tot de bundel: *Transitional justice and memory in Europe (1945-2013)*.² Aan de hand van een gemeenschappelijke vragenlijst behandelden diverse auteurs de transitie van een bezet land naar een vrij land, daarbij vooral aandacht bestedend aan het overgangsrecht. Drie invalshoeken kunnen worden onderscheiden: respectievelijk de rechtspraak vóór de oorlog, de inrichting van de rechtspraak tijdens de eigenlijke overgangsperiode vlak na de oorlog, en de vraag hoe daarover gedacht werd in de tijd daarna.³ Achtereenvolgens kwamen West-Duitsland, Frankrijk, België en Nederland aan de orde, landen die elk op een eigen manier omgingen met hun transitieproblemen. In de bundel kwamen ook Portugal, Spanje, Griekenland, Hongarije en Polen aan bod, die veel later een transitie doormaakten na beëindiging van dictaturen in de jaren zeventig en negentig van de vorige eeuw. Voor mijn onderzoek waren deze artikelen minder relevant.

Frankrijk, België en Nederland zijn in meerdere opzichten met elkaar vergelijkbaar. De drie landen waren door nazi-Duitsland bezet en hebben veel geleden. Maar daarmee hield de vergelijking op. Frankrijk was tot 1943 maar voor een deel bezet, het andere deel stond onder gezag van maarschalk Philippe Pétain, die samenwerkte met de Duitsers. Hoe moesten Pétain en zijn meelopers beoordeeld worden na 1944, waren ze te vergelijken met collaborateurs in het bezette Frankrijk?⁴ België was volledig bezet geweest en kende tussen 1940 en 1944 een militair bestuur. Duitsers hadden tijdens de Eerste Wereldoorlog het land ook al bezet en de Belgen hadden daarna ervaring opgedaan met het aanpakken van collaborateurs. Kon men na 1944 hetzelfde handelen als na 1918? En hoe was hun behandeling in Wallonië, in vergelijking met die in Vlaanderen?⁵ In Nederland was de situatie weer totaal anders. Het was vóór de oorlog neutraal geweest, was van 1940 tot 1945 bezet, het stond onder een burgerlijk bestuur en werd in etappes bevrijd.⁶

In een samenvattend hoofdstuk vergeleek Luc Huyse de transitie naar nieuwe rechtstaten in de verschillende landen. Hij toonde aan dat bij het ontwikkelen van overgangs-

¹ Citaat uit <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/transitie-en-transitional-justice-overgangsjustitie>; zie ook: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>, beide sites geraadpleegd op 21 jan. 2022.

² Wouters ed., *Transitional justice*.

³ Wouters, ‘The use of history’.

⁴ Baruch, ‘Changing things’.

⁵ Wouters en Luyten, ‘A consensus of differences’.

⁶ Romijn en Schumacher, ‘Transitional justice in the Netherlands’.

recht in het algemeen diverse stadia zijn te onderscheiden. Direct na de oorlog stonden de bevrijde gebieden voor belangrijke keuzes: moesten mensen ter verantwoording worden geroepen die op enige manier hadden meegewerkt aan de bezettende macht of niet? Moest men ze berechten, of kon men het boek sluiten en zonder meer overgaan naar een nieuwe tijd? Het land moest immers opgebouwd worden en daarbij was iedereen nodig. Waren de vroegere wetten, van vóór de bezetting, wel toereikend om daden uit de bezettingstijd te beoordelen of te veroordelen? Vervolgens kwam na een tijd de volgende vraag naar boven: moesten ‘foute’ mensen uitgesloten worden of was re-integratie beter? Met uitsluiten werd niet alleen gevangenneming bedoeld, maar ook iemand stateloos maken, ontneming van kiesrecht, en het confisqueren van goederen.⁷ Een volgend stadium: het aandacht hebben voor oorlogsslachtoffers, hun materiële en psychische noden, kwam veel later aan de orde.⁸

Tijdens een transitieperiode kon er een omkering van waarden optreden: daders werden slachtoffers, slachtoffers werden daders. Direct na de oorlog werden vermeende collaborateurs massaal opgepakt en tijdelijk in kampen opgesloten. Van vrije mensen werden het ‘politieke delinquenten’, die in eerste instantie vaak waren overgeleverd aan voormalige verzetsmensen die soms zelf, maar dan onder de Duitse bezettingsmacht ‘politiek delinquent’ waren geweest. Sommigen van hen werden nu zelf dader omdat ze uit wraak hun oude vijanden slecht gingen behandelen. Daarbij kwamen de nieuwe politieke gevangenen ook nog vaak terecht in beruchte voormalige kampen als Amersfoort, Vught en Westerbork. Dit leidde in sommige gevallen tot wantoestanden. Vragen die bij deze omvorming opkomen zijn: in wat voor soort kampen traden wantoestanden op, waarom konden vroegere gevangenen bewaker worden, hoe was de voedselsituatie, hoe waren de hygiënische omstandigheden?⁹

Nederland

Hoe kwam in Nederland de transitie tot stand? Wat gebeurde er met leden van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), met voormalige SS'ers, Oostfrontstrijders, landverraders, verkliekers, kortom al degenen die ‘fout’ waren geweest in de oorlog? Bevrijde Nederlanders maakten direct na de bevrijding, net als in andere landen snel een keuze. Gevangennemen, in kampen opsluiten en straffen lag het meest voor de hand, gegeven de enorme behoefte aan vergelding die onder de bevolking leefde. Al tijdens de oorlog waren besluiten genomen om hen te bestraffen, apart van bestaande wetgeving. Na de bevrijding werden ze in groten getale gevangengenomen en berecht door Tribunalen en Bijzondere

⁷ Huyse, ‘Comparing transitional justice experiences in Europe’.

⁸ Nederlandse voorbeelden hiervan zijn de boeken die de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO) vanaf 2001 publiceerde: Bossenbroek, *De meelstreek*; Kristel ed., *Polderschouw*; Kristel ed., *Binnenskamers*, in het bijzonder hierin Mooij, ‘De langste schaduw’.

⁹ Diverse artikelen in De Vito, Futselaar en Grevers ed., *Incarceration and regime change*, vooral: De Vito, Futselaar en Grevers, ‘Incarceration and regime change’.

Gerechtshoven.¹⁰ Daarnaast was er sprake van ‘zuivering’ van onder meer ambtenaren en politiefunctionarissen, die tijdens de oorlog hadden doorgewerkt. De vraag kwam op of dezen hun functie wel konden behouden.¹¹

Na een paar jaar bleek de periode, waarin de behoefte aan wraak en afrekening alles overheerste, achter de rug te zijn. De meeste mensen wilden vooruit, hadden het al gauw wel gehad met het oude vijanddenken. De keus van tribunalen en rechtbanken voor (vaak) lange vrijheidsstraffen kwam steeds meer op gespannen voet te staan met de politieke realiteit. De behoefte aan afrekening met ‘landverraders’ werd gaandeweg minder sterk. De gemiddelde Nederlander had genoeg andere zorgen aan zijn hoofd. Hoe kreeg hij/zij voldoende eten, kleding, of woonruimte?¹²

Over collaboratie in Nederland is veel literatuur verschenen. We moeten hierbij denken aan studies over: Wat is collaboratie? of Wat voor mensen waren collaborateurs?¹³ Daarnaast verschenen er artikelen en boeken over de kampen zelf. Hierin werd vooral de slechte behandeling van ‘foute’ Nederlanders vlak na de oorlog benadrukt. Enkele politieke gevangenen publiceerden zelf al vroeg getuigenissen, vooral met het doel om de regering ter verantwoording te roepen of om hun eigen zaak te bepleiten.¹⁴ In de loop der tijden werd het beeld van de kampen steeds zwarter, zonder nieuwe bewijzen.¹⁵ In het bijzonder de journalist Koos Groen liet zich hierover uit, in steeds dikkere werken. De toon was daarbij zeer beschuldigend.¹⁶

De beoordeling c.q. veroordeling van collaborateurs kwam aan de orde in de geschiedschrijving van L. de Jong.¹⁷ Cruciaal voor het onderwerp is het boek: *In plaats van bijltjesdag* van A.D. Belinfante. Zijn boek is nog steeds het standaardwerk over de Nederlandse vorm van overgangsrecht: de Bijzondere Rechtspleging. Als één van de beleidsmakers beschreef hij hierin van binnenuit de totstandkoming en uitwerking van deze aparte vorm van rechtspraak.¹⁸ Peter Romijn heeft later in zijn proefschrift *Snel, streng en rechtvaardig* uitgebreid geschreven over het beleid met betrekking tot ‘fout’ en de daarbij optredende politieke dilemma’s.¹⁹

¹⁰ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 17-256.

¹¹ Romijn en Schumacher, ‘Transitional justice in the Netherlands’, 143-147.

¹² *Ibidem*, 138-143. Zie voor andere zorgen: Blom, ‘Jaren van tucht en ascese’.

¹³ Voorbeelden: Hofman, *De collaborateur*; Enning en Grevers, ‘Kollaboration als Pathologie?’. Zie ook: De Haan en Romijn, ‘Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie’.

¹⁴ Van der Vaart Smit en Russel, *Kamptoestanden 1944-’45-’48*.

¹⁵ Grevers, ‘Van zwarte bladzijde naar zwartboek’.

¹⁶ Groen, *Landverraders, wat deden we met ze?*; *Idem*, *Landverraad*; *Idem*, *Fout en niet goed*. Zie ook: Grevers, ‘Voorbij Bijltjesdag?’.

¹⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, de delen 9, 10a en 12. *Epiloog, eerste en tweede helft*.

¹⁸ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*. Zie voor het belang van Belinfante de onepageineerde inleiding van Peter Romijn in de fotomechanische herdruk van *In plaats van bijltjesdag* (Amsterdam 2006).

¹⁹ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid en 2^e dr.: Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening*.

Regio's

In de aangehaalde bijdragen over de *overgangsjustitie* gaat het vooral om landen als geheel. Aan regio's wordt nauwelijks aandacht besteed. Dat is enerzijds begrijpelijk - het betrof een eerste inventarisatie van de stand van zaken rond transitie - anderzijds teleurstellend, zeker in landen waar de bevrijding zich in fasen voltrok zoals in Nederland. In 1981 wees A.F. Manning al op het belang van onderzoek naar de bijzondere situatie in het bevrijde Zuiden.²⁰

Romijn en Schumacher gaan in hun bijdrage in de bundel uit 2014 niet in op het feit dat Zuid-Limburg al in september 1944 werd bevrijd, behalve bij het beschrijven van de zuivering. Die werd volgens hen vooral een moeizaam proces in het eerder bevrijde Zuiden van Nederland. Het leidde tot conflicten tussen leden van het voormalige verzet en het Militair Gezag dat daar gedurende acht maanden de interim-regering vormde.²¹ Doordat de Nederlandse regering nog meer dan een half jaar in Londen zat, fungeerde het Militair Gezag veel langer dan ooit de bedoeling was. Dit had tot gevolg dat de bovengenoemde keuzes al eerder gemaakt moesten worden, vooral wat betreft de arrestatie van mensen. Massaal werden ze aangehouden, vaak op vage verdenkingen. Ze werden in kampen opgesloten, ook om te voorkomen dat ze van binnenuit sabotage zouden plegen en de bevrijding van de rest van het land zouden kunnen vertragen.²²

In de praktijk was de opsluiting, berechting en tenuitvoerlegging van de vonnissen in grote mate mede afhankelijk van economische en sociale omstandigheden, die per regio kon verschillen. Er heerste na de oorlog een tekort aan alles: voedsel, huisvesting, transport et cetera, kortom de economische situatie was zeer slecht. Ook dit aspect behandel ik in mijn onderzoek, opnieuw aan de hand van de Zuid-Limburgse situatie. De Limburgse steenkolenindustrie, basis van de nationale economie, lag plat. Het Militair Gezag zette alles op alles om zo snel mogelijk deze industrie weer op gang te krijgen. Delven van kolen was prioriteit nummer één. Kolen waren nodig voor verwarming van huizen, maar ook voor de opwekking van elektriciteit en het weer op gang brengen van fabrieken. Installaties waren beschadigd, en personeel was voor een deel verdwenen. Onderduikers hadden de mijnen verlaten, collaborateurs en Duitsers waren ontslagen en veel mijnwerkers werden liever grensbewaker of kozen voor een ander beroep dan ondergronds werken. Er ontstond grote sociale onrust, er braken stakingen uit. Om orde op zaken te stellen, besloot de regering na de bevrijding van heel Nederland de Limburgse steenkolenmijnen onder Beheer te plaatsen. Zij benoemde dr. ir. Chr. Th. Groothoff, directeur van Staatsmijnen, tot Beheerder van de Nederlandse steenkolenmijnen. De staat voerde daarna van juni 1945 tot 1 januari 1949 het beheer uit over de vier particuliere mijnmaatschappijen, net als bij Staatsmijnen.²³

Een mogelijke oplossing voor het personeelsprobleem zou misschien het inzetten van

²⁰ Manning, 'Het bevrijde Zuiden'.

²¹ Romijn en Schumacher, 'Transitional justice in the Netherlands', 143-145.

²² Huyse, 'Comparing transitional justice experiences in Europe', 352.

²³ Raedts, *De opkomst*, 176-195; Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*; Nijhof, 'De hoogtijdagen van het overleg', 335-344.

politieke gevangenen kunnen zijn. Enerzijds zaten er in Zuid-Limburg duizenden mensen gevangen in grote kampen, die bewaakt en gevoed moesten worden. Anderzijds zaten de mijnmaatschappijen met een groot personeelstekort. Met andere woorden, kon men het juridische probleem van behandeling van politieke gevangenen misschien koppelen aan het oplossen van een economisch probleem? Maar kon dat zomaar, konden gevangenen wel gaan samenwerken met vrije mijnwerkers? Was er geen sprake van dwangarbeid? Of wilde men dat juist?

Dwangarbeid?

Het was niet vreemd dat mensen bij de behandeling van collaborateurs op de gedachte van dwangarbeid kwamen. Collaborateurs moesten gestraft worden en hoe kon dat beter dan door hen gedwongen in de mijnen te laten werken. Vanouds werden in de mijnbouw, niet alleen in de steenkoolmijnen, maar ook bijvoorbeeld in diamant-, goud- en zilvermijnen gebruik gemaakt van verschillende vormen van gedwongen arbeid. Vanaf de 19^e eeuw was de behoefte aan kolen steeds groter geworden door de toenemende industrialisatie. Vooral bij het opstarten van mijnen waren veel arbeidskrachten nodig. Die waren zeker in afgelegen gebieden niet altijd voorhanden. Verschillende vormen van dwang werden daarbij niet uitgesloten. Dat kon variëren van schuldslavernij [afbetaling van schulden door werk] en contractarbeid tot werkstraffen en slavernij. Deze vormen bestonden naast vrije loonarbeid.²⁴ Op West-Sumatra in Nederlands-Indië werd bij de Ombilinmijn eind 19^e eeuw het tekort aan personeel 'opgelost' door politieke en gewone gevangenen gedwongen te laten werken. De gevangenen werden uit andere delen van de kolonie aangevoerd.²⁵

Ook in recentere tijden werd in steenkoolmijnen gebruik gemaakt van dwangarbeid. De bundel *Zwangsarbeit im Bergwerk* uit 2005 geeft hiervan talrijke voorbeelden.²⁶ Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden Vlamingen en Polen vanuit de door Duitsers bezette gebieden aangetrokken om in het Ruhrgebied kolen te gaan delven, aanvankelijk vrijwillig, later gedwongen. Hetzelfde lot trof ook Russische krijgsgevangenen.²⁷ In de Tweede Wereldoorlog was dwangarbeid aan de orde van de dag. Duitse mijnwerkers moesten het leger in, wat leidde tot grote personeelstekorten. In het Ruhrgebied werden vervolgens dwangarbeiders uit verschillende bezette landen in de mijnen ingezet, naast Russische krijgsgevangenen.²⁸ In de mijnen rond Aken werkten vanouds veel Limburgers. Zij pendelden dagelijks vanuit grensplaatsen op en neer naar Duitsland. Er was geen sprake van dwang. Wel werden ze tijdens de oorlog aan steeds strengere regels onderworpen en beschouwden Duitsers hen als tweede keus: lui, ongedisciplineerd, enzovoort. In België

²⁴ Knotter, 'Mining'. Voorbeelden van onvrije arbeid in mijnen geeft ook Lucassen, *De wereld aan het werk*, 250-251, 343.

²⁵ Knotter, 'Migration and ethnicity', 20.

²⁶ Tenfelde en Seidel ed., *Zwangsarbeit im Bergwerk*; Tenfelde en Seidel, 'Arbeitseinsatz und Zwangsarbeit'.

²⁷ Rawe, 'Kriegsgefangene'.

²⁸ Seidel, '“Ein buntes Völkergemisch”'.

en Noord-Frankrijk werden onder valse voorwendselen Poolse mijnwerkers geronseld, die daar al jaren woonden. In plaats van in huizen werden ze in kampen ondergebracht en onder strenge bewaking gesteld. Na juni 1941 werden ook Kroatische dwangarbeiders ingezet, naast burgers uit de Oekraïne en Russische krijgsgevangenen.²⁹

Was er in de hiervoor genoemde gebieden sprake van mijnen in Duitsland zelf, in de bezette gebieden zoals in Noord-Frankrijk en België werd het personeelstekort op een andere manier aangepakt. Mijnwerkers die als soldaat tegen de Duitsers hadden gevochten, waren krijgsgevangen gemaakt en mochten niet terug naar hun eigen mijnen. In plaats van hen werden vanaf juli 1942 arbeiders uit de Oekraïne en Russische krijgsgevangenen naar Noord-Frankrijk en België versleept en gedwongen ondergronds te werken.³⁰

In Nederland was dwangarbeid ook in het vizier gekomen. Vanaf de zomer van 1942 werden de duimschroeven in de Limburgse mijnen aangeschroefd. De Duitse *Beauftragter* voor de mijnen, H.W. Bruch probeerde ook in Limburg Russische krijgsgevangenen te laten werken. De mijndirecties waren sceptisch en wisten de zaak te traineren tot begin 1944. Er werden tekeningen gemaakt voor twee barakkenkampen, waarvan er één bij de Oranje-Nassau Mijn IV ook werkelijk in juli 1944 gebouwd werd. De bevrijding in dat najaar verhinderde de komst van Russen.³¹ Dwangarbeid was voorkomen, maar was de gedachte eraan ook weg, bijvoorbeeld voor collaborateurs? Volgens Willibrord Rutten niet. Hij concludeerde in zijn bijdrage aan de bundel uit 2005 dat de mijndirecties volop hebben geprofiteerd van dwangarbeid, die politieke delinquenten na de bevrijding hadden verricht.³² Klopt die conclusie wel?

In de Belgische mijnen was ook na de bevrijding sprake van een tekort aan arbeidskrachten. Hoe losten de regering en de maatschappijen het probleem daar op? De maatregelen liepen aanvankelijk uiteen van het bevoordelen van mijnwerkers tot en met een algehele mobilisatie voor ondergrondse arbeid en zelfs tot dwangarbeid voor Duitse en Hongaarse krijgsgevangenen en het mogelijk gedwongen tewerkstellen van collaborateurs.³³ Helen Grevers vergeleek in haar proefschrift *Van landverraders tot goede vaderlanders* uit 2013 de opsluiting en bestraffing van collaborateurs in Nederland en België, in het laatste land 'incivieken' genoemd. In België kon de regering direct het heft in handen nemen, omdat bijna het gehele land in september 1944 in een paar dagen tijd bevrijd werd. Daarna kon men gauw tot internering en bestraffing van de incivieken overgaan. Internering was een tijdelijke veiligheidsmaatregel en was niet als straf bedoeld. Zodra betrokkenen geen gevaar meer voor de samenleving vormden, konden ze worden vrijgelaten. De Belgische regering besloot tot straf veroordeelde incivieken in te zetten in de mijnen. In Belgisch-Limburg werden mijnkampen ingericht, van waaruit de veroordeelden vrijwillig in de mijnen konden werken en in aanmerking konden komen voor strafvermindering. In het zuiden van Nederland moest daarentegen de arrestatie en opsluiting overgelaten worden aan het Militair Gezag, totdat de rest van het land in mei 1945

²⁹ Müller, 'Vom Grenzgängerwesen'. Opmerkingen over Limburgers 171, 173.

³⁰ Piquet, '“Privilegierte” Zwangsarbeiter'. Zie ook: Piquet, *Charbon, travail forcé*, 224-230, 245-310.

³¹ Rutten, '“Russen” nicht erwünscht'; *Idem*, 'Russen niet gewenst'.

³² *Idem*, '“Russen” nicht erwünscht', 536; *Idem*, 'Russen niet gewenst', 190.

³³ Coppieters, *De Belgische kolenslag*, 237-276, 319-337.

ook vrij was. Bestrafing liet op zich wachten omdat de bijzondere rechtbanken nog niet waren geïnstalleerd. Pas daarna was strafoplegging mogelijk. Tot dan zat men onveroordeeld opgesloten.³⁴ Een deel van hen ging werken in de mijnen.

Tewerkstelling in de geschiedschrijving

Dat een aantal politieke delinquenten korte of langere tijd in afwachting van hun proces of tijdens hun strafperiode arbeid hebben verricht in Nederlandse steenkolenmijnen is betrekkelijk onbekend binnen de landelijke geschiedschrijving. De Jong en Belinfante stipten het aan.³⁵ In de context van de mijnbouwgeschiedenis is er pas laat aandacht voor geweest. Terwijl C. Raedts in 1974 slechts één zin aan de tewerkstelling wijdde, behandelde Serge Langeweg in zijn proefschrift uit 2011 kort de inzet van politieke gevangenen.³⁶ Buiten de wetenschappelijke wereld was er helemaal geen aandacht voor de tewerkstelling, afgezien van een paar artikelen in de regionale pers in de jaren veertig.³⁷ Pas eind jaren 1970 verschenen er enkele persoonlijke verhalen over het werken in een mijn, waarbij ook het samenwerken met politieke delinquenten aan de orde kwam. Er werd negatief over gesproken, men had het alleen over werken met SS'ers.³⁸ In een serie radiodocumentaires voor de Regionale Omroep Zuid (ROZ), uitgezonden in juni 1980, werd deze kwestie opnieuw behandeld, maar nu neutraler. Er werden zelfs gewezen politieke gevangenen geïnterviewd.³⁹ Het VPRO-programma *Het spoor terug* ging in april 1988 en januari 1989 ook in op het werken in de mijn, niet alleen door vrije arbeiders en politieke gevangenen, maar ook door dienstweigeraars, waarbij het commentaar uiterst kritisch was.⁴⁰ Eigenlijk kritischer dan er door tijdgenoten tussen 1945 en 1958 over werd gesproken. Vervolgens bleef het lang stil, afgezien van een zakelijk artikel van Marcel Krutzen uit 2010 in het regionaal-historische tijdschrift *Het land van Herle*.⁴¹ Hierna bracht Marcia Luyten het thema in 2015 in haar boek *Het geluk van Limburg* opnieuw naar voren. Zij sprak over 'oorlogsmisdadigers' die in augustus 1945 in twee mijnen aan de slag gingen.⁴² Zo waren de geïnterneerde collaborateurs in een paar decennia van politieke delinquenten via NSB'ers en SS'ers, allemaal gelijkgeschakeld tot oorlogsmisdadigers. Maar klopte dit? Waren het wel allemaal oorlogsmisdadigers of zaten er ook kleine krabbelaars tussen? Hoe en wanneer is dat beeld veranderd? Hoe kunnen we die veranderingen verklaren?

³⁴ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*.

³⁵ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 306-309; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Dl. 12. Epiloog, eerste helft*, 625-626.

³⁶ Raedts, *De opkomst*, 195; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 116-117.

³⁷ Bijvoorbeeld: Reckman en Nieuwenhuys, 'Gestraften in de mijn'.

³⁸ Nijsten, *Ik blanke zwarte slaaf*; Nijsten, Bours en Hautvast, *Mijnwerkers*; Benedict [moet zijn Benedic], *Herinneringen van een mijnwerkersvrouw*. Opnieuw verschenen als: Benedict en Prins, *Herinneringen aan Trude Benedict*.

³⁹ Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*; Dister en Kusters, *Reconstructie sport en politiek*.

⁴⁰ VPRO radio, *Cheerio!* 4; VPRO-radio, *Afscheid van Indië* 2.

⁴¹ Krutzen, 'Over strafkampen'; zie ook: Krutzen, 'Kranten over de tewerkstelling'.

⁴² Luyten, *Het geluk van Limburg*, 131.

De sluiting van alle steenkoolmijnen in Zuid-Limburg in een relatief kort tijdsbestek (1965-1974) bezorgde de regio een wrange nasmaak. Werkloosheid, gezondheidsproblemen, silicose, schamele pensioenen: dat alles versterkte het gevoel dat de Mijnstreek schromelijk tekort was gedaan. Het verklaart, minstens voor een deel, waarom nogal wat publicaties over de geschiedenis van de mijnbouw die verschenen in de jaren zeventig, tachtig en negentig, zeer kritisch van toon zijn. Het was een tijd van omzien in wrok.⁴³ Dat verklaart misschien ook waarom de tewerkstelling van politieke delinquenten in de mijnen in de jaren veertig en vijftig decennia later in een heel ongunstig daglicht kwam te staan. Die tewerkstelling van 'foute' Nederlanders scheen achteraf een bewijs te meer hoezeer in Nederland het mijnwerkersberoep altijd al ondergewaardeerd was.

Dit onderzoek

Mijn proefschrift wil voorzien in een leemte, die ontstaan is in het transitie-onderzoek. Het gaat dieper in op de regio Zuid-Limburg. Aan de orde komen vragen als: Hoeveel mensen werden er gearresteerd en waarom? In welke kampen werden ze geplaatst? Trad er een omkering van waarden op? Wanneer begon de procesvoering? Ging men over tot strafvermindering en wanneer? Hoe was het verblijf in de kampen in vergelijking met gewone gevangenen? Trad daar nog een verandering op na verloop van tijd? Deze thema's worden aan de hand van de Zuid-Limburgse situatie onderzocht en waar mogelijk vergeleken met de situatie elders.⁴⁴ Ook de vernieuwingen in het gevangeniswezen zullen daarbij behandeld worden.⁴⁵

Bij mijn onderzoek gaat het steeds om politieke delinquenten en niet om 'gewone' gevangenen oftewel mensen die bijvoorbeeld voor diefstal of moord zijn veroordeeld. De termen 'politieke delinquenten' en 'politieke gevangenen' werden na de bevrijding naast en door elkaar gebruikt, waarbij met 'politieke delinquenten' meestal onveroordeelden werden bedoeld en met 'politieke gevangenen' veroordeelden. Nu eens bedoelden gezagsdragers er alleen NSB'ers mee, dan weer collaborateurs in het algemeen. Later werd het een overkoepelend begrip, waarmee ook SS'ers of oorlogsmisdadigers konden worden aangeduid binnen de strafgevangenen.⁴⁶

Het onderzoek van Grevers en anderen stelde mij in staat om de situatie in de Limburgse mijnen te vergelijken met die in België.⁴⁷ Behandeld worden vragen als: Van wie ging het initiatief uit tot tewerkstelling, van de landelijke regering, net als in België, van het Militair Gezag of misschien van de mijnmaatschappijen zelf? Vanaf wanneer werden de collaborateurs tewerkgesteld, was er sprake van dwangarbeid zoals Rutten oordeelde, of stelden ze zich vrijwillig beschikbaar?⁴⁸ Konden deze gevangenen misschien eerder vrijkomen doordat ze ondergronds gingen werken? Werden ze betaald en hoe waren de

⁴³ Perry, 'Van vader op zoon', 95-96.

⁴⁴ Bijvoorbeeld Grevers, 'Voorbij Bijltesdag?'

⁴⁵ Grevers, 'De opsluiting van collaborateurs'.

⁴⁶ Zie voor gebruik term 'politieke delinquent' ook Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 121.

⁴⁷ Coppieters, *De Belgische kolenslag*; Minten, 'De tewerkstelling'.

⁴⁸ Rutten, '“Russen” nicht erwünscht', 536; *Idem*, 'Russen niet gewenst', 190.

overige arbeidsvoorwaarden? Over hoeveel mensen hebben we het eigenlijk? Hoelang werden ze tewerkgesteld? Hoe stonden hun familieleden er tegenover? Blevten ex-tewerkgestelden later in de mijnen werken? Werden ze toen anders bejegend dan ‘vrije’ mijnwerkers? Woonden de voormalige gedetineerden in aparte wijken?

In 2017 en 2018 heb ik artikelen gepubliceerd over de tewerkstelling van politieke gevangenen.⁴⁹ Ze vormen de basis van dit proefschrift. Teksten van deze artikelen komen verspreid over de hoofdstukken 1 tot en met 3 terug, aangevuld met resultaten van nieuw onderzoek. Omdat er nog niet veel literatuur over dit onderwerp was verschenen, moest ik uitgebreid archiefonderzoek verrichten. Het raadplegen van stukken van de verschillende overheidsinstanties uit de naoorlogse periode, naast die van de steenkolenmijnen, lag voor de hand. De meeste waren overgedragen aan het voormalige Rijksarchief in de provincie Limburg, het huidige (Regionaal) Historisch Centrum Limburg (R)(HCL), en aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), beide in Maastricht. Een deel van de archieven was nog niet openbaar toegankelijk. De Rijksarchivaris gaf mij toestemming om de archieven van het Militair Gezag Limburg en die van de Strafgevangenen en Rijksinrichtingen in de Mijnstreek te raadplegen. Ook van de directeur van het SHCL mocht ik diverse archieven inzien, die officieel gesloten waren. Een deel van de daar aanwezige archieven was reeds openbaar gemaakt.⁵⁰

Er trad echter een probleem op bij de archieven van Staatsmijnen en het daarin ondergebrachte archief van het Beheer. De verschillende onderdelen zijn weliswaar naar het HCL overgebracht, maar alleen het Centraal Archief DSM in Heerlen heeft de bevoegdheid de inzage al dan niet toe te staan. Hoewel Staatsmijnen en het Beheer der Mijnen overheidsinstellingen waren, zijn bij de privatisering van Staatsmijnen tot DSM in 1966 en bij de overbrenging van de archieven naar het Rijksarchief in Limburg geen regelingen getroffen voor de openbaarheid van in de overheidsperiode gevormde archiefstukken. De stukken die ik wilde raadplegen (1945-1958) vallen onder die periode. Normaal zou voor deze stukken de Archiefwet 1995 gelden, waarbij openbaarheidsstelling onder voorwaarden mogelijk was geweest. Ondanks diverse verzoeken en brieven tussen 2016 en 2018 van mij en van mijn promotor prof. dr. A. Knotter tot in de hoogste echelons van DSM, besliste DSM echter negatief. ‘DSM heeft toegang tot het archief geweigerd. Reden hiervoor is gelegen in het feit dat het desbetreffende deel van het archief persoonlijke informatie bevat en het DSM op grond Privacy wet- en regelgeving niet is toegestaan u inzage in dat deel van het archief te verschaffen’.⁵¹

Dit negatieve besluit had grote gevolgen voor mijn onderzoek. Het archief van één van de belangrijkste actoren in de periode 1945-1949 kon ik daarom niet raadplegen. Ik nam mijn toevlucht tot het archief van het Ministerie van Economische Zaken in Den Haag, aanwezig in het Nationaal Archief. De Beheerder moest immers rapporteren aan zijn minister. Belangrijke stukken heb ik op die manier kunnen achterhalen. Ook vond

⁴⁹ Schoot Uiterkamp, ‘“Voorloopig in alle stilte “’; *Idem*, ‘Stutter, houwer, vliegenier’.

⁵⁰ RHCL, archief Militair Gezag Limburg (MGL), 07.E09, en RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03. Zie voor een overzicht de geraadpleegde archieven.

⁵¹ Privéarchief A. Schoot Uiterkamp: ‘Brief Advocaat DSM, Mevr. Mr. M.G.I.A. van Haastert-Allertz aan A. Perry-Schoot Uiterkamp, 18 juli 2018.

ik afschriften van overeenkomsten en andere afspraken in archieven van de particuliere mijnen die in Maastricht aanwezig waren. Van deze mijnarchieven bleek vooral dat van de Willem-Sophia (WS) een rijke bron. Op het moment van afsluiting van mijn proefschrift was de inventarisatie van dit archief nog niet voltooid. De inventarisnummers waarnaar ik verwijs kunnen afwijken van die in de definitieve inventaris. Verder raadpleegde ik in Den Haag het archief van het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, voor nadere informatie over de kampen. Aanvullingen heb ik gevonden in tijdschriften en kranten, waarbij ik gebruik heb gemaakt van Delpher.⁵²

Het ging mij in de eerste plaats om het beleid, en niet zozeer om de individuele beleving van de tewerkgestelde delinquenten. Op grond van archiefonderzoek en literatuur kon ik standpunten en meningen van beleidsmakers, directieleden, gevangenispersoneel, en vakbondsbestuurders weergeven. Aan de hand van in archieven bewaard gebleven brieven van gedetineerden, gepubliceerde egodocumenten en de reeds genoemde radiodocumentaires, heb ik ook enig licht kunnen werpen op de manier waarop de politieke gevangenen hun detentieperiode hebben beleefd. Om redenen van privacy heb ik personen bij het citeren geanonimiseerd, tenzij iemands identiteit al bekend was uit biografische literatuur, bijvoorbeeld Melchert Schuurman, Henri van Hoof of Max graaf de Marchant et d'Ansembourg.⁵³ Van het zelf afnemen van interviews heb ik afgezien. De meeste direct betrokkenen zijn immers al overleden of hoogbejaard.

Ik ga nauwelijks in op de daden van collaborateurs, of ze nu alleen maar lid waren geweest van de NSB, of op Joden hadden gejaagd, mensen gefolterd of vermoord. Op grond van de geraadpleegde archieven was dat ook niet goed mogelijk. Het gaat in mijn onderzoek over hoe men al die 'foute' mensen na de oorlog behandelde, niet om opnieuw een oordeel over hen te vellen, hoe moeilijk het soms ook is oordelen achterwege te laten. Ismee Tames verwoordde het aldus: 'Rond sommige onderwerpen blijft een aura van mysterie en huivering hangen. Een van die onderwerpen is de Waffen-SS'.⁵⁴ Huivering betekent niet dat je van historisch onderzoek daarom maar moet afzien, wat voor nare kanten er ook aanzitten.

Na een inleidend hoofdstuk 1 over de situatie in Zuid-Limburg na de bevrijding, ga ik in hoofdstuk 2 in op de tewerkstelling van politieke gevangenen. In hoofdstuk 3 komen de kampen aan de orde, en schenk ik aandacht aan de veranderende opvattingen over gevangenhouding en reclassering. In hoofdstuk 4 belicht ik hoe het de ex-politieke gevangenen verging na hun vrijlating. Ten slotte formuleer ik in de samenvatting en conclusie een eindoordeel over de transitie van een bezet naar een vrij Zuid-Limburg, in vergelijking met de rest van Nederland.

⁵² <https://www.delpher.nl/>.

⁵³ Valk, 'Pantsers stooten door'; Van Hoof, *Dubbele tongen*; Bronzwaer, *Max graaf de Marchant*.

⁵⁴ Tames, 'De Waffen-SS'ers', III.

HOOFDSTUK

Zuid-Limburg na de bevrijding

1.0 Inleiding

In vergelijking met België verliep de bevrijding van Nederland heel traag. Werden de Duitsers in een paar dagen uit België verdreven, in het noordelijke buurland duurde dat proces ruim acht maanden. De transitie van een bezet naar een vrij land deed zich in Nederland het eerst voor in het bevrijde Zuiden. Het had tot gevolg dat het omschakelingsproces in het Zuiden maar langzaam op gang kwam. Op allerlei gebieden traden overgangsproblemen op, waarbij ad hoc oplossingen gevonden moesten worden, omdat het land als geheel nog niet bevrijd was. De twee grootste problemen daarbij waren het weer op gang brengen van de economie en de internering van grote groepen collaborateurs. Op beide gebieden werd het Zuiden een soort proeftuin.

1.1 Najaar 1944

In september 1944 bevrijdde het Amerikaanse leger het Zuiden van Limburg, eerst Maastricht op 14 september, een paar dagen later Heerlen en pas omstreeks 5 oktober Kerkrade. Veel was verwoest, niet alleen huizen en fabrieken, maar ook bruggen en wegen. Er heerste chaos, er was schaarste aan levensmiddelen en sociale onrust greep om zich heen in de Mijnstreek. En wat moest men doen met collaborateurs? In grote aantallen werden ze gevangengenomen en in provisorische kampen opgesloten. De Nederlandse regering in ballingschap was nog in Londen gevestigd. Tijdens de oorlog was besloten dat bij afwezigheid van de regering een Militair Gezag zou worden ingesteld. En zo kwam Zuid-Limburg net als de rest van het bevrijde Zuiden voorlopig onder Militair Gezag, met als Provinciaal Militair Commissaris luitenant-kolonel H.J.H. Vullingshs, later opgevolgd door majoor mr. C.W.A. Schurmann.¹ In de Mijnstreek werd majoor ir. C.M.J.A.F. Nicolas tot militair commissaris benoemd en als Inspecteur-Generaal van de Mijnen aangesteld.² Hij moest orde op zaken stellen en de productie herstellen. Dat ging moeizaam. Hij voelde zich tegengewerkt door de Provinciaal Commissaris Schurmann.³

Het Militair Gezag had vergaande bevoegdheden. In deze chaotische situatie moest het dagelijks leven weer op gang komen, scholen geopend, fabrieken opgestart, huizen gebouwd. De mijnen moesten weer volop gaan produceren. Veel mijnwerkers verlieten echter de mijnen, hadden genoeg van het zware werk, wilden liever werken voor het Amerikaanse leger, meehelpen om de rest van Nederland te bevrijden. Ondergedoken vluchtelingen, mensen die aan de *Arbeitseinsatz* waren ontsnapt, en studenten wilden terug naar hun oude werk of studie en verlieten de mijnen. Mijnwerkers en mijnbeambten met een Duitse nationaliteit werden direct ontslagen, net zoals NSB'ers en andere meelopers. Er ontstond daardoor een groot tekort aan ondergronds personeel.

¹ Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*; Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! Deel 1*, 61; *Idem, Deel 2*, 162-163; Pilipiec, *Herinneringen*, 109; Van Zandvoort ed., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 153-188.

² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 493: 'Gestencild briefje', 30 okt. 1944; RHCL, archief MGL, 07.E09, inv.nr. 4682, map 208: 'Brief', 23 juli 1945.

³ RHCL, archief MGL, 07.E09, inv.nr. 4682, map 206: 'Brief Nicolas aan Schurmann', 1 dec. 1944.

Een volgend probleem vormden de zeer grote aantallen in kampen opgesloten mannen en vrouwen. Wat moest men met hen doen? Men was het erover eens dat die streng gestraft moesten worden. Maar hoe moest dat geregeld worden met politie en rechtbanken? De belangrijkste kwesties waren het oplossen van het personeelstekort bij de mijnen en het aanhouden, gevangenhouden en berechten van politieke gevangenen. In de praktijk zouden deze aan elkaar gekoppeld worden.

1.2 De steenkolenmijnen

Twaalf mijnen produceerden in Nederland steenkolen: de Staatsmijnen Wilhelmina in Terwinselen, Emma in Treebeek, Hendrik in Brunssum en Maurits in Geleen, en de particuliere mijnen Oranje-Nassau Mijnen (ON) met de ON I, II, III en IV rondom Heerlen, de maatschappij Laura & Vereeniging (LV) met de mijnen Laura en Julia in Eygelshoven, de mijn Willem-Sophia (WS) in Spekholzerheide en de Domaniale Mijn (DM) te Kerkrade.⁴ In 1939 leverde Staatsmijnen 61 procent van de gezamenlijke steenkolenproductie, met netto ruim 7,8 miljoen (7.854.000) ton kolen. De gezamenlijke particuliere mijnen leverden 5 miljoen (5.007.000) ton. Tijdens de bezetting bleef de productie tot eind 1943 door Duitse druk redelijk stabiel. Direct na de bevrijding stortte de productie echter in. Installaties waren vernield, personeel liep weg, Duitsers werden ontslagen en er ontstond arbeidsonrust. Werkten kort voor de bevrijding nog 42.887 personen in de mijnen, eind september 1944 was dit gedaald tot 37.186 personen, van wie 21.590 ondergronds. Zo daalde bijvoorbeeld het personeelsbestand van de Domaniale Mijn van 2206 werknemers in 1944 tot 1891 in 1945. De netto productie in deze mijn was in het boekjaar 1944/45 minder dan de helft van het jaar daarvoor. Bij de kleinste mijn, de Willem-Sophia produceerde men na de bevrijding in 1944 gemiddeld op een dag slechts 397 ton, terwijl het daarvoor nog gemiddeld 1269 ton bedroeg. In de eerste maanden van 1945 schommelde de dagproductie tussen de 396 ton in februari en 500 in april 1945. Bij de Oranje-Nassau Mijnen en Laura & Vereeniging daalde eveneens het aantal personeelsleden en zakte de productie in. Bij Staatsmijnen was dit ook het geval maar in mindere mate. Was deze in 1943 nog verantwoordelijk voor 60 procent van de kolenproductie, in 1945 was het percentage opgeklommen tot 65 procent en bijgevolg het aandeel van de particuliere mijnen gedaald.⁵

Vooraf nadat ook de rest van Nederland was bevrijd ontstond er een schreeuwend tekort aan kolen. Er was een dringende behoefte aan kolen voor de wederopbouw. Nederland was afhankelijk van de eigen Limburgse mijnen; invoer uit andere landen was nagenoeg onmo-

⁴ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 27-40. Zie voor de afzonderlijke mijnen onder meer: Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*; Noltens ed., *Het wel en wee van L & V*; Arnold, 'Laura en Julia'; Pilipiec, *Herinneringen*; Geilenkirchen, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag*.

⁵ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 44-45, 272-277, bijlagen 2 en 3; Van Buren, 'Kolenwinning onder Duitse druk'; *Jaarverslag 1945 Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen*, 24-31; Geilenkirchen, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag*, 121; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 82: 'Note sur le Siège d'Exploitation situé à Spekholzerheide', 4 aug. 1945; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 227, 231; Arnold, 'Laura en Julia', 90-94.

gelijk, omdat ook daar tekorten bestonden.⁶ De regering probeerde steeds meer invloed te krijgen op het mijnwezen, en schroefde de druk op bij de particuliere mijnen. Ze verweet deze dat ze niet in staat waren de problemen grondig aan te pakken. De maatschappijen verzetten zich hevig. Het mocht niet baten. Op 8 juni 1945 werd het Koninklijk Besluit van 4 mei van kracht, bekend als het Buitengewoon Mijnbesluit, dat bepaalde dat de vier particuliere mijnmaatschappijen Oranje-Nassau Mijnen, Laura & Vereeniging, Willem-Sophia en de Domaniale Mijn voorlopig onder staatsbeheer waren gesteld. Dr. ir. Chr. Th. Groothoff, directeur van Staatsmijnen, werd benoemd tot Beheerder.⁷ De aandeelhouders bleven eigenaar van de mijnen, maar de opbrengst van de gedolven kolen verviel aan de staat, in ruil voor een schadeloosstelling, en de directies werden van hun bevoegdheden ontheven. Er werd per mijn een toezichthouder aangesteld die namens Groothoff het gezag uitoefende. De onderbeheerstelling kan men zien als een stap in de richting van nationalisatie van de hele Nederlandse mijnindustrie. Maar zover kwam het niet. Het Beheer duurde tot 31 december 1948⁸.

Tijdens de Beheer-periode herstelden de arbeidsproductiviteit en de productie zich in de Mijnstreek, maar de mijnen bereikten niet de niveaus van 1940. Een verklaring is te vinden in de 'algemene arbeidsmoeheid in de mijnstreek' en in het grote verloop onder het personeel. Dit laatste was eveneens in België het geval. De verwachting dat het Beheer de situatie van voor de oorlog zou herstellen, kwam niet uit. De meerderheid van de Staatscommissie-Couvée, die een onderzoek instelde naar een mogelijke socialisatie van de particuliere mijnen, stelde dan ook, dat het Beheer 'geen onverdeeld succes' was geweest. Socialisatie was niet nodig. Het zag er niet naar uit dat de particuliere mijnen in de toekomst in strijd met de algemene belangen zouden handelen. De regering sloot zich aan bij het advies. Met ingang van 1 januari 1949 konden de vier particuliere mijnmaatschappijen weer hun eigen gang gaan, zonder inmenging van de Staat. Daarna volgden volgens Peet en Rutten de 'Gouden Jaren' van de Limburgse steenkolenindustrie. De Nederlandse en buitenlandse economie groeiden uit tot een hoogconjunctuur tussen 1949 en het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw. Er was een grote vraag naar steenkool, waar de Limburgse mijnen van profiteerden. Wel bleef het tekort aan werknemers, vooral ondergronds, een voortdurende bron van zorg.⁹

⁶ Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 703-708.

⁷ Zie voor een levensbeschrijving van Groothoff: Klaassen, 'Groothoff, Christiaan Theodoor'.

⁸ SHCL, archief WS, EAN 603, inv.nr. 82; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 214-215, 231-233; Geilenkirchen, *Van Feierschicht tot vrije zaterdag*, 133-137.

⁹ Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 214-215, 254; citaten 215 en 254. Over België: Caestecker en Scholliers, 'Arbeidsmarkt van de Belgische mijnen', 1216-1217.

1.3 Kampen en bijzondere rechtspraak

In 1943 had de Londense regering diverse besluiten genomen met betrekking tot aanhouding en berechting van Nederlanders die met de Duitsers collaboreerden, waaronder het Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS). Gewone rechtspraak was volgens haar niet toereikend. Naast de bestaande wetgeving en rechtbanken moest een Bijzondere rechtspleging tot stand komen om ook strafbare feiten aan de kaak te kunnen stellen die niet in eerdere wetten waren vastgelegd. Er moesten zwaardere straffen opgelegd kunnen worden, inclusief de doodstraf. Voor de berechting van ernstige misdrijven was de oprichting van Bijzondere Gerechtshoven noodzakelijk, met beroepsrechters en procureurs-fiscaal als aanklagers. Voor hoger beroep werd het instellen van een Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag aangekondigd.

Aan deze reeks besluiten werd in september 1944 nog een Tribunaalbesluit toegevoegd. Er moesten Tribunalen komen voor de berechting van kleinere overtredingen: 'gedragingen die in strijd waren met de belangen van het Nederlandse volk of afbreuk hadden gedaan aan het verzet tegen de vijand en diens handlangers'. Hiermee werd bijvoorbeeld het lidmaatschap van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) bedoeld. Het zouden 'leken'-rechtbanken worden onder voorzitterschap van een jurist. Als tuchtmaatregel kon internering worden opgelegd, naast bijvoorbeeld ontzetting uit het actief en passief kiesrecht. Het oordeel moest voorgelegd worden aan een procureur-fiscaal (aanklager) bij een Bijzonder Gerechtshof. Deze moest zijn fiat-executie (toestemming) geven, voordat de veroordeelde bijvoorbeeld naar een interneringskamp kon worden overgebracht.¹⁰

In de chaotische werkelijkheid van het bevrijde Zuid-Limburg bleek het aanvankelijk niet mogelijk om volgens de besluiten te handelen. Ook al behoorde het tot de taak van het Militair Gezag om een speciaal opsporingsapparaat op te zetten met plaatselijke Politieke Opsporingsdiensten en om verdachten te arresteren, in de praktijk liep het anders. Direct na de bevrijding in september 1944 begonnen in het Zuiden oud-verzetssrijders en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten massaal 'foute Nederlanders' op te pakken en vast te zetten. Deze werden, al dan niet terecht, verdacht van NSB-lidmaatschap, aansluiting bij het Nederlandsche Arbeidsfront (NAF), collaboratie met de Duitse bezetters en onvaderlands gedrag, of van het treden in Duitse krijgsmacht. Duizenden mensen werden zonder enig uitzicht op een einde aan hun gevangenschap in kampen opgesloten, lichte en zware gevallen bij elkaar. Deze kampen waren bijvoorbeeld te vinden in Maastricht, Heerlen, Hoensbroek, Spekholzerheide, Valkenburg en Voerendaal. De situatie in veel van die kampen was slecht. Er ontbraken de noodzakelijke hygiënische voorzieningen en er was, overigens net als in de burgerwereld, een tekort aan voedsel. Pas begin 1945 werd het Militair Gezag werkelijk verantwoordelijk voor de politieke gevangenen en kreeg het

¹⁰ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 26-50, 87-108; Faber en Donker, *Bijzonder gewoon*, 8-9, 35-45; *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1944), Besluiten no. D 61(BBS) tot en met D 64 en no. E 101; Tribunaalbesluit 17 sept. 1944. Citaat uit: Noach, *De bijzondere rechtspleging*, 5, ook aangehaald in Faber en Donker, *Bijzonder gewoon*, 8. In Schoot Uiterkamp, '“Voorloopig in alle stilte”', 177 is de beroepsprocedure foutief weergegeven.

meer grip op de situatie.¹¹ Na de opheffing van het Militair Gezag kwam vanaf januari 1946 het beheer van de kampen te vallen onder het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) en daarmee uiteindelijk onder het Ministerie van Justitie.¹²

Politieke gevangenen werden zoveel mogelijk berecht in de plaatsen waar ze hun daden hadden verricht. Hun slachtoffers konden de openbare zittingen daardoor gemakkelijk bijwonen, of getuigenis afleggen. De oprichting van Tribunaal en Bijzondere Gerechtshoven had heel wat voeten in de aarde. In Zuid-Limburg werd op 11 januari 1945 het eerste Tribunaal geïnstalleerd in Maastricht, waarna in juni van dat jaar afdelingen daarvan volgden in Heerlen en Sittard. De veroordelingen kwamen langzaam op gang. In Maastricht volgde de eerste Tribunaal-uitspraak pas op 27 september 1945, een jaar na de bevrijding.¹³

De installatie van de vijf Bijzondere Gerechtshoven liet nog langer op zich wachten. Voor de zuidelijke provincies kwam er zo'n gerechtshof in Den Bosch, met een kamer (afdeling) in Maastricht. Hier begon op 29 april 1946 het proces tegen Max graaf de Marchant et d'Ansembourg, tijdens de oorlog Commissaris van de Provincie Limburg. Al op 14 mei 1946 volgde het vonnis: vijftien jaar gevangenisstraf en ontzegging van het actief en passief kiesrecht. Dezelfde kamer veroordeelde ook de beruchte medewerker van de Sicherheitspolizei Richard H.G. Nitsch, die medeverantwoordelijk was voor de dood van Limburgse verzetslieden. Hij kreeg in november 1948 levenslang opgelegd.¹⁴

De Bijzondere Rechtspleging kon niet voorkomen dat het berechten van alle verdachten erg lang duurde. De kampen bleven vol. Om schot in de zaak te brengen kondigde de regering op 26 oktober 1945 het Besluit Politieke Delinquenten (BPD) af. Op grond hiervan mocht een procureur-fiscaal (PF) 'lichte gevallen' buiten vervolging stellen. De beschuldigde hoefde dan niet meer voor een Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof te verschijnen. Het betekende niet dat betrokkene onschuldig was geweest. Bovendien konden er voorwaarden gesteld worden. Als hij of zij hieraan niet voldeed, kon alsnog een voorgeleiding bij een Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof volgen.¹⁵

De procureur-fiscaal of zijn assistent, de advocaat-fiscaal werd de spin in het net die besliste of een politieke gevangene terecht moest staan en zo ja, voor welke instantie. Hij oordeelde ook of iemand voortijdig uit een bewaringskamp kon worden vrijgelaten en zo ja onder welke voorwaarden. Zie bijgaand schema dat in het tijdschrift *Toezicht* in 1948 werd afgedrukt.¹⁶

¹¹ Termeer, *Het geweten der natie*, 345-370, 592-626; Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 209-223, 635-642.

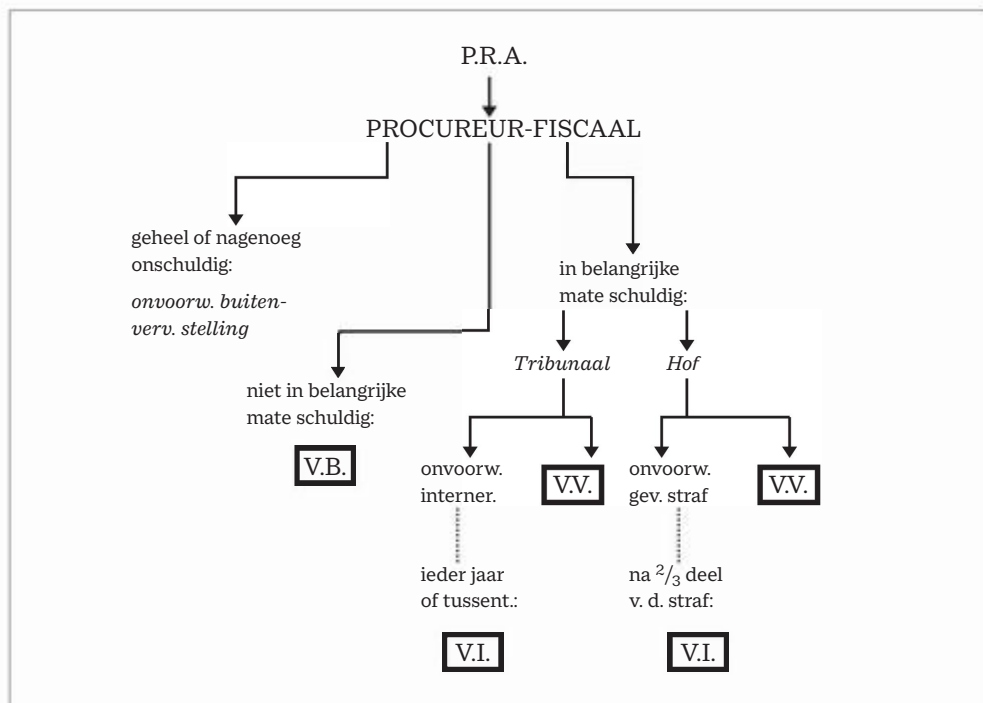
¹² Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 38; Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 684.

¹³ *Nederlandsche Staatscourant* (30 jan. en 27 juni 1945); Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 95.

¹⁴ Van der Bruggen, 'Mr. Edmond Delhougne', 170-172; Bronzwaer, *Max graaf de Marchant*, 167; Cammaert, *Het verborgen front, Dl. I en II*, passim; introductie van Nitsch: *Idem, Dl. I*, XXV.

¹⁵ *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1945) no. F 244 en no. F 280, wijziging 19 nov. 1945. Zie over dit besluit en de gevolgen ook Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening*, 175-185, 199-212.

¹⁶ De Haas, 'Theorie en praktijk', 8.

Onvoorw. buitenverv. stelling: Onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling
 Onvoorw. interneer.: Onvoorwaardelijke interneering
 Onvoorw. gev. straf: Onvoorwaardelijke gevangenisstraf
 Tussent.: Tussentijds

PRA Politieke Recherche Afdeling
 VB Voorwaardelijke buitenvervolginstelling
 VI Voorwaardelijke invrijheidstelling
 VV Voorwaardelijke veroordeling

Baron mr. A.F. van Voorst tot Voorst, advocaat-fiscaal bij de kamer Maastricht van het Bijzonder Gerechtshof Den Bosch vertelde in een interview op 1 december 1945 met de *Gazet van Limburg*, dat hij in vervolg op het BPD er alles aan zou doen om de uitspraken snel en streng ten uitvoer te brengen. Vóór 29 januari 1946 moesten nog 5000 gevallen worden bekeken. De mensen zouden onder voorwaarden worden vrijgelaten of hun hechtenis zou worden verlengd. Het was zijn bedoeling dat binnen anderhalf jaar, dus vóór medio 1947, Limburg klaar zou zijn met de berechting van zijn politieke gevangenen.¹⁷ Of dit gelukt is, valt te betwijfelen. Er bleken in de praktijk steeds weer nieuwe obstakels in de weg te liggen.

¹⁷ 'Een onderhoud met den Limb. Advocaat-Fiscaal over: Politieke Delinquenten', *Gazet van Limburg*, 1 dec. 1945.

De strafduur werd in de loop van de jaren door gratieverlening verminderd. Dat gebeurde in golven. Op basis van het Besluit Politieke Delinquenten kwamen in de loop van 1946 tijdens de eerste golf veel mensen voorwaardelijk vrij. Daarna konden, net als 'gewone' gevangenen, ook veroordeelde politieke delinquenten een derde deel van de opgelegde gevangenisstraf kwijtgescholden krijgen, als tweede derde van de straf erop zat. Dit leidde in 1947 tot een tussengolf van vrijlatingen.

Een tweede golf volgde door het toekennen van de zogenaamde jubileumgratie, ter gelegenheid van het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in augustus 1948. Dit had tot gevolg dat van alle opgelegde straffen een kwart werd kwijtgescholden, met een minimum van één maand en een maximum van één jaar. 1679 mensen kwamen op grond van deze regeling vervroegd vrij.

In 1949 volgde een derde golf van vrijlatingen, speciaal voor jongeren, die in 1918 of later geboren waren. Het ging daarbij om de zogenaamde wapendragers, zij die in dienst waren getreden van de Waffen-SS en geen andere misdrijven hadden bedreven. Ondanks verzet kwamen tussen 1950 en 1952 met golven steeds weer nieuwe groepen veroordeelden eerder vrij. In september 1952 zaten in het hele land nog enkele honderden mensen tijdelijk vast vanwege hun oorlogsdaden, een aantal dat op grond van steeds veranderende regels in 1957 gedaald was tot 41.¹⁸

¹⁸ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 513-540, 559-567.

HOOFDSTUK

Tewerkstelling in de mijnen 1945-1958

2.0 Inleiding

Die politieke delinquenten hebben ons van het begin af aan bijzonder hoog gezeten. Het was een stommeit van de bovenste plank om mensen, die tijdens de oorlog fout tot zeer fout waren geweest de keuze te geven om in de mijnen te werken en zodoende hun straf 'uit te zitten'. De mijnarbeid werd daardoor op een uiterst mensonwaardige wijze omhoog gehaald.¹

Aldus oud-vakbondsman Frans Dohmen in zijn memoires uit 1986. Na de Tweede Wereldoorlog werden geïnterneerden die verdacht werden van collaboratie met de Duitse bezetters tewerkgesteld in de Limburgse mijnen, zowel degenen die in afwachting waren van hun veroordeling als reeds veroordeelden. Frans Dohmen suggereert in zijn memoires dat deze tewerkstelling omstreden was. Spreekt Dohmen, voorzitter van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) vanaf 1944, hier voor zichzelf of werd zijn opvatting algemeen gedeeld? Hebben de mijnwerkers zelf de inzet van politieke delinquenten geaccepteerd of was er verzet? Wie nam het initiatief tot de tewerkstelling: de mijnondernemingen of de regering? Ook in België werden geïnterneerde collaborateurs, of 'incivieken' zoals ze in België werden genoemd, in de steenkolenmijnen aan het werk gezet. Is de Nederlandse besluitvorming daardoor beïnvloed? In de loop der jaren zijn er nogal wat publicaties verschenen waarin het al dan niet gedwongen werken van politieke delinquenten in de mijnen aan de orde komt.² Maar antwoord op de vraag hoe het allemaal begon is hierin niet te vinden.

2.1 Begin van de tewerkstelling

Gevangenschap en werken of tewerkstelling waren twee begrippen die vanouds min of meer met elkaar waren verbonden. In de Zuid-Limburgse bewarings- en verblijfskampen zaten na de bevrijding honderden politieke gevangenen opgesloten. De verordening op deze kampen verplichtte gedetineerden om alle arbeid te verrichten die de kampcommandant hun opdroeg. Hij kon hen hiervoor betalen. Deze verplichting zat al vanouds in de gevangeniswetgeving. In de latere aanvulling op de verordening is echter ook sprake van vrijwillige arbeid buiten het kamp.³ Vanaf het begin van oktober 1944 werd in Maastricht een beperkt aantal politieke gevangenen aan het werk gezet bij officiële instanties of bij particulieren, vooral bij garages. Daar werkte men op vrijwillige basis. Het geld dat bij particulieren werd verdiend, ging rechtstreeks naar het kamp.⁴ Geregeld traden er mis-

¹ Dohmen, *Memoires*, 50.

² Krutzen, 'Kranten over de tewerkstelling'; Luyten, *Het geluk van Limburg*, 131; Langeweg, 'Werving, herkomst', 85-86; idem, Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 116-117; Krutzen, 'Over strafkampen'; Nijsten, Bours en Hautvast, *Mijnwerkers*, 18; Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 306-309.

³ 'No. 4. Verordening bewarings- en verblijfskampen, 12 sept. 1944': art. 5, *Publicatieblad van het Militair Gezag* nr. 1 (19 sept. 1944); 'No. 100. Aanvulling verordening bewarings- en verblijfskampen, 5 mei 1945': art. 1, aanvulling op art. 5, *ibidem*, nr. 29 (14 mei 1945); Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 38 en 302.

⁴ Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! Deel 1*, 84; RHCL, archief MGL, 07.E09, PMC Limburg, dossier 4880, nr. 253: 'Accountantsrapport', 17 jan. 1945.

standen op en werden gevangenen mishandeld. Later kwamen er klachten dat het rouleersysteem niet consequent werd toegepast. Hierbij zouden allen die graag wilden, om de beurt kunnen gaan werken.⁵ De mensen werden soms tewerkgesteld bij Amerikaanse objecten. Maar vanaf 19 december 1944 was dat niet meer toegestaan, tenzij na schriftelijke toestemming van de Amerikanen.⁶ Majoor C. Nicolas, de Militair Commissaris voor de Mijnstreek, was een tegenstander van tewerkstelling, ondanks de verordening. Zolang er werklozen waren, wilde hij dit niet toestaan.⁷ Alleen in noodgevallen week de majoor van deze regel af. Het lossen van kolen gebeurde op de Staatsmijn Hendrik door werklozen in te zetten. Zij hadden echter recht op een vrije dag in de week, terwijl de cokesfabriek in werking bleef. Op verzoek van de mijn stond Nicolas in dit geval toe dat 70 à 80 gevangen NSB'ers de werklozen vervingen op hun vrije dag. Ze kregen zelfs extra eten en regenkleding van de mijn. De commandant van het bewaringskamp Brunssum ontving gedetailleerde instructies over het tewerkstellen van gevangenen. Daarbij gold als richtlijn dat gevangenen tewerkgesteld mochten worden als er ter plaatse geen geregistreerde werklozen (steuntrekkers) aanwezig waren en verder voor elke militaire noodzaak. Het is niet duidelijk of het werken op basis van vrijwilligheid gebeurde.⁸ Bij latere verzoeken om werk door gevangenen werd eveneens steeds benadrukt dat eerst onder werklozen gezocht moest worden.⁹

Bij het werken buiten het kamp moest bewaking aanwezig zijn, maar daar waren de kampcommandanten niet voor verantwoordelijk. Daarvoor moest de hulp worden ingeroepen van bewakingstroepen, wat weer tot de nodige problemen leidde. In Sittard achtte 'men het ongewenscht dat blanke kampgevangenen worden tewerkgesteld onder toezicht van negers. Men is van oordeel dat in Amerika zoo iets ook niet geduld wordt door het publiek, en vraagt vanwege het Militair Gezag ingrijpen in deze'.¹⁰ Het kwam ook voor dat gevangenen zonder bewaking aan het werk werden gezet. Vanaf 11 januari 1945 was dit echter uitdrukkelijk verboden.¹¹

Politieke gevangenen konden in de Mijnstreek diverse werkzaamheden verrichten: klusjes als opruimen van vuilnis, het sjouwen van hout en kolen, maar mochten ze ook de mijnen in? Bij een inspectie van bewaringskampen bleek begin januari 1945 dat gevangen genomen mijnwerkers al weer meewerkten in de mijnen. Het is niet duidelijk wie hiervoor toestemming had gegeven en wat deze mijnwerkers deden. Waren ze al ondergronds aan het werk? Dat is niet waarschijnlijk. Majoor Nicolas vond in elk geval dat daar de tijd

⁵ RHCL, archief MGL, 07.E09, PMC Limburg, dossier 4880, nr. 250: 'Rapport kamparts J. Hollman', 13 okt. 1944; *Ibidem*, nr. 253: 'Rapport der Commissie [...]', Maastricht 19 april 1945, 9.

⁶ *Ibidem*, nr. 253: 'Rapporten Kamp-commandant J. Mentrop aan Commissaris MG Limburg', 15 dec. 1944 en 4 jan. 1945.

⁷ RHCL, archief MGL, 07.E09, DMC Heerlen, dossier 4898, nr. 1: 'Telefoongesprek met Nicolas', 21 nov. 1944.

⁸ *Ibidem*: 'Bespreking Nicolas met ir. Itz en ir. Reinards', 21 nov. 1944. Waarschijnlijk waren de betrokkenen niet echt op de hoogte, want in werkelijkheid beschikte de Staatsmijn Hendrik niet over een cokesfabriek.

⁹ Bijvoorbeeld bij het schoonmaken van het noodziekenhuis in Treebeek en voor het repareren van kapot materiaal bij de bruinkoolwinning. *Ibidem*: 'Bespreking Nicolas', 28, 29 nov. en 2 dec. 1944.

¹⁰ *Ibidem*, dossier 4907, nr. 85: 'Rapport opsporingsdienst Militair Gezag in de Mijnstreek over febr. 1945'.

¹¹ *Ibidem*, dossier 4906, nr. 80: 'Correspondentie commandanten gevangenkampen', 27 nov. 1944; nr. 81: 'Brief J. Seelen aan alle kampcommandanten', 10 jan. 1945.

nog niet voor was aangebroken. Hij was absoluut tegen.¹² In het voorjaar van 1945 kwam tewerkstelling vaak aan de orde bij het Militair Gezag, vooral als zaken direct opgelost moesten worden, bijvoorbeeld de herinrichting van scholen: 'Voor dergelijke werkzaamheden, die van algemeen nut zijn, zijn de gevangenkampen goed. Of bijv. een particuliere weg, die totaal verreden is, daar kunnen zij aangezet worden om deze weer te repareren'.¹³ In de loop van 1945 werd Nicolas steeds soepeler, en vond hij dat gevangenen zoals NSB'ers ingezet konden worden bij het schoonmaken van de trambaan Heerlen-Kerkrade, de wederopbouw van Susteren, Montfoort en Sevenum, of meewerken met de Heide-maatschappij bij het omploegen van landbouwgronden en poten van aardappels.¹⁴ Ook hielp een gevangene uit kamp Hoensbroek bij het opsporen van munitie.¹⁵ Vanaf mei 1945 zorgde het Gewestelijk Arbeidsbureau in Heerlen ervoor dat wekelijks circa 75 gedetineerden hielpen bij de oogst. Dat liep niet altijd soepel, door tegenwerking van zowel de gevangenen als van bewakers en het ontbreken van voldoende transport.¹⁶ Al met al is duidelijk dat na de bevrijding van geheel Nederland over tewerkstelling van gevangenen niet moeilijk meer werd gedaan. 'Allen die niet werken moeten ingezet worden voor de opbouw van Limburg - Stein, Susteren, Roosteren -, politieke gevangenen, Duitsers die steun trekken enz.', aldus ir. Nicolas.¹⁷ De nood was te hoog.

De lonen die betaald werden voor het verrichte werk, kwamen niet ten goede aan de gevangenen zelf. Het geld werd overgemaakt aan de verschillende kampen waarin ze verbleven. Die gebruikten de inkomsten voor het dekken van de kamponkosten.¹⁸ Niet altijd werd er betaald, soms kreeg men een maaltijd.¹⁹ Geïnterneerden hadden - afgezien van zo nu en dan een extra boterham - geen direct voordeel bij tewerkstelling, al dacht het kamppersoneel daar anders over: het kamp had geldelijk voordeel, maar werken was ook van belang voor gedetineerden, 'daar zij hierdoor een groot gedeelte van den dag in de open lucht verblijven'.²⁰ Alleen frisse lucht is wat karig. In april 1945 deed de sociale sectie van het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw in Heerlen een beroep op de Militair Commissaris in de Mijnstreek om althans een deel van het loon ter beschikking te stellen van gezinsleden van de gevangenen. Nicolas voelde hier wel voor: hij noteerde met potlood dat besproken moest worden of het administratief mogelijk was.²¹ Het resultaat is niet bekend.

¹² *Ibidem*, dossier. 4898, nr. 2: 'Bespreking Nicolas met Mr. Dessing', 6 jan. 1945; 'Besprekingen Nicolas', 13 en 17 jan. 1945.

¹³ *Ibidem*, nr. 3: 'Bespreking Nicolas met Palmas', 9 april 1945.

¹⁴ *Ibidem*, dossier 4906, nr. 81: 'Brief Nicolas aan commandant bewarings- en verblijfskampen', 8 maart 1945 (trambaan); dossier 4901, nr. 22: 'Brief Nicolas aan alle gezagdragers', 10 maart 1945 (Susteren); dossier 4906, nr. 81: 'Brief burgemeester Montfort aan Nicolas', 7 mei 1945 en antwoord van Nicolas; dossier 4906, nr. 81: 'Brief Majoor Mentrop aan commandant bewaringskamp Mijnstreek', 16 juni 1945 (Sevenum); dossier 4901, nr. 23: 'Brief Chr. Maas aan Nicolas', 20 april 1945 en dossier 4906, nr. 81: 'Antwoord van Nicolas', 23 mei 1945 (landbouwgronden).

¹⁵ *Ibidem*, dossier 4901, nr. 23: 'Weekrapport', 23 april-6 mei 1945.

¹⁶ *Jaarverslag 1945 Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen*, 14.

¹⁷ RHCL, archief MGL, 07.E09, DMC Heerlen, dossier 4898, nr. 3: 'Gesprek Nicolas met kapitein Simonis', 26 juni 1945.

¹⁸ *Ibidem*, PMC Limburg, dossier 4880, nr. 250.

¹⁹ *Ibidem*, DMC Heerlen, dossier 4898, nr. 1: 'Bespreking Nicolas', 28 en 29 nov. 1944.

²⁰ *Ibidem*, PMC Limburg, dossier 4880, nr. 250: '14 daags kamprapport Kamp Maastricht', 15 maart 1945.

²¹ *Ibidem*, DMC Heerlen, dossier 4901, nr. 23: 'Brief sociaal comité aan Nicolas', 6 april 1945.

Tewerkstelling in mijnen

In de mijnen was intussen sprake van een groot personeelsprobleem. Collaborateurs en Duitse personeelsleden waren ontslagen, een deel van het vroegere personeel wilde liever meestrijden met de Amerikaanse bevrijders of bewakingsdiensten verrichten bij de kampen. Konden er geen politieke gevangenen worden ingezet? Op 13 januari 1945 vroegen vertegenwoordigers van Staatsmijnen aan majoor Nicolas welke de voorwaarden waren om gevangenen te werk te stellen op de mijnbedrijven. Nicolas antwoordde dat dit absoluut niet mocht. Net als bij overige aanvragen moesten er eerst mensen uit de werkverschaffing en werklozen voor het werk worden aangezocht. Staatsmijnen brachten in dat de gevangenen natuurlijk apart zouden werken, en ze zouden maaltijden en brood op de mijn kunnen krijgen. Maar Nicolas bleef bij zijn standpunt: eerst navragen bij het Gewestelijk Arbeidsbureau. Eventueel zou later de kwestie nog eens aanhangig gemaakt kunnen worden. Uit het verslag is niet duidelijk of het ook al over ondergronds werk gaat, wel dat het 20 tot 50 man betrof. Veertien dagen later stond de kwestie van tewerkstelling van krijgsgevangenen en NSB'ers op de agenda tijdens een vergadering van de directies van de Gezamenlijke Mijnen. Voorzitter Mr. A.C. Haex, directeur van de Oranje-Nassau Mijnen, voerde het agendapunt echter zonder commentaar af.²²

In België kwam de inzet van gevangenen ook ter sprake, maar later. Het buurland was in september 1944 in een paar dagen bevrijd en de regering keerde al snel vanuit Londen terug naar Brussel. Direct werden 'incivieken' (= collaborateurs) opgepakt en in interneringskampen opgesloten. Terwijl er een tekort aan kolen heerste, liepen de Limburgse en Waalse steenkolenmijnen leeg, net als die in Nederland. Belgen die tijdens de oorlog in de mijnen waren gaan werken om aan de verplichte tewerkstelling te ontsnappen, verlieten nu de mijnen weer. Russische krijgsgevangenen die in de Belgische mijnen hadden gewerkt, waren naar andere plaatsen in bezet gebied overgebracht. Bovendien had het werk in de mijnen een negatieve reputatie.²³

Het lukte niet om genoeg mensen aan te trekken. De Belgische regering besloot zwaardere maatregelen te nemen. Op 28 maart 1945 kwam het personeelstekort aan de orde in het Belgische parlement, waarbij voorgesteld werd circa 14.000 Duitse krijgsgevangenen in te schakelen bij de kolenproductie. De geallieerden stemden toe, nadat een onderzoek was ingesteld naar de hygiënische omstandigheden in de mijnen. Het was een voorlopige oplossing en in feite in strijd met de Conventie van Genève uit 1929, die stelde dat krijgsgevangenen zo snel mogelijk na afloop van vijandelijkheden moesten worden gerepatriëerd.²⁴ Mijnwerkers en bonden kwamen in verzet tegen tewerkstelling van krijgsgevangenen. Op 9 april 1945 brak een staking uit in diverse Belgisch-Limburgse mijnen.²⁵ Desondanks werden steeds meer krijgsgevangenen tewerkgesteld in de mijnen, ook

²² *Ibidem*, dossier 4898, nr. 2: 'Bespreking met Nicolas', 13 jan. 1945; SHCL, archief GSL, EAN 0702, inv.nr. 2178: 'Vertrouwelijk verslag bijeenkomst directies gezamenlijke steenkolenmijnen', 30 jan. 1945, 3.

²³ Minten, 'De tewerkstelling', 226; zie ook: Kohlbacher, *Het Russisch kamp*.

²⁴ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 82: 'Afschrift brief Nederlandse particuliere mijnen aan minister van Sociale Zaken', 16 april 1945; zie ook Minten, 'De tewerkstelling', 226-227.

²⁵ Coppieters, *De Belgische kolenslag*, 271; Minten, 'De tewerkstelling', 228, noot 15.

vlak bij de Nederlandse grens in Eisden, in de mijn *Limbourg Meuse*. Op 22 mei begon men daar met 500 man, een aantal dat naar verwachting zou kunnen oplopen tot 2.700 in de weken daarna. De Duitsers werden in kampen ondergebracht en stonden onder bewaking van Belgische militairen. Ze daalden een uur eerder af dan de vrije arbeiders, werkten in aparte afdelingen, en kwamen niet in aanraking met de Belgische mijnwerkers.²⁶

De inzet van krijgsgevangenen had echter niet voldoende effect. Daarom werden er vanaf januari 1946 ook 'incivieken' ondergronds tewerkgesteld. Dit ging niet zonder slag of stoot. De eerste plannen ontstonden al in voorjaar 1945.²⁷ In dezelfde vergadering van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers waarin de inzet van krijgsgevangenen aan de orde kwam, werd ook gesproken over de inzet van 'incivieken':

C'est une question très complexe. Il y a à Merxplas 150 mineurs détnus [sic]. Là, la situation est différente. Mais il faut voir la solution sur le terrain psychologique. Si les mineurs sont d'accord pour travailler avec des prisonniers, ils ne le sont plus lorsqu'il s'agit de détenus pour incivisme, à moins qu'on ne puisse en faire une section spéciale.²⁸

Aanvankelijk zou het om vrijwillige tewerkstelling gaan, van mijnwerkers en mannen onder de 35 jaar die geschikt waren voor ondergronds werk. Er kwamen specifieke mijnkampen, waarna op 17 januari 1946 de eerste 'incivieken' bij Zwartberg ondergronds gingen. Hun aantal nam snel toe, van 395 in januari tot 3.212 in september 1946. Toch bleef er een tekort aan arbeidskrachten bestaan. Een van de redenen was dat alleen veroordeelde 'incivieken' vrijwillig in de mijnen mochten gaan werken. Het grootste deel van de gevangenen 'incivieken' bestond in 1946 echter uit mensen die weliswaar in staat van beschuldiging waren gesteld, maar nog wachtten op hun vonnis. Het lukte niet om gevangenen sneller te veroordelen. Om te voorzien in voldoende arbeidskrachten en om het gevangenen mogelijk te maken inkomen voor hun gezin te verdienen, kwam het daarom in enkele gevallen tot een verplichte tewerkstelling van veroordeelden. Ook werden de criteria verruimd. Het initiatief ging bij deze maatregelen uit van de regering en niet van de mijndirecties.²⁹

De gezamenlijke Nederlandse mijndirecties hadden intussen niet stilgezeten en zij volgden nauwkeurig de gang van zaken in België. Op 4 april 1945 spraken ze samen over tewerkstelling van krijgsgevangenen en NSB'ers. Er werden geen vraagtekens geplaatst bij de eventuele inzet van deze mannen, maar wel waar dat moest gebeuren. Directeur

²⁶ RHCL, archief MGL, 07.E09, inv.nr. 4683, map 247: 'Politierapport Heerlen', 22 mei 1945. Zie voor Inzet krijgsgevangenen in Belgische mijnen algemeen: Coppieters, *De Belgische kolenslag*, 268-276, 319-332.

²⁷ Minten, 'De tewerkstelling', 227.

²⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 82: 'Copie-extrait Chambre des representants compte rendu analytique séance du mercredi 28 mars 1945', bijlage bij afschrift brief: 'Nederlandse particuliere mijnen aan minister van Sociale Zaken', 16 april 1945. Vertaling: 'Dat is een heel ingewikkelde vraag. Er zitten in Merksplas 150 gedetineerde mijnwerkers. Daar is de situatie anders [dan in het geval van krijgsgevangenen]. Maar we moeten de oplossing zoeken op psychologisch vlak. Als de mijnwerkers al ermee akkoord gaan samen te werken met gevangenen, gaan ze daar niet meer mee akkoord, als het gaat om incivieken, tenzij men daar een aparte groep kan maken'.

²⁹ Minten, 'De tewerkstelling', 225, 228-231; Coppieters, *De Belgische kolenslag*, 332-337. Zie voor de mijnkampen ook: Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 228-240.

J. van Essen van de Domaniale Mijn stelde voor om ze in afzonderlijke pijlers te laten werken, zodat ze niet in contact kwamen met vrije mijnwerkers. W. Schweitzer van de Laura & Vereeniging sloot zich bij hem aan. Vertegenwoordigers van de Oranje-Nassau en Staatsmijnen zagen meer in het concentreren in bepaalde mijnen, bijvoorbeeld in de Julia, Hendrik en Oranje-Nassau IV. De mijn Willem-Sophia was op dat moment niet vertegenwoordigd. Het Militair Gezag had directeur C.F.A. de Groot huisarrest opgelegd. Voorzitter Haex merkte als enige op dat deze kwestie ook met de arbeiders moest worden besproken.³⁰ Naast het al dan niet tewerkstellen van gevangenen speelde in dezelfde tijd het eventueel onder Beheer stellen van de particuliere mijnen. In een poging om daaronder uit te komen, stuurden de vier particuliere mijnmaatschappijen een brief naar de minister van Sociale Zaken. Als een oplossing van het personeelsprobleem suggereerden ze, net als in België, krijgsgevangenen in te zetten. Ze repten in dit stadium nog met geen woord over een mogelijke inzet van politieke gevangenen.³¹ Een probleem was dat de Nederlandse regering nog in Londen zat en men alles via het Militair Gezag moest zien te regelen. En dat liet weten dat krijgsgevangenen niet in Nederland te werk mochten worden gesteld.³² Nederland had trouwens zelf geen krijgsgevangenen gemaakt. Na de Duitse capitulatie kwamen 120.000 Duitse soldaten in Nederland in Engelse en Canadese krijgsgevangenschap. Nederlanders hadden geen zeggenschap over hen.³³

En hoe stond het met de politieke gevangenen intussen? In elk geval sjouwde een twintigtal gedetineerden bovengronds kolen op de Oranje-Nassau Mijn I, nadat mr. Van Hövell van het Militair Gezag hierom verzocht had bij de Bewarings- en Verblijfskampen Mijnstreek in Heerlen. De commandant over deze kampen, reserve 2^e luitenant Jos. Seelen, had al eind januari 1945 bij de directie van dezelfde mijn gevraagd of er mogelijkheden waren om gedetineerden boven- of ondergronds te werk te stellen. Maar dit was zuiver informatief en hij was er mogelijk zelfs zijn bevoegdheid mee te buiten gegaan.³⁴ Bovengronds bleken er intussen zo nu en dan NSB'ers uit het kamp Spekholzerheide bij de Willem-Sophia te werken. Ze laadden kolen voor de Amerikanen.³⁵

Het initiatief om politieke gevangenen in te zetten in de mijnen ging niet alleen van de mijndirecties of van bewaringskampen uit, maar ook bijvoorbeeld van de inspecteur van politie W. Aartsen, korpschef in Hoensbroek. Hij meldde begin maart 1945 in een rapport aan de officier van justitie te Maastricht, J. Dautzenberg:

³⁰ SHCL, archief GSL, EAN 0702, inv.nr. 2178: 'Notulen vergadering mijndirecties', 4 april 1945.

³¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 82: Afschrift 'Brief particuliere mijnen aan min. van Sociale Zaken', 16 april 1945.

³² SHCL, archief GSL, EAN 0702, inv.nr. 2178: 'Notulen vergadering mijndirecties met tijdelijk directeur Rijkskolenbureau', 16 april 1945.

³³ Schulten, 'Duitse krijgsgevangenen', 71.

³⁴ RHCL, archief MGL, 07.E09, DMC Heerlen, dossier 4906, nr. 81: 'Brief van Seelen aan Nicolas, no. 633', 3 febr. 1945 en antwoord van Nicolas, 10 febr. 1945.

³⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport onbezoldigd rijksveldwachter aan directie Willem-Sophia', 16 maart 1945.

Zou het niet gewenscht zyn, dat de mynwerkers, die als politieke gevangenen op het Kasteel Hoensbroek verblyven, worden ingeschakeld in het kolenproductieproces? Zij zouden mogelyk in een afzonderlyke afdeeling tewerkgesteld kunnen worden, zoodat zy geheel geen verbindung hebben met de andere werkers in het mynbedrijf. Om het contact met andere mijnwerkers geheel uit te sluiten zouden de uren van aanvang en einde der werkzaamheden voor deze menschen een uur later gezet kunnen worden als voor de anderen. Zy zouden dan onder leiding kunnen werken van de opzichters e.d., die momenteel ook politieke gevangenen zijn. Door deze tewerkstelling zou de kolenproductie worden opgevoerd, wat in dezen tyd een gebiedende eisch genoemd kan worden.³⁶

Majoor Nicolas nam het voorstel niet over. Hij antwoordde dat het technisch vrijwel onmogelijk was dat gedetineerden mijnarbeid zouden verrichten zonder contact te hebben met de buitenwereld. Bovendien achtte hij het 'zeer ongewenscht' om hen aan het werk te zetten 'vanwege de consequenties daaraan verbonden'.³⁷ Wat Nicolas daarmee bedoelde schreef hij er niet bij. Was hij bang voor reacties van vrije mijnwerkers?

De afdeling arbeids- en sociale zaken van het Militair Gezag voerde in april op enkele mijnen gesprekken met bedrijfsleidingen over het tewerkstellen van arbeiders.³⁸ Het is niet duidelijk over wie men het had: werklozen of politieke gevangenen. Intussen werd het Militair Gezag wel volledig op de hoogte gehouden van de Belgische situatie via politierapporten uit Heerlen. Hierin werd bericht over stakingen tegen de proef met tewerkstelling van Duitse krijgsgevangenen en het vervolg van de proef.³⁹ In Nederlands-Limburg probeerde men in juni 1945 ondanks het verbod uit april toch krijgsgevangenen in te zetten, niet bij de kolenproductie maar bij de wederopbouw van Susteren en Roosteren.⁴⁰ Achter de schermen trof de adjunct-commandant van de Bewarings- en Verblijfskampen in de Mijnstreek al voorbereidingen om gedetineerden op de mijnen te laten werken. Want waarom zouden anders de kampen in Hoensbroek en Spekholzerheide al namen van in deze kampen verblijvende mijnwerkers aan de mijn Willem-Sophia doorgeven?⁴¹

³⁶ RHCL, archief MGL, O7.E09, DMC Heerlen, dossier 4906, nr. 81: Citaat uit 'Brief L nr. 174 officier van justitie J. Dautzenberg aan Nicolas', 7 maart 1945. Zelfde tekst (onder kopje economie) ook in: *Ibidem*, dossier 4876, nr. 207: 'Verslag gemeentepolitie Hoensbroek tijdvak bevrijding 18 sept. 1944 t.m. 10 maart 1945, opgesteld door Inspecteur van Politie W. Aartsen', 12 maart 1945.

³⁷ *Ibidem*, dossier 4906, nr. 81 (afd. JZ, dossier 479, no. 8228): 'Brief van Nicolas aan Dautzenberg', 9 maart 1945.

³⁸ *Ibidem*, dossier 4898, nr. 4: 'Rapport afd. arbeids- en sociale zaken', 9-21 april 1945.

³⁹ RHCL, archief MGL, O7.E09, inv.nr. 4683, map 247: 'Politierapporten Heerlen', 5 en 22 mei 1945.

⁴⁰ RHCL, archief MGL, O7.E09, DMC Heerlen, dossier 4898, nr. 3: 'Bespreking Nicolas met dhr. Krijger', 30 juni 1945.

⁴¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1115, omslag papieren gedetineerden: 'Opgaven van kamp Hoensbroek', 27 en 30 juli 1945; 'Opgaven van kamp Spekholzerheide', 29 juli 1945.

De steenkolenmijn Willem-Sophia

Deze kleinste particuliere mijn in Nederland, was in 1898 gestart met Belgisch kapitaal. De grootste productie werd bereikt in 1937 met 503 duizend ton kolen. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werkten er 1.352 arbeiders.⁴² Nadat de Duitsers Nederland bezet hadden, stelden zij de Willem-Sophia onder Duits beheer, net zoals dit het geval was bij andere particuliere mijnen die in buitenlandse handen waren.⁴³ Op 17 september 1944 werd Spekholzerheide bevrijd door Amerikaanse soldaten. Een dag daarvoor hadden gewapende Duitsers mijnwerkers gedwongen om materialen uit het magazijn van de mijn in wagons te gooien, die richting Duitsland vertrokken. De Willem-Sophia lag in het schootsveld van Amerikanen en Duitsers. De mijn lag stil, op een nog werkende pomp na. De bevolking van Spekholzerheide en Kerkrade werd geëvacueerd. Omstreeks 5 oktober werd ook Kerkrade-Oost bevrijd. De inwoners konden pas aan het eind van de maand terugkeren.⁴⁴

Na het einde van het Duitse beheer kwam ir. Carel Frederik Albert de Groot (1891-1955) weer aan het hoofd van de directie te staan. Kort na de Eerste Wereldoorlog was hij bij de mijn in dienst getreden, waarna hij in 1935 was benoemd tot directeur van de vennootschap.⁴⁵ Hij ontsloeg meteen personeelsleden die lid van de NSB waren geweest en werknemers met een Duitse of Italiaanse nationaliteit. Daarnaast verlieten arbeiders vrijwillig het werk, ze wilden liever bij de Amerikanen werken of in dienst treden bij de grensbewakingstroepen. Moeizaam kwam de productie weer op gang. Regelmatig waren er stakingen. Men wilde meer loon, meer brood voor het zware werk. Bovendien waren er problemen met het vervoer. Omdat de wegen kapot waren en er niet voldoende bussen waren om de mijnwerkers te vervoeren, kwamen de mijnwerkers geregeld niet opdagen. In 1939 was er 471.000 ton gedolven, met een gemiddelde dagproductie van 1.565 ton, en tijdens de bezetting was nog volop geproduceerd. Na de bevrijding in 1944 produceerde men gemiddeld op een dag slechts 397 ton. In de eerste maanden van 1945 schommelde de dagproductie tussen de 396 ton in februari en 500 in april 1945.⁴⁶

Op 25 januari 1945 stelde C. Nicolas, de Militair Commissaris voor de Mijnstreek, ir. De Groot onder huisarrest, op grond van vage beschuldigingen.⁴⁷ Nicolas liet onderzoek doen, maar intussen werkte De Groot vanuit huis min of meer gewoon door. Hij kreeg stukken ter kennisname toegestuurd en voerde overleg. In juni 1945 ontving de directie van de Willem-Sophia officieel bericht dat de onderneming tijdelijk onder Beheer van de staat was gesteld, met Chr. Groothoff als Beheerder. Deze berichtte dat hij 'vooralsnog' niet verder ingreep in de gewone gang van zaken dan noodzakelijk was voor het doel:

⁴² Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 31-32, 269; zie ook: Pilipiec, *Herinneringen*, 3-7, 32-34.

⁴³ Het Duitse beheer in de mijnen valt buiten het kader van mijn onderzoek. Zie hiervoor: Buren, 'Kolenwinning onder Duitse druk'; Rutten, 'Russen niet gewenst'; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 108-113.

⁴⁴ Pilipiec, *Herinneringen*, 108-109; Van Zandvoort ed., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 163-185.

⁴⁵ Pilipiec, *Herinneringen*, 39.

⁴⁶ SHCL, archief WS, EAN 603, inv.nr. 82: 'Note sur le Siège d' Exploitation situé à Spekholzerheide', 4 aug. 1945.

⁴⁷ *Ibidem*: diverse stukken.

het vergroten van de winning van steenkolen en 'door de belangen van den Staat, voor wiens rekening het beheer gevoerd wordt, wordt vereischt'. Hij verzocht de directie de leiding van de onderneming op de gewone manier voort te zetten, voor zover hij haar geen afwijkende voorschriften zou sturen. Alle door de Willem-Sophia sinds 8 juni gewonnen delfstoffen waren in eigendom overgegaan op de staat. Groothoff gaf opdracht deze delfstoffen te verkopen en te leveren, overeenkomstig de aanwijzingen van het Rijkskolnbureau en het Centraal Distributiekantoor. Hetzelfde gold voor de op 8 juni aanwezige voorraden delfstoffen. Hij vertrouwde op de volledige medewerking bij de uitoefening van de aan hem opgedragen functie.⁴⁸

De directie werkte mee, maar stuurde intussen wel brieven, legde bezoeken af bij ministers en voerde overleg met de Belgische ambassadeur, alles om onder het beheer uit te komen. Had aanvankelijk Groothoff het beheer namens hem overgelaten aan de directie, per 15 augustus werd die daarvan ontheven. Hij droeg de leiding over aan dr. L.J. Rüland, hoofdbedrijfsingenieur bij Staatsmijnen in Limburg.⁴⁹ Voortaan moesten brieven uitgaande van het onder beheer staande bedrijf een ander briefhoofd hebben. Onder de naam 'Mijn Willem-Sophia' kwam 'onder beheer' te staan en bij ondertekening 'namens het Beheer'. De correspondentie van de vennootschap kon het oude briefhoofd blijven behouden.⁵⁰ Op de achtergrond bleef De Groot aan het werk, maar pas in maart 1946 was er een eind gekomen aan het justitieel onderzoek en kon hij weer gaan en staan waar hij wilde. De Groot werd in zijn functie hersteld van directeur van de *S.A. des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophia*.⁵¹ Van leiding uitoefenen over de Willem-Sophia onder beheer was echter geen sprake. Er werd een nieuw onderzoek ingesteld. Een dergelijk onderzoek werd niet alleen naar hem gedaan, maar ook naar in totaal vijf directeuren en bedrijfsleiders van andere mijnen.⁵² Uiteindelijk werd ir. De Groot van alle beschuldigingen vrijgesproken. Met ingang van 21 april 1947 werd hij in functie hersteld en kon hij namens Groothoff het beheer over de Willem-Sophia uitvoeren. Rüland droeg zijn bevoegdheden aan De Groot over.⁵³ Algeheel eerherstel bleek ook uit de benoeming van De Groot tot officier in de orde van Oranje-Nassau op 16 oktober 1948.⁵⁴

⁴⁸ *Ibidem*: 'Brief Groothoff aan directie', 20 juni 1945.

⁴⁹ *Ibidem*: 'Brief Groothoff aan directie', 9 aug. 1945.

⁵⁰ *Ibidem*: 'Brief Groothoff aan Mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide', 10 aug. 1945.

⁵¹ Onder meer blijkt uit: *Ibidem*: 'Brief vanuit Mijn onder beheer aan De Groot', 13 april 1946.

⁵² *Ibidem*, inv.nr. 482: 'Persverslag 3720/25 van 27^e verg. MIR', 30 december 1946; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 231.

⁵³ SHCL, archief WS, EAN 603, inv.nr. 703, dossiermap 251: 'De Commissie van onderzoek sociale gedragingen van directies en bedrijfsleiders van mijnen tijdens de bezetting, beslissende in de zaak van Ir. Carel Frederik Albert de Groot [...], Directeur der Steenkolenmijn "Willem-Sophia" [...]', 1 april 1947; inv.nr. 82: 'Brief van Groothoff aan MIR', 17 april 1947; inv.nr. 673, map 22: 'Mededeling Beheerder', 17 april 1947.

⁵⁴ *Ibidem*, inv.nr. 197: 'Bekendmaking aan personeel', 16 okt. 1948.

Tewerkstelling bij de steenkolenmijn Willem-Sophia

Bij de poging om onder het Beheer uit te komen en om de kolenproductie te verhogen had de Belgische eigenaar op 4 augustus 1945 in een brief voorgesteld om buitenlandse arbeiders of gevangenen ondergronds in te zetten.⁵⁵ De Willem-Sophia kwam niet onder het beheer uit, maar Beheerder Ir. Groothoff kon rustig op de brief en op andere hierboven vermelde gebeurtenissen voortborduren. Het kwam in elk geval niet volledig uit de lucht vallen, toen hij tijdens de vierde vergadering van de Adviescommissie voor Arbeidszaken (Ad-VA) op 18 augustus 1945 tewerkstelling van politieke gedetineerden op de agenda plaatste. Met werkgevers was op de achtergrond al regelmatig gesproken. Nu kwamen ook de arbeiders aan het woord. Hij vroeg aan de leden van de commissie, onder wie zes vertegenwoordigers van de mijnwerkersbonden, of ze bezwaar hadden tegen tewerkstelling op de steenkolenmijn Willem-Sophia van ongeveer 225 in Spekholzerheide geïnterneerde NSB'ers. Het ging hierbij om mannen die van beroep mijnwerker waren. Groothoff bracht de kwestie neutraal, hij noemde ook andere mogelijkheden om het aantal arbeiders te verhogen, zoals het aantrekken van Polen die in de geallieerde legers hadden meegevochten, maar die niet naar hun land terug wilden. Ook opperde hij om een wervingsactie te beginnen in Noord-Nederland om ongehuwde arbeiders aan te trekken.

De commissieleden vatten het werken van NSB'ers direct op als dwangarbeid, hoewel Groothoff die term niet in de mond nam. M. Oosthoek van de radicale Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf reageerde dat het 'opleggen van dwangarbeid in de mijnen aan N.S.B.'ers het mijnwerk nog minder in aanzien zou brengen'. Bovendien zou het inzetten van NSB'ers ook fnuikend zijn bij de wervingsactie. Men kon beter de NSB'ers over de grens aan het werk zetten, ten bate van Nederland. Ook W.J. Hamers van dezelfde bond, was tegen het inzetten van NSB'ers, en ook van Polen. W. Rappange van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond verzette zich niet tegen het werken van NSB'ers, maar ook hij dacht dat het opleggen van mijnwerk als straf een degradatie inhield. Waarom zette men de bonafide Duitsers niet in? Hij doelde op mensen met Duitse nationaliteit, van wie gebleken was dat ze tijdens oorlog niet 'fout' waren geweest en die ontslagen waren, louter en alleen omdat ze Duitsers waren. Gezien de kolennood en het gebrek aan mijnwerkers 'nu en in de toekomst' zou Frans Dohmen van de R.K. Mijnwerkersbond het juist 'onverantwoord' achten als '*niet*' tot tewerkstelling van NSB'ers in de mijnen werd overgegaan.⁵⁶ Het spreekt bovendien 'van zelf, dat dit voor hen geen straf is, want zij zijn mijnwerker van beroep; hun straf zal uit iets anders moeten bestaan'. Met andere woorden: Dohmen had toen geen enkel bezwaar tegen het inzetten van NSB'ers. Blijkens het citaat bij de inleiding van dit hoofdstuk kon of wilde hij zich dit later niet meer herinneren. De collega van Dohmen, P.J. Kaanen, sloot zich bij hem aan en sprak zich verder uit voor het aannemen van Polen. Als enige van de vertegenwoordigers van de mijndirecties nam J. Mous het woord. Hij meende dat je niet te snel bezwaar moest maken als het ging

⁵⁵ *Ibidem*, inv.nr. 82: 'Note sur le Siège d' Exploitation situé a Spekholzerheide', 4 aug. 1945, behorend bij niet ondertekende doorslag van brief aan Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères et du Commerce Extérieur Bruxelles.

⁵⁶ Cursivering ASU.

om de verhoging van de productie. 'Er is alle reden om N.S.B.'ers-mijnwerkers flink aan het werk te zetten'.

Ondanks het verzet van een aantal vakbondsvertegenwoordigers werd op voorstel van Groothoff afgesproken, 'dat het plan om op de mijnen [sic] Willem-Sophia N.S.B.'ers te werk te stellen voorloopig in alle stilte zal worden uitgevoerd'. Voorzitter Groothoff hoopte dat het voorstel van Rappange om bonafide Duitsers weer in dienst te nemen ingang zou vinden onder de arbeiders. Blijkbaar was dat niet vanzelfsprekend. Hij vond dat dit ook moest gelden voor staatlozen, die ook direct na de bevrijding waren ontslagen. Het idee om NSB'ers over de grens te laten werken, was reeds in 'bevoegde kringen' besproken, maar niet uitvoerbaar gebleken. En uiteindelijk zou pas tot het aantrekken van Polen worden overgegaan na wervingsactie in het noorden van het land.⁵⁷ In de volgende Ad-VA-vergaderingen werd geen woord meer vuil gemaakt aan de NSB'ers. Blijkbaar verliep hun inzet voorspoedig en namen de vrije arbeiders er geen aanstoot aan.⁵⁸

Waarom gedetineerde mijnwerkers het eerst in de Willem-Sophia te werk werden gesteld, is niet op voorhand duidelijk. Uit een overzicht van de behoefte aan mijnpersoneel per 1 augustus 1945 bleek dat alle mijnen zaten te springen om ondergronds personeel. De Willem-Sophia had dringend 300 mijnwerkers nodig, de Domaniale 150, maar de Oranje-Nassau Mijn III wel 656 en Staatsmijn Maurits zelfs 1150.⁵⁹ Vermoedelijk zal de doorslag hebben gegeven dat de Spekholzer mijn er zelf om gevraagd had en de mijn heel dicht bij een bewaringskamp lag.

En zo geschiedde het dat op maandag 27 augustus 1945 de eerste politieke delinquenten afdaalden in de mijn Willem-Sophia.⁶⁰ In alle stilte? Toch niet helemaal, want de Voorlichtingsdienst van de Nederlandsche Steenkolenmijnen bracht het bericht officieel naar buiten. Diverse kranten namen het persbericht zonder commentaar en volledig over. Zo meldde het *Limburgsch Dagblad* op 29 augustus dat twee dagen eerder vanuit het kamp in Spekholzerheide 187 NSB'ers ondergronds tewerk waren gesteld en dat het aantal nog tot ruim 200 zou worden opgevoerd. Het betrof uitsluitend personen die ook vroeger mijnwerker waren geweest, en voornamelijk jongeren. Ze werkten in aparte afdelingen, in drie diensten en kwamen feitelijk niet in contact met andere arbeiders. Bij de aanstelling was erop gelet dat zich onder de mannen geen SS'ers, Landwachters of andere 'zwarte jongens' bevonden. Men kreeg niet zelf het loon, 'terwijl zij uiteraard geen aandeel hebben in de voordeelen, die op dit oogenblik aan het mijnwerkersberoep verbonden zijn'.⁶¹ Uit de laatste toevoeging blijkt dat de Voorlichtingsdienst wilde benadrukken dat de NSB'ers er geen voordeel uit konden halen dat ze weer aan het werk waren. Misschien wilde de dienst eventuele klachten van vrije mijnwerkers voorkomen. Met de voorde-

⁵⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 158: 'Verslag 4^e vergadering Ad-VA', 18 aug. 1945, 5-6.

⁵⁸ *Ibidem*: 'Verslagen vergaderingen', 17 sept., 3 en 10 okt. 1945.

⁵⁹ *Jaarverslag 1945 Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen*, tabel 7.

⁶⁰ En dus niet in de Emma en de Hendrik, zoals Marcia Luyten beweert. Onzorgvuldig is bovendien haar terminologie 'oorlogsmisdadigers' in dit verband. Luyten, *Het geluk van Limburg*, 131.

⁶¹ 'Tewerkstelling van N.S.B.ers. Een aantal mijnwerkers op de Willem-Sophia aan het werk', *Limburgsch Dagblad*, 29 aug. 1945. Soortgelijke berichten in *Nieuwe Haagsche Courant*, 30 aug. 1945; *Veritas. Katholiek 14-daagsch blad voor Maastricht*, 1 sept. 1945. Korte meldingen in *Het Vrije Volk*, 30 aug. 1945; *De Kroniek*, 1 sept. 1945; *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 3 sept. 1945.

len doelde de Voorlichtingsdienst waarschijnlijk op de verstrekkingen door de Stichting Mijnwerkers Voorzieningen (SMV), opgericht in juli 1945. Mijnwerkers kwamen (buiten het distributiestelsel om) in aanmerking voor artikelen die op de bon waren.⁶² In een later artikel in het *Parool* is er sprake van tewerkstelling van zogenaamde 'kleine N.S.B.-ers, die gerekruteerd werden uit vroegere mijnwerkers. [...] Tewerkstelling van andere gedetineerde N.S.B.-ers is niet mogelijk, daar het werk in de mijnen niet zonder een jarenlange geoefendheid behoorlijk ten uitvoer kan worden gelegd'.⁶³

Het inzetten van politieke gevangenen in de mijn ging niet gepaard met een officiële regeling tussen kamp en mijn. Dat was ook niet nodig. De '*Verordening op de kampen*' verplichtte gedetineerden om alle arbeid te verrichten die hun was opgedragen, al dan niet tegen betaling. De Willem-Sophia gaf aan de tewerkgestelden een vergoeding van vijftig procent van het netto loon. Het kamp ontving de andere helft. In december 1945 moest de betaling echter worden stopgezet, omdat de regering bezwaar maakte. Hierop liet Beheerder Groothoff weten dat het voor de productie nodig was om een vergoeding te geven. 'Den Haag' trok zijn bezwaren in en men sprak zonder overeenkomst af dat op de oude voet kon worden doorgegaan. De tewerkgestelde mijnwerkers betaalden geen loonbelasting, ze waren niet verzekerd, ze stonden in een los dienstverband met de mijn en kregen geen kinderbijslag.⁶⁴

Binnen de mijn ging men over tot de orde van de dag. De 'nieuwe personeelsleden' waren immers bekend met het werken in de mijn; ze hoefden geen opleiding te volgen. Wel werd er een register aangelegd met namen van gedetineerde mijnwerkers en typte men een lijst met toegekende werknummers. Op deze lijst kwam het woord gedetineerde niet voor; als kop stond er slechts 'in dienst genomen personeel' boven. De gedetineerden kregen een nummer vanaf 3000, los van de andere arbeiders. Uit lijsten van goedgekeurde en afgekeurde politieke gevangenen blijkt dat ze ook medisch werden gekeurd.⁶⁵

In bewarings- en verblijfskamp Spekholzerheide waren gedetineerde mijnwerkers uit de streek bij elkaar gevoegd. Mannen die eerst in kamp Hoensbroek zaten opgesloten, waren voor de tewerkstelling overgeplaatst naar kamp Spekholzerheide. Dit kamp, in feite een voormalig schoolgebouw, lag aan de Akerstraat 91 in Spekholzerheide, op loopafstand van de mijn.⁶⁶ Als je in de buurt gewoond had, was het verleidelijk om te proberen naar huis te gaan. Dat gebeurde dan ook. In november lukte het twee gevangenen om onge-

⁶² Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', 395.

⁶³ 'Steenkoolproductie stijgt. Stakingen in V.S. groot handicap', *Het Parool*. Rotterdam, 24 okt.1945.

⁶⁴ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: 'Nota inzake: de vergoeding voor tewerkgestelde mijnwerkers vanuit het Kamp' [ongedateerd, ca. april 1946], niet ondertekend, maar zeer waarschijnlijk opgesteld door Rector A. v.d. Bosch, secretaris Stichting Toezicht Politieke Delinquenten voor de Mijnstreek 'Hulp en Toezicht'.

⁶⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945'; inv.nr. 689, dossiermap 147: 'In dienst genomen personeel'; 'In dienst genomen personeel en inmiddels weer ontslagen'; 'Keuringen politieke gevangenen goedgekeurden'; 'Keuringen politieke gevangenen afgekeurden'.

⁶⁶ De ligging blijkt uit: RHCL, archief MGL, 07.E09, DMC Heerlen, dossier 4908, nr.92: 'Brief van Res. I luit. L.A.J. Palmaers aan Nicolas', 25 april 1945. Overplaatsing is op te maken uit vergelijking van lijsten van gedetineerde mijnwerkers in SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1115, omslag papieren gedetineerden: 'Opgaven van kamp Hoensbroek', 27 en 30 juli 1945; 'Opgaven van kamp kamp Spekholzerheide', 29 juli en 11 okt. 1945.

zien via de schachttoren Ham tijdens de avonddienst te ontkomen, een paar uur thuis door te brengen en voor het einde van de dienst via dezelfde weg weer terug te komen. Een 36-jarige ondergrondse mijnwerker was het zelfs al vier keer eerder gelukt, zonder betrapt te worden. Bij de vijfde keer, nu samen met een 45-jarige stutter, werd de vlucht ontdekt. Een mijnpolitie van de Willem-Sophia hield beide mannen aan, stelde een rapport op voor de mijndirectie en gaf ze over aan de kampbewaarders. Beiden bleven in de mijn werken.⁶⁷

De gedetineerden werkten in aparte afdelingen, maar kwamen toch in aanraking met de andere mijnwerkers. Dat kon ook moeilijk anders. Ze wisten zich in het badlokaal en daar werkten niet-gedetineerde badknechten; de kooien waarin ze naar beneden gingen werden bediend door vrije mensen; opzichters van de mijn hielden toezicht, et cetera. Gaf dit in de praktijk problemen? De mijnpolitie stelde wel eens een rapport op over handeltjes van badknechten met gedetineerden, in verband met het ruilen van tabak voor zeep bijvoorbeeld, maar de nadruk lag daarbij op de badknechten. Er waren wel eens problemen met de kooien, maar dat hield geen verband met de gevangenen.⁶⁸ Het lijkt er zelfs op dat sommige mijnwerkers een grotere hekel hadden aan de bewakers die de gevangenen begeleidde dan aan henzelf. Dat waren immers oud-collega's. Tijdens een relletje in het badlokaal waarbij een bewaker, in de mening dat hij gedetineerden voor zich had, zei dat er niet gerookt mocht worden, riep een mijnwerker: 'Jelie Hollanders denken ons Limburgers te kunnen drukken zoals je het ook de N.S.Bers doet'. De sergeant-wachtcommandant was ook niet positief over 'die prachtig opbouwende Nederlanders'.⁶⁹

Hoewel er geen productiegegevens bekend zijn over de periode van mei tot en met september 1945, is het zeer waarschijnlijk dat met de komst van de gedetineerden de productie toenam. Dat was in elk geval vanaf oktober het geval (zie tabel 1 op de volgende pagina). Werd in april 1945 nog slechts 500 ton per dag geproduceerd, in november was dit opgelopen tot zo'n 1.040 ton per dag. Was die maand misschien een uitzondering, vanaf april 1946 schoot de productie omhoog, mede dankzij de inzet van de gedetineerden, die meer dan een kwart van het aantal diensten verrichtten.

⁶⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport 25/45 van onbezoldigd Rijksveldwachter A. de Vries aan bedrijfsingenieur', 17 nov. 1945; inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden'.

⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 138: diverse rapporten mijnpolitie.

⁶⁹ *Ibidem*: 'Bijzonder wachtrapport Spekholzerheide', Nieuwenhagen 10 april 1946.

Tabel 1 Maandelijks productiecijfers mijn Willem-Sophia oktober 1945 - juni 1946

Maanden	Productie in tonnen	Aantal diensten ondergronds	Aantal diensten ondergronds PD'ers*	Totaal aantal diensten ondergronds	% diensten door PD'ers*
Oktober 1945	25.410	16.391	6.334	22.725	27,9%
November 1945	27.040	15.292	5.600	20.892	26,8%
December 1945	19.490	13.099	4.457	17.556	25,4%
Januari 1946	23.780	15.750	4.823	20.573	23,4%
Februari 1946	22.655	14.491	5.322	19.813	26,9%
Maart 1946	23.825	15.258	5.996	21.254	28,2%
April 1946	26.370	16.067	6.092	22.159	27,5%
Mei 1946	29.780	16.831	6.320	23.151	27,3%
Juni 1946	31.110	16.542	6.121	22.663	27,0%

* PD'ers = politieke delinquenten

Samengesteld op basis van weekoverzichten met productiegegevens aanwezig in SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 21.

2.2 Uitbreiding van de tewerkstelling

Naast het besluit om gedetineerden tewerk te stellen, was in augustus 1945 tijdens de AD-VA vergadering afgesproken dat het Beheer een wervingsactie zou starten om nieuwe arbeidskrachten aan te trekken.⁷⁰ In september begon de zoektocht naar 300 nieuwe mijnwerkers met een brief naar alle gewestelijke arbeidsbureaus in Nederland. De zwaar getroffen gebieden in Zeeland, Noord- en Midden Limburg en de Betuwe werden niet benaderd. De minister van Sociale Zaken had de laatste gebieden uitgesloten, omdat mensen daar nodig waren voor de wederopbouw. In de brief stonden de voorwaarden: alleen fysiek en geestelijke gezonde, ongehuwde mannen tussen 18 en 28 jaar waren welkom. Ze werden gelokt met een aantrekkelijk loon, sociale verzekeringen, opname in een pensioenfonds en extra distributiebonnen voor brood, vlees en aardappelen en om de paar weken een pakje sigaretten. Ook konden ze via de bonnen van de Stichting Mijnwerkers Voorzieningen sparen voor bijvoorbeeld een overhemd of een paar schoenen. De eerste maand werden ze gratis gehuisvest in een gezellenhuis. Werkkleding werd van hun loon ingehouden. De eerste actie liep van 5 september tot 20 oktober, maar was geen succes. Van de 604 aanmeldingen, werden uiteindelijk maar 112 personen in de mijnen aangesteld. De afgewezenen waren medisch afgekeurd, of waren na selectie niet aangenomen, onder meer op grond van politieonderzoek. Het arbeidsbureau in Heerlen had de indruk dat zich onder de sollicitanten veel mensen bevonden die men in het eigen gebied graag kwijt was. 'Men liet deze mensen bij wijze van spreken hun "geluk maar eens beproe-

⁷⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 158: 'Verslag 4^e vergadering Ad-VA', 18 aug. 1945, 5-6.

ven” in de mijnstreek’. Bovendien trokken veel belangstellenden zich terug omdat de procedure lang duurde en men inmiddels elders al werk had gevonden.⁷¹

Ook in volgende jaren werden wervingsacties georganiseerd. Het Beheer maakte daarbij aanvankelijk handig gebruik van het tekort aan textielproducten. Het stelde toekomstige mijnwerkers sokken en ondergoed in het vooruitzicht, na het voltooien van 25, 50 of meer diensten. Na het voltooien van honderd ondergrondse diensten had men recht op een confectie pak. Een in de Bollenstreek geworven mijnwerker vertelde in 1980 dat het ook zo gewerkt had: ‘Ik ben hoofdzakelijk, ja echt, voor de textiel, hierheen gekomen. Toen dacht ik, nou als ik die 100 diensten vol heb, dan kunnen ze me de pot op en dan ga ik weer mooi terug’.⁷²

Aan de ene kant was er tekort aan personeel, aan de andere kant was er een overvloed aan politieke gevangenen. Het lag voor de hand ook in andere mijnen dan in de Willem-Sophia gedetineerden te werk te stellen. Op 10 september 1945 stuurde generaal-majoor H.J. Kruls, chef-staf van het Militair Gezag, een brief naar alle kampcommandanten in het land. Hij vroeg hen namen van gedetineerde mijnwerkers door te geven om ze in de mijnen te werk te kunnen stellen. Het lijkt er niet op dat hij wist dat ze al in Spekholzerheide aan de slag waren.⁷³ Of het iets opleverde is niet bekend.

Nadat het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) was ingesteld (begin 1946) kwam er schot in de zaak. Het is niet zonder meer duidelijk van wie het initiatief uitging. Belinfante stelt dat het DGBR onmiddellijk besprekingen opende met mijndirecties en dat dus het Directoraat het voortouw nam. Het lijkt er echter eerder op dat de plannen uit de koker van de mijnen kwamen, net als in het begin van 1945, en dan vooral uit die van het Beheer. Had niet ook Groothoff in augustus 1945 de eerste stappen gezet, mede op voorstel van een mijndirectie? Op 9 januari 1946 schreef hij een brief aan de Mijn Industrie Raad (MIR), opvolger van de Ad-VA. Hij had het voornemen om een begin te maken met de indienstneming van NSB’ers ‘en dergelijke’, van in de Mijnstreek aanwezige Duitsers en van Polen.⁷⁴ Hij schreef nu over NSB’ers in het algemeen en niet meer over ex-mijnwerkers. Groothoff was geen lid van de MIR. Hij moest de zaak overlaten aan het overleg binnen deze Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Voorzitter was ir. F.C.M. Wijffels, die eerder minister was geweest. Hij behandelde de kwestie tijdens een MIR-vergadering op dezelfde wijze als Groothoff een paar maanden eerder: hij stelde voor in te stemmen met de tewerkstelling van NSB’ers ‘en dergelijke zzoals deze thans geschiedt, te weten afgescheiden en groepsgewijze’. Hij was ook niet tegen het inzetten van bonafide Duitsers, en zelfs niet tegen inzetten van andere Duitsers, mits afgescheiden en in groepsverband, en eigenlijk moesten Polen ook kunnen worden ingezet. Vooral de

⁷¹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 120: ‘Voorwaarden voor een speciale werving van ondergrondse arbeiders voor de Limb. Mijnen’, Heerlen, 3 sept. 1945; *Jaarverslag 1945 Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen*, 26-28, citaat op 28. Zie ook: Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 115-116.

⁷² RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: ‘Afschrift 2221/311 MIR van brief nr. 4837 van Beheerder Groothoff aan directie Staatsmijnen’, 10 aug. 1946; Transcriptie van citaat uit de ROZ radiodocumentaire: Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. D.I.*, uitgezonden 9 juni 1980.

⁷³ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 306.

⁷⁴ RHCL, archief MIR, 07. Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: ‘Brief M.I.R. no. 58/330 Groothoff aan MIR’, 9 jan. 1946; Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 306.

tewerkstelling van Polen was een discussiepunt, de rest nauwelijks. Het ging hierbij vooral over het al dan niet afgescheiden werken. Men stemde met het voorstel van Wijffels in. Het inzetten van NSB'ers 'en dergelijke', dat wil zeggen: andere politieke gevangenen, stond eigenlijk al niet meer ter discussie. Later stemde men ook in met het voorstel om toe te staan dat lichte gevallen, mensen die eerst ontslagen waren, toch weer in de mijn mochten gaan werken. Te denken valt hierbij aan mijnwerkers die zich hadden aangesloten bij het NAF, of sympathiserend NSB-lid waren geweest.⁷⁵

Het punt van vrijwilligheid was in de brief van Groothoff en in de MIR niet aan de orde geweest. Iedereen vond dit waarschijnlijk vanzelfsprekend. Volgens Belinfante vond de mijndirectie echter dat men alleen gedetineerden op basis van vrijwilligheid als arbeidskrachten kon inzetten. Elders was gebleken dat verplichte tewerkstelling te weinig productie opleverde. 28 februari 1946 vroeg het DGBR alle kampcommandanten na te gaan, 'welke gedetineerden bereid zijn *VRIJWILLIG* in de mijnen [te] gaan werken'. Om te voorkomen dat veel verdachten ver van opsporingsinstanties te werk zouden worden gesteld, spraken de justitiële instanties af dat de politieke rechercheafdelingen bezwaar konden maken tegen overplaatsing naar het Zuiden.⁷⁶ In het *Limburgs Dagblad* verscheen een kleine mededeling dat er al 220 NSB'ers en andere politieke gevangenen in de Willem-Sophia werkten, dat het een geslaagd experiment was, en dat men nu het aantal wilde gaan uitbreiden met gedetineerden, afkomstig uit de kampen in het gehele land.⁷⁷ In april meldde dezelfde krant dat er in de Domaniale Mijn te Kerkrade zo'n 100 politieke gevangenen werkzaam waren, van wie velen oud-mijnwerkers, en afgezonderd van de andere mijnwerkers. Ook in de steenkolenmijn Laura te Eigelshoven werkten vanaf 15 april politieke gedetineerden, 90 in totaal.⁷⁸ Het is niet duidelijk of deze uitbreidingen het gevolg waren van de oproep van het DGBR. Zie tabel 2 voor de exacte aantallen tewerkgesteld.

De uitbreiding van de tewerkstelling werd langzaam opgebouwd, van de kleinere naar de grotere mijnen. Groothoff belastte Ir. H.N. van den Heuvel met het onderzoek naar de plaatsingsmogelijkheden op de verschillende mijnen. Aan hoeveel mensen was behoefte: nu en na een bepaalde tijd, hoeveel zouden zij dan direct kunnen produceren en hoeveel na een inwerkingsperiode? Hij ging er daarbij vanuit dat de meeste gedetineerden ongeschoold waren, althans niet geschoold voor het mijnwerk. Ten slotte liet Groothoff de toewijzingen strak regisseren. Alleen Van den Heuvel kon de gedetineerden over de verschillende mijnen verdelen. Kampcommandanten of andere personen mochten geen

⁷⁵ RHCL, archief MIR, O7. ZOI, inv.nr. 27: 'Verslag 5^e verg. MIR', Heerlen 18 jan. 1946; *Ibidem*, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: Brief 309/330 'Voorzitter MIR aan Groothoff', 7 febr. 1946. Zie ook: 'Mijnindustrieraad. Ondernemingsraden', *Limburgsch Dagblad*, 8 febr. 1946.

⁷⁶ Citaat uit Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 306. Met mijndirectie bedoelt Belinfante waarschijnlijk het Beheer onder leiding van Groothoff.

⁷⁷ 'Politieke delinquenten naar de Mijnen? In afgescheiden verband', *Limburgsch Dagblad*, 27 mrt. 1946. Zie ook: Krutzen, 'Kranten over de tewerkstelling', 177.

⁷⁸ 'Politieke gevangenen in de "Dom. Mijn"', *Limburgsch Dagblad*, 26 april 1946; 'Uit het Mijnbedrijf productie', *Limburgsch Dagblad*, 7 mei 1946; 'Kolenproductie in Limburg zeer belangrijk gestegen', *Nieuwsblad van het Zuiden. Dagblad met ochtend- en avond-editie*, 9 mei 1946. Zie ook: NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 704: Afschrift 'Overzicht van de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Nederlandsche steenkolenmijnen', Heerlen 10 jan. 1947.

mensen aanwijzen. Aanvragen voor nieuwe gedetineerden of ontslagaanvragen konden alleen via Van den Heuvel lopen.⁷⁹

In mei bleek dat zo'n 1.800 NSB'ers uit verschillende kampen in het land zich hadden aangemeld voor vrijwillige arbeid in de mijnen. Volgens berichten in de kranten waren zij geen oud-mijnwerkers, maar 'geoefende krachten'. Waarschijnlijk verstonden de kranten hieronder arbeiders, en geen kantoormensen. Na een voorlopige keuring en een korte vooropleiding zouden ze ondergronds gaan. Bij de keuring bleek dat 30 procent ongeschikt werd verklaard. Het DGBR hoopte dat niet alleen de kolenproductie omhoog zou gaan, maar ook dat het zou leiden tot een geleidelijke reclassering van de gevangenen.⁸⁰ Dit argument was nog niet eerder naar voren gebracht.

Nu er meer politieke gevangenen naar het Zuiden zouden komen, kon men niet langer volstaan met een stilzwijgende overeenkomst zoals bij de Willem-Sophia. Bij de Domaniale en Laura waren nog geen of andere regelingen getroffen, er was behoefte aan een uniforme regeling. Rector M.A.P.E. van den Bosch, aalmoezenier van politieke delinquenten, had via geruchten gehoord dat de mensen die vanuit kampen te werk zouden worden gesteld twintig procent van het verdiende loon zouden krijgen. Volgens hem zou dit voor tewerkgestelde mijnwerkers veel te weinig zijn. In een nota aan de MIR drong hij aan om het werkelijk te verdienen loon uit te betalen, waarna naar aftrek van de kampkosten het overige ter beschikking zou komen van familieleden van de gevangene. Had deze nota invloed?⁸¹ Misschien indirect wel. Terugblikkend schreef Groothoff waar het bij de onderhandelingen over was gegaan. Uitgangspunt was steeds dat de bedrijven evenveel zouden betalen aan gedetineerden als aan vrije arbeiders. Bovendien moesten de gedetineerde kostwinners hun gezinnen kunnen onderhouden, zodat gemeenten de gezinnen niet meer hoefden te ondersteunen. Vóór het sluiten van een overeenkomst, moesten twee problemen worden opgelost: hoeveel loon zullen de mijnbedrijven betalen aan tewerkgestelde gedetineerden en hoe zal de verdeling van het loon tussen gedetineerden en kampen uitvallen. Enerzijds moest het deel voor de gedetineerden voldoende stimulans opleveren in de mijnen te willen werken en voor honderd procent productief te willen zijn. Anderzijds moesten de kampen voldoende geld ontvangen om de onkosten te kunnen dekken.⁸²

Op 24 mei 1946 sloten ir. Chr. Groothoff, Beheerder van de mijnen, en mr. B.I.A.A. Ter Veer, Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (onder wie de verantwoordelijkheid voor de kampen viel), een overeenkomst waarin de tewerkstelling van

⁷⁹ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: Brieven nr. 3362 en 3547 van Groothoff, aan vermoedelijk alle mijnen, 17 april en 2 mei 1946; *Ibidem*, map 1946-1951: 'Brief nr. 3577 van Groothoff aan Ir. F.J.C. Bianchi belast met beheer ON Mijnen', 4 mei 1946; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: Afschrift van dezelfde brief nr. 3577, gericht aan Dr. L.J. Rüland, belast met beheer mijnen LV.

⁸⁰ 'Gedetineerden aan het werk in de Mijnen Vrijwillige aanmelding – Werkzaamheden geschieden gesepareerd', *Limburgsch Dagblad*, 7 mei 1946; 'Gedetineerden in de mijnen. Vrijwillige aanmelding en werkzaamheden gesepareerd', *Gazet van Limburg*, 6 mei 1946. Zie ook: Krutzen, 'Kranten over de tewerkstelling', 177.

⁸¹ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: 'Brief rector A. van den Bosch, secretaris Stichting Toezicht Politieke Delinquenten voor de Mijnstreek 'Hulp en Toezicht' aan Mr. Tromp, secretaris van de MIR', 19 april 1946 en 'Nota inzake: de vergoeding voor tewerkgestelde mijnwerkers vanuit het Kamp' [ongedateerd, ca. april 1946], niet ondertekend, maar zeer waarschijnlijk opgesteld door Van den Bosch.

⁸² NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'Brief nr. 6956 Beheerder Groothoff aan minister van Ec. zaken [Dr. G.W.M. Huysmans] persoonlijk', 15 jan. 1947.

gedetineerden in de mijnen formeel werd geregeld. Er werd onder meer in vastgelegd dat de gedetineerden dezelfde loonvoorwaarden kregen als de vrije arbeiders, men ontving kinder- en/of gezinstoeslag, en ook productietoeslag was toegestaan. De mijnen betaalden de netto lonen aan de kampen, waarna deze voor de verdeling zorgden. f 4,- per dag was bestemd voor het kamp (voor de woon- en verblijfskosten), van het overige kreeg de gevangene of zijn verwanten tot een maximum van f 4,- per dag, en van het daarna resterende bedrag was 50 procent bestemd voor het kamp en 50 procent voor de gedetineerde of zijn verwanten. De regeling ging in op 1 juni 1946. In de praktijk was het een voortzetting van de bestaande situatie bij de Willem-Sophia, met enkele verbeteringen zoals bijvoorbeeld het toekennen van kinderbijslag.⁸³ Vanaf juni stroomden meer gevangenen de mijnen in, nu ook bij de grotere particuliere mijnen en bij de Staatsmijnen. Sinds 23 juli 1946 werkten zij in alle twaalf Limburgse mijnen.⁸⁴

Tabel 2 geeft een overzicht van de personeelssterkte in die mijnen waarin de eerste delinquenten tewerkgesteld waren: de Willem-Sophia, de Laura en de Domaniale Mijn. Gegevens zijn beschikbaar vanaf november 1945. Uit de tabel blijkt dat er relatief veel gedetineerden in de Willem-Sophia werkten, zeker in november, toen meer dan 27 procent van het aantal ondergrondse mijnwerkers daar uit gevangenen bestond. Met uitzondering van januari 1946 bleef dit aantal hoger dan 20 procent. Bij de Laura en de Domaniale Mijn was dit percentage veel lager. Een mogelijke verklaring kan zijn dat het ex-mijnwerkers betrof die direct aan het werk gezet konden worden, en dat de lichte gevallen onder de mijnwerkers na januari 1946 uit de kampen waren verdwenen.

Tabel 3 laat de situatie zien per 30 juni 1946, inclusief de mijnen die vanaf juni gevangenen opnamen. Ook nu valt het hoge aantal in de Willem-Sophia op. Is daar in juni 22,2 procent van het aantal ondergrondse mijnwerkers gedetineerd, in de Emma is dat slechts 3,0 procent. Verder zijn er naar verhouding veel meer gevangenen in de particuliere mijnen werkzaam dan in de twee Staatsmijnen (12,5 respectievelijk 3,4 procent). Het zijn echter momentopnamen. Na juni loopt het aantal gedetineerden eind 1946 op tot 10,6 procent van het totale aantal ondergrondse mijnwerkers, het hoogste percentage in de naoorlogse jaren.⁸⁵

⁸³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschriften 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946; 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]', 3 juni 1946; 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]. Aanvulling', 28 juni 1946; 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]. 2^e aanvulling', 26 aug. 1946. Genoemde stukken zijn voor een deel ook aanwezig in RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-948 en in SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121. Hierin ook: Doorslag brief 'Steenkolnmijnen Laura & Vereniging aan Beheerder [...]', 20 juni 1946, waarin LV bepaalde punten uit de overeenkomst en toelichting zorgvuldiger voor LV vastlegde.

⁸⁴ NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 704: Afschrift 'Overzicht van de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Nederlandsche steenkolenmijnen', Heerlen 10 jan. 1947.

⁸⁵ Berekend op basis van Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 117 tabel 4.14. Pas vanaf juli 1946 werken er ook gedetineerden in de niet in tabel 3 genoemde mijnen.

Tabel 2 Maandoverzichten sterkte arbeiderspersoneel mijnen Willem-Sophia (WS), Laura en Domaniale Mijn (DM): november 1945 - juni 1946

Maand	WS Formele sterkte O.G.*	WS Aantal PD's	WS Totale sterkte O.G.	WS % PD's O.G.	Laura Formele sterkte O.G.*	Laura Aantal PD's	Laura Totale sterkte O.G.	Laura % PD's O.G.	DM Formele sterkte O.G.*	Dm Aantal PD's	DM Totale sterkte O.G.	DM % PD's O.G.
11-1945	739	281	1.020	27,5%	772	-	772		1.067	-	1.067	
12-1945	726	244	970	25,2%	785	-	785		1.089	-	1.089	
01-1946	764	161	925	17,4%	785	-	785		1.103	-	1.103	
02-1946	766	209	975	21,4%	787	-	787		1.131	-	1.131	
03-1946	775	236	1.011	23,3%	787	-	787		1.147	-	1.147	
04-1946	786	253	1.039	24,4%	803	98	901	10,9%	1.154	117	1.271	9,2%
05-1946	802	228	1.030	22,1%	795	120	915	13,1%	1.169	150	1.319	11,4%
06-1946	849	242	1.091	22,2%	782	131	913	14,3%	1.175	166	1.341	12,4%

* exclusief gedetineerden
O.G. = ondergronds; PD's = politieke delinquenten

Samengesteld op basis van maandoverzichten, opgesteld door afd. statistiek van de Nederlandse steenkolenmijnen, aanwezig in SHCL, archief WS, EAN 0603, invnr. 127.

Tabel 3 Formele personeelssterkte ondergronds (O.G.) van mijnen met politieke delinquenten (PD'ers) en percentages ervan, juni 1946

Naam mijn	Formele sterkte ondergronds excl. PD'ers	Aantal PD'ers ondergronds	Totale formele sterkte ondergronds	% PD'ers op totale aantal ondergronds
Willem Sophia	849	242	1.091	22,2%
Laura	782	131	913	14,3%
Domaniale Mijn	1.175	166	1.341	12,4%
Totaal I	2.806	539	3.345	16,1%
Oranje Nassau I	1.000	90	1.090	8,3%
Oranje-Nassau II	971	153	1.124	13,6%
Oranje-Nassau III	1.185	86	1.271	6,8%
Oranje Nassau IV	555	67	622	10,8%
Totaal II: ON I t.m. IV	3.711	396	4.107	9,6%
III Totaal particuliere Mijnen: I + II	6.517	935	7.452	12,5%
Emma	3.330	104	3.434	3,0%
Hendrik	2.380	98	2.478	3,9%
Totaal IV Staatsmijnen	5.710	202	5.912	3,4%
Totaal mijnen: III + IV	12.227	1.137	13.364	8,5%

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 127: 'Statistiek no. 3111, opgesteld door Afd. Statistiek Ned. Kolenmijnen.

De overeenkomst was niet in alle opzichten even helder. Groothoff liet nog eens uitdrukkelijk bij het DGBR weten dat de gevangenen niet in een loondienstverhouding waren aangesteld en dat noch het Beheer, noch de afzonderlijke mijnen als werkgever konden worden aangemerkt. Dat had gevolgen voor de uitvoering van de verschillende sociale verzekeringswetten.⁸⁶

⁸⁶ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: Afschrift 'Brief nr. 4133 Beheerder Groothoff aan DGBR', 21 juni 1946.

Herziening van de overeenkomst

Ondanks de afgesloten overeenkomst en alle voorbereidingen, verliep de uitbreiding van de tewerkstelling aanvankelijk chaotisch. In de praktijk moest nog een en ander worden uitgewerkt. Er was veel bureaucratische rompslomp, onder meer bij de regeling van de distributie van bonkaarten voor extra voedingsmiddelen of bij de vooruitbetaling van lonen. Vaak werden de lonen te laat uitbetaald. De Oranje-Nassau Mijnen klaagden dat ondergronds de discipline niet goed was te handhaven, als de bewaking gedetineerden bovengronds niet als gedetineerden behandelde. Uit alles bleek dat kampen en mijnen niet goed waren voorbereid op de komst van honderden nieuwe gedetineerden.⁸⁷ Waren er eind mei 1946 498 ondergronds tewerkgesteld, in juni was dit aantal ruim verdubbeld en in augustus liep het aantal op tot boven de tweeduizend. (zie bijlage 1).

Binnen het DGBR heerste intussen nog steeds weerstand tegen tewerkstelling van politieke gevangenen. Het hoofd van de Algemene Inspectie van de kampen, J.J. Snoeck Henkemans, verwoordde het aldus:

In de eerste plaats moet niet uit het oog worden verloren, dat tewerkstelling in de mijnen een groot risico heeft. Even zoe goed als de vrije mijnwerker op een ergerlijke wijze over het paard is getild, en onredelijke eischen stelt, zal straks de gedetineerde mijnwerker zich als een nuttig en onmisbaar man gaan beschouwen en alleen bij een behoorlijk straffe leiding zal onder deze werklieden een behoorlijke discipline te handhaven zijn.⁸⁸

Afgezien van het feit dat hij geen hoge dunk had van mijnwerkers, vond hij bovendien dat het in de door hem bezochte Zuid-Limburgse kampen aan straffe leiding ontbrak.⁸⁹ Een andere heftige tegenstander was de Amsterdamse procureur-fiscaal Mr. N.J.G. Sikkel. In september 1946 kwam hij naar Heerlen om zijn standpunt te verdedigen. Hij besloot met: 'U krijgt arbeiders [...] maar u moet goed begrijpen dat dat geboefte is en mijn grote angst is dat men dit uit het oog zal verliezen'. Hij verloor.⁹⁰ Dat was ook het geval met Snoeck Henkemans die zich achter de schermen nog steeds hevig roerde. Hij vroeg zich af wat het doel van de tewerkstelling was: herscholing of reclassering, waarbij de kolenproductie een welkome bate was, dan kon van de tewerkstelling in de mijnen een goed resultaat verwacht worden. Maar was de kolenproductie het hoogste doel, dan verwachtte hij een fiasco. De gevangenen zouden steeds meer eisen gaan stellen, en van een straf zou 'slechts een belachelijk schijnbeeld' overblijven. Het DGBR moest de internering primair blijven stellen. Een strenge controle op de kampen in het Zuiden was noodzakelijk.

⁸⁷ Diverse stukken uit: RHCL, archief ON, I7.05B, inv.nr. 10; *Ibidem*, I7.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135; RHCL, archief MIR, O7.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121.

⁸⁸ NA, archief DGBR, 2.09.08, inv.nr. 1470: 'Doorslag van getypte algemene opmerkingen van J.J. Snoeck Henkemans n.a.v. zijn bezoek aan de kampen in Zuid- en Midden Limburg', 14 juni 1946. Doorstreping in citaat is met vulpen aangebracht.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Transcriptie van aangehaald citaat uit de ROZ radiodocumentaire: Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. Dl. 2*, uitgezonden 16 juni 1980. Zie ook: Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 306-307.

Het toestaan van ruime bevoegdheden aan één persoon was te risicovol.⁹¹

Ondanks het verweer van Snoeck Henkemans ging de Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging mr. Ter Veer overstag. Met ingang van 21 oktober 1946 benoemde hij mr. H.F. Doppler tot speciale gedelegeerde van het Directoraat. Hij kreeg de leiding over alle mijnkampen en trad op als contactpersoon tussen het ministerie van Justitie en het Beheer. Als bedrijfsjurist van Laura & Vereniging kende hij het mijnbedrijf, wat de tewerkstelling ten goede kwam. Doppler bleef aan tot 1 juni 1947.⁹² De benoeming was een indicatie dat de belangen van de steenkolenproducenten uiteindelijk zwaarder wogen dan de reserves van Justitie.

Het Beheer nam intussen ook maatregelen, en er volgden betere afspraken tussen mijnen en kampen. Zodra de gedetineerden bij de mijnen aankwamen, kwamen ze onder leiding te staan van mijnpersoneel. De bewakers hadden slechts een begeleidende taak. Als gedetineerden zich misdroegen, en een berisping was niet voldoende, dan kon de bedrijfsleiding in overleg met de kampcommandant een straf opleggen die in het kamp moest worden ondergaan. De touwtjes werden strakker aangehaald.⁹³ Dat gebeurde ook op andere gebieden. Teveel mensen hielden zich met de tewerkstelling bezig. Groothoff stelde voor een team te vormen dat de lopende problemen moest oplossen. Verschillende mensen werden aangewezen om specifieke zaken te behandelen zoals juridische kwesties rond de berechting, de bouw van kampen, het regelen van loonkwesties of het keuren van gevangenen. Namens het Beheer werden G. Hirdes en ir. H.N. van den Heuvel aangesteld als centraal aanspreekpunt voor de mijnen en L. Palmaers voor de kampen. Het was het streven om de bemoeienissen van de 'mijnmensen' met de kampen tot het minimum te beperken. In een concept werkplan werden de verschillende taken en verantwoordelijkheden uitvoerig vastgesteld.⁹⁴

Een briefwisseling tussen Groothoff en het Directoraat-Generaal leidde in oktober 1946 tot het herschrijven van de mei-overeenkomst. De inhoud veranderde niet wezenlijk, maar diverse artikelen kregen een andere, logischer volgorde, sommige werden uitgebreid. In de Uitvoeringsbepalingen stond tenslotte nauwkeurig omschreven hoe het loon te berekenen.⁹⁵

⁹¹ NA, archief DGBR, 2.09.08, inv.nr. 1426: 'Memo nr. 404 over concept-instructies voor tewerkstelling in de mijnen van Hoofd Alg. Inspectie, Snoeck Henkemans aan Directeur-generaal Ter Veer', 10 okt. 1946.

⁹² *Ibidem*, inv.nr. 1338: Stukken nr. 62464, 62465 en 62466: 'Aanstellingsbrief Doppler', 'Instructie voor den gedelegeerde voor de in de mijnen te werk gestelde geïnterneerden' en 'bijbehorende brief aan commandanten [...] bewarings- en interneringskampen in ressort 'Mijnstreek'', 17 okt. 1946; *Ibidem*: Afschrift 'Brief afd. III nr. 33731 van mr. R. Prins, plv. Dir.Gen. aan hoofden van afdelingen [...] kampen Mijnstreek', 24 mei 1947.

⁹³ RHCL, archief MIR 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: Afschrift 'brief nr. 4895 van Beheerder Groothoff aan directie Staatsmijnen', 14 aug. 1946. Dezelfde brief werd ook aan de ON Mijnen gestuurd.

⁹⁴ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953,1958: 'Verslag van de bespreking inzake de coördinatie van de werkzaamheden [...] op het Hoofdbureau van de Staatsmijnen in Limburg', 27 aug. 1946; 'Concept werkplan. Tewerkstelling gedetineerden', [ongedateerd, vermoedelijk september 1946].

⁹⁵ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: Afschrift 'Brief nr. 4133 Beheerder aan DGBR', 21 juni 1946; 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden in de mijnen [...]', Heerlen oktober 1946; 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]', Heerlen okt. 1946; 'Uitvoeringsbepalingen. Richtlijnen betreffende de uitvoering der loonovereenkomst voor tewerkgestelde gedetineerden bij de Nederlandsche Steenkolenmijnen', Heerlen oktober 1946; RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr.49, map 1944-1948: 'Brief nr. 44828 Ter Veer DGBR aan Groothoff', 24 aug. 1946 en 'Brief nr. 5376 Groothoff aan Ter Veer', 26 sept. 1946.

Nadien ontstonden nieuwe problemen tussen het DGBR, het ministerie van Financiën en het Beheer, onder meer over het al dan niet berekenen van loonbelasting. Groothoff speelde daarbij hoog spel in een conceptbrief aan de Directeur-Generaal mr. Ter Veer. Hij verwachtte van de gedetineerden een bepaalde productie. 'Deze kan worden behaald door minder gedetineerden met meer werklast, ofwel door meer gedetineerden met minder werklast. Het eerste is zeer zeker voordeliger' en daarop was zijn nieuwe voorstel gebaseerd.⁹⁶ Volgens de regelingen uit 1946 betaalde het Beheer f 4,- per dag, niet alleen aan elke in de mijn tewerkgestelde gedetineerde, maar ook per persoon aan het kamp, voor kampkosten. Als de gedetineerde meer verdiende, kreeg het kamp hiervan vijftig procent. Dat was niet aantrekkelijk voor de tewerkgestellten. Overwerk of betere prestatie loonde nauwelijks, omdat zij de voordelen ervan maar voor een deel ontvingen. Dat moest veranderen, zeker ook met het oog op het werven van nieuwe gedetineerden.⁹⁷ Blijkbaar maakten de argumenten van Groothoff wel indruk op Ter Veer. Hij liet een nieuwe kostprijsberekening maken van het verblijf van gedetineerden in een mijnkamp. Deze kwam uit op ruim f 8,40 per dag per gedetineerde. Dat was het dubbele van de f 4,- per dag die het DGBR aanhield als kostprijs voor de overige bewarings- en interneringskampen. Dat kwam onder meer door de transportkosten van de gedetineerden naar de mijnen. Ondanks de hogere kosten was Ter Veer bereid een lagere kostprijs te berekenen 'gezien het belang, dat moet worden gehecht aan de tewerkstelling van politieke delinquenten in de mijnen'. Hij ging uit van f 6,60 per mijnwerker per dag, inclusief de kosten voor ziekten, ziekenfonds en invaliditeit.⁹⁸ Het DGBR begon de tewerkstelling in de mijnen te steunen, heel anders dan een half jaar eerder.

De discussies en brieven leidden tot een nieuwe overeenkomst tussen het DGBR en de Beheerder op 14 februari 1947. Was de overeenkomst uit 1946 vooral een loonovereenkomst, nu wilden beide partijen ook het doel vastleggen, 'dat zooveel mogelijk gedetineerde of geïnterneerde politieke delinquenten [...] in de Nederlandsche mijnen behoren te worden te werk gesteld'. Beide partijen spraken dit af in het belang van de steenkolenproductie, om de kosten van levensonderhoud van de gedetineerden en hun gezinnen te bestrijden uit de opbrengst van hun werk, en voor de toekomstige reclasering van de politieke delinquenten, wat weer een algemeen belang was. In een bijlage werden alle afspraken uitvoerig toegelicht en uitgewerkt. In tegenstelling tot de twee eerdere overeenkomsten werd in paragraaf 1 expliciet uitgegaan van een vrijwillige aanmelding en medische keuring van betrokkenen. De mijnen hielden de bevoegdheid om bepaalde mensen uit te sluiten, met andere woorden niet iedere politieke gevangene was welkom. Hoewel er geen sprake was van een arbeidsovereenkomst tussen een mijn en

⁹⁶ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: Concept 'Brief aan Directeur-Generaal voor Bijzondere rechtspleging, van beheerder', ca. 19 dec. 1946. Zie verder diverse stukken in NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705 en in RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 55. Zie ook: *Ibidem*, inv.nr. 39: Doorslag 'Brief nr. J 428 Directeur Strafgestichten Mijnstreek aan min. van Justitie', 20 febr. 1948.

⁹⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Overeenkomst [...]', 24 mei 1946, art. 20; RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: 'Overeenkomst [...]', okt. 1946', art. 13; NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'Persoonlijke brief (nr. 6956) van Groothoff aan minister van Ec. zaken', 15 jan. 1947.

⁹⁸ RHCL, archief ON I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: Afschrift 'Brief no 56870/6763, Afd. I Ter Veer aan Beheerder', 20 jan. 1947.

een gevangene (paragraaf 2) kreeg deze wel dezelfde loonvoorwaarden als andere, vrije arbeiders. Het loon kreeg hij niet zelf in handen, maar werd na aftrek van alle kosten aan gezinsleden uitgekeerd. Het uitgangspunt van de regeling was dat de politieke delinquent 'een prikkel tot werken zal vinden in de hoogte van de uitkeering voor zichzelf of zijn gezin'. Al het loon dat hij verdiende kwam aan hem ten goede, na aftrek van enkele bedragen, zoals f 2,50 per dag als bijdrage aan de kampkosten. Het Beheer betaalde voortaan de voorgestelde f 6,60 per werkdag aan het DGBR. De overeenkomst ging met terugwerkende kracht in op 1 januari 1947.⁹⁹

Tot nu toe ging het om geïnterneerde of gedetineerde politieke gevangenen, met andere woorden om mensen die nog niet veroordeeld waren. Na verloop van tijd werden politieke gevangenen tot gevangenisstraffen veroordeeld. Een deel van de straf konden ze uitzitten in Rijkswerkinrichtingen. Vanaf juli 1947 werden die ook in Zuid-Limburg opgericht. Van hieruit konden ze vrijwillig tewerk worden gesteld in de mijnen. Om dat mogelijk te maken moest de overeenkomst uit februari 1947 worden aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Namens het ministerie van Justitie trad Christiaan Abel Arnoldus aan als onderhandelaar. Arnoldus had diverse functies gehad binnen het gevangeniswezen en was in juni 1947 directeur geworden van de pas opgerichte Strafgedetineerde Julia in Eijgelshoven.¹⁰⁰ Na uitvoerig overleg van Arnoldus en het Beheer kwam het tot een nieuwe overeenkomst, deze keer tussen de minister van Justitie en het Beheer. Afgezien van nieuwe bepalingen op het gebied van ziekengeld en ziektekostenverzekering, veranderde de inhoud niet wezenlijk. Alleen werden alle bepalingen aangepast aan de nieuwe situatie. Men sprak niet meer van 'p.d.', [politieke delinquent] maar van 'p.g.' [veroordeelde wegens politieke misdrijven of te wel politieke gevangene]. In alle artikelen waar sprake was van DGBR, sprak men nu van minister van Justitie of van Directie van de Gevangenen. De uitgangspunten bleven gelijk aan die van februari 1947. Minister van Justitie, mr. J.H. van Maarseveen en Beheerder Groothoff ondertekenden de nieuwe overeenkomst op 17 september 1947, waarna de overeenkomst met terugwerkende kracht inging op 1 juli 1947.¹⁰¹

Ruim een jaar bleef het rustig aan het overeenkomstenfront. Dat veranderde toen het Beheer in 1949 ophield te bestaan. De laatste overeenkomst was gesloten tussen minister en beheerder. Hoe moest het verder? Er werden nog steeds politieke gevangenen tewerkgesteld, hoewel niet meer in alle mijnen. Uit de Staatsmijnen Hendrik en Maurits, de particuliere mijnen Oranje-Nassau Mijnen I, III en IV en de Domaniale Mijn waren ze verdwenen (zie bijlage 1). Arnoldus, directeur van wat inmiddels de Strafgestichten in

⁹⁹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst. De Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging [...] en de Beheerder der Nederlandsche Steenkolenmijnen [...] zijn overeengekomen [...]', 's-Gravenhage/Heerlen 14 febr. 1947; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.', [ongedateerd].

¹⁰⁰ De plaatsnaam Eijgelshoven wordt in verschillende bronnen wisselend gespeld. Nu eens als 'Eijgelshoven', dan weer als Eijgelshoven. Het kan daarbij om de gevangenis gaan, of om de plaats zelf. Omdat de officiële spelling 'Eijgelshoven' is, gebruik ik steeds deze spelling, ook al staat in de bron zelf Eijgelshoven.

¹⁰¹ RHCL, archief Strafgedetineerden, 07.A03, inv.nr. 38: Doorslag 'Brief no. G.45, van directeur [Arnoldus] aan minister van Justitie, 3^e afd. A', 12 aug. 1947 en verdere stukken in *Ibidem*, inv.nr. 38 en 110; *Ibidem*, inv.nr. 135: 'Overeenkomst' en 'bijlagen', 17 sept. 1947. In *Ibidem*, inv.nr.1115 zit nog een exemplaar met op de omslag in potlood: 'NSB'ers Overeenkomst'.

de Mijnstreek was gaan heten, nam het initiatief. Hij wilde graag op de oude voet verder gaan. Na een briefwisseling met de directies van Staatsmijnen, en van de particuliere mijnmaatschappijen Laura & Vereeniging (LV), Willem-Sophia en Oranje-Nassau Mijnen, gingen zij akkoord. De Willem-Sophia maakte daarbij een kanttekening met betrekking tot de ongevallenverzekering. In maart 1949 gaf ook de minister van Justitie zijn fiat en dus kon wat betreft de tewerkstelling alles bij het oude blijven: het ministerie 'leverde' vrijwillige gevangenen, zorgde voor huisvesting en in een paar mijnen bleven ze aan de slag, tegen de oude voorwaarden.¹⁰²

De verhoudingen waren genormaliseerd, de gedetineerden kregen recht op verlof en er werd zelfs een verlofcentrum geopend in de Rijkswerkinrichting (RWI) Passart in Treebeek. Na 1949 nam het aantal tewerkgestelden snel af. Waren ze in 1951 verdwenen uit de Oranje-Nassau Mijn II en de Laura, eind 1952 was dat het geval met de Willem-Sophia en de Emma. Dankbare gedetineerde mijnwerkers boden directie en kompels van de Willem-Sophia een 'smaakvol uitgevoerde oorkonde' aan bij het beëindigen van de tewerkstelling daar.¹⁰³ Wellicht had een soortgelijke oorkonde van politieke delinquenten uit mei 1952 als voorbeeld gediend. Die oorkonde behoorde bij het monument 'Mijnwerker in actie' dat namens alle gedetineerde mijnwerkers aan de president-directeur van Staatsmijnen was aangeboden ter gelegenheid van het gouden jubileum van dat bedrijf op 10 mei 1952.¹⁰⁴ Voor respectievelijk 12 en 29 in de kolenmijnen Willem-Sophia en Emma werkzame gedetineerden, van wie hun strafperiode nog niet was afgelopen, volgde overplaatsing naar de mijn Julia. Hierna werkten er alleen in deze mijn nog politieke gevangenen, vanuit de Rijkswerkinrichting in Eygelshoven. In het voorjaar van 1958 kwam ook hier een eind aan.¹⁰⁵ Volgens Arnoldus hadden in totaal 13.271 gedetineerden vrijwillig in de mijnen gewerkt, sinds het DGBR er in 1946 mee was begonnen en na voortzetting door het Directoraat voor het Gevangeniswezen in 1947.¹⁰⁶

Werving, selectie en keuring van tewerkgestelden

Net als bij de werving van vrije arbeiders voor de mijnen, gingen ook bij het werven van politieke gevangenen teams het land in, om voorlichting te geven over tewerkstelling in de mijnen. Eén van deze werwers was Piet Sterrenberg (1912-1985). Geboren in het Groningse Wedde, werd hij houwer bij de Staatsmijnen en actief in de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond en de SDAP in Hoensbroek. In 1943 slaagde hij voor het examen van

¹⁰² *Ibidem*, inv.nr. 119: Brieven aan en van ministerie en directies mijnmaatschappijen, jan.-maart 1949; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 588: briefwisseling Strafgestichten Mijnstreek met LV, 8 en 14 jan. 1949, en met ministerie van Justitie, 17 maart 1949.

¹⁰³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1193: 'Door drie gedetineerden ondertekende Oorkonde', Eygelshoven 30 sept. 1952; Citaat uit: *Ibidem*, inv.nr. 490: 'Communiqué 49e vergadering Ondernemingsraad WS', 18 nov. 1952.

¹⁰⁴ 'Oorkonde 10 mei 1952', aanwezig in RHCL, Jubileumarchief Staatsmijnen. Met dank aan Serge Langeweg.

¹⁰⁵ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 517: 'Jaarverslag afd. personeel over 1952 mijnen Laura en Julia', opgesteld door P. Nacken en H. Bardoul. Zie voor aantallen en mijnen, bijlage 1.

¹⁰⁶ A.[Arnoldus], 'Zinnvolle arbeid', 61-62.

mijnopzichter. Na de bevrijding van Nederland was hij in dienst van het Militair Gezag in de provincie Drenthe betrokken geweest bij de tewerkstelling van geïnterneerden in de landbouw.¹⁰⁷

Na terugkomst bij de Staatsmijnen ging hij eind 1945 een week mee met de wervingsgroepen voor de vrije mijnwerkers. In een interview in 1980 merkte hij op dat daar 'nogal op een tamelijk optimistische wijze gesproken werd' over het werk en het te verdienen loon. Hij sprak daarentegen de waarheid over de zwaarte van het werk en hij gaf weer dat de verlofdagen en de lonen lang niet zo hoog waren als er verteld werd. Waarschijnlijk mocht hij daarom, naar hij zelf later zei, geen deel meer uitmaken van een wervingsgroep. Voor het werven van politieke gevangenen vond het hoofdbureau van het Beheer de socialist Sterrenberg wél geschikt. Vanaf najaar 1946 kreeg hij de opdracht mee te gaan langs de kampen om gevangenen enthousiast te maken voor de mijnen. Hij sprak grote groepen toe, waarbij hij duidelijk maakte dat ze op de mijn normale mijnwerkers waren, dat ze hetzelfde loon verdienden als slepers, beginnende ondergronders. Op die manier konden ze hun gezinnen onderhouden. Buiten de mijn verbleven ze echter in het kamp en waren ze gevangenen. Het werken in de mijn op zichzelf was ook geen aanleiding voor strafvermindering. Sterrenberg speelde er niet op in dat ze een goed werk deden voor het vaderland door ondergronds kolen te delven. Dat zou hij ook geweigerd hebben als het hem gevraagd zou zijn. Dat was niet het geval. Nadat de mannen zich eenmaal hadden aangemeld, nam Sterrenberg contact op met kampartsen en politieke opsporingsdiensten. Als de laatsten bezwaar maakten tegen werken in de mijn, bijvoorbeeld omdat betrokkenen nog vaak verhoord moesten worden, ging het niet door. Ook kon hij zelf bezwaar maken tegen een gevangene, als Piet Sterrenberg iemand niet geschikt vond op basis van wat betrokkene had misdaan.

Sommige kampcommandanten werkten hem tegen. Ze hadden liever dat de mannen in hun kamp niets deden, dan dat ze mijnwerker werden. Vooral bij de kleinere kampen waren de commandanten bang dat deze zouden worden opgeheven en zij dus hun positie zouden verliezen. Op de vraag of het een delicate kwestie was, tewerkstelling van politieke gevangenen, antwoordde Sterrenberg in 1980 dat er volgens hem wel enig verschil was tussen 'hier' en de 'rest van het land'. 'Hier op de mijnen merkte je er praktisch niets van'. Elders dacht men er vaak anders over: dat de gevangenen niet vrij waren gekomen. 'dat we die maar ondergronds in de mijn moesten zetten om ze daar aan het werk te zetten, waardoor ze in feite lieten doorschemeren dat die mensen, die ondergronds werkten of het nu waren die het voor het beroep deden of delinquent, dat dat schurken waren'. Sterrenberg had zich steeds tegen de aantijging verzet dat de mijn een soort strafkamp was, 'terwijl het niet het geval was'.¹⁰⁸

Niet alleen verliep de werving in de verschillende bewaringskampen moeizaam, maar ook om andere redenen nam het aantal gedetineerden nauwelijks toe. Dat bleek bijvoor-

¹⁰⁷ Archief Rijkshet, Toegangsnummer O16-BS: 'Voorlopige inventaris op de Registers Burgerlijke stand, gemeente Heerlen, Inventarisnr. 1939H, aktenummer 87'; 'Officiële berichten', *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 1 aug. 1945 en diverse via Delpher gevonden familie- en overige berichten.

¹⁰⁸ Transcriptie van citaten uit de ROZ radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. D1.1*, uitgezonden 9 juni 1980.

beeld in het najaar van 1946. Van 9 tot en met 30 november waren er op alle mijnen samen maar negen gedetineerden bij gekomen. In deze paar weken waren er 285 tewerkgesteld, maar ook weer 276 ontslagen of in vrijheid gesteld. Van 28 oktober tot 7 december waren in de kampen buiten de Mijnstreek 1583 gedetineerden geworven en voorlopig goedgekeurd, 604 gingen daadwerkelijk naar het zuiden, maar de politieke recherche-afdelingen hadden nog 979 mannen vastgehouden voor nader onderzoek.¹⁰⁹ In latere jaren verliep de werving soepeler, mede door wijzigingen in de (loon)overeenkomsten.

In de eerste periode van de tewerkstelling, augustus 1945 tot juni 1946, werden de gevangenen net als vrije mijnwerkers aan een keuring onderworpen en werden er verder geen eisen gesteld. Met als resultaat: lijsten met namen van goed- en afgekeurden of namen van mensen met bijzondere afwijkingen.¹¹⁰ De gevangenen waren afkomstig uit de streek, zaten in bewaringskampen dicht in de buurt en waren over het algemeen werkzaam geweest in de mijnen. Ook bij de uitbreiding in het voorjaar van 1946 zal de mijnarts de keuringen hebben verricht. Hoewel er in de tussentijd het Beheer en het DGBR gesloten overeenkomst niets stond vermeld over de exacte voorwaarden waaraan de politieke delinquenten moesten voldoen, veranderde de situatie vanaf juni 1946. De tewerkgestelden kwamen uit bewaringskampen die over het hele land waren verspreid. Na de aanmelding, onderzochten de kampartsen hen, waarna in het Zuiden mijnartsen hen definitief goed- of afkeurden. Als tegemoetkoming in de vervoerskosten ontvingen de mijnen f 5,- per te keuren persoon.¹¹¹ Bij afkeuring moesten de gevangenen natuurlijk ook weer terug naar hun oorspronkelijke kamp. Bij de keuringen ging het om grote aantallen. Zo werden voor de mijnen Laura en Julia van mei 1946 tot en met juni 1947 in totaal 627 personen geneeskundig onderzocht, met als uitschieter 250 in juni 1946.¹¹²

Om te voorkomen dat te veel mensen voor niets naar het Zuiden werden gestuurd, ontvingen de kampartsen keuringseisen. Er werden strenge lichamelijke eisen gesteld aan de toekomstige ondergrondse. Bij voorbaat afgekeurd waren zij die ooit tuberculose hadden gehad, of leden aan astma, bronchitis, epilepsie, reuma in verschillende gewrichten, ernstige misvormingen, of maagzweren waaraan de mannen nog niet waren geopereerd. Bij de keuring werd verder gelet op te hoge bloeddruk, breuken, hart- en longziekten of spataderen. Personen met deze kwalen werden ook afgekeurd, net als verstandelijk beperkten of mensen met looporen of dubbelzijdige doofheid. Allemaal begrijpelijk voor een gevaarlijk beroep ondergronds. Maar waarom mannen met hydrocele testis [goedaardige zwelling rond de balzak], cryptorchismus [niet ingedaalde teelbal], of chronische huidaandoeningen als psoriasis werden afgekeurd, is niet direct duidelijk. Je mocht wel een bril dragen, mits niet te sterk. Verder mocht je aanvankelijk niet ouder zijn dan 45 jaar. Als verwacht

¹⁰⁹ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Uittreksel uit het beknopt weekrapport over het tijdvak van 2 December t/m 7 December 1946', Heerlen 11 dec. 1946.

¹¹⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 689, dossiermap 147: 'Ongedateerde lijsten met namen van goed- of afgekeurde gevangenen, of met bijzonderheden'.

¹¹¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 138: Afschrift 'Brief nr. 5679 Beheerder aan Rüländ, belast met beheer Willem-Sophia', 15 okt. 1946.

¹¹² SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122 en 123: Afschriften brieven van LV aan Beheer met 'Lijsten van gedetineerden die gekeurd zijn', 6 nov. 1946 tot en met 7 aug. 1947.

kon worden dat gedetineerden na een korte specialistische behandeling bijvoorbeeld bij een heel slecht gebit of spataderen, wel geschikt waren, dan werden ze verwezen naar het Centrale Ziekenhuis van kamp Valkenburg. Hierna keurde de mijnarts hen alsnog. Als extra waarschuwing stond onder de keuringseisen: 'Op mensen, van wie van tevoren gezegd kan worden, dat zij moeilijkheden zullen veroorzaken, wordt geen prijs gesteld'.¹¹³ Aan raddraaiers hadden de mijnen geen behoefte.

Ondanks de zware eisen ontving het ministerie van Justitie toch klachten die via de landelijke inspectie van de Rijks Geneeskundige Dienst binnenkwamen. Een gestichtsarts had geklaagd dat er in de kampen in Eygelshoven en Terwinselen vaak gevangenen aankwamen, 'waarbij na globale bezichtiging reeds met zekerheid is te zeggen, dat zij voor mijnwerk ongeschikt zijn'. Voor betrokkenen was dat teleurstellend, maar het betekende ook extra keurwerk, dubbel transport en extra kosten. De landelijk inspecteur, W.F. van Rappard, drong bij de minister aan op betere keuringen in de kampen vóór het transport naar het Zuiden. Uiteraard vroeg het ministerie om commentaar bij Arnoldus, directeur van de strafgevangenis 'Kamp Julia'.¹¹⁴ Deze ontkende dat 'vaak' ongeschikte mensen naar het zuiden waren gestuurd. Hij had navraag gedaan: zowel Dr. Aalders, de superviserend geneesheer, als de kampartsen ontkenden de beschuldiging. In het begin was dit bij uitzondering (9 gevallen) voorgekomen, maar dat was verleden tijd. Arnoldus gaf ook cijfers om zijn bewering kracht bij te zetten. In de Mijnstreek waren tussen juni en oktober 1947 in totaal 1037 gevangenen uit het hele land aangevoerd. De percentages later afgekeurden onder hen varieerden van vier procent (16 personen) afkomstig uit diverse kampen tot dertien procent uit Veenhuizen (32 personen). Het ging daarbij om grensgevallen waarbij de meer gespecialiseerde mijnarts een ander oordeel velde, mede op grond van doorlichting van de gevangenen. De afkeuring leidde overigens in dit geval ook niet tot extra transportkosten, omdat er een tekort was aan corveeërs, en zij daarvoor konden worden ingezet.¹¹⁵

Een jaar later waren er blijkbaar weer klachten binnengekomen, daarom stuurde de directeur van het Gevangeniswezen vernieuwde keuringseisen naar de verschillende strafgevangeniszen. De lijst met ziekten was gelijk gebleven, maar er volgden enkele toelichtingen. Vóór de keuring in het Zuiden konden uiteraard eerst in de gevangeniszen zaken als spataderen, breuken of een slecht gebit worden behandeld. De leeftijdsgrens was niet meer opgenomen. Ook werd het belang van doorlichten benadrukt, net als het goed bestuderen van de ziektegeschiedenis van de keurlingen. 'Immers het blijkt, dat vele kandidaten de doorgemaakte ziekten verzwijgen (hetgeen begrijpelijk is) [...]'. Het zou tot grote kosten kunnen leiden als verzwegen ziektes zich later weer voordoen. In de prak-

¹¹³ RHCL, archief Strafgevangeniszen, O7.AO3, inv.nr. 38, bijlage bij J 156: 'Keuringseisen voor Tewerkstelling ondergronds bij de Limburgse Steenkolenmijnen, ten dienste van artsen in gevangeniszen en Rijkswerkinrichtingen', [Ongedateerd, vermoedelijk medio 1946].

¹¹⁴ *Ibidem*, inv.nr. 38, bijlage bij J 156: citaat uit: Kopie 'Brief no. 923 Landelijk Inspecteur Rijks Geneeskundige Dienst aan mr. Erdman, hoofd afd. III', Den Haag 13 okt. 1947; *Ibidem*: 'Brief nr. 1752 van Erdman aan Directeur strafgevangenis 'Kamp Julia', Den Haag 25 okt. 1947.

¹¹⁵ *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Brief no. J 167 van Arnoldus aan 3^e afd. A/P min. van Justitie', 29 okt. 1947. Onderstreping in brief; *Ibidem*, achter J 167: 'Namen van afgekeurden in de Rijkswerkinrichtingen Wilhelmina in Terwinselen en Julia in Eygelshoven', ongedateerd.

tijk was dit herhaaldelijk gebleken volgens het ministerie. Ten slotte moest de kandidaat een gezondheidsverklaring ondertekenen.¹¹⁶ Voor zover bekend werden de keuringseisen later niet meer gewijzigd. Ook niet toen het Beheer op hield te bestaan. Wel keurden mijnartsen daarna bij overplaatsing van de ene mijn naar de andere mijn, gevangenen opnieuw. De nieuwe mijn nam niet automatisch gevangenen over.¹¹⁷

Reacties van mijnwerkers

Voor de buitenwereld was de komst van nieuwe gedetineerden in de mijnen vrij rustig verlopen. In de pers werd hier nauwelijks aandacht aan besteed, maar in september 1946 veranderde de stemming. Beheerder Groothoff had de regering verzocht in totaal 7000 gedetineerden vrijwillig in de mijnen te laten werken, om het personeelstekort op te heffen. Het zou daarbij vooral om oud-SS'ers gaan en personeel van de Kriegsmarine, omdat deze vermoedelijk lange straffen tegemoet konden zien. Naast deze gedetineerden konden ook nog steeds Polen worden aangetrokken. 'Het zijn echter vreemdelingen, waarvan we zeer weinig weten'. Groothoff vroeg zich daarom af, of 'de tewerkstelling van gedetineerden niet de beste oplossing is, waarbij we de kans hebben deze van oorsprong Nederlandsche mensen opnieuw op te voeden'.¹¹⁸ Nadat deze berichten in diverse, ook landelijke kranten waren verschenen, kwam er beroering. Onder de kop: 'Geen galeiboeven naast onze goede Limburgse Mijnwerkers!!!' protesteerde de radicale Algemene Bond van Werkers in het mijnbedrijf (ABWM) tegen de komst van 7000 oud-SS'ers. Dit grote aantal kon men immers onmogelijk afgescheiden laten werken van de vrije arbeiders. Je kon ze niet 'los [...] laten tussen onze goed Limburgse mannen'. [...] 'Onze mijnen zijn een behoorlijk arbeidsveld voor fatsoenlijke burgers, GEEN GALEIEN'.¹¹⁹ Ant. Hennekens van de Katholieke Vereeniging van Mijnbeambten sprak zich in een openlucht-meeting in Heerlen op 22 september 1946 ook uit tegen het grote aantal. De gezonde verhoudingen binnen het mijnbedrijf zouden verstoord worden als het aantal gestraften groter werd dan 10 à 15 procent van de totale personeelssterkte. 'Onze mijnen zijn geen strafkolonies'. Het werken in de mijnen moest aantrekkelijker worden door betere beloning.¹²⁰

De Mijnwerker, het blad van de katholieke mijnwerkersbond, zette ruim twee weken later de tewerkstelling van gedetineerden nog eens op de agenda, nu naar aanleiding

¹¹⁶ *Ibidem*, inv.nr. 42: 'Brief nr. 1552 Dir. generaal gevangeniswezen aan directeuren strafgevangenis', 7 sept. 1948. Citaten uit *Ibidem*: 'Keuringsvoorschriften voor gedetineerden, die zich voor tewerkstellingen in de mijnen aangemeld hebben', ongedateerd, vermoedelijk sept. 1948. Zie ook *Ibidem*, volgnr. J 1092: 'Brief van Lamers, min. van Justitie aan Arnoldus', 7 sept. 1948 waarin afschriften worden toegezonden.

¹¹⁷ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 588: Doorslag 'Brief Mr. Crijns, soc. en personeelsdienst LV aan directeur RWT', 5 dec. 1952.

¹¹⁸ '7000 gedetineerden naar onze Mijnen?. Hun verzorging en bewaking', *Limburgsch Dagblad*, 10 sept. 1946. Zie ook soortgelijke berichten in *Arnhemsche Courant*, *De Maasbode*, *De Tijd*, *De Waarheid*, *Trouw*, 10 en 11 sept. 1946.

¹¹⁹ *Ons orgaan*, 2, nr. 22 (21 sept. 1946).

¹²⁰ Citaat uit *Gazet van Limburg*, 24 sept. 1946. Zie ook verslag van meeting in *Limburgsch Dagblad*, 23 sept. 1946.

van een mijnongeval in de mijn Laura. Hierbij waren vijf gedetineerden om het leven gekomen. Het was voor het blad van geen belang dat het gevangenen waren, het hadden ook andere mijnwerkers kunnen zijn. Het keurde de opmerking: ‘ “het zijn gelukkig maar gedetineerden” ’ zeer af. Zo’n opmerking was ‘zeer on-Christelijk’. Maar het feit dat de slachtoffers gedetineerden waren, zetten het blad wel voor een groot probleem, omdat ze volgens de katholieke bond niet verplicht verzekerd waren. ‘Ze vallen als slachtoffer van z.g. dwangarbeid, al hebben ze zich dan ook “vrijwillig” voor mijnarbeid kunnen melden’. [...] ‘De sociale lasten worden op deze arbeiders uitgespaard wat een direct voordeel en ook als een oneerlijke concurrentie ten opzichte van de overige arbeiders moet worden beschouwd.’¹²¹ Zo ging de tekst nog een tijdje door. Het blad had het echter niet bij het juiste eind en herriep de tekst in een volgend nummer. Op instigatie van wie is onduidelijk. De gedetineerden vielen niet onder de gewone sociale verzekeringen, maar er waren voor hen andere regelingen getroffen. Met andere woorden deze mensen waren niet onverzekerd. Het ongevalrisico was voor de mijnondernemers. Het blad gaf toe: ‘De bedragen voor de sociale verzekering **wordt (!) dus door de bedrijven op deze arbeiders NIET uitgespaard**, doch de gevolgen voor wat ongeval betreft drukken volledig op de bedrijven!’. De werkgeversbijdragen voor ziekenkas, ziekenfonds en pensioen werden als loon uitbetaald aan de gedetineerden.¹²² Dat stond duidelijk aangegeven in de overeenkomst van oktober 1946. Het blad drukte de tekst van de overeenkomst uiteindelijk pas eind november af met de belofte op de inhoud terug te komen.¹²³ De belofte werd niet ingelost.

Had *De Mijnwerker* in oktober 1946 nog een poging gedaan, *De Mijnarbeider* en *De Werker*, bladen van respectievelijk de protestants-Christelijke en de Algemene Nederlandse (= de socialistische) mijnwerkersbonden maakten geen of nauwelijks woorden vuil aan de tewerkstelling van politieke gevangenen. Ook in vergaderingen van deze bonden kwam de kwestie niet aan de orde. Bij de katholieke bond stond het in de jaren 1944-1950 op de ongeveer 75 vergaderingen slechts één keer op de agenda en dan slechts naar aanleiding van de opmerking van een lid.¹²⁴

Tewerkstelling was niet echt een issue. Behalve bij de ABWM die zelfs een ander standpunt begon in te nemen. Deze bond protesteerde tegen de houding van kampcommandanten die hun gevangenen niet wilden laten werken in de mijnen. Zij deed een beroep op de minister van Economische Zaken om de ruim 1200 werkwillige delinquenten juist wel aan te nemen. Op die manier kon de noodzakelijke productie van 12 miljoen ton kolen per jaar gehaald worden en was de komst van Polen overbodig. Deze en andere buitenlanders zag de bond niet graag in de mijnen, vanwege slechte ervaringen in het verleden, onder meer op moreel gebied. Bovendien waren de gedetineerden maar tijdelijk in de mijnen werkzaam en konden zij bij toenemende mechanisatie van de arbeid op den

¹²¹ ‘Tewerkstelling van gedetineerden EEN ERNSTIG PROBLEEM’, *De Mijnwerker*, 39(1946), nr. 27 (12 okt.) 1. De aanhalingstekens stonden in de geciteerde tekst.

¹²² ‘Nog eens: tewerkstelling van GEDETINEERDEN ’n ernstig probleem’, *De Mijnwerker* 39 (1946), nr. 29 (9 nov.), 4. De vet gedrukte passage was in het blad ook vet gedrukt.

¹²³ ‘Rechtspositie v.d. politieke delinquenten’, *De Mijnwerker* 39 (1946), nr. 30 (23 nov.) 2.

¹²⁴ SHCL, archief NKMB, EAN 0065, inv.nr. 184: ‘Notulen hoofdbestuur’, 24 juli 1947, agenda punt 5.

duur ontslag van mijnwerkers voorkomen.¹²⁵ De bond gebruikte de gedetineerden met andere woorden als buffer om klappen op te vangen.

In de dagelijkse praktijk maakte de tewerkstelling voor de vrije mijnwerkers waarschijnlijk ook niet echt uit. In een radio-interview uit 1980 keken twee oud-mijnwerkers terug op het aantreden van de politieke gevangenen. Cobben en Hensen waren lid geweest van de ABWM. Ze konden zich niet herinneren dat ze zich verzet hadden tegen de tewerkstelling, ze maakten zich meer druk om de zuiveringen binnen het mijnbedrijf en om de slechte pensioenen. Ze hadden zich eraan geërgerd dat beambten of hoger geplaatsten, die hen tijdens de oorlog opgejaagd hadden, na de zuivering weer terugkwamen. Dat vonden ze veel erger dan de politieke gevangenen. Een van hen formuleerde het zelfs zo: 'maar in die tijd geloof ik dat een mijnwerker nog zodanig ingesteld was dat ze konden zeggen dat hij meer geneigd was om genade voor recht te laten gelden'. Een 'onjuiste of onheuse verhouding in menselijk opzicht' werd zwaarder aangerekend dan 'een kleine afwijking in een bepaalde politieke richting'. Op den duur zagen de mijnwerkers de gedetineerden als collega's. Het was gevaarlijk om elkaar ondergronds slecht te behandelen. Ze moesten wel 'kameraadschappelijk' met elkaar omgaan, anders liep het spaak. 'Want als je vijandig tegenover elkaar staat, dan blijf je kapot daar onderin het gat, hè, omdat de gevaren te groot zijn'.¹²⁶

De beoogde grote aantallen tewerkgestelden werden ook nooit bereikt. Percentages ondergronds tewerkgestelden schommelden weliswaar tussen de 8,2 en 11,8 procent, overigens niet op de totale personeelssterkte, maar op de ondergronds werkende personeelsleden. (zie bijlage 3). De percentages waren met andere woorden een stuk lager dan die Ant. Hennekens van de Katholieke Vereeniging van Mijnbeambten nog toelaatbaar achtte.¹²⁷

Hoewel uit de aangehaalde bronnen het tegendeel is gebleken, komt in de literatuur steeds weer naar voren, dat mijnwerkers tegen tewerkstelling van politieke gevangenen waren. Of, wellicht achteraf, deze tewerkstelling als een smet op hun beroep hebben ervaren. Zo werd in een publicatie uit 1979 het ondergronds werken door gestrafte SS'ers vergeleken met het werken door de gewone arbeider. Hun werk werd naar beneden gehaald, immers: 'En *wij* [de gewone mijnwerkers] werkten daar dus gewoon, niet als straf, maar gewoon om ons brood te verdienen'.¹²⁸ Trude Benedic benadrukte dat 'onze jongens' werden 'gedwongen om samen met de SS in de mijn te werken'.¹²⁹ Zoals we gezien hebben, beweerde Frans Dohmen in zijn in 1986 gepubliceerde herinneringen dat de vakbonden van begin af aan tegen tewerkstelling waren. 'De mijnarbeid werd daardoor op een uiterst mensonwaardige wijze omlaag gehaald'.¹³⁰ Dezelfde suggestie klonk in een

¹²⁵ NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'Brieven ABWM aan minister ec. zaken', 14 en 20 maart 1947; 'Politieke delinquenten in de Mijnen', *Limburgsch Dagblad*, 24 maart 1947. Over de werving van Polen: Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 177-183.

¹²⁶ Transcriptie van citaten uit de ROZ radiodocumentaire: Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*. Dl. 3, uitgezonden 23 juni 1980. In het interview werden geen voornamen van de mijnwerkers genoemd.

¹²⁷ *Gazet van Limburg*, 24 sept. 1946.

¹²⁸ Nijsten, Bours en Hautvast, *Mijnwerkers*, 18. Cursivering door de schrijvers van het boek.

¹²⁹ Benedic en Prins, *Herinneringen aan Trude Benedic*, 75.

¹³⁰ Dohmen, *Memoires*, 50.

VPRO-radiodocumentaire uitgezonden op 24 januari 1989. Hier kwam oud-mijnwerker Henk Scheven aan het woord, die volgens presentator Arie Kleijwegt, ‘vanaf de bevrijding ondergronds zij aan zij met gestrafte nazi’s en voormalige SS’ers’ had gewerkt. ‘Voor hen is het werken een straf’, vervolgde Kleijwegt, ‘voor Scheven de dagelijkse routine, jaar in jaar uit. De regering trekt zich niets aan van de protesten tegen de tewerkstelling van de oorlogsmisdadigers’.¹³¹ [sic].

In werkelijkheid was in 1945 niet veel verzet geweest. In aflevering 14 van *Weet je nog, koempel?* (2004) ging Fred Cammaert ook in op de tewerkstelling. ‘Omstreden waren de politieke gevangenen. Zij konden kiezen tussen opsluiting of arbeid in de mijn. Tot woede van velen gaven zo’n 1.500 mannen de voorkeur aan het laatste. Gevangenisstraf stelde men op één lijn met kolen delven’.¹³² In 2008 voegde hij er nog aan toe dat er zo ‘nòg meer afbreuk werd gedaan aan de toch al slechte reputatie van het vak’.¹³³ Wim Mes kwam in 2010 met een nieuw argument voor het feit dat de mijnwerkers ‘heftig’ protesteerden. ‘Zij zagen het als een degeneratie van hun vak. *Bovendien doorkruiste de inzet van goedkope arbeidskrachten hun looneisen*’.¹³⁴ Ook volgens Langeweg (2012) zou de tewerkstelling van politieke gevangenen veel kwaad bloed bij de overige mijnwerkers hebben gezet. Hij citeerde H. Dokter, een voormalig opzichter van de Staatsmijn Wilhelmina. Deze had in een interview opgemerkt: ‘[De politieke delinquenten] konden niet en wilden niet, daar ergerde je je dood aan. Instructie had weinig zin’. Maar volgens hem was de grootste ergernis zo vlak na de oorlog: ‘die meenden dat ze onschuldig waren’.¹³⁵ Het is onduidelijk wanneer het interview is afgenomen, vermoedelijk jaren na de tewerkstelling. Zou hij er vlak na de bevrijding ook zo over hebben gedacht, en gaf hij de mening van velen weer, of alleen van opzichters, het zijn vragen die onbeantwoord blijven. Tenslotte waren ook volgens Marcia Luyten in 2015 de kompels gegriefd door het regeringsbesluit ‘de productie verder op te schroeven door Duitse krijgsgevangenen, oorlogsmisdadigers en landverraders onder de grond te laten werken’. [...] ‘De kompels waren geschokt. Daar werden ze op één lijn gezet met oorlogsmisdadigers?’ Ze haalde daarbij een oud-kompel aan die zestig jaar na het besluit nog gekrenkt was: ‘*Kolen delven bleek voor hen hetzelfde als een gevangenisstraf. We waren geen cent meer waard dan oorlogsmisdadigers*’.¹³⁶

Van dit telkens weer genoemde ‘verzet’ vond ik in mijn onderzoek niets terug, afgezien van de tijdelijke ophef eind september, begin oktober 1946. Het lijkt of de beroering uit die maand zich in de herinnering van velen heeft vastgezet voor de hele periode van de tewerkstelling. De werkelijkheid was anders.

¹³¹ Transcriptie van tekst uitgesproken door Arie Kleijwegt in VPRO radio, *Cheerio! 4*.

¹³² Cammaert, ‘Tijdens de oorlogen’, 342. Cursivering door ASU.

¹³³ Cammaert, ‘De Tweede Wereldoorlog’, 66.

¹³⁴ Mes, ‘Wederopbouw en voorzichtige vernieuwing’, 333. Cursivering door ASU.

¹³⁵ Geciteerd in Langeweg, ‘Werving, herkomst’, 85-86.

¹³⁶ Luyten, *Het geluk van Limburg*, 131. Het feit dat krijgsgevangenen nooit in Nederlandse mijnen hebben gewerkt, laat ik in dit verband buiten beschouwing. Cursivering door ASU.

Dwangarbeid?

In dit hoofdstuk is het begrip ‘dwangarbeid’ slechts een enkele keer aan de orde geweest. In augustus 1945 kwam de term even boven drijven tijdens een vergadering van de AD-VA.¹³⁷ Een jaar later haalde het blad *De Mijnwerker* het begrip weer van stal. Het deed dat op grond van argumenten die het later moest herroepen.¹³⁸ Daarna kwam het voor zover viel na te gaan, niet meer voor.

Hoe komt het dan dat ‘dwangarbeid’ in de literatuur vaak gekoppeld werd aan tewerkstelling van politieke gevangenen? In 1979 werd een kompel aangehaald die vertelde over leden van de SS. [...] ‘Die *moesten voor stráf* ondergronds gaan werken. Daar was water en brood te licht voor, die moesten ondergronds. Dus dat was nog een grotere pijn voor die mensen, dat ze ondergronds moesten gaan werken.’¹³⁹ Bert Breij stelde twee jaar later dat ‘er ook veel oud-NSB-ers en krijgsgevangenen *voor straf* in de mijnen geplaatst’ werden.¹⁴⁰ Volgens Loek Kreukels in 1986 werden politieke delinquenten ‘voor de keuze’ geplaatst ‘*dwangarbeid in de mijnen te verrichten* of de gevangenis in te gaan’.¹⁴¹ Willibrord Rutten ging in 2004/2005 het diepst op de kwestie in. Hij beriep zich daarbij op het artikel in *De Mijnwerker* van 12 oktober 1946. Hij stelde op basis van deze bron: ‘Formeel waren de politieke delinquenten geen dwangarbeiders. Ze hadden zich vrijwillig aangemeld voor mijnarbeid in plaats van opsluiting in een gevangenis of andere rijkswerkinrichting. Maar eigenlijk ging het met hen niet anders als in de nazitijd met de Russische krijgsgevangenen. *Creperen in een Stammlager of zwoegen in de mijn, dat was de keuze*’.¹⁴² In de Duitse versie van zijn artikel klonk het minder expliciet: ‘Vor die Wahl gestellt, entschieden sie sich, sich lieber in der Grube abzurackern, als im Gefängnis dahinzusiechen’.¹⁴³

Kreukels had het in 2004 en ook in de latere heruitgave uit 2011 niet over dwangarbeid. Hij schreef neutraal dat de mijnen er toe over gingen ‘politieke delinquenten in de mijnen te laten werken om het arbeidsvraagstuk te verlichten’.¹⁴⁴ Van dwangarbeid was ook in het proefschrift van Langeweg uit 2011 geen sprake.¹⁴⁵ Jacquo Silvertant kwam in 2016 echter weer met dwang aan zetten. ‘*De politieke delinquenten in de interneringskampen werden gedwongen om in de tijd van hun internering dwangarbeid te verrichten*. In Limburg werden de gevangenen ingezet in de steenkolenmijnen. Ook de gevangenen uit het Ignatiuscollege moesten dagelijks ondergronds’.¹⁴⁶ Tenslotte laat Pierre Hupperts het in 2021 in het midden of er sprake was van gedwongen mijnarbeid.

¹³⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 158: ‘Verslag 4^e vergadering Ad-VA’, 18 aug. 1945, 5-6.

¹³⁸ *De Mijnwerker* 39 (1946) nr. 27 (12 okt.) 1; nr. 29 (9 nov.) 4; nr. 30 (23 nov.) 2.

¹³⁹ Nijsten, Bours en Hautvast, *Mijnwerkers*, 18. Cursivering door ASU.

¹⁴⁰ Breij, *De mijnen gingen open*, 95. Het feit dat krijgsgevangenen nooit in Nederlandse mijnen hebben gewerkt, laat ik in dit verband buiten beschouwing. Cursivering door ASU.

¹⁴¹ Kreukels, *Kolen en kompels*, 134. Cursivering door ASU.

¹⁴² Rutten, ‘Russen niet gewenst’, 187. Cursivering door ASU.

¹⁴³ Rutten, ‘“Russen” nicht erwünscht’, 534.

¹⁴⁴ Kreukels, ‘De mijnkolonie’ (2004) 314; *Idem* (2011) 76.

¹⁴⁵ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 116-117.

¹⁴⁶ Silvertant, *Met Mussert Hou Zee!*, 197. Cursivering door ASU.

Zijn vader werkte als bewaker bij de Bewarings- en Verblijfskampen 'De Mijnstreek'. 'Daar zitten NSB'ers en andere 'foute Nederlanders' opgesloten die (moeten) werken in de mijnen'.¹⁴⁷

Keer op keer suggereert de bestaande literatuur dat er, al dan niet in formele zin, sprake was van dwangarbeid. Kennelijk kon en kan men niet begrijpen dat gevangenen vrijwillig ervoor zouden kiezen steenkolen te gaan delven. Toch was dat wel degelijk het geval.

2.3 Duur van de tewerkstelling en strafvermindering

Toegestane strafduur

Het was in het begin van de tewerkstelling onduidelijk, hoe lang de tewerkgestelden zouden kunnen blijven werken. Dat was afhankelijk van de vonnissen die de Tribunalen en de Bijzondere Gerechtshoven nog moesten uitspreken. Tot die tijd zaten ze onveroordeeld in bewarings- en interneringskampen en werkten ze tijdelijk in de Limburgse mijnen. Kort voordat politieke gevangenen voor een Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof moesten verschijnen, werden ze vanuit de mijnkampen overgeplaatst naar andere kampen, in de buurt van de rechtbanken. Gedurende het proces konden zij niet werken. Maar hoe het daarna verder moest, dat was in eerste instantie niet duidelijk. Mochten ze wel terug naar de mijnen, konden ze met andere woorden al werkend hun straf ondergaan?

Het mogelijke antwoord leidde tot een meningsverschil tussen het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging en het Beheer. De procureur-fiscaal bij het Bijzondere Gerechtshof in Den Bosch, A.F. van Voorst tot Voorst wilde mensen die door dit Gerechtshof waren veroordeeld, weer aan het werk stellen in de mijnen, als zij dat zelf aangaven. Dat was goed voor betrokkenen en voor de kolenproductie. Het DGBR stak daar namens de minister een stokje voor. Volgens Mr. Ter Veer was met het Beheer afgesproken dat alleen door een Tribunaal veroordeelde personen voor mijnwerk in aanmerking kwamen. Ter Veer wilde daarbij meer personen voor een Tribunaal brengen. Hij dacht daarbij aan hen die bijvoorbeeld alleen in dienst waren getreden bij de Duitse krijgsmacht en geen andere strafbare feiten hadden gepleegd. Door een Bijzonder Gerechtshof veroordeelden waren volgens hem niet welkom in de mijnen. Beheerder Groothoff liet weten dat het standpunt van het Beheer niet juist was weergegeven. In verband met de verhoging van de kolenproductie had hij geen enkel bezwaar tegen tot gevangenisstraf veroordeelde politieke gevangenen, mits ze *vrijwillig* naar de mijnen wilden en *mits* hen niet als voorwaarde werd opgelegd dat ze verplicht in de mijnen moesten werken en daar een bepaalde tijd moesten blijven. Hij hield echter nog wel een slag om de arm. Een tewerkstelling was afhankelijk van keuringsrapporten en 'andere inlichtingen'. Met andere woorden, niet iedere veroordeelde werd bij voorbaat toegelaten, ook al wilde betrokkene dat zelf wel. De kou was daarna uit de lucht. Of hij nu door een Tribunaal of door een

¹⁴⁷ Hupperts, *Het dorp en mijn familie*, 284.

Bijzonder Gerechtshof was veroordeeld, de politieke gevangene mocht onder voorwaarden in de mijnen werken als hij dat aangaf.¹⁴⁸

Intussen waren er nog geen afspraken gemaakt over de strafduur. Van Voorst tot Voorst dacht in eerste instantie alleen aan hen die een straf van drie jaar of minder hadden gekregen.¹⁴⁹ Tot een daadwerkelijke uitvoering van de strafoplegging kwam het pas in de loop van 1947, nadat de eerste Strafgevangenis in Eygelshoven was geopend. Toen werden gevangenen toegelaten met een maximale strafduur van vijf jaar, mits ze vóór de veroordeling, in hun interneringstijd, ook al in de mijn hadden gewerkt. De eersten tot maximaal vijf jaar veroordeelden kwamen rond 7 juli 1947 in het Zuiden aan en waren tussen de 25 en 45 jaar oud. Bij een latere wervingsronde konden zich ook gedetineerden (niet ouder dan 45 jaar) opgeven, die nog niet eerder ondergronds hadden gewerkt en een straf van vijf jaar of minder opgelegd hadden gekregen. In de praktijk kon het betekenen dat ook mannen werden toegelaten, die een strafrestant hadden van vijf jaar of minder, maar die veroordeeld waren geweest tot 7 jaar gevangenisstraf met aftrek van de twee jaar die ze in een bewaringskamp hadden doorgebracht. De Beheerder was stilzwijgend akkoord gegaan met verruiming van de maximale straf.¹⁵⁰ Chr. Arnoldus ging als directeur van de Strafgevangenis Julia zelf op pad om vrijwilligers te werven, samen met de eerder genoemde Piet Sterrenberg. Hun optreden had succes. Vanuit de Strafgevangenis Marum kwam bericht dat zich al een 70-tal gedetineerden had gemeld: 'de jongens popelen om aan het kolenfront slag te leveren in het belang van ons land [...]'.¹⁵¹

Toen de kogel eenmaal door de kerk was bleek meer mogelijk. In mei 1947 had het ministerie van Justitie al de mogelijkheid geopperd 'bij gunstige ervaring op het stuk van ontvluchting' de grens van strafduur geleidelijk hoger te stellen. Men ging toen nog uit van een leeftijdsgrens van 40[!] jaar, met een straf van maximaal vijf jaar en een strafrestant van minstens een half jaar.¹⁵² Arnoldus adviseerde in september 1947 de grens van de strafduur op te rekken tot zeven jaar, met instemming van het Beheer.¹⁵³ Vanaf april 1948 was het zover. De tewerkstelling in de mijnen stond vanaf toen open voor die politieke gevangenen, die een straf uitzaten van hoogstens zeven jaar, waarvan ze er nog

¹⁴⁸ NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: diverse brieven tussen Bijzonder Gerechtshof Den Bosch, ministers van Economische Zaken en Justitie, het DGBR en het Beheer, 4 dec. 1946 tot en met 17 febr. 1947. Citaat uit 'Brief nr. 7497 van Beheerder Groothoff aan minister van Ec. zaken', 17 febr. 1947. Cursivering door ASU.

¹⁴⁹ *Ibidem*, inv.nr. 705: afschrift 'Brief Van Voorst tot Voorst aan minister van Justitie', 4 dec. 1946.

¹⁵⁰ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 38, bijlages bij volgnr. M17: 'Circulaires 3^e Afd. A (P), nr. 1878 en 1729 van Hoofd 3^e afd. min. van Justitie aan directeuren diverse strafgevangenis', 10 juni en 1 juli 1947; *Ibidem*, volgnr. M13: 'Brief 3^e afd., A/P, nr., 1788 van *idem* aan dezelfde', 8 aug. 1947; *Ibidem*, volgnr. M14: 'Brief nr. 1788, aan zes selecteurs', 8 aug. 1947.

¹⁵¹ *Ibidem*, inv.nr. 38, bijlage bij volgnr. M17: Citaat uit 'Brief directeur Strafgevangenis Marum aan directeur Strafgevangenis 'Julia'', 12 aug. 1947. Zie ook de overige bijlages bestaande uit brieven aan en van verschillende strafgevangenis.

¹⁵² *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Beknopte samenvatting van de richtlijnen, welke bij de strafexecutie van de politieke veroordeelden zullen worden gevolgd', [ongedateerd, mei 1947]. De leeftijdsgrens van 40 jaar is vermoedelijk een typefout, want tot 11 okt. 1949 staat in alle stukken 45 jaar.

¹⁵³ *Ibidem*, inv.nr. 110, volgnr. 570B: 'Brief nr. 10318 Groothoff aan directeur Rijkswerkinrichtingen en Strafgevangenis in de Mijnstreek', 18 sept. 1947; *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Brief nr. J35 Directeur Strafgevangenis Kamp Julia aan departement van Justitie, 3^e Afd. A/P', 23 sept. 1947.

minstens zes maanden moesten voldoen. Circa 230 gedetineerden voldeden aan de eisen, waarbij er onder meer 82 afkomstig waren uit de gevangenis in Groningen, 67 uit de Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen en circa 30 uit de Bijzondere Strafgevangenis in Leeuwarden. In een officiële bekendmaking waren de voorwaarden nog preciezer omschreven. Uitgesloten werden bijvoorbeeld die veroordeelden, die binnen drie maanden vervroegd voorwaardelijk zouden worden vrijgelaten. Het Beheer had bezwaar gemaakt tegen een te korte verblijfsduur. Maar als ze al in de mijn hadden gewerkt, dan mocht het weer wel, met een minimum van een maand.¹⁵⁴

Door het te verwachten verloop onder de gedetineerde mijnwerkers (de jubileumgratie ten gevolge van de troonswisseling in september 1948 zou spoedig worden afgekondigd) was er al gauw behoefte aan nieuwe krachten. Het ministerie van Justitie en de Beheerder kwamen overeen dat de strafgrens verlengd werd tot *meer* dan zeven jaar. De veroordeelden moesten wel aan bijzondere voorwaarden voldoen. Zij mochten naast hun politieke daden, vóór of tijdens de oorlog geen 'gewone' criminele misdrijven hebben gepleegd. Er moest sprake zijn van een 'zuiver politiek geval'. Daarnaast waren diegenen uitgesloten 'die in de bezettingstijd tot de bekende figuren hebben behoord, wier aanwezigheid op vrije mijnwerkers, zij het wellicht ten onrechte, irriterend zou werken'. Uiteraard mochten ze ook niet vluchtgevoelig zijn. De directeuren van strafgevangenis en konden namen van werkwilligen, die aan deze eisen voldeden, doorgeven aan het ministerie, onder vermelding van onder meer het feit waarvoor ze veroordeeld waren en de duur van het strafrestant. Mensen die in hun bewaringstijd al in de mijn hadden gewerkt, zouden voorrang krijgen. Het ministerie droeg namen voor, maar het Beheer besliste of ze uiteindelijk geplaatst konden worden. Zonder opgaaf van redenen konden mensen altijd van tewerkstelling worden uitgesloten. De behoefte was echter groot. In overleg met het Beheer kwamen de eerste elf langer gestraften kort na de afkondiging al naar het Zuiden. Ze waren tussen de 22 en 26 jaar oud.¹⁵⁵ Het ging Beheerder Groothoff nog niet snel genoeg. Arnoldus en Sterrenberg gingen opnieuw op pad om onder langgestrafte gedetineerden te werven. Na overleg tussen Beheerder, Arnoldus en het ministerie werd de administratieve rompslomp versoepeld. Er werd geen beperking meer gesteld aan de duur van de straf. Alleen levenslang gestraften werden vooralsnog uitgesloten.¹⁵⁶

¹⁵⁴ *Ibidem*, inv.nr. 40, volgnr. J 558: ter kennisneming: 'Circulaire min. van Justitie 3° afd. A/p, nr. 1882', 6 maart 1948; volgnr. J 542: Doorslag 'Brief 3° afd. nr. 1950, van Dir. Gen. gevangeniswezen aan Directeur strafgestichten Mijnstreek', 2 april 1948; volgnr. J 555: Ter kennisneming: 'Circulaire 3° afd. A/p, nr. 1708, Dir. gen. gevangeniswezen aan Procureurs-fiscaal [...]', 5 april 1948 en volgnr. J 681: 'Circulaire 3° afd. A/p, nr. 1878, Dir. gen. gevangeniswezen aan selecteurs', 10 mei 1948.

¹⁵⁵ *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 946: 'Circulaire nr. 1606 directeur-generaal Gevangeniswezen aan directeuren strafgevangenis', 3 aug. 1948; volgnr. J 974: 'Brief 3° afd. A, nr. 1613, dir. gen. gevangeniswezen aan dir. rijkswerkinrichtingen Mijnstreek', 10 aug. 1948 en afschrift 'Brief 3° afd. A, nr. 1613 dir. gen. gevangeniswezen aan directeur Rijkswerkinrichting Marum', 10 aug. 1948.

¹⁵⁶ *Ibidem*, inv.nr. 42, volgnr. J 1146: 'Brief 3° afd. A, nr. 1740 directeur-generaal Gevangeniswezen Lamers aan dir. strafgestichten Mijnstreek', 5 okt. 1948 en daarbij behorende afschriften van brieven aan Beheerder, aan directeuren strafgevangenis en aan selecteurs, 5 okt. 1948; *Ibidem*, inv.nr. 110: Doorslag 'brief nr. 1510 B Arnoldus aan J.A. Rauwes, Beheer', 4 okt. 1948; *Ibidem*, volgnr. 1527 B: afschrift 'Brief nr. 14734 Groothoff aan directeur-Generaal Gevangeniswezen', 7 okt. 1948.

Hoe werkte de uitbreiding in de praktijk? Aan de hand van door selecteurs (ambtenaren van Justitie) toegezonden persoonsbeschrijvingen besliste de directeur van de Strafgestichten Mijnstreek in overleg met het Beheer over plaatsing in deze strafgestichten. Eind 1948 mocht enerzijds iemand naar de mijnen die tot achttien jaar was veroordeeld wegens het doodschieten van een verzetsman. Anderzijds werd iemand afgewezen waarvan bekend was dat hij een 'echte Jodenhater' was, die mensen had aangehouden. Deze man was veroordeeld tot twintig jaar, waarvan hij er nog ruim zestien moest uitzitten. Het is onduidelijk of Jodenhaat de reden voor afwijzing was, of dat er andere zaken als bijvoorbeeld gedrag meespeelden. De reden voor weigering stonden zelden of nooit vermeld in de stukken die zich in het archief van de Strafgevangenen bevinden. Directeur Arnoldus antwoordde in 1949 aan een klager die wilde achterhalen waarom hij niet werd aangenomen: 'De mijn-ondernemingen zijn hier in volkomen vrij'.¹⁵⁷

Er kwamen al gauw bedenkingen tegen de gevoerde gedragslijn, vooral wat betreft de duur van de opgelegde straf, die onbeperkt was, afgezien van levenslang gestraften. Het is onduidelijk wie de bedenkingen had geopperd. Mr. E.A.M. Lamers, de Directeur-Generaal van het Gevangeniswezen liet zich hier niet over uit. '[...] Onder de langgestraften toch bevinden zich zeer ongunstige elementen; het wordt gewenst geacht, deze, vooraleer zij voor tewerkstelling in de mijnen worden opgegeven, aan een enigszins langere observatie te onderwerpen dan waartoe de Selecteur gelegenheid heeft'. Vanaf 1949 konden de selecteurs alleen de persoonsbeschrijvingen van veroordeelden met een straf van minder dan vijftien jaar naar de Strafgestichten in de Mijnstreek sturen. Deze beperking werd opgelegd om niet te veel veroordeelden van directe overplaatsing naar de mijnen uit te sluiten. Bedroeg de straf meer dan vijftien jaar, dan moesten betrokkenen vier maanden geobserveerd worden in de strafgevangenen waar ze tot dan verbleven. Hierna konden ze eventueel alsnog nog worden voorgedragen voor plaatsing in de zuidelijke Rijkswerkinrichtingen.¹⁵⁸

In 1949 kwam er een einde aan het Beheer over de particuliere mijnen. De formele afspraken bleven echter bestaan, hoewel er niet meer in alle mijnen tewerkgesteld waren. In de loop van 1949 kwamen de eerste verzoeken van 'zware gevallen' binnen bij de directeur van de Strafgestichten. Het ging om veertien veroordeelden die in de Bijzondere Strafgevangenis in Leeuwarden gevangen zaten. Ze waren veroordeeld van twaalf tot twintig jaar met aftrek van voorarrest. Sommigen hadden oorspronkelijk levenslang gekregen, maar door gratie was de straf omgezet in twintig jaar. Ze waren allemaal in vreemde krijgsdienst getreden (Kriegsmarine of SS). Ze hadden behalve de indiensttreding geen misdaden verricht. Het was onduidelijk of ze overgeplaatst mochten worden. Later werden er verzoeken ingestuurd van mannen die vijftien tot twintig jaar

¹⁵⁷ *Ibidem*, inv.nr. 42, volgnr. J 1187: 'Brief 3^e afd. A, nr. 1764 dir. Gen. gevangeniswezen aan dir. strafgestichten Mijnstreek', 18 okt. 1948 en bijbehorend stukken, o.a. brief van echtgenote; *Ibidem*, doorslag 'Brief nr. J 1203 directeur aan minister van Justitie', 23 okt. 1948. Citaat uit *Ibidem*, inv.nr. 60, volgnr. 2102: 'Brief nr. 2102 van Arnoldus aan directeur bijzondere strafgevangenis Leeuwarden', 8 juni 1949.

¹⁵⁸ *Ibidem*, inv.nr. 43, volgnr. J 1458: 'Brief 3^e afd. A, nr. 1730 van Dir. gen. Lamers aan directeur Strafgestichten Mijnstreek', 27 dec. 1948 met afschriften van gelijk gedateerde circulaire aan directeurs strafgevangenen en aan selecteurs. Citaat uit: 'Circulaire 3^e Afd. A, no. 1739 van directeur-generaal Gevangeniswezen aan selecteurs', 27 dec. 1948.

hadden gekregen. Er zaten mensen tussen die lid waren geweest van de Landwacht, tijdens de bezetting mensen hadden opgepakt en lid waren geweest van de in het Noorden beruchte 'Norgerbloedgroep'. Twee mochten er uiteindelijk komen.¹⁵⁹

Wat wel veranderde, was de leeftijdsgrens. Stond deze oorspronkelijk op 45 jaar, in 1949 begonnen de Staatsmijnen, met gedetineerden in de Emma en Wilhelmina, hieraan te tornen. Deze maatschappij wilde voortaan alleen nog maar mannen aanstellen die hoogstens 30 jaar oud waren. Ook werd de strafduur ter discussie gesteld: voortaan wilde men alleen veroordeelden met een nominale straf van maximaal twaalf jaar aanstellen. In overleg met Arnoldus werd de leeftijdsgrens uiteindelijk 35 jaar, met een strafrestant beneden de zeven jaar en waren gevallen van mannen jonger dan 30 jaar met een straf tot twaalf jaar bespreekbaar.¹⁶⁰ Ook bij andere mijnen begon de leeftijdsgrens te schuiven. Het ministerie van Justitie kon hier weinig aan doen, men was afhankelijk van de mijndirecties. Op 11 oktober 1949 liet Directeur-Generaal Lamers aan alle selecteurs en gevangenen weten dat de mijndirecties als regel gedetineerden ouder dan 40 jaar weigerden. In uitzonderlijke gevallen werden ouderen aangenomen, als ze eerder ondergronds als mijnwerker hadden gewerkt.¹⁶¹

Begon de tewerkstelling bij de mijnen al minder soepel te verlopen, ook bij sommige gedetineerden verliep de animo. In 1950 berichtte Arnoldus aan het ministerie van Justitie dat verschillende uit Strafgevangenis Marum afkomstige gedetineerden weer terug naar het Noorden wilden. Volgens hem was dit verlangen '[...] gevolg van onbestendigheid en zucht naar afwisseling. Indien de vrijwilligheid van de mijnarbeid aldus zou kunnen worden opgevat, dat het eens genomen besluit te allen tijde kan worden herroepen, zijn hieraan zulke verstrekkende consequenties verbonden, dat deze tewerkstelling naar ik vrees door de mijnondernemingen niet meer op prijs zou worden gesteld.'¹⁶² Er werd dan ook niet meegewerkt aan het terugplaatsen van gevangenen, ook al kwamen er verzoekschriften binnen van ouders of echtgenotes.

In de loop der jaren was er één constante: tot levenslang veroordeelde politieke gevangenen waren uitgesloten van tewerkstelling in de mijnen. In 1951 richtte een groep van 112 van deze levenslang gestraften zich tot de minister. Ook zij wilden aan het werk in de mijnen. Niet alleen om het lot van hun gezinnen te verlichten met de opbrengsten van hun arbeid, maar ook om een bijdrage te leveren aan de productieverhoging, net als de andere tewerkgestelden. Ze deden een beroep op de minister om tewerkstelling ook voor hen mogelijk te maken. Het ministerie zou het zeer toejuichen als hen die kans zou worden gegeven. Mr. Lamers vroeg Arnoldus alle betrokken instanties te polsen en hem te adviseren. Na diverse besprekingen lieten de gezamenlijke mijndirecties weten dat ze levenslang gestraften definitief niet wilden toelaten. Ze verwachtten negatieve reacties van de vrije arbeiders.

¹⁵⁹ *Ibidem*, inv.nr. 44, volgnr. J 1675 (17 febr. 1949); volgnr. 1690 (22 febr. 1949); *Ibidem*, inv.nr. 45, volgnr. J 1766 (8 maart 1949).

¹⁶⁰ *Ibidem*, inv.nr. 110, volgnr. 2155: 'Briefje chef afd. arbeiderspersoneel Staatsmijnen aan dir. strafgestichten', 24 juni 1949; volgnr. 2172 B: 'Telefonische afspraak', 6 juli 1949.

¹⁶¹ *Ibidem*, inv.nr. 48, volgnr. J 2580: 'Circulaire 3^e afd. A, nr. 2277 van Dir. Generaal aan hoofddirecteuren [...]', 11 okt. 1949.

¹⁶² *Ibidem*, inv.nr. 49: Doorslag 'brief nr. J 2918, Hoofddirecteur Strafgestichten aan 3^e Afd. A', 23 jan. 1950.

Bovendien was de behoefte aan personeel niet meer zo groot, dat tewerkstelling van levenslang gestraften met het oog daarop verantwoord was. Ten slotte vreesden de directies nooit meer van tewerkstelling van gedetineerden af te komen door hen aan te stellen. Misschien was het laatste argument wel het meest doorslaggevend. Tewerkstelling van langgestraften bleef echter nog steeds mogelijk.¹⁶³ Het verzoekschrift was ter kennisneming aan de Mijn Industrie Raad gestuurd. Ook de vakorganisaties waren nog altijd van mening dat tot levenslang veroordeelde politieke gevangenen niet thuis hoorden in de mijnen.¹⁶⁴

In tabel 4 is weergegeven gedurende welke jaren een opgelegde straftijd werd toegestaan bij een eventuele tewerkstelling in de mijnen.

Tabel 4 Toegestane strafduur van veroordeelde politieke gevangenen bij tewerkstelling in de mijnen

Dag / maand / Jaar	Nog niet veroordeelden*	Maximaal bij veroordeling toegestane strafduur						
		Max. 3 jaar	Max. 5 jaar	Max. 7 jaar	Excl. levenslang			Levenslang
					Onbeperkt	Meer dan 7 jaar	Meer dan 15 jaar	
Augustus 1945 t/m juni 1947	X	-	-	-	-	-	-	-
<i>Poging december 1946</i>	X	X	-	-	-	-	-	-
Juli 1947 t/m 1 april 1948	X	X	X	-	-	-	-	-
2 april t/m 2 augustus 1948	X	X	X	X	-	-	-	-
3 augustus t/m 4 oktober 1948	X	X	X	X	-	X	-	-
5 oktober t/m 26 december 1948	X	X	X	X	X	-	-	-
27 december 1948 t/m december 1957	X	X	X	X	-	X	X	-
<i>Mislukte poging 1951</i>	-	-	-	-	-	-	-	X

* Tot hen behoorden ook personen die al veroordeeld waren door Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof, maar nog wachtten op het definitieve vonnis door de Bijzondere Raad van Cassatie.

Tabel samengesteld op basis van stukken in RHCL, archief Strafgevangenenissen, 07.A03 en NA, centraal archief EZ, 2.06.087. Zie voor details noten in deze paragraaf.

¹⁶³ *Ibidem*, inv.nr. 53, volgnr. J 3990: 'Brief 3^e afd. A-2, nr. 2236, Lamers aan Arnoldus, 16 febr. 1951; afschrift 'Verzoekschrift levenslanggestraften aan minister', Leeuwarden 21 jan. 1951 en doorslag 'Brief nr. J 4045 Arnoldus aan 3^e afd. A', 16 maart 1951.

¹⁶⁴ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten II: 'Verslag 205^e verg. Dagelijks Bestuur MIR', 28 juli 1951, ad 11, diversen.

Vooral het jaar 1948 valt op waarbij aanvankelijk maximaal zeven jaar werd toegestaan, vanaf 3 augustus elke straftijd boven de zeven jaar, vanaf oktober expliciet uitgebreid tot onbeperkte strafduur (alle met uitzondering van levenslang), waarna vanaf december hogere voorwaarden werden verbonden aan lange straftijden. Deze veroordeelden moesten eerst worden geobserveerd. Dat juist in de loop van 1948 de voorwaarden, om als gestrafte in de mijnen te mogen werken, werden opgerekt had alles te maken met het afnemen van het aantal tewerkgestelden. Het kostte steeds meer moeite om aan genoeg tewerkgestelden te komen. Waren eerst alleen ongestraften welkom, naarmate het moeilijker werd mochten steeds langer gestraften naar het Zuiden komen. Toen dit als gevolg had dat ook tot levenslang veroordeelden ondergronds zouden gaan, staken de mijnindirecties hier een stokje voor.

Selecteurs

Het Ministerie van Justitie stelde speciale ambtenaren aan (één per Bijzonder Gerechtshof en één voor de Bijzondere Raad van Cassatie) voor de selectie van tot gevangenisstraf veroordeelde politieke gevangenen. Deze selecteurs moesten na 1 juli 1947 zorgen voor de plaatsing van de gedetineerden in de juiste Strafgevangenis of Rijkswerkinrichting, passend bij hun straf of mogelijke tewerkstelling. Bijgevolg speelden ze een belangrijke rol bij een eventuele plaatsing in de Strafgestichten in de Mijnstreek en dus in de mijnen. Uiteraard alleen als de gestraften zich vrijwillig daarvoor hadden gemeld. De selecteurs werkten vanuit selectiecentra: bepaalde kampen of gevangenschappen die per gerechtshof daarvoor waren aangewezen. Ze selecteerden op basis van dossiers en persoonlijke gesprekken.¹⁶⁵ De selectie leidde tot heel veel correspondentie tussen selecteurs, de directeur van de Strafgestichten in de Mijnstreek, directeurs van andere strafgevangenschappen, kampcommandanten van DGBR-kampen en het Beheer. De correspondentie was extra gecompliceerd, omdat aanvankelijk de administratie bij de verschillende instanties niet op orde was. Veel brieven gingen over kwesties als: 'Waar zit persoon A?'; 'Hij zou toch voor zijn vonnis in Den Bosch zijn?'; 'Is hij al overgebracht naar Veenhuizen?'; 'Hij heeft als ongestrafte al in de mijnen gewerkt, hij wil nu terugkomen'; 'Het Beheer zit dringend om hem verlegen, hij was een goede mijnwerker, waar zijn de stukken?' Zonder officieel vonnis mocht niemand worden overgeplaatst. Soms bleek uiteindelijk dat betrokkene al vrij was.¹⁶⁶

Over het algemeen zetten de selecteurs zich zeer in voor de gedetineerden. Vaak deden ze een dringend beroep op Arnoldus om iemand te plaatsen. Er moest uiteraard wel plaats zijn in de zuidelijke strafgestichten. Eind 1947 waren de Strafgevangenschappen Julia in Eygelshoven en Wilhelmina in Terwinselen volledig bezet en het zou nog enige weken duren voordat de Passart in Treebeek bij Heerlen geopend kon worden. Om overbevolking

¹⁶⁵ RHCL, archief Strafgevangenschappen, 07.A03, inv.nr. 38, bijlage bij volgnr. M 17: Afschrift 'brief 3^e afd. A (P), nr. 1878 SG min. van Justitie aan DG Bijzondere Rechtspleging', 10 juni 1947; zie ook: Beyerink, 'Over selectie'.

¹⁶⁶ RHCL, archief Strafgevangenschappen, 07.A03, inv.nr. 54, en inv.nr. 98, dossiernr. O 1- O 35: diverse brieven en andere stukken uit 1947.

in de selectiecentra te voorkomen werden de voor de mijnen geselecteerden gevangenen tijdelijk overgeplaatst naar Strafgevangenis Beugelen in Staphorst. Als men zich daar goed gedroeg zou plaatsing in het Zuiden spoedig volgen.¹⁶⁷ Beheerder Groothoff drong intussen bij de minister van Justitie aan om de naamgeving van de zuidelijke strafinstellingen te wijzigen in Rijkswerkinrichting. Tewerkstelling van gevangenen zou naar zijn mening daardoor gemakkelijker worden. Pas in juni 1948 was het zover.¹⁶⁸

Het ging bij de selectie soms ook om 'bekende' gevangenen. Zo liet J.F. Beyerink, selecteur bij de Bijzondere Raad van Cassatie vertrouwelijk weten, dat Arnold Meijer (1905-1965) zich na zijn veroordeling vrijwillig had gemeld voor mijnarbeid. Meijer was tijdens de oorlog leider van het Nationaal Front geweest. Het Bijzonder Gerechtshof in Den Bosch had hem veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf wegens hulpverlening aan de vijand. De Bijzondere Raad van Cassatie verminderde het vonnis in juni 1947 tot vier jaar. Beyerink had de aanmelding besproken met het ministerie van Justitie. Dat was niet bij voorbaat tegen, maar men vroeg Arnoldus de zaak ernstig te overwegen, gezien 'de persoonlijkheid' van Meijer. Voor het geval hij lichamelijk werd goedgekeurd, lag de eindbeslissing voor toelating bij Arnoldus en de mijndirectie. Arnoldus antwoordde dat er tegen plaatsing van Meijer in een van de mijnkampen 'overwegend bezwaar' bestond. Arnoldus schreef er niet bij of dat een besluit was van hem alleen, of na een overleg met het Beheer.¹⁶⁹ Het zou heel goed zijn eigen mening kunnen zijn geweest. Een plaatsing van de voormalige Commissaris van de Provincie Limburg, Max graaf de Marchant et d'Ansembourg, in de Strafgestichten in de Mijnstreek, ging op advies van Arnoldus ook niet door.¹⁷⁰

Het ministerie van Justitie had gemerkt dat regelmatig directeuren van Strafgevangenen zelf contact opnamen met selecteurs en hen aanwijzingen gaven over het al dan niet opnemen van bepaalde groepen veroordeelde politieke gevangenen. Voor zover dat het geval was, zal het met de beste bedoelingen zijn gebeurd. Desondanks moest daar een einde aan komen, het leidde tot verwarring. Daarom stelde het Directoraat van het Gevangeniswezen in mei 1948 richtlijnen op waaraan alle betrokkenen zich hadden te houden. Voor de tewerkstelling in de mijnen veranderde er in wezen niets. De met Beheer afgesproken regels bleven gehandhaafd. Het nieuwe was dat selecteurs voortaan bij de aanvraag zo mogelijk een persoonsbeschrijving moesten meesturen. In sommige bewaringskampen waren die al opgesteld. Tewerkstelling in de mijnen werd voor mannen nadrukkelijk in de nieuwe regels als mogelijkheid geopperd. Als dat qua leeftijd, gezond-

¹⁶⁷ *Ibidem*, inv.nr. 55: 'Briefwisselingen tussen Arnoldus en selecteurs', nov.-dec. 1947; *Ibidem*, inv.nr. 39, volgnr. J 281: Afschrift 'brief 3^e afd. A, nr. 1798, hoofd afdeling aan selecteurs', 11 dec. 1948.

¹⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 110, volgnr. 649 B: Afschrift 'Brief nr. 10533 van Beheerder aan minister', 6 okt. 1947; volgnr. 1200 B: 'Herinnering', 8 mei 1948; inv.nr. 41, volgnr. J 791: 'Brief 3^e afd. A, nr. 1831 Dir. generaal gevangeniswezen aan dir. strafgestichten Mijnstreek', 14 juni 1948; inv.nr. 57, volgnr. 1279: 'Officiële aankondiging van naamswijziging aan alle betrokken instanties', 28 juni 1948.

¹⁶⁹ *Ibidem*, inv.nr. 54, volgnr. 506: 'Vertrouwelijke brief van J.F. Beyerink aan Directeur Arnoldus strafgevangenis Kamp Julia', 30 aug. 1947 en doorslag antwoord Arnoldus, 6 sept. 1947. Zie ook: De Jonge, 'Meijer, Arnoldus Jozephus'.

¹⁷⁰ *Ibidem*, inv.nr. 39: Doorslag 'Brief nr. J 259 Arnoldus aan 3^e afd. ministerie van Justitie', 9 dec. 1947. Zie ook: Bronzwaer, *Max graaf de Marchant*, 170-71.

heid of strafduur niet kon, dan volgden andere mogelijkheden, en plaatsing in bijvoorbeeld de Rijkswerkinrichtingen in Veenhuizen of andere gevangenissen, waar ook verschillende vakken konden worden uitgeoefend.¹⁷¹

De richtlijnen werkten goed. Alleen probeerden selecteurs, waarschijnlijk op verzoek van de betrokkenen, nogal eens de leeftijdsgrens van 45 jaar te overschrijden. Soms bleek er nog wel eens iets mogelijk als iemand beroepsmijnwerker was geweest of tijdens de bewaringstijd in een mijn had gewerkt. Elk geval werd apart bekeken, waarbij ook gecontroleerd werd of iemand echt wel ondergronds was geweest: zo ja, in welke mijn, wanneer en hoelang, en in welke functie. In de regel mocht hij niet in een buitenlandse mijn hebben gewerkt (waarschijnlijk omdat dat feit niet gecontroleerd kon worden) en het mijnwerk mocht ook niet meer dan tien jaar geleden zijn.¹⁷² Arnoldus bleef zijn best doen om ook deze ouderen te plaatsen. Soms kreeg hij nul op rekest, in één geval vermoedelijk omdat betrokkene opzichter was geweest in Staatsmijn Wilhelmina. Bij dergelijke personen verwachtten Staatsmijnen verzet van vrije mijnwerkers. Bovendien had hij nog een lang strafrestant. Bij een andere lukte het wel, ondanks zijn bijna 50-jarige leeftijd. Als oud- mijnwerker van Staatsmijn Hendrik had hij als nog niet veroordeelde houer op de Domaniale Mijn in Kerkrade gewerkt. 'Zijn gedrag en plichtsbetrachting waren goed', aldus Arnoldus. Hij heeft zich op 24 Aug. 1947 bij een brand op de mijn heel goed gedragen. Hij was de eerste die de brand zover gedoofd had dat er niets meer gloeide. Hij is het type van een eenvoudige arbeider, die geen kwaad meer wil [...].¹⁷³

Werd vanaf 1945 in de bewaringskampen iedereen bij elkaar gestopt die gevangen was genomen, onafhankelijk van leeftijd, soort wandaad of oude beroep, in de strafgevangenissen werd vanaf 1947 de zaak anders aangepakt. Er was sprake van selectie van gevangenen en van differentiatie van de verschillende instellingen. Er kwamen speciale instellingen voor jongeren, bijzondere gevangenissen voor levenslang gestraften et cetera. Bij de kampen in Zuid-Limburg trad deze verschuiving al eerder op, omdat het belangrijke aspect van vrijwillige tewerkstelling in de mijnen hier een rol speelde. Daar zaten alleen maar mijnwerkers. Ook de differentiatie binnen de strafinstellingen begon daar eerder. Al in maart 1948 drong Arnoldus aan op tijdig toesturen van een persoonsbeschrijving, naast de aanvraag zelf. Voor de mijnen was het nodig om tot een verantwoorde verdeling van geschoolde en ongeschoolde arbeiders te komen. Op grond van de beschrijving kon hij direct aangeven naar welke strafinstelling, de Julia, Wilhelmina of Passart, de gestrafte overgebracht kon worden. Deze drie verschilden onderling qua leeftijdsopbouw en activiteiten.¹⁷⁴

¹⁷¹ *Ibidem*, inv.nr. 40, volgnr. J 724: 'Circulaire 3° afd. A, nr. 1720 Dir. Gevangeniswezen aan directeurs strafgevangenissen', 24 mei 1948, met daarbij behorende: 'Enkele aanwijzingen voor de selectie van politieke gevangenen. Mogelijkheden op 15 mei 1948'.

¹⁷² *Ibidem*, inv.nr. 57, volgnr. 1293: Doorslag 'Brief van Directeur Arnoldus aan C.A. van der Hooft, selecteur Bijzonder Gerechtshof Den Bosch', 29 juni 1948.

¹⁷³ *Ibidem*, inv.nr. 57, volgnr. 1293: Citaat uit bijlage bij doorslag 'Brief van Arnoldus aan J.A. Rauws, Centraal Beheer Ned. Mijnen', 29 juni 1948; doorslag 'Brief aan selecteur', 7 juli 1948. Zie voor soortgelijke gevallen ook stukken in inv.nr. 56, 49 en 50 uit de jaren 1948-1950.

¹⁷⁴ *Ibidem*, inv.nr. 56: Doorslag 'Brief nr. 1007 van directeur strafgestichten Mijnstreek aan selecteur Bijzonder Gerechtshof Amsterdam', 2 maart 1948.

Voorwaardelijke invrijheidstelling

In de paragraaf over de toegestane strafduur ging het om het aantal jaren dat de veroordeelde volgens zijn vonnis zou moeten 'uitzitten'. In werkelijkheid duurde de straf niet zolang als het Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof hem had opgelegd. Vanaf 1947 kwamen politieke gevangenen in aanmerking voor voorwaardelijke invrijheidstelling (VI), na afloop van twee derde van hun straftijd. In veel gevallen zelfs voor vervroegde voorwaardelijke invrijheidstelling (VVI). Dat was mogelijk als de uiteindelijke straf korter uitviel dan de tijd die de gevangene al in bewaringskampen had doorgebracht.¹⁷⁵ Formeel gold deze maatregel alleen voor gevangenen die tot gevangenisstraffen waren veroordeeld. In augustus 1948 besloot de minister van Justitie dat zij ook zou gelden voor geïnterneerden in de interneringskampen. Ook voor hen werd het mogelijk op voorwaarden vrijgelaten te worden als zij twee derde van hun interneringstermijn erop hadden zitten.¹⁷⁶

In alle gevallen moesten de instanties tal van procedures volgen: in de kampen en gevangnissen ruim op tijd VI's of VVI's berekenen en overleggen of iemand er echt wel voor in aanmerking kwam. Want betrokkene moest zich in het kamp of de strafgevangenis c.q. Rijkswerkinrichting wel goed hebben gedragen. Daarna volgde het doorsturen van de formulieren naar de procureur-fiscaal, wachten op definitieve toestemming van hem, bepalen aan welke voorwaarden de vrijgelatene moest voldoen et cetera. In de Strafgestichten in de Mijnstreek kwam daar nog bij, dat zij op tijd de mijnen moesten laten weten dat hun tewerkgestelden eventueel vrijgelaten zouden worden en dat ze bijgevolg niet langer bij hen konden werken.

Dat men in de Zuid-Limburgse strafgevangnissen niet over een nacht ijs ging blijkt wel uit een brief aan het ministerie over hoe de rapportage tot stand kwam. Na een gesprek met de gevangene en het inzien van het strafdossier, het al dan niet aanwezige persoonsdossier, en de gedragstaat binnen de mijn, vulde de sociaal-ambtenaar van de strafgestichten een inlichtingenstaat in. Deze stuurde de inlichtingenstaat naar de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), met het verzoek een reclasseringsrapport op te stellen. De sociaal-ambtenaar hield zich alleen bezig met interne kampkwesties, de STPD moest navraag doen in de buitenwereld. Na ontvangst van het STPD-rapport volgde er weer een gesprek tussen sociaal-ambtenaar en gevangene. Wilde de gevangene wel meewerken aan terugkeer in de samenleving, zoals in het rapport aangegeven was? Na zijn instemming besprak de Gestichtsradaad, waarin alle belangrijke personen binnen de strafkampen zaten zoals directeur, sociaal-ambtenaar, kamparts, aalmoezenier en dominee, alle gevallen en stelde het definitieve advies aan het ministerie op. Uiteindelijk besliste de procureur-fiscaal op grond van de rapportage of de gevangene al dan niet

¹⁷⁵ *Ibidem*, inv.nr. 38, volgnr. J 144: 'Circulaire 2° afd. BC/DGBR, nr. 2060 van minister van Justitie aan directeurs strafgevangnissen [...]', 22 okt. 1947 en wijziging: inv.nr. 41, volgnr. J 752: 'Circulaire 2° afd. BC/DGBR, nr. 1910 van minister van Justitie aan directeurs strafgevangnissen [...]', 28 mei 1948. Zie ook: De Haas, 'Theorie en praktijk'; Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 519-521.

¹⁷⁶ *Ibidem*, inv.nr. 129: 'Brief (nr. 649 Kab. Afd. IA, geheim) Ter Veer directeur-generaal DGBR aan de commandanten der Bewarings- en Interneringskampen', 11 aug. 1948.

voor voorwaardelijke invrijheidstelling in aanmerking kwam.¹⁷⁷ In de voor de justitiële instanties opgestelde adviezen stonden naast naam, leeftijd, burgerlijke staat en datum van mogelijke VI of VVI een korte omschrijving van gedrag. Heel vaak viel de term: 'is een zuiver politiek geval'.¹⁷⁸ Met andere woorden: de gedetineerde mocht vóór of tijdens de oorlog geen 'gewone' criminele misdrijven hebben gepleegd. Een VI kon ook weer worden ingetrokken als de ex-gedetineerde zich niet aan de voorwaarden hield. Dan moest hij terug naar de gevangenis. Het is onduidelijk maar onwaarschijnlijk dat hij opnieuw in de mijn kon werken.¹⁷⁹

De VI-regeling leidde soms tot vervelende complicaties. Selecteurs konden gevangenen niet doorsturen naar de strafkampen, als dezen binnenkort een VI zouden krijgen. De mijnen wilden hen niet meer hebben, omdat een opleiding dan eigenlijk geen nut meer had. Zij liepen de eerste tijd een grote kans op ongelukken en leverden ook voor de andere mijnwerkers extra gevaar op. De veroordeelden zaten intussen in de selectiecentra maar te wachten, terwijl ze anders nog de laatste maanden geld voor hun gezin konden verdienen. In enkele gevallen wilden de mijnen nog wel eens een uitzondering maken voor beroepsmijnwerkers.¹⁸⁰ Ook probeerden advocaten soms misbruik te maken van de onwetendheid van de gevangene. De strafgestichten bereidden een VI voor in overleg met de STPD, zonder inmenging van welke raadsman dan ook. Rekeningen van hen waren dan ook uit den boze.¹⁸¹

Om er enig zicht op te krijgen hoe groot het verloop onder veroordeelde politieke delinquenten op termijn zou zijn, werden in het hele land tellingen gehouden. Van de in juli 1948 in de Strafgestichten Mijnstreek aanwezige gestraften zouden tussen die maand en december 1952 naar verwachting in totaal 1628 personen vervroegd voorwaardelijk vrij kunnen komen. Uitschieters zouden de maanden september 1948 en mei 1949 worden, met respectievelijk 141 en 104 vrijkomende mannen.¹⁸² Volgens een soortgelijke telling uit november 1948 zouden er in december 1952 echter maar 1134 vervroegd vrij zijn. Vóór 15 november 1948 ging het om 48 personen, dat was vier procent van het totaal aantal veroordeelden in de drie strafgestichten. Tot en met oktober 1956 zou het gaan om 1161 personen. Hoe zijn deze verschillen tussen de juli en novembertelling te verklaren? Vermoedelijk ging het niet steeds om dezelfde populatie. Naar alle waarschijnlijkheid waren er tussentijds mannen om verschillende redenen overgeplaatst naar inrichtingen buiten de Mijnstreek en werden ze vervangen door andere gevangenen die een langere straf opgelegd hadden gekregen en dus buiten deze telling vielen. In de novembertelling werd

¹⁷⁷ *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 979: Doorslag 'Brief nr. J 980 Arnoldus aan 3e afd. A', 13 aug. 1948.

¹⁷⁸ *Ibidem*, inv.nr. 82, 124 en 128: 'Persoonsverslagen en andere stukken', febr. 1948-okt. 1949.

¹⁷⁹ *Ibidem*, inv.nr. 5: Voorbeeld van herroeping: 'Brief 2^e afd. C, no. 2178 SG min. van Justitie aan directeur RWI Eygelshoven', jan. of febr. 1950.

¹⁸⁰ *Ibidem*, inv.nr. 55, volgnr. 897: 'Brief van C.A. van der Hooft aan Directeur Strafgevangenis Kamp Julia', 21 jan. 1948 en 'Reactie Arnoldus, brief nr. 897', 22 jan. 1948. Zie ook: Inv.nr. 40: 'Brief J 528 dir. strafgestichten Mijnstreek, aan 3^e afd. A/P. min. van Justitie', 30 maart 1948.

¹⁸¹ *Ibidem*, inv.nr. 56, volgnr. 1042: Afschrift 'Brief Arnoldus aan Deken van de Orde van advocaten bij de Arrondissementsrechtbank Zutphen', 10 maart 1948.

¹⁸² *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 905 en J 906: stukken m.b.t. 'Telling voor VI in aanmerking komende VI personen', juli 1948.

ook aangegeven hoeveel geïnterneerden (mensen die door een Tribunaal tot internering waren veroordeeld) er vervroegd vrij konden komen. Tussen 1 november 1948 en 31 januari 1951 zou het kunnen gaan om 148 personen, van wie het grootste deel al vóór 15 november: 105 mannen, 70 procent van het totaal aantal in de mijnkampen geïnterneerden. Ten slotte zaten er in totaal nog 141 vast, die nog niet veroordeeld waren. Dat wilde niet zeggen dat ze nog helemaal niet voor een Tribunaal of Bijzonder Gerechtshof hadden gestaan. Een deel was bijvoorbeeld in cassatie gegaan en wachtte nog op een definitieve veroordeling.¹⁸³

De Strafgestichten in de Mijnstreek liepen door de toegekende VI's nog sneller leeg dan verwacht. De directeur van het Gevangeniswezen Lamers deed daarop een dringend beroep op de directie van de Bijzondere Strafgevangenis in Leeuwarden om zo spoedig mogelijk geschikte vrijwillige politieke gedetineerden naar het Zuiden te sturen. In Leeuwarden zaten de langgestraften, dus die zouden ook niet zo snel twee derde van hun straf erop hebben zitten. Het was bovendien goed voor de Nederlandse staatskas. Gevangenen hoefden niet alleen maar onderhouden te worden, maar ze brachten ook indirect geld in het laadje door hun aandeel in de kolenproductie. Hierop kwamen al snel verzoeken tot overplaatsing van in totaal 25 personen. Het ging daarbij om zware gevallen zoals veroordeelde Landwachters en iemand die mee had gewerkt aan de razzia in Putten in oktober 1944.¹⁸⁴

Gratiëring

Naast voorwaardelijke invrijheidstelling was er nog een mogelijkheid om eerder vrij te komen. Het was gebruikelijk dat de koningin bij een jubileum gratie verleende. Zou dat in 1948 ook gebeuren bij het 50-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina? In een brief speculeerde Beheerder Groothoff hier al op. Misschien zou zij ook wel amnestie verlenen aan een aantal politieke delinquenten en dat zou weer gevolgen hebben voor de tewerkstelling in de mijnen.¹⁸⁵ In een latere nota achtte hij een eventuele daling van het aantal tewerkgestelden verontrustend in verband met de pogingen om de kolenproductie omhoog te krijgen. Hij suggereerde de amnestie verlening op grote schaal te beperken 'tot hen, die getoond hebben in hun interneringstijd te willen werken en aan hun invrijheidsstelling de voorwaarde te verbinden, dat zij gedurende één of meerdere jaren hun tegenwoordig werk moeten blijven verrichten'.¹⁸⁶ Deze suggestie leidde tot een

¹⁸³ *Ibidem*, inv.nr. 43, volgnr. J 1257 en inv.nr. 116, volgnr. J 1310: stukken m.b.t. 'Telling voor VI in aanmerking komende VI personen', nov. 1948.

¹⁸⁴ *Idem*, inv.nr. 45, volgnr. J 1880: Afschrift 'Brief 3° afd. A, nr. 2389, Lamers aan directeur bijzondere strafgevangenis', 1 april 1949; volgnr. J 1888 en J 1907: 'Brieven van Arnoldus met verzoeken tot overplaatsing van bepaalde gevangenen', 2 en 7 april 1949.

¹⁸⁵ NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'Vertrouwelijke brief nr. 12601 Groothoff aan minister van Ec. zaken', 30 maart 1948, 2; Over de jubileumgratie: Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 521-522.

¹⁸⁶ NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: Ch. Th. Groothoff, 'Nota van de beheerder van de Nederlandse steenkolenmijnen over de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders in de Nederlandse mijnen', Heerlen, 7 mei 1948, 10. De nota werd per vertrouwelijk brief nr. 13010 door Groothoff verstuurd op 7 mei 1948.

briefwisseling tussen de ministers van Economische zaken en Justitie. De laatste wilde niet meewerken omdat het om een algemene amnestie ging die voor alle gevangenen zou gelden. Hij wilde geen uitzonderingen maken door er voorwaarden aan te verbinden. Het ging bovendien om mensen, die vrijwillig in de mijnen werkten. Groothoff liet het er niet bij zitten en bleef bij zijn standpunt. Volgens hem was hij verkeerd geciteerd. Hij wilde amnestie niet verhinderen, maar hij wilde leegloop voorkomen door mensen, die recht hadden op amnestie, na hun vrijlating nog een paar jaar in de mijnen toe te laten. Het was een subtiel verschil, dat moeilijk was uit te leggen. Dat bleek zelfs ruim drie decennia later in een radiodocumentaire die in 1980 werd uitgezonden.¹⁸⁷ Bovendien vergat Groothoff te vermelden dat het nog maar de vraag was of vrije mijnwerkers wel zaten te wachten op *ex-gedetineerde* mijnwerkers.

Zou de koningin iets ondernemen? Het geruchtencircuit draaide op volle toeren. Een enkeling stuurde zelfs een roerend verzoekschrift naar koningin Wilhelmina vanuit de Rijkswerkinrichting. Arnoldus werkte daar aan mee. Hij stuurde het verzoek door naar de koningin, samen met een *renseignementstaat* (een kort overzicht met persoonsgegevens en veroordelingen). Zo formuleerde de betrokkene het verzoek als volgt:

‘Een kind wendt zich in zijne moeilijkheden tot zijne moeder, en aangezien hier een kind uit het volk in moeilijkheden verkeert, wend hij zich tot de moeder des volkes in de hoop dat Zij hem helpen en vertroosten kan’. Hij vroeg haar in de dagen dat iedereen zich voorbereidde op de komende feestdagen ook aan hen te denken: ‘Wij die door ons gedrag in die zo zware tijd voor Holland het gramschap van Vorstenhuis en Volk gehaald hebben [...]. Wij boetten nu al drie jaren, net als onze gezinnen. [...]’. Geef ons een kans [...] ‘om te tonen dat wij niet dat gewild hebben wat gebeurd is. Velen van ons hebben tijdens deze drie afgelopen jaren al getuigd van een willen om datgene goed te maken wat zij misdreven hebben. Zie de honderden die in de Limburgse Kolenmijnen werken, anderen bij de Boeren op het land of in de Fabrieken. Mevrouw, ik vraag u, neen ik bid U, niet alleen voor mij, maar voor allen die hun willen tonen en nog meer voor onze Vrouwen, Kinderen en Ouders die toch het allermeest daaronder lijden, geef ons een kans, geef ons de vrijheid, want dat is toch het enige waarna wij nog verlangen. Vrij te mogen zijn, weer te mogen werken en te leven voor onze gezinnen en daardoor mede te helpen Hollands Glorie te versterken’ [...].¹⁸⁸

Koningin Wilhelmina besloot uiteindelijk bij gelegenheid van haar regeringsjubileum en de daarop volgende inhuldiging van prinses Juliana tot koningin algemene gratie te verlenen aan gevangenen. Van alle onvoorwaardelijke tijdelijke vrijheidsstraffen werd een vierde kwijtgescholden, met een minimum van één maand en een maximum van één jaar. Gedetineerden die zich in de gevangenschappen slecht hadden gedragen werden uitgesloten.

¹⁸⁷ *Ibidem*, inv.nr. 705: diverse stukken van beide ministeries tussen 18 juni en 24 aug. 1948. *Ibidem*: Standpunt Groothoff: ‘Brief nr. 14512 aan min. van Ec. zaken’, 15 sept. 1948. ROZ Radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. D.I.*, uitgezonden 9 juni 1980.

¹⁸⁸ RHCL, archief strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 42, volgnr. J 1000: afschrift ‘Verzoekschrift van gevangene in de Passart te Treebeek aan Geëerbiedigde Vorstin’, 16 aug. 1948. Spellings- en grammatica fouten stonden in getypt afschrift.

De gratiëring was ook van toepassing op hen die recht hadden op VI. Zij konden daardoor onder voorwaarden eerder vrij komen.

Alle betrokken instanties bereidden de jubileumgratie in het grootste geheim voor en namen de nodige maatregelen om rond 8 september 1948 de gratiëring in te kunnen laten gaan.¹⁸⁹ In de mijnkampen werd in één geval voorgesteld om iemand geen gratie te verlenen. Betrokkene had in drie maanden tijd vier disciplinaire straffen ondergaan van ernstige waarschuwing wegens verboden bezit tot dagen celstraf wegens niet opvolgen van opdrachten mijnpolitie, lijdelijk verzet bij appel of vergaande brutaliteit. De minister ging ongezien akkoord met deze uitsluiting.¹⁹⁰

Op 28 augustus 1948 verscheen het bijzondere gratiebesluit in het *Staatsblad* (no I 392). Het trad in werking op 7 september 1948, een dag nadat prinses Juliana werd ingehuldigd als koningin. Het Beheer kreeg in het diepste geheim een namenlijst toegestuurd. Maar wanneer kregen de gevangenen zelf het goede nieuws te horen? In de brief van de minister kregen de directeuren de suggestie het op 31 augustus, de verjaardag van koningin Wilhelmina plechtig mee te delen. Maar deze passage was doorgestreept op het exemplaar van de strafgestichten. Het kan zijn dat de betrokkenen het pas op 7 september te weten kwamen. Het bleek ook te gelden voor hen die vóór 31 augustus waren veroordeeld, maar van wie de voltrekking pas na deze datum in werking zou treden. Onder bepaalde omstandigheden gold het zelfs voor mannen die pas na 31 augustus werden veroordeeld.¹⁹¹

De directe gevolgen voor de mijnen waren groot. Er trad een ware aderlating op van tewerkgestelde politieke delinquenten. Dat kwam enerzijds door de toepassing van het gratiebesluit, dat voor de meeste gevangenen een strafduurkorting van één jaar opleverde. Daarnaast was tegelijk nog de VI regeling van toepassing, waardoor de invrijheidstelling nog versneld werd. Maar wanneer de VI in werking trad was afhankelijk van rapporten en verschillende instanties. Het was niet precies aan te geven wanneer mensen afvloeiden. Zie tabel 5.

¹⁸⁹ *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 935: 'Vertrouwelijke brief 2de afd. B, nr. 1191 geheim, minister van Justitie J.H. van Maarseveen aan directeuren strafgevangenis, huizen van bewaring [...]', 29 juli 1948; *Ibidem*, inv.nr. 42, volgnr. J 1010: 'Vertrouwelijke brief 2° afd. B, nr. 1301 geheim, van minister van Justitie Th. R.J. Wijers aan dezelfde directeuren', 18 aug. 1948.

¹⁹⁰ *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 976: Afschrift 'Brief directeur strafgevangenis Terwinselen [via Arnoldus] aan 2° afd. B', 10 aug. 1948; inv.nr. 42, volgnr. J 1050: 'Brief 2° afd. B, nr. 1347 geheim, van Minister Wijers aan directeuren [...]', 28 aug. 1948.

¹⁹¹ *Ibidem*, inv.nr. 110: Doorslag 'Brief nr. 1435 B, Arnoldus aan J.A. Rauws, Beheer', 27 aug. 1948; *Ibidem*, inv.nr. 42, volgnr. J 1050: 'Brief 2° afd. B, nr. 1347 geheim, van Minister Wijers aan directeuren [...]', 28 aug. 1948 en bijgevoegd *Staatsblad*; volgnr. 1188: 'Brief 2° afd. B, nr. 1835 van minister Wijers, aan directeuren [...]', 16 okt. 1948; inv.nr. 43, volgnr. J 1384: 'Brief No. Kab. 647 afd. I A, Dir. Generaal DGBR Ter Veer aan commandanten beweringskampen [...]', 4 dec. 1948; *Ibidem*, inv.nr. 25*1*, 25*2*, 93-97: 'Stukken m.b.t. eerdere vrijlating van individuele personen op grond van gratiebesluit'.

Tabel 5 Verwachte uitstroom van in de mijnen tewerkgestelden op grond van jubileumgratie en voorwaardelijke invrijheidstelling, september tot en met november 1948

Maand / jaar	Aantallen uit RWT's	Aantallen uit DGBR-kampen	Totaal verwachte aantal	Gerealiseerde uitstroom
09-1948	278	359	637	739
10-1948	137	216	353	270
11-1948*	?	398	?	167

* restant per 1 nov. 1948, de kampen werden opgeheven.

Overzicht samengesteld op basis van RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten II: 'Brief J.A. Rauw, Beheer aan secretaris MIR', 20 sept. 1948 en aantallen uit statistieken GSL, zie noot in Bijlage 1.

Eigenlijk konden de mijnen niet veel met de verwachte aantallen. Het Beheer probeerde de aanvoer vanuit de RWT's zo snel mogelijk weer op peil te brengen door wervingsacties in de selectiecentra. Aanvulling vanuit de DGBR-kampen was nagenoeg onmogelijk. Elders in het land bestonden nog maar twee kampen, in Laren en Vught. Vorige wervingsacties daar hadden nagenoeg niets opgeleverd, omdat gedetineerden niet geïnteresseerd waren of omdat de procureurs-fiscaal zich hadden verzet tegen overplaatsing, om wat voor reden dan ook.¹⁹²

Het bleek een hele toer om precies te berekenen hoe lang iemand nog in een kamp of RWI moest doorbrengen, op grond van gratiebesluit en recht op VI. Vooral in de DGBR-kampen, waar geïnterneerden zaten, was het moeilijk vast te stellen. Er was lang niet altijd bepaald of de bewaringstijd mocht worden meegeteld bij de veroordeling tot internering. Het leidde tot uitgebreide toelichtingen van Mr. Ter Veer, de Directeur-Generaal.¹⁹³ De gevangenen voor wie het gratiebesluit gold, waren uiteraard blij gestemd. Een aantal van hen, die verbleven in het DGBR-kamp Lindenheuvel te Geleen stuurden onder bemiddeling van dominee G.J. Pontier een gekalligrafeerde oorkonde naar koningin Juliana, om hun dankbaarheid te uiten.¹⁹⁴ Het is opvallend dat Pontier, dominee bij de Gereformeerde Kerk van Heerlen, zich het lot van geïnterneerde politieke gevangenen had aangetrokken. Tijdens de oorlog verzette hij zich tegen anti-Joodse maatregelen en was hij een van de eersten die in Heerlen hielp bij het onderduiken van Joden.¹⁹⁵

¹⁹² RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten II: 'Brief B 3090/pers. (gedet.) J.A. Rauws Beheer aan secretaris MIR', 20 sept. 1948.

¹⁹³ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 129: 'Brief nr. 647 Kab. afd. IA, van Ter Veer aan de commandanten van de bewarings- en interneringskampen', 11 sept. 1948; inv.nr. 42, volgnr. J 1170: 'Brief nr. 647, Kab. Afd. Ia Ter Veer aan commandanten [...]', 4 okt. 1948; inv.nr. 43, volgnr. J 1306: 'Brief nr. 4000 G, afd. I A, Ter Veer aan commandanten [...]', 12 nov. 1948.

¹⁹⁴ De oorkonde uit sept. 1948 is aanwezig in de Koninklijke Verzamelingen Den Haag, Archief van het Huis Oranje-Nassau, inv.nr. A52-1652. Zie ook: RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 44, volgnr. J 1559: 'Dankbrief 3e afd. A, nr. 2089, namens koningin DG gevangeniswezen aan directeur Strafgevestigden', 22 jan. 1949.

¹⁹⁵ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 234-237; Krutzen, 'Aan het juiste adres'.

Vanaf 1949 kwamen er steeds nieuwe gratiegolven. Zo kwam er één voor jonge wapen-dragers, zij die als achttienjarigen in dienst waren getreden van de Duitse Kriegsmarine of van de Waffen-SS. Daarnaast kregen in december 1950 zevenentwintig personen gratie op grond van een andere gratiegolf, waarbij ambtshalve iedereen voorwaardelijk werd vrijgelaten die vóór 1 juli 1947 gedetineerd was, een derde van zijn straf had ondergaan en niet meer dan 10 jaar nog tegoed had.¹⁹⁶

Ook werd het al sinds 1856 bestaande stelsel van af- en ontslag van gevangenen voor politieke gevangenen van toepassing verklaard. Jaarlijks mocht de gevangenisdirecteur voorstellen doen voor strafvermindering ('afslag') of beëindiging voor een beperkt percentage van het aantal gedetineerden op grond van goed gedrag in de gevangenis. De gevangene werd als het ware beloond voor zijn gedrag. Men sprak van huisgratie, waarbij behalve goed gedrag ook nog aan andere voorwaarden voldaan moest worden. Zo mocht in 1949 de VI niet vóór 1 augustus 1950 al ingaan.¹⁹⁷ Ook later werd nog soms huisgratie verleend, die leidde tot enkele maanden strafvermindering.¹⁹⁸ In 1953 kwam daar nog mijngratie bovenop, waarbij de politieke gevangene eerder voorwaardelijk werd vrijgelaten dankzij goed gedrag in de mijn. De mijn moest hiertoe een verklaring afgeven en ook aantonen dat betrokkene een bepaalde periode in de mijn had gewerkt.¹⁹⁹

Het aantal tewerkgestelde politieke gevangenen nam vanaf 1949 snel af (zie bijlage 1) door de gratiëring, het aantal toegestane VI's en het minder gemakkelijk toelaten van zwaarder gestraften. In december 1952 werkten nog 104 mannen in de mijn Julia, op dat moment de enige mijn met tewerkgestelden. In januari 1953 daalde het aantal fors tot 64, naar aanleiding van de spectaculaire ontsnapping van Duitse oorlogsmisdadigers uit de koepelgevangenis in Breda. Het ministerie van Justitie was bang dat er meer mensen zouden ontsnappen en liet een groot deel van de politieke gevangenen uit Eygelshoven naar elders overplaatsen. Er bleven in RWI Julia alleen mannen achter die dicht bij hun voorwaardelijke invrijheidstelling waren. Na 1 januari 1956 konden geen mannen meer naar Eygelshoven overgeplaatst worden. Met de vrijlating van de laatste tewerkgestelde kwam in mei 1958 na 12½ samenwerking tussen Justitie en mijnbedrijven een officieel einde aan de tewerkstelling in de Mijnstreek.²⁰⁰

¹⁹⁶ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 12, volgnr. J 3573: 'Stukken 2° afd. B, no. 899 Geheim. van min. van Justitie Struijcken aan directeuren []', 1 sept. 1950; inv.nr. 52, volgnr. J 3637: 'Circulaire Secr. Generaal min.-Justitie 2° afd. B, nr. G,517, aan Hoofddirecteuren [...]', 25 sept. 1950; inv.nr. 117: 'Vertrouwelijke stukken over vrijlating met kerstmis 1950'; Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 529-535.

¹⁹⁷ *Ibidem*, inv.nr. 120: 'Brief R 79 hoofddirecteur Arnoldus aan directies van drie mijnvestigingen', 16 aug. 1949; inv. 60, volgnr. 2249: 'Brief Arnoldus aan vader van een gevangene', 19 sept. 1949. Zie ook: Brood, 'Bronnen voor gratieverlening tot 1987', 177 en 237, noot 12.

¹⁹⁸ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 52, volgnr. J 3637: 'Circulaire Secr. Generaal Min.-Justitie 2° afd. B, nr. G,517, aan Hoofddirecteuren [...]', 25 sept. 1950 en 'Voordracht van [50] personen die voor huisgratie in aanmerking komen', Passart verst. 17/10.50; inv.nr. 104: 'Maandrapport G 35 maart 1954: huisgratie voor 4 gevangenen'.

¹⁹⁹ *Ibidem*, inv.nr. 15: Doorslag 'Brief G.213 van directeur Gevangenis aan 2° afd. B. min. van Justitie', 7 dec 1953 met doorslag van verklaring Bureau politieke delinquenten Nederlandse Steenkolenmijnen.

²⁰⁰ *Ibidem*, inv.nr. 16, volgnr. 297: 'Ter kennisneming: Brief 3° afd. B-1, No GW 68 van Dir. Generaal gevangeniswezen Lamers aan directeur gevangenis "Oostereiland" in Hoorn', 4 nov. 1955; A. [Arnoldus] 'Zinnige arbeid'.

2.4 De eerste lichting tewerkgestelden

In deze paragraaf probeer ik het profiel van de eerste jaargang tewerkgestelden te reconstrueren, in vergelijking met vrije arbeiders. Daarbij ga ik in op het aantal tewerkgestelden, hun vroegere werkgever of beroep, hun herkomst en hun leeftijd. Tevens bereken ik hoelang ze tewerkgesteld waren in de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide. Ook de ontslagredenen komen aan de orde. Zo gaan we op zoek naar een antwoord op de vraag, in hoeverre deze specifieke groep zich onderscheidde van de vrije mijnwerkers. Ten slotte bespreek ik waarom ze gedetineerd werden, mede aan de hand van een paar casussen. Het gaat hierbij uitdrukkelijk alleen over de eerste periode van tewerkstelling, augustus 1945 tot en met 6 juni 1946. De ervaringen die de Willem-Sophia opdeed met de inzet van delinquente arbeiders, waren vermoedelijk van invloed op het besluit om het experiment op te schalen.

Bronnen

Vanaf 27 augustus 1945 hield de Willem-Sophia nauwkeurig bij wie als gedetineerde tewerk werd gesteld. In een speciaal schrift schreef een beambte bijna dagelijks de namen bij van de gevangenen, alfabetisch op familienaam. Naast naam en voorletters werden stamboeknummer of mijnnummer (= penningnummer) genoteerd, geboortedatum, kwaliteit (functie waarin men was aangesteld), datum van indiensttreding, ontslagdatum, aanmerkingen over ontslagreden of ziekte, gegevens over waar men vroeger had gewerkt, inclusief eventuele mijnnummers elders. Er ontbreken rubrieken voor geboorte- of woonplaats en burgerlijke staat. Het schrift bevat gegevens van 27 augustus 1945 tot en met begin juni 1946. Vanaf nu citeer ik deze bron als oude schrift.²⁰¹

In de loop van juni 1946, toen nog meer mijnen overgingen tot het toelaten van gedetineerden, werd een nieuw boek in gebruik genomen. Alle namen die ook in het oude schrift stonden, werden in het nieuwe boek in alfabetische volgorde overgeschreven, alleen nauwkeuriger. Namen en voorletters werden verbeterd, gegevens aangevuld. Het bevat verder dezelfde rubrieken, alleen is er een kolom toegevoegd met als opschrift: 'in vasten dienst genomen WS'. Ook in dit boek is geen rubriek opgenomen voor geboorte-, woonplaats of burgerlijke staat. De gegevens lopen van 27 augustus 1945 tot en met mei 1952, de laatste maand waarin nog nieuwe gedetineerden werden aangesteld in de Willem-Sophia. In het vervolg citeer ik deze bron als nieuwe boek.²⁰²

Bij onderstaande berekeningen is uitgegaan van het oude schrift uit augustus 1945. Alle gegevens hieruit zijn in een database overgenomen en gecontroleerd, verbeterd of aangevuld met gegevens uit het nieuwe boek van 1946. In het schrift stond bijvoorbeeld alleen de datum van indiensttreding vermeld, in het nieuwe boek ook de ontslagdatum

²⁰¹ SHCL, archief WS, EAN O603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945'.

²⁰² *Ibidem*, inv.nr. 686, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

die niet eerder bekend was, omdat het ontslag in 1947 plaatsvond. Namen die na 6 juni 1946 in het nieuwe boek werden opgeschreven, zijn niet in de database opgenomen. Het onderzoek beperkt zich tot de eerste periode van tewerkstelling. Nadat alle gegevens uit het oude schrift waren ingevoerd, totaal 644 records, vielen er bij controle drie af. Twee bleken per abuis twee keer genoteerd te zijn in een of beide bronnen, en een was alleen onvolledig in het oude schrift vermeld en daar ook weer doorgestreept.²⁰³

Aantallen

Voordat ik inga op andere aspecten van de tewerkgestelden, is het van belang te weten om hoeveel mannen het eigenlijk ging. Op 18 augustus 1945 besloot de Adviescommissie voor Arbeidszaken om ongeveer 225 geïnterneerde NSB'ers uit het kamp Spekholzerheide tewerk te stellen in de mijn Willem-Sophia.²⁰⁴ Komt dit getal overeen met het werkelijk aangestelde aantal mannen? Uit de analyse van de bronnen bleek dat aanvankelijk het aantal niet veel afweek van het aantal op grond waarvan het besluit genomen was. Maar later bleek het in sommige maanden om meer mensen te gaan. Van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946 werkten uiteindelijk 641 man enige tijd als gedetineerde ondergronds bij de mijn in Spekholzerheide.

Tabel 6 geeft weer wanneer de 641 politieke gevangenen tewerk werden gesteld in de mijn. De aanstellingsdatum werd bij binnenkomst vastgelegd. Bij ontslag, na een dag, een week, of na maanden, werd de einddatum van hun tewerkstelling bij de Willem-Sophia en de ontslagreden in hetzelfde schrift vermeld. Dat wilde niet in alle gevallen zeggen dat men definitief vrij was gekomen. Reden voor ontslag kon bijvoorbeeld ziekte, of overplaatsing naar een ander kamp zijn. Hierna kon men later nog weer eens in dezelfde mijn als delinquent komen werken. Achter de eerder genoteerde gegevens kwam een nieuwe datum van tewerkstelling te staan. Zo zijn in het oude schrift 58 personen opnieuw geregistreerd: 54 twee maal en vier zelfs drie maal, na hun eerste tewerkstelling in de periode van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946. Ook na 6 juni 1946 zijn tewerkgestelden voor het eerst geregistreerd, maar alleen in het nieuwe boek. Zij vallen buiten het kader van dit onderzoek. Desondanks staan er gegevens over de periode na 6 juni 1946 in de tabel. Dit betreft mannen die na de onderzoeksperiode voor de tweede of derde keer tewerk werden gesteld, maar tijdens de onderzoeksperiode voor het eerst waren ingeschreven.

Op de eerste dag, 27 augustus 1945 gingen 189 man ondergronds. In de daaropvolgende maanden kwamen meer mensen binnen, totdat er eind december 410 personen eenmalig of meer keren waren ingeschreven. Dat wil echter niet zeggen, dat die op de laatste dag van 1945 ook werkelijk in de mijn aan het werk waren. Er waren inmiddels ook al weer mensen ontslagen.

²⁰³ Ik dank Jos Odekerken voor zijn hulp bij de opzet en uitwerking van de database. Zonder zijn hulp was het artikel: Schoot Uiterkamp, 'Stutter, houwer, vliegenier', en paragraaf 2.4 niet mogelijk geweest.

²⁰⁴ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 158: 'Verslag 4' vergadering Ad-VA, 18 aug. 1945, 5-6.

Tabel 6 Ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten bij de mijn Willem-Sophia, 27 augustus 1945 t/m 6 juni 1946.
Aantal (her)aanstellingen per maand tot en met einde tewerkstelling

Jaar	Start maand	A	B (van A)	C (van A)
		Totaal aantal	Waarvan voor de tweede keer	Waarvan voor de derde keer
1945	08-1945	189	-	-
	09-1945	88 ^a	1	-
	10-1945	93	1	-
	11-1945	29 ^b	3	-
	12-1945	11	5	-
Subtotaal 1945		410 ^c	10	-
1946	02-1946 *	63 ^{d, e}	6	-
	03-1946	72	4	-
	04-1946	31	9 ^f	-
	05-1946	11	3	1
	06-1946	54	2	2
	07-1946	-	3	-
	08-1946	-	1	-
	10-1946	-	1	-
	11-1946	-	3	-
Subtotaal 1946		231 ^{d, e}	32 ^f	3
1947	01-1947	-	3	-
	03-1947	-	6	-
	04-1947	-	3	-
	05-1947	-	2	-
	06-1947	-	1	-
	11-1947	-	1	-
Subtotaal 1947		-	16	-
1948	08-1948	-	-	1
Subtotaal 1948		-	-	1
Totaal augustus 1945-augustus 1948		641 ^{c, d, e}	58 ^f	4

^a Inclusief 1 afgekeurde persoon die ontvlucht is, en nooit heeft gewerkt.

^b Inclusief 1 goedgekeurde persoon die ontvlucht is en nooit heeft gewerkt.

^c Inclusief de bij ^a en ^b vermelde personen.

^d Inclusief 1 afgekeurde persoon die wel is aangesteld, maar niet begonnen. In april 1946 wordt hij opnieuw aangesteld.

^e Inclusief 1 persoon die nooit is begonnen, hoewel hij wel werd aangesteld en een mijnnummer kreeg.

^f Inclusief de bij ^d vermelde persoon, die in februari 1946 was aangesteld, maar toen niet is begonnen.

* In januari 1946 werden geen politieke delinquenten aangesteld.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN O603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de Maand vanaf aug. 1945'en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Tabel 7 geeft weer hoeveel gedetineerden er op het eind van een maand ondergronds werkzaam waren. Exacte gegevens over de maanden augustus en september 1945 ontbreken. Uit tabel 6 en 7 blijkt dat er op 31 december 1945 van de 410 geregistreerde gedetineerden nog 244 werkzaam waren. 166 waren in de loop van de maanden augustus-december 1945 al weer uit de mijn verdwenen, definitief of voorlopig. Duidelijk is dat de gedetineerden een belangrijke aanvulling vormden op het totaal aantal vrije mijnwerkers: het aantal schommelde rond een kwart van de totale formatie.

Tabel 7 Maandoverzichten sterkte arbeiderspersoneel mijn Willem-Sophia oktober 1945 - juni 1946

Maand	Formele sterkte O.G.*	Aantal PD's	Totale sterkte O.G.	% PD's op O.G.
10-1945	752	236	988	23,9%
11-1945	739	281	1.020	27,5%
12-1945	726	244	970	25,2%
01-1946	764	161	925	17,4%
02-1946	766	209	975	21,4%
03-1946	775	236	1.011	23,3%
04-1946	786	253	1.039	24,4%
05-1946	802	228	1.030	22,1%
06-1946	849	242	1.091	22,2%

* exclusief gedetineerden; O.G. = ondergronds; PD's = politieke delinquenten

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg, afd. statistiek, *Maandoverzichten der Limburgsche steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, okt. 1945 tot en met juni 1946.

Behalve het oude schrift werden er in het begin nog allerlei andere lijsten bijgehouden, bijvoorbeeld van aangenomen personen en van hen, die weer ontslagen waren. Ook werden keuringslijsten opgesteld. De mannen werden gekeurd voordat ze bij de mijn ondergronds gingen, althans dat was de bedoeling. 78 procent van de op 27 augustus 1945 aangestelden stond op een lijst van goedgekeurden, onder wie een 32-jarige houwer, die ook op een lijst van gekeurden 'met bijzonderheden' stond. Hierop stond vermeld dat hij 25 procent van zijn loon via de Rijks Verzekerings Bank ontving, omdat hij een verwonding aan het rechtersoog had. Voor alle duidelijkheid was er zelfs nog aan toegevoegd: '(blind)'. In de praktijk bleek hij door die handicap toch niet geschikt en werd hij na anderhalve maand al weer ontslagen. Als reden stond vermeld: 'was niet bruikbaar'. En zo kwam hij ook weer op de lijst met ontslagenen terecht.

14 procent van de mannen, die in augustus 1945 begonnen, stond op een lijst van afgekeurden, maar werd toch aan het werk gezet. Blijkbaar was het tekort aan arbeidskrachten zo groot of begonnen de mannen alvast, nog voordat iedereen gekeurd was. De afgekeurden startten op de 27e, maar ze werden allemaal ook weer snel ontslagen. Twee

al na een paar dagen, de meesten na een maand. En allen met als ontslagreden: 'afgekeurd', één echter omdat gebleken was dat hij bij de SS had gezeten. Twee omdat ze het kamp mochten verlaten. Een afgekeurde houwer bleef echter onafgebroken werken tot in september 1946. Op grond waarvan gedetineerden werden goed- of afgekeurd, was nog niet vastgelegd.²⁰⁵ Het is onmogelijk om van na augustus 1945 tewerkgestelde gedetineerden vast te stellen of ze al dan niet gekeurd of afgekeurd waren. De lijsten zijn niet gedateerd. Bovendien is niet altijd duidelijk, of de op de lijsten vermelde personen werkelijk dezelfde personen zijn als de in het oude schrift of nieuwe boek vermelde namen. Soms verschilden de schrijfwijzen aanzienlijk, zeker bij namen als Smeets, Schmeets, Klaassens, Claesens.

Vroegere werkgever, beroep en herkomst

Het gegeven dat de geïnterneerden van beroep mijnwerker waren geweest, was bij het besluit van 18 augustus van doorslaggevende betekenis geweest.²⁰⁶ Maar waren het ook werkelijk oud-mijnwerkers? Uit de bronnen is op te maken wie de werkgever was vóór de arrestatie. Het eigenlijke beroep komt verderop aan de orde. In tabel 8 staan de gegevens van de op 27 augustus 1945 aangestelden.

Uit tabel 8 blijkt dat 80 procent van de mannen die in augustus 1945 begonnen, vóór 1945 in een Nederlandse mijn werkte, en dan vooral in een Staatsmijn, in het bijzonder de Hendrik en de Maurits. Slechts vier werkten eerder op de Willem-Sophia. Dit zegt echter niets over het aantal 'foute' werknemers binnen deze mijn. Zo kunnen bijvoorbeeld overige collaborateurs binnen de Willem-Sophia in andere bewaringskampen zijn opgesloten dan kamp Spekholzerheide. Alleen uit dit kamp werden de eerste politieke gevangenen tewerkgesteld. 10 procent van de 189 man werkte voorheen in een Duitse mijn en maar 1 procent in een Belgische mijn. De overige 9 procent werkte in verschillende mijnen. Zes mannen werkten in verschillende Nederlandse mijnen en 11 zowel in een Nederlandse als in een Duitse mijn. De volgorde van vermelding geeft de volgorde van arbeidsperiodes aan. De conclusie is duidelijk. Het ging bij de tewerkstelling in augustus 1945 om oud-mijnwerkers, 157 man (84 procent) had eerder in één of meer Nederlandse mijnen gewerkt en 16 procent in één of meer Duitse mijnen. De meeste lagen vlak over de Nederlandse grens rond Aken. Dat er zoveel in een Duitse mijn hadden gewerkt is niet verwonderlijk. Vanouds was er veel grenspendel van Limburgse arbeiders naar deze mijnen.²⁰⁷

²⁰⁵ Berekend op basis van: SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 689, dossiermap 147: 'Keuringen politieke gevangenen. Goedgekeurden'; 'Keuringen politieke gevangenen. Afgekeurden'; 'Keuringen politieke gevangenen. Bijzonderheden'; 'In dienst genomen personeel'; 'In dienst genomen personeel en inmiddels weer ontslagen', in combinatie met gegevens uit het oude schrift.

²⁰⁶ *Ibidem*, inv.nr. 158: 'Verslag 4^e vergadering Ad-VA', 18 aug. 1945, 5-6.

²⁰⁷ Langeweg, 'Werving, herkomst', 57-59; *Idem*, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 89; Müller, 'Vom Grenzgängerwesen', 167-173.

Tabel 8 Oorspronkelijke werkgevers van op 27 augustus 1945 tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia

Oorspronkelijke werkgever	Aantal tewerkgestelden
1. Nederlandse mijnen	
Domaniale Mijn	8
Emma	14
Hendrik	41
Julia	3
Laura	6
Maurits	36
Oranje-Nassau I	8
Oranje-Nassau II	7
Oranje-Nassau III	11
Oranje-Nassau IV	5
Wilhelmina	8
Willem-Sophia	4
Subtotaal 1	151
2. Belgische mijnen	
André Dumont (Waterschei)	1
Belgische mijn	1
Subtotaal 2	2
3. Duitse mijnen	
Adolf (Merkstein/Herzogenrath)	2
Anna I (Alsdorf)	1
Carolus-Magnus (Übach-Palenberg)	5
Duitse mijn	7
Laurweg (Kohlscheid)	2
Sophia-Jacoba (Hückelhoven)	2
Subtotaal 3	19
Subtotaal 1-3: één mijn per persoon	172
4. Combinatie meerdere Nederlandse mijnen	
Domaniale Mijn, Wilhelmina en Maurits	1
Emma, Julia en Laura	1
Hendrik en Emma	1
Hendrik en Laura	1
Wilhelmina en Maurits	2
Subtotaal 4	6

Vervolg tabel en toelichting z.o.z.

Oorspronkelijke werkgever	Aantal tewerkgestelden
5. Combinatie meerdere Nederlandse en Duitse mijnen	
Domaniale Mijn en Adolf	1
Domaniale Mijn, Willem-Sophia en Merksteijn	1
Maurits, Carolus-Magnus en Adolf	1
Maurits en Sophia-Jacoba	2
Oranje-Nassau I en Duitse mijn	1
Oranje-Nassau II en Laurweg	1
Oranje-Nassau III en Adolf	1
Oranje-Nassau III en Carolus-Magnus	1
Wilhelmina en Adolf	2
Subtotaal 5	11
<i>Subtotaal 4-5: meerdere mijnen per persoon</i>	<i>17</i>
Totaal 1-5	189

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Werden ook na augustus 1945 alleen oud-mijnwerkers tewerkgesteld? Om daar iets over te kunnen zeggen, zijn in tabel 9 de gegevens over de oorspronkelijke werkgever tot en met 6 juni 1946 samengevat in en gecombineerd met de gegevens uit tabel 8.

Tabel 9 Oorspronkelijke werkgevers van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld tussen 27 augustus 1945 en 6 juni 1946

Oorspronkelijke werkgever	A	B	C	D (A+B+C)
	27 aug. 1945	sept. t/m dec. 1945	febr. t/m 6 juni 1946	27 aug. 1945 t/m 6 juni 1946
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden	Totaal aantal aangestelden
1. Nederlandse mijnen	151	123	81	355
2. Belgische mijnen	2	2	1	5
3. Duitse mijnen	19	28	11	58
Subtotaal I (1-3): één mijn per persoon	172	153	93	418
4. Combinatie meerdere Nederlandse mijnen	6	12	14	32
5. Combinatie Nederlandse en Belgische mijnen	-	-	2	2
6. Combinatie Nederlandse en Duitse mijnen	11	18	12	41
7. Combinatie Duitse mijn en Nederlandse mijn	-	1	2	3
8. Overige combinaties mijnen (Nederlandse en/of Belgische of en/of Duitse mijnen)	-	2*	7	9*
Subtotaal II (4-8): meerdere mijnen per persoon	17	33	37	87
9. Overige niet-mijnberoepen	-	-	50	50
10. Onvermeld	-	35	51	86
Subtotaal III (9-10)	-	35	101	136
Totaal (I-III)	189	221	231	641

* Incl. 1 persoon die op ON I en ON II had gewerkt en ook bij Duitse spoorwegen.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Bij vergelijking van de gegevens uit augustus 1945 met die van najaar 1945, blijkt dat het aantal mannen dat eerder alleen in een Nederlandse mijn had gewerkt, gedaald was tot 56 procent. Het aantal dat in een Duitse mijn werkte, was gestegen tot 13 procent. Ook nu had nog steeds 84 procent (186 man) vóór 1945 in een mijn gewerkt. Van 16 procent is dat onduidelijk, want bij hen is de oorspronkelijke werkgever niet vermeld. Maar naar alle waarschijnlijkheid hebben ook zij ooit in een of andere kolenmijn gewerkt. Want 26 van de 35 mannen werden direct als houwer aangesteld, wat onmogelijk was als men nog nooit ondergronds was geweest.

Vanaf februari 1946 kwamen 231 nieuwe gedetineerden in de mijn Willem-Sophia. Van hen is nog maar 40 procent afkomstig van een mijn. Het merendeel had nog wel in een Nederlandse mijn gewerkt. Betrekken we combinaties van verschillende mijnen erbij dan blijkt dat nog 130 man een mijnverleden heeft (56 procent). Voor 44 procent geldt dat misschien niet. Van de helft is een beroep of werkgever niet vermeld. In februari 1946 werden 21 van hen aangesteld. Waarschijnlijk moet een deel wel een mijnverleden hebben gehad, want ook nu worden ze aan het werk gezet als houwer of stutler. De mannen die op 13 mei en 6 juni voor het eerst afdaalden, begonnen allemaal als sleper, het minst geschoolde werk binnen een mijn. Voor hen gold waarschijnlijk dat ze nog nooit een mijn betreden hadden.

50 mannen verklaarden dat ze geen mijnwerker waren geweest. Ze werkten in de bouw als betonwerker, metselaar, loodgieter, opperman, in de landbouw als landarbeider of landbouwknecht, in een garage als automonteur of lasser, sommigen hadden een diploma ambachtsschool gehaald, anderen waren werkzaam geweest in een bakkerij of slagerij. Negen werkten in een fabriek, bijvoorbeeld bij een paraplu-fabriek in Aken, als glasblazer bij Philips, bij de SBB, het Stikstofbindingsbedrijf van de mijn Maurits, of als vliegtuigmonteur. Twee hadden bovengronds gewerkt, van wie één bij de bruinkoolmijn Carisborg in Heerlerheide. Een paar beroepen vallen op: musicus, directeur van een rijwielfabriek of vliegenier. De meeste vermeldingen kwamen maar één keer voor, met uitzondering van landbouwknecht en fabrieksarbeider, beroepen die twee keer genoemd werden.

Alles samenvattend kan worden gesteld, dat over de hele periode (van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946) minstens 79 procent van alle in de Willem-Sophia tewerkgestelde delinquenten ooit in één of meerdere mijnen had gewerkt, met de nadruk op Nederlandse mijnen, en dan ook nog vooral in één mijn. Wel zien we in de loop van de periode een verschuiving optreden van vooral oud-mijnwerkers naar mensen van wie de werkgever niet is vermeld of die een ander beroep hadden. Dit aantal liep in het voorjaar van 1946 op tot 44 procent van in die periode aangestelde mensen. Zij kwamen binnen vanaf half april, maar vooral in juni 1946. Dat is niet verwonderlijk. Waren er vanaf het najaar 1945 alleen gedetineerden uit het kamp Speckholzerheide aangenomen, in 1946 werd dat anders. Het experiment in de Willem-Sophia was geslaagd. De Mijn Industrie Raad (MIR), opvolger van de Ad-VA, besloot tot uitbreiding van het aantal in de mijnen tewerkgestelde politieke delinquenten. Het Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging (DGBR) werd verantwoordelijk voor de kampen en vroeg op 28 februari 1946 alle kampcommandanten in het land na te gaan wie vrijwillig in de mijn wilde gaan werken.

In mei kwam het tot een overeenkomst en vanaf juni 1946 ging een grotere stroom gedetineerden vrijwillig naar de kolenmijnen.²⁰⁸

In het oude schrift en het nieuwe boek stonden geen geboorte- of woonplaatsgegevens. Over de herkomst van de in de mijn tewerkgestelde delinquenten kan op basis van deze bronnen dan ook niets worden gezegd. Uit literatuur is bekend dat vanaf het einde van de negentiende eeuw Kerkrade de enige Nederlandse plaats was waar mannen generaties lang van beroep mijnwerker waren. Mijnwerkers waren voor hun ziekte- en pensioenverzekering verplicht lid van een fonds, vanaf 1919 van het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF). Serge Langeweg heeft berekeningen uitgevoerd op het aantal nieuwe AMF-leden in verschillende periodes. Hieruit bleek dat het aantal van hen, dat in Limburg geboren was, schommelde tussen ruim 57 procent voor augustus 1919, tot ruim 77 procent in de periode 1931-1944. Hierbij bleek bovendien dat in dezelfde periodes zelfs 62 tot ruim 74 procent van de Limburgers in de Mijnstreek was geboren.²⁰⁹ Buiten deze streek kwamen ze uit de provincies Noord-Brabant, Gelderland en Drenthe.²¹⁰ Ruim driekwart van de tewerkgestelde mannen had voorheen in een mijn gewerkt. Hoewel het op grond van de gebruikte bronnen niet bewezen is, ligt het voor de hand dat de meesten van de gedetineerde oud-mijnwerkers afkomstig waren uit de Mijnstreek en in mindere mate uit andere delen van Nederland. Zonder verder onderzoek kan er geen conclusie worden getrokken over de herkomst van in de Willem-Sophia tewerkgestelde gedetineerde mannen met andere beroepen.

Functionies binnen de mijn

Het merendeel van de delinquenten had ooit in een mijn gewerkt. Maar wat hadden ze daar gedaan? Het oude schrift en het nieuwe boek geven hier uitsluitsel over. Bij binnenkomst werd gevraagd welk (mijn)beroep de mannen hadden uitgeoefend. Sommigen gaven daarop een uitgebreid antwoord, compleet met data. Zo had iemand van 1913 tot 1944 in de Wilhelmina gewerkt, hij was materiaalcontroleur geweest en drie jaar schudgootmeester. Anderen gaven alleen jaartallen met de naam van de mijn, zonder verdere toelichting, of zeiden dat ze bijvoorbeeld 20 jaar 'aan de kool' hadden gewerkt. Bij weer anderen ontbreken jaartallen, maar stond wel dat ze in een Duitse mijn hadden gewerkt. In de rubriek *kwaliteit*, tegenwoordig zouden we zeggen 'functie', werd genoteerd, of ze een houwersondiploma hadden behaald, dat ze sleper waren geweest, of schudgootmeester, houwer 'aan de kool, of 'in de steen'. Alle mogelijke ondergrondse functies kwamen voorbij en alles werd genoteerd. Waarschijnlijk deed men dit omdat de mijn zeer veel belang hechtte aan arbeiders met ervaring, net als bij de vrije arbeiders.²¹¹ Des te gemakkelijker konden de gedetineerden op een passende plek tewerk worden gesteld.

Uit de antwoorden blijkt dat de mannen in de mijnen diverse werkzaamheden hadden

²⁰⁸ Zie paragraaf 2.2.

²⁰⁹ Langeweg, 'Werving, herkomst', 56-57, 96-97.

²¹⁰ *Idem*, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 84-86.

²¹¹ *Idem*, 'Werving, herkomst', 55-74.

verricht, van ongeschoold tot geschoold. Het laagste op de ladder stonden de slepers, een algemene benaming voor ongeschoolde ondergrondse mijnwerkers. Zij zorgden voor het vervoer, ze sleepten met kolenwagens, koppelden ze tot treintjes et cetera. Veel hoger stonden de houwens, geschoolde arbeiders. Al naar gelang de werkzaamheden sprak men van koolhouwers, steenganghouwers, of van stutters. Je werd niet zomaar houwer: je was eerst een halfjaar leerling-houwer, daarna klom je op tot hulphouwer en uiteindelijk tot houwer. Al naar gelang hun functie kregen ze 70, 80 of 90 procent van het houwensloon uitbetaald. De kolenhouwers maakten de kolen los. Een meesterhouwer had de leiding over een groepje houwens en hulphouwers. De kolen werden op een transportband, de schudgoot, geschept, meestal door een hulphouwer. De schudgootmeester of ploegbaas wees aan welk deel men moest ontkolen. Daarnaast werkten er nog schiethouwers ondergronds. Zij brachten, na het boren van schietgaten, springladingen tot ontploffing, om nieuwe gangen aan te brengen. De stutters ondersteunden de vrijgekomen ruimte met balken. De rovers haalden de ondersteuning weg, als een pijler ontkoold was. En alles gebeurde onder toezicht van opzichters en boven hen staande meester-opzichters. Daarnaast werkten ondergronds ook nog onder andere elektriciens, bankwerkers en machinisten op de locomotief van de kolentreinen.²¹²

In tabel 10 staat welke functies vóór de detentie waren voorgekomen, evenals de functie na aanstelling bij de Willem-Sophia. Bij het samenstellen van dit overzicht is bij de oude functie uitgegaan van de laatst vermelde, zoals die in het oude schrift was opgeschreven. In de tabel zijn oude benamingen als *houwer*, *houwer ombouwer*, *houwer omlegger*, *houwer kool*, *houwer ontkoler* en *houwer steenwerk* samengevoegd en ondergebracht bij de term *houwer*. Na aanstelling waren al die uitvoerige omschrijvingen versimpeld tot H of houwer. In de tabel is deze versimpelde benaming ondergebracht bij de term *houwer*. In het oude schrift stond als functie soms hulphouwer of leerhouwer. In het nieuwe boek was deze term aanvankelijk overgenomen, maar later doorgestreept en veranderd in 0,8 of 0,9. Vermoedelijk als gevolg van de hierboven vermelde overeenkomst die op 1 juni 1946 van kracht was geworden.

²¹² De omschrijving van de beroepen is gebaseerd op: Crompvoets en Van de Wijngaard, *Mijnwerker*.

Tabel 10 Functie bij vroegere mijnwerkgever en nieuwe functie van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld op 27 augustus 1945

Functie	Functie bij oorspronkelijke mijn	Functie na aanstelling bij mijn Willem-Sophia
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden
1. Ondergronds geschoold		
0,8	9	27
0,9	8	29
Houwer	23	61
Houwers diploma	3	-
Houwer-rover	1	5
Hulphouwer/leerhouwer	3	-
Meesterhouwer	1	4
Schiethouwer	1	1
Schudgootmeester	1	4
Stutter	2	17
Voorman (blazer of elektriciteit)	2	-
Opzichter	3	1
Hulp-opzichter	1	1
Bankwerker	-	3
Elektricien	1	3
Locomotiefmachinist	1	5
Machinist	2	4
Subtotaal 1 ondergronds geschoold	62	165
2. Ondergronds ongeschoold		
Ondergronds algemeen	2	-
Sleper	4	24
Subtotaal 2 ondergronds ongeschoold	6	24
3. Onvermelde functie		
	121	-
Totaal (1-3)	189	189

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN O603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Uit tabel 10 valt op te maken dat in augustus 1945 slechts 13 procent (24 man) aangesteld werd als sleper, dus als ongeschoold arbeider. De overige 165 mannen (87 procent) waren geschoold tot zeer geschoold. De categorieën 0,8 en 0,9 zijn beschouwd als leerling-houwer of hulphouwer, en waren in opleiding tot houwer. Vergelijking met de oude functie is moeilijk, door het grote aantal mannen (121) van wie geen functie was vermeld (64 procent). Een groot deel hiervan moet wel geschoold zijn geweest, anders is het grote aantal tewerkgestelde houters niet te verklaren.

Uit tabel 10 is niet te achterhalen of men in dezelfde functie werd aangesteld, als die men voorheen in een andere mijn had gehad. Met andere woorden: was je ooit meesterhouwer geweest, werd je dat bij de Willem-Sophia dan ook meteen? Een complicatie bij het onderzoek vormde opnieuw het grote aantal onvermelde functies. De vier nieuw aangestelde meester-houters waren eerder opzichter of hulp-opzichter geweest. Bij de nieuw aangestelde opzichter en hulpopzichter stond geen vroegere functie vermeld. Na vergelijking van het grote aantal aangestelde houters (61) tegenover de 23 van wie bekend was dat men dat ooit geweest was, bleek dat bij 38 man geen functie was vermeld. Dertien waren eerder ook koolhouwer, steenhouwer, ontkoler et cetera geweest. Eén was schiethouwer geweest, maar werd niet als zodanig aangesteld. Het is gissen naar de reden. Misschien vertrouwde men hem niet. Van de nieuw aangestelde schiethouwer is zijn vroegere functie niet vermeld. Maar vermoedelijk moet deze persoon dat gespecialiseerde beroep eerder hebben uitgeoefend. Kijken we naar de 24 ongeschoolde slepers, dan was bij zestien hun vorige functie niet vermeld, één was slechts zes weken ondergronds geweest, één had een 0,8 functie gehad en van één persoon werd genoteerd dat hij ook voordien sleper was geweest. Voor een vergelijking met de latere periode verwijs ik naar tabel 11.

Tabel 11 Functie bij vroegere mijnwerkgever en nieuwe functie van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld tussen september 1945 en 6 juni 1946

Functie of beroep	Functie bij oude werkgever	Functie na aanstelling bij mijn Willem-Sophia
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden
1. Ondergronds geschoold		
0,8	10	38
0,9	16	66
Houwer	31	128
Houwersdiploma	14	-
Houwer-rover	3	11
Hulphouwer/leerhouwer	2	4
Meesterhouwer	2	-
11/10	-	5
Schiethouwer	2	-
Schudgootmeester	3	5
Stutter	2	12
Vorbereiding	4	-
Voorman	-	1
Opzichter	3	-
Hulp-opzichter	3	4
Bankwerker	9	18
Elektricien	1	6
Locomotief machinist	2	4
Machinist	3	5
Seingever	1	-
Overige	-	2*
Subtotaal 1 ondergronds geschoold	111	309
2. Ondergronds ongeschoold		
Ondergronds algemeen	1	-
Sleper	15	143
Subtotaal 2 ondergronds ongeschoold	16	143
3. Bovengronds		
Bovengronds	4	-
Leesjongen	1	-
Overige	2**	-
Subtotaal 3 bovengronds	7	-
4. Onvermelde functie		
	182	-
Subtotaal I mijnberoepen (1-4)	316	452

Vervolg tabel en toelichting z.o.z.

Functie of beroep	Functie bij oude werkgever	Functie na aanstelling bij mijn Willem-Sophia
	Aantal aangestelden	Aantal aangestelden
5. Overige beroepen		
Beroepen buiten mijnen	50	-
Onvermelde beroepen	86	-
Subtotaal II overige beroepen	136	-
Totaal (I + II)	452	452

* werkten bij spoorploeg of als gereedschapscontroleur;

** werkten bij bedrijfsbureau of als technisch beambte.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

De functie 11/10 is vermoedelijk een aanduiding die bij de Willem-Sophia in de plaats van meesterhouwer was gekomen. Deze personen kregen 10 procent meer uitbetaald dan de houters. Bij vergelijking van de tabellen 10 en 11 valt het grote aantal slepers op. Werd op 27 augustus 1945 13 procent aangesteld als sleper, gedurende de latere periode was dat 32 procent. Dit is een logisch gevolg van het feit dat vanaf april 1946 steeds meer niet-mijnwerkers tewerk werden gesteld. Verder kwamen voor het eerst ook een paar mensen in dienst die eerder bovengronds bij de mijn hadden gewerkt. Als algemene conclusie kan gelden dat over de hele periode (van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946) 74 procent (474 man) van de aangestelde delinquenten beschouwd kan worden als een geschoold ondergronder. Anders kon onmogelijk 40 procent (189 man) van de geschoolden aangesteld zijn als houwer. 79 procent (505 man) heeft zeker een mijnverleden gehad. Over de mate van scholing kan niet meer worden gezegd, gezien het grote aantal mannen van wie geen functie werd genoteerd. Bovendien gold voor veel van hen dat ze niet aaneengesloten in een mijn hadden gewerkt. Een enkele keer stond er een notitie als: 'heeft sinds 1930 niet meer in de mijn gewerkt'. Sommigen werkten al meer dan 25 jaar in een mijn, anderen maar een half jaar. De gegevens over de vroegere mijnen zijn bovendien niet helemaal betrouwbaar. Men ging af op wat er gezegd werd, er werd niet echt gecontroleerd. Alleen bij één persoon werd genoteerd dat hij, ondanks zijn opgave dat hij vroeger werkzaam was geweest in de mijn Maurits, er nooit had gewerkt. Men kende hem daar niet.

De mannen die nooit in een mijn hadden gewerkt, maar bijvoorbeeld fabrieksarbeider, landbouwer of slager waren geweest, begonnen allemaal als sleper. En dat gold ook voor de musicus en de directeur van een fietsenfabriek. In de overeenkomst die op 1 juni 1946 inging, werd onder meer afgesproken, dat de slepers zoveel en zo snel mogelijk in akkoord (0,8) moesten worden aangesteld. Onder akkoord werd verstaan, dat van tevoren werd vastgelegd hoeveel een groep mijnwerkers moest presteren. De sleper kreeg hierbij 80 procent van het houtersloon uitbetaald. Voor de akkoordberekening werden de eerste

drie maanden berekend aan 0,7.²¹³ Het bedrijf stelde de akkoord-eisen vast en bepaalde in welke categorie of functie men werd aangesteld. Carrière maken was mogelijk, op dezelfde voorwaarden als een vrije arbeider.²¹⁴ Dit had ook werkelijk effect. In het nieuwe boek is bijvoorbeeld te zien, dat sl (van sleper) is doorgestreept en veranderd in 0,85 met vermelding van ingangsdatum. Of dat men van 0,9 naar H van Houwer was bevorderd. Aan een gedetineerde kon echter geen hogere rang worden toegekend dan die van schudgootmeester (ploegbaas)²¹⁵. Opzichter was hoger, de laagste beambte rang. De opzichter die in tabel 10 vermeld staat, was op 27 augustus 1945 aangesteld, voordat de overeenkomst was ingegaan. Hij mocht opzichter blijven tot zijn ontslag uit het kamp op 24 september 1946.

Leeftijd

Leeftijd was voor mijnwerkgevers een belangrijk selectie criterium bij de aanname van nieuwe arbeidskrachten. Bij werving in de vooroorlogse jaren was 40 jaar over het algemeen de maximumleeftijd. In sommige mijnen mochten onervaren krachten zoals slepers bij hun entree niet ouder zijn dan 30 jaar.²¹⁶ Paste de Willem-Sophia dit criterium ook toe bij de gedetineerden? Uit tabel 12 blijkt dat de mijn in het geval van de politieke delinquenten niet selecteerde op leeftijd. Bijna een kwart van de gedetineerden was ouder dan 40 jaar. De kolennoed was hoog evenals het tekort aan arbeidskrachten. Voorlopig was iedereen welkom. Bovendien wist de werkgever dat de aanstelling maar tijdelijk was.

²¹³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946.

²¹⁴ *Ibidem*: Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling voor gedetineerden in de Nederlandsche Steenkolenmijnen', 3 juni 1946, 1, sub 4.

²¹⁵ *Ibidem*, 3 onder kopje 'Algemeene wenken'.

²¹⁶ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 181.

Tabel 12 De leeftijdsverdeling van tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia, aangesteld tussen 27 augustus 1945 en 6 juni 1946.

Leeftijd bij aanstelling	27 augustus 1945		September t/m december 1945		Februari t/m 6 juni 1946		27 aug.1945 t/m 6 juni 1946	
	A	%	B	%	C	%	D (A+B+C)	%
	Aantal aangestelden		Aantal aangestelden		Aantal aangestelden		Totaal aantal aangestelden	
16-20 jaar*	12	6%	10	5%	36	16%	58	9%
21-25 jaar	48	25%	44	20%	75	32%	167	26%
26-30 jaar	33	18%	29	13%	34	15%	96	15%
31-35 jaar	25	13%	36	16%	33	14%	94	15%
36-40 jaar	21	11%	33	15%	22	10%	76	12%
41-45 jaar	36	19%	47	21%	13	6%	96	15%
46-50 jaar	13	7%	17	8%	14	6%	44	7%
51-55 jaar	1	1%	3	1%	3	1%	7	1%
56-60 jaar	-		2	1%	1	-	3	-
Totaal	189	100%	221	100%	231	100%	641	100%

* er waren geen tewerkgestelden van 16 of 17 jaar

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN O603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

De leeftijden van hen die op 27 augustus 1945 begonnen, liepen uiteen van 18 tot en met 54 jaar. De meesten waren jong. Hoewel 16- of 17-jarigen ontbraken, was toch 65 procent tussen de 18 en 35 jaar, van wie 54 procent zelfs 25 jaar of jonger. Als we kijken naar de latere periodes van aanstelling, dan lopen de percentages niet wezenlijk uiteen. Alleen is opvallend dat het percentage 18- tot 25-jarigen eerst daalt van 32 naar 24 procent, maar dat dit percentage tussen februari en juni 1946 stijgt naar 48 procent. Met andere woorden: bijna de helft van de in 1946 aangestelden is 25 jaar of jonger. Kwam dat door de toeloop van delinquenten na april 1946? In de overeenkomst die op 1 juni 1946 van kracht werd, was geen bepaling opgenomen over leeftijdscriteria.²¹⁷

Niet alleen in de Nederlandse mijnen werden politieke gevangenen tewerkgesteld, maar ook in Belgisch-Limburg. Zo gingen 'incivieken', zoals in België collaborateurs werden genoemd, de mijn van Waterschei in. Deze mijn beschikte over een inschrijvingsregister dat voor een deel vergelijkbaar is met het oude schrift of nieuwe boek van de mijn Willem-Sophia. In Waterschei gingen 441 man ondergronds in juni 1946. In Spekholzerheide betrof het 200 man meer, en over een langere periode (27 augustus 1945-6 juni 1946). Volgens Luc Minten was 58 procent van de 'incivieken' in Waterschei geboren in de jaren 1919-1925, dus 20-26 jaar. Een verklaring voor de jonge leeftijd geeft hij niet.²¹⁸ In Spekholzerheide is dat percentage lager. Daar is 35 procent (223 mannen) geboren in dezelfde jaren. Maar betrekken we de overige leeftijdscohorten (zie tabel 12) er ook bij, dan kan de conclusie niet anders zijn dan dat het ook in Nederland om jongere mensen ging. 65 procent was 35 jaar of jonger (geboren in of na 1910).

Duur van de tewerkstelling

Het was mogelijk te berekenen hoelang de mannen tewerk waren gesteld in de Willem-Sophia. In tabel 13 staat onder meer hoeveel mensen er op 27 augustus 1945 begonnen en hoelang ze er werkten. Van de mannen die meer dan één keer werden aangesteld, is de duur van de afzonderlijke periodes bij elkaar opgeteld. Na vijf dagen waren 14 personen alweer ontslagen, een grotere groep van 26 volgende hen op 23 september. Eind december waren er 92 vertrokken (49 procent). Samenvattend kunnen we stellen dat na een jaar 149 man (79 procent) was ontslagen, van wie 49 procent in 1945 en 30 procent in eerste helft van 1946. Met andere woorden: ruim driekwart van de op 27 augustus 1945 in dienst getreden, was na een jaar vertrokken. Het laatste kwart verdween tussen september 1946 en november 1948. Eén man verliet de mijn pas op 4 november 1948 na drie jaar en twee maanden ononderbroken ondergronds te hebben gewerkt. Hij was echt een uitzondering.

De genoemde percentages slaan slechts op een gezamenlijke aanstellingsdatum. Hoe vallen de cijfers uit bij de andere data? Na 27 augustus 1945 werden de gedetineerden

²¹⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946.

²¹⁸ Minten, 'De tewerkstelling', 231.

niet meer zo massaal aangesteld. Soms kwamen ze druppelsgewijs binnen met één per dag, soms in groepen variërend van twee tot 31 of 38 man in de laatste maanden van 1945. In januari 1946 werd niemand aangenomen, maar van februari tot 6 juni 1946 kwamen er weer grotere aantallen binnen, van negen op 18 februari tot 41 op 18 maart 1946. Zie voor de totale aantallen per maand tabel 6.

Tabel 13 Tewerkgestelde politieke delinquenten in de mijn Willem-Sophia en duur van hun dienstverband, 27 augustus 1945 t/m 6 juni 1946

Werkduur	A	B	C(A+B)	D	E(C+D)
	Aantal na start op 27/08/1945	Aantal na start in periode september - december 1945	Totale aantal na start in periode 27 augustus - december 1945	Aantal na start in periode februari - 6 juni 1946	Totale aantal tewerkgestelden na start in periode 27 aug. 1945 - 6 juni 1946
Onbekend / niet begonnen	-	2	2	1	3
1-5 dagen	8	3	11	5	16
1-3 weken	13	25	38	23	61
1-6 maanden	82	105	187	96	283
7-12 maanden	39	55	94	60	154
1-1,5 jaar	33	18	51	24	75
1,5-2 jaar	4	7	11	14	25
2-2,5 jaar	8	4	12	4	16
2,5-3 jaar	1	2	3	4	7
> 3 jaar	1	-	1	-	1
Totaal aantal	189	221	410	231	641

Berekend op basis van SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

Bij vergelijking van de verschillende periodes blijkt dat de totale werkduur niet wezenlijk veranderde. De meeste mannen verdwenen weer uit de mijn na één tot zes maanden. Tellen we alle periodes bij elkaar op (kolom E) dan is 56 procent binnen een half jaar ontslagen en 24 procent na minder dan een jaar. 19 procent werkte één tot tweeënhalf jaar als gedetineerde bij de Willem-Sophia.

We kunnen concluderen dat er een groot verloop was onder gedetineerde mijnwerkers. Maar dat was niet uitzonderlijk in de mijnindustrie. Ook onder vrije mijnwerkers was het verloop groot. De bedrijfsleiding was wat dat betreft wel wat gewend. In de jaren

1920 van de vorige eeuw verdween jaarlijks 15 tot 20 procent van het personeel uit de mijnbouw. In de crisisjaren was dit percentage gedaald.²¹⁹ Het spontane verloop in de jaren 1920 was zelfs nog groter dan dat door gedwongen ontslag in de jaren 1930.²²⁰ In de naoorlogse jaren nam het verloop weer toe. Vooral startende en nog niet volledig geschoolde mijnwerkers hadden niet zo'n binding met het mijnbedrijf.²²¹

Ontslagredenen

In het oude schrift en in het nieuwe boek werd in de kolom aanmerkingen, direct achter de ontslagdatum, aangegeven waarom de politieke delinquent was ontslagen. De redenen lopen uiteen van *niet werkwillig, onbruikbaar*, tot *afgekeurd, ontvlucht, ziek* en *uit kamp ontslagen of in vrijheid gesteld*. Waarom de mannen in vrijheid werden gesteld stond er niet bij. De Willem-Sophia ging uiteraard niet over de berechting, men maakte alleen gebruik van de werkkraft van de delinquenten. Tabel 14 geeft ontslagredenen weer gedurende verschillende periodes, alleen van de 583 man die één aanstelling bij de mijn hebben gehad. Op de overige 58 kom ik later terug.

In 29 gevallen stond eigenlijk geen reden, alleen maar het woord: *ontslagen*. Door wie of waaruit is niet duidelijk. Bij 30 andere gevallen staat: *door de mijn*. En soms nog meer. Zo werd in april 1946 na twee maanden een 29-jarige sleper ontslagen '*wegens rooken in de mijn*'. Een andere sleper werd na negen dagen al ontslagen omdat hij brutaal was geweest tegen een opzichter. Ook na een langere periode kon men nog ontslagen worden. Zo kreeg een begin twintiger na 13 maanden zijn ontslag '*wegens veel uitvaren*'. Met andere woorden, tijdens zijn dienst ging hij te vaak met de lift naar boven. Het valt op dat in 1945 als ontslagreden *afgekeurd* (22 procent) of *ongeschikt* (13 procent) werd aangegeven, in later periodes tellen deze redenen nauwelijks meer mee. Het lijkt erop dat men aanvankelijk iedereen maar liet beginnen, om na een paar dagen of weken er achter te komen, dat iemand niet geschikt was, of er zelfs als SS'er tussendoor was geslipt. Na een maand werden deze ontslagenen naar elders overgebracht.

In 1946 en latere jaren is de belangrijkste ontslagreden: *uit het kamp ontslagen*, met andere woorden: men was op vrije voeten gesteld. Betrof dat in 1945 nog 33 procent van de gevallen, later lopen de percentages op van 58 procent in 1946 tot 83 procent in 1948. De berechting kwam in die jaren op gang. Behalve dat velen na verloop van tijd op vrije voeten werden gesteld, was ook regelmatig sprake van overplaatsing naar een Bijzonder Gerechtshof of naar strafkampen. Het kamp Spekholzerheide was een bewarings- en verblijfskamp, waar men wachtte op vrijlating of veroordeling. Na veroordeling werd men overgeplaatst naar een strafgevangenis en mocht men aanvankelijk niet meer terug naar de mijn.

²¹⁹ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 206-207.

²²⁰ Kreukels, *Mijnarbeid*, 413.

²²¹ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 231.

Tabel 14 Ontslagredenen van eenmalig bij de mijn Willem-Sophia tewerkgestelde politieke delinquenten bij ontslag in de periode augustus 1945 tot en met december 1948

Ontslagredenen	A	B	C(A+B)	D	E	F(D+E)	G	H	I(C+F+G+H)
	Ontslagmaand augustus 1945	Ontslagmaanden september tot en met december 1945	Subtotaal ontslagmaanden augustus tot en met december 1945	Ontslagmaanden januari tot en met juni 1946	Ontslagmaanden juli tot en met december 1946	Subtotaal ontslagmaanden 1946	Ontslagjaar 1947	Ontslagjaar Totaal 1948	Totale ontslagperiode Totaal 1945-1948
Afgekeurd	6	28	34	12	6	18	1		53
Bovengronds geplaatst					2	2			2
Gevlucht		3	3	11	6	17			20
Onbekend	1	1	2	2		2			4
Ongeschikt		20	20	1	2	3	1		24
Ontslagen (geen reden vermeld)	1	22	23	6		6			29
Ontslagen door mijn				18	12	30			30
Ontslagen wegens ziekte		5	5	6		6			11
Op eigen verzoek					1	1	1	1	3
Overgeplaatst (onbekend waarheen)		3	3	26	4	30	11		44
Overgeplaatst naar Bijzonder Gerechtshof					1	1	10	2	13
Overgeplaatst naar strafkamp				19	1	20			20
Overgeplaatst wegens ziekte				7		7			7
Overleden in kamp		1	1						1
SS (verdacht van SS-lidmaatschap)		12	12						12
Uit kamp ontslagen		51	51	83*	113	196	48	15	310
Totaal	8	146	154	191	148	339	72	18	583

* inclusief 2 wegens ziekte

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN O603, inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en *Ibidem*, boek 121: 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'

Twee of meer keren aangesteld

In voorgaande paragrafen is de nadruk gelegd op alle 641 tewerkgestelden. In deze paragraaf ga ik dieper in op de 58 personen die twee of meer keer waren aangesteld. Bij nadere analyse van de gegevens over hun vroegere werkgever, beroep of functie kwam niets opmerkelijks naar boven. Bij hun leeftijd valt echter wel iets op. Zij zijn jonger. Over de gehele periode beschouwd is 79 procent van de twee of meer keren aangestelden 35 jaar of jonger, bij de 'eenmaligen' is dat percentage 63. Nog grotere verschillen zien we bij hen die op 27 augustus 1945 begonnen. Was 28 procent van de 'eenmaligen' 25 jaar of jonger, van de 22 die meer keren werden aangesteld was dit zelfs 64 procent. Het percentage 'eenmaligen' van 18- tot 25-jarigen daalde daarna in de periode september tot en met december 1945 tot 24 procent en steeg in 1946 weer tot 49 procent. Bij de meer dan één keer aangestelden daalde het aantal 18-tot 25-jarigen in dezelfde periode eerst aanzienlijk tot 31 procent om daarna weer tot 39 procent te stijgen in 1946. Een verklaring voor al deze verschillen is zonder aanvullende gegevens niet te geven.

Verder zien we bij de duur van de tewerkstelling opmerkelijke verschillen. Zoals eerder gezegd, was bijna de helft van de mannen, die in augustus 1945 waren aangesteld, al in december 1945 vertrokken. Dat geeft een verkeerd beeld. 11 procent van hen die op 27 augustus 1945 begonnen, is nog eens voor een tweede keer aangesteld. Eind december is pas 38 procent definitief ontslagen. Bij de 22 personen die na hun start voor de eerste keer ontslagen werden, gebeurde dat vooral in augustus en september 1945. Sommigen kwamen ook al weer snel terug. De duur van hun eerste aanstelling varieerde van één dag tot ruim anderhalf jaar. Ook de duur van hun tweede aanstelling verschilde erg. Van vier weken tot zelfs twee jaar en vier maanden, maar de meeste duurden van één tot tien maanden. Twee personen kregen nog eens een derde aanstelling. De een werkte nog één week, de ander verbleef nog ruim drie maanden in de mijn.

Als we de totale verblijfsduur van hen die 'eenmalig' op 27 augustus 1945 werden aangesteld, vergelijken met hen voor wie dat twee of meer keren het geval was, valt op dat de totale tijdsduur voor de eenmalig aangestelden aanmerkelijk korter is dan die van de laatste groep. Was 43 procent van de 167 'eenmaligen' na één tot vier maanden ontslagen, van de andere 22 gold dit slecht voor vijf man (23 procent). Vergelijkbare verschillen zien we bij de langst 'zittenden', te weten 4 procent van hen die 15 tot 19 maanden aan een stuk als gedetineerde in de mijn werkten. Bij de twee of drie keer aangestelden was dat 23 procent. Twee man (9 procent) werkten zelfs langer dan twee jaar daar, in tegenstelling tot 5 procent van de 'eenmaligen'. Een mogelijke verklaring kan zijn, dat zij die meerdere keren werden aangesteld, van zwaardere wandaden werden verdacht en daarom langer gedetineerd waren.

Uit tabel 13 was gebleken dat de totale werkduur niet wezenlijk veranderde in alle periodes. Opnieuw kunnen we concluderen dat zij die vaker waren aangesteld, in totaal langer in de mijn bleven werken dan zij, die in een aaneengesloten periode werkten. Van de eerstgenoemden ging pas 33 procent binnen een half jaar weg tegenover 56 procent van de 'eenmaligen'. Na minder dan één jaar verdween 31 procent van de vaker aangestelden, terwijl dit bij de 'eenmaligen' maar 24 procent was. Na één tot anderhalf jaar was van

degenen die vaker waren aangesteld 14 procent ontslagen, van de ‘eenmaligen’ was dat 11 procent. Bij hen die nog langer tewerk waren gesteld, lopen de percentages niet zover uiteen, rond de 2 procent van het totaal aantal aangestelden. Een langere detentieperiode zal de vermoedelijke reden zijn.

Tot slot laten de ontslagredenen ook verschillen zien. Hiervoor verwijs ik naar tabel 15.

Tabel 15 Ontslagredenen van meerdere keren bij de mijn Willem-Sophia tewerkgestelde politieke delinquenten bij ontslag in de periode augustus 1945 tot en met december 1948

Ontslagredenen	Bij eerste ontslag	Bij tweede ontslag	Bij derde ontslag
Afgekeurd	12		1
Bovengronds geplaatst			
Gevlucht	7	3	
Onbekend	2		
Ongeschikt	2		
Ontslagen (geen reden vermeld)	3		
Ontslagen door mijn	5	4	1
Ontslagen wegens ziekte	1	2	
Op eigen verzoek		5	
Overgeplaatst (onbekend waarheen)	6	11	1
Overgeplaatst naar Bijzonder Gerechtshof	8	5	
Overgeplaatst naar strafkamp	1	1	
Overgeplaatst wegens ziekte	1		
Overleden in kamp			
SS (verdacht van SS-lidmaatschap)	8		
Uit kamp ontslagen	2	27	1
Totaal	58	58	4

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 686, schrift 114: ‘Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945’ en *Ibidem*, boek 121: ‘Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52’

Het valt op dat bij het eerste ontslag in 12 gevallen (21 procent) *afgekeurd* als reden werd vermeld, nagenoeg gelijk als bij de ‘eenmaligen’. Alleen: nu worden ze hierna toch nog weer een keer aangesteld. Klaarblijkelijk waren de redenen voor afkeuring niet zodanig dat ze niet in de mijn konden werken. In vijf gevallen werden ze ontslagen door de mijn. Hieronder was iemand die duidelijk de kantjes er vanaf liep. In het nieuwe boek staat vermeld dat hij, na zeven maanden ondergronds als sleper te hebben gewerkt een ‘zeer slecht rapport’ heeft gekregen. Hij sliep in de mijn en weigerde werk. Desondanks wordt hij 14 dagen later in 1947 opnieuw tewerkgesteld om na twee maanden overgeplaatst te worden. Ook in de groep van 58 vaker aangestelden werden mannen afgewezen omdat ze verdacht werden van SS-lidmaatschap. Waarschijnlijk klopte de verdenking niet en konden ze voor de tweede keer worden aangesteld. Na de tweede aanstelling werden de meesten definitief ontslagen. 47 procent werd in vrijheid gesteld, minder dan bij de ‘eenmaligen’ en nog eens 19 procent werd naar elders overgebracht. We kunnen concluderen dat de meerdere keren aangestelden duidelijk van een ander kaliber waren dan de ‘eenmaligen’: ze waren langer gedetineerd en werden vaker overgeplaatst naar een strafkamp of naar een Bijzonder Gerechtshof. Ze waren, met andere woorden, na ontslag uit de mijn nog niet vrij. 48 procent werd nog overgeplaatst.

Reden voor detentie: NSB- of SS-lidmaatschap

In voorgaande paragrafen is onderzocht welk beroep de mannen vóór 1945 uitoefenden, welke functie zij tijdens de tewerkstelling hadden, hoe oud ze waren en hoelang ze in de Willem-Sophia werkten. Een belangrijk aspect is tot nu toe nauwelijks aan de orde geweest. Waarom waren ze gevangengenomen en tewerkgesteld? In het *Limburgsch Dagblad* van 29 augustus 1945 was de tewerkstelling van geïnterneerden aangekondigd. Het zou om NSB'ers gaan, maar niet om ‘zwarte jongens’ zoals SS'ers of Landwachters.²²² Maar hoe ging het in de praktijk?

Tijdens de oorlog was er steeds op gehamerd dat er voor ‘landverraders’ geen plaats meer was in een bevrijd Nederland. NSB'ers werden beschouwd als handlangers van de Duitsers en dus als vijanden. Ze moesten dus uit de samenleving worden verwijderd en geïnterneerd.²²³ Bij de bevrijding van het Zuiden trad het Militair Gezag (MG) aan als het bevoegd gezag. De Stafchef van het MG, Generaal-Majoor H.J. Kruls, beval op 12 september 1944 wie er in bewaring gesteld moesten worden. Hiertoe behoorden onder meer zij ‘die lid of “begunstiger” zijn of na 1 Juli 1942 zijn geweest van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB)’, die na genoemde datum ‘sympathiseerend lid’ waren geweest van de NSB en zij, ‘die in eenigen vorm aangesloten zijn of na 1 Juli 1942 aangesloten zijn geweest’ bij de Weerafdeling (WA), de Germaanse SS of de Nationale Jeugdstorm. Op 18 oktober werd de datum van juli 1942 gewijzigd in die van 1 februari 1941.²²⁴

²²² ‘Tewerkstelling van N.S.B.ers. Een aantal mijnwerkers op de Willem Sophia aan het werk’, *Limburgsch Dagblad*, 29 aug. 1945.

²²³ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 1-9, 53.

²²⁴ ‘Eerste algemeene lastgeving Militair Gezag’, 12 sept. 1944, *Publicatieblad van het Militair Gezag*, nr. 1 (19 sept. 1944); ‘Tweede algemeene lastgeving Militair Gezag’, 18 okt. 1944, *Ibidem*, nr. 6 (23 okt 1944).

Ook binnen de mijnen besloot men besmet personeel uit de bedrijven te verwijderen. Commissies stelden onderzoek in en er werden regels opgesteld om willekeur te voorkomen. Het was vermoedelijk de directie van de Willem-Sophia die op 1 oktober 1944 het volgende vastlegde: elk personeelslid met een Duitse nationaliteit werd ontslagen met ingang van 17 september 1944, de dag waarop de mijn was bevrijd. Dat was ook het geval met personeel dat lid was geweest van de NSB. Hierop kwamen twee uitzonderingen: geschorst werden zij, die hun lidmaatschap vóór 1 januari 1941 hadden opgezegd en zich daarna 'behoorlijk' hadden gedragen. Hetzelfde gold voor hen, die alleen lid waren geweest van bijvoorbeeld het Nederlandsche Arbeidsfront (NAF, de nationaalsocialistische vakcentrale). Deze richtlijnen waren in wezen strenger dan die door het MG waren opgelegd, vooral als we kijken naar de genoemde data. Na een grondig onderzoek door een commissie, konden de geschorsten eventueel weer in dienst worden genomen.²²⁵

Met de commissie werd een voorlopige Commissie van Bijstand (CvB) bedoeld, die de directie van de Willem-Sophia op 6 oktober 1944 aanstelde. Ze bestond uit vijf leden, ooit door het personeel gekozen vertrouwensmannen, plus een secretaris. Een van de taken was de bij de commissie 'ingebrachte wensen en klachten van politieke aard te onderzoeken en aan de Directie voor te leggen'. Het doel was onder meer het bedrijf 'te zuiveren van ongewenste elementen'. De CvB zou alleen die zaken behandelen die schriftelijk en voorzien van naam en handtekening waren binnengekomen. Het lid J.J. Ploum vond het een bezwaar dat alleen schriftelijke klachten behandeld werden. Sommige mijnwerkers konden moeilijk schriftelijk iets onder woorden brengen. Op voorstel van M.J. Schreijen werd daarop besloten wekelijks een spreekuur te houden waar mensen hun klachten konden uiten. De secretaris zou daarna een verslag maken, dat de klager kon ondertekenen.²²⁶

Een maand later kwam er na verkiezingen een definitieve commissie tot stand. Ze bestond uit twee technische beambten, twee man namens de ondergrondse arbeiders en één namens de bovengronders, allemaal anderen dan voorheen. De toegevoegde secretaris bleef dezelfde persoon. Ook in andere mijnen werden Commissies van Bijstand opgericht, op initiatief van het Militair Gezag.²²⁷ Het MG stelde ook een klachtenregeling op.²²⁸ De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg hadden intussen op initiatief van Staatsmijnen strengere en uitgebreidere richtlijnen uitgegeven die de Commissies moesten gaan toepassen. Met betrekking tot NSB'ers werd gesteld dat dezen werden ontslagen, maar als men vóór of rond mei 1940 het lidmaatschap had opgezegd, kon het ontslag opnieuw worden beoordeeld. Leden van bijvoorbeeld de Landwacht, WA, of SS, werden eveneens ontslagen.

²²⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 678, dossiermap 46: Doorslag 'Briefje Onderzoekingscommissie Heerlen', 6 okt. 1944; inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Richtlijnen voor ontslag', niet ondertekende doorslag, 1 okt. 1944.

²²⁶ *Ibidem*, inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Bekendmaking van De Groot', 6 okt. 1944; 'Notulen van de CvB-vergadering', 6 okt. 1944 (hierin ook het tweede citaat).

²²⁷ *Ibidem*, 'Verkiezing van 3 arbeidersleden voor een voorloopige commissie van bijstand', 7 nov. 1944; 'Bekendmaking', 16 nov. 1944. Nijhof, 'De hoogtijdagen van het overleg', 341-342; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 228-229.

²²⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Reglement voor de behandeling van klachten door de Commissies van Bijstand'. Concept M.C.M. 11/12/44; 'Reglement voor de behandeling van klachten door de Commissie van Bijstand', Heerlen, 15 jan. 1945.

Het gedrag van leden van het NAF of Duitsgezinden moest individueel beoordeeld worden, waarbij de CvB advies moest uitbrengen. Maar met betrekking tot functionarissen van het NAF en andere organisaties golden strengere regels.²²⁹ Ook deze richtlijnen waren eerder geformuleerd dan die van het MG en waren strenger van inhoud. Pas op 10 februari 1945 kwam het bevel om ook hen te arresteren, die vrijwillig in dienst waren getreden van Landwacht Nederland of bij de Landstorm Nederland.²³⁰

De CvB van de Willem-Sophia werkte hard. Er werden adviezen uitgebracht aan de directie, die deze, voor zover uit de overgebleven correspondentie bij de Willem-Sophia valt na te gaan, zonder meer overnam. De directies moesten aan het Gewestelijk Arbeidsbureau in Heerlen toestemming vragen of ze mensen mochten ontslaan. Bij de Willem-Sophia vroegen ze onder meer het ontslag aan van 140 Duitsers, 15 Nederlandse ondergrondse en vier bovengrondse arbeiders. Per persoon ontving men hierna een bevestigend briefje van de afdeling Mijnbemiddeling. Vanaf december 1944 moesten de directies ook aangeven of de voor ontslag voorgedragen mannen werden beschouwd als 'ongewenscht personeel', overeenkomstig het advies van de Commissie van Bijstand.²³¹

De Commissies werden geholpen door gemeentelijke opsporingsdiensten. Zij stelden lijsten op van mensen die in hun gemeente lid waren geweest van het NAF, van de NSB, of van andere 'foute' organisaties. Op deze lijsten stonden niet alleen persoons- en adresgegevens, maar ook stamboeknummers en bijvoorbeeld tot wanneer iemand zijn lidmaatschapsgeld had betaald. Op de lijsten van Spekholzerheide kwamen ook namen voor van personeel, dat bij de Willem-Sophia had gewerkt. Het is moeilijk te zeggen hoeveel mannen binnen deze mijn werkelijk lid waren van het NAF en/of de NSB. Het aantal op de verschillende lijsten komt niet steeds overeen. Op een lijst van NAF/NSB leden staan 35 namen, onder wie negen NSB'ers. Op een lijst ontslagen personeel staan echter maar 21 namen (17 ondergronds en vier bovengronds personeel) onder wie 18 NSB'ers, één SS'er, één man die deel had genomen aan een Wehrsportkamp en één man met de Italiaanse nationaliteit die genoteerd stond als 'Nazi'. Zes namen komen op beide lijsten voor. Op weer een andere lijst, met personen die in september 1944 wegens politieke redenen ontslagen waren, staan 44 namen, 29 ondergronds en 15 bovengronds. Voor een deel komen ze overeen met eerdere genoemde namen.²³²

Zeven namen komen niet alleen voor op de namenlijsten met NAF/NSB leden uit Spekholzerheide, maar ook in het oude schrift en nieuwe boek, waarin de tewerkge-

²²⁹ *Ibidem*, 'Brief Directie Staatsmijnen aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg No. 4282 S.Z.', Heerlen 9 okt. 1944, Afschrift no. 13643/1944.

²³⁰ 'Algemeene lastgeving van den Chef van den Staf Militair Gezag, 10 febr. 1945', *Publicatieblad van het Militair Gezag* (1945) nr. 18. Zie ook: Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 82-84.

²³¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 687, dossiermap 127: Doorslag 'Brief aan Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen', 25 okt. 1944. Voorbeelden toestemming: 'Bericht Gew. Arbeidsbureau Heerlen', 22 nov. 1944; 'Brief no. 10467 van Gew. Arbeidsbureau Heerlen aan directie Willem-Sophia', 14 dec. 1944.

²³² *Ibidem*, inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': I.D., 'Spekholzerheide: Lijst van personen die lid (geweest) zijn van de N.A.F.', 27 okt. 1944; I.D. Kerkrade, 'Spekholzerheide lijst van personen, die lid (geweest) zijn van de NSB', 26 okt. 1944; gecorrigeerd 27 okt. 1944; 'Lijst van leden van het N.A.F. (eventueel N.S.B.); inv.nr. 126: 'Ontslagen personeel (ondergronds)'; 'Ontslagen personeel (bovengronds)'; inv.nr. 689, dossiermap 147: 'Personen, die in september 1944 wegens politieke redenen ontslagen zijn', vervallen versie afd. pers., 6 maart 1946 en definitieve versie 13 maart 1946.

stelden werden geregistreerd. Dit is ook het geval met een man die in Bocholtz woonde. Hij stond niet op genoemde NAF/NSB lijst, maar wel op de lijst vanwege NSB-lidmaatschap ontslagen personeelsleden. De acht namen komen ook in andere bronnen van de Willem-Sophia voor. Daarom kunnen we iets dieper op hen ingaan. Ze hadden tijdens de oorlog in deze mijn gewerkt, en stonden op lijsten met namen van hen die vanwege NSB-lidmaatschap of om andere politieke redenen in of op 17 september 1945 waren ontslagen. Behalve de genoemde man, woonden ze dicht bij de mijn in Spekholzerheide of in Kaalheide. Eén werd op 27 augustus tewerkgesteld, twee in september, en één in oktober 1945. De overigen arriveerden in februari, maart en april 1946 vanuit het kamp Spekholzerheide. Hun leeftijd varieerde van begin 25 tot 54 jaar bij het begin van hun tewerkstelling. Ze waren houwer, stutler of bankwerker geweest en bleven dat ook. Alleen een meesterhouwer werd nu schudgootmeester.

Intussen waren de gevangenen nog in afwachting van een berechting. De eerste veroordelingen kwamen pas in september 1945 tot stand via Tribunalen en Bijzondere Gerechtshoven. Eind oktober 1945 trad het Besluit Politieke Delinquenten in werking. Op basis van dit besluit werden veel gevangenen eind 1945, begin 1946 uit de kampen ontslagen en onder bepaalde voorwaarden buiten vervolging gesteld. Het ging hierbij om zogenaamde 'lichte gevallen' waarbij we moeten denken aan mensen voor wie de eventuele straf korter zou uitvallen dan de periode dat men al gedetineerd was. Bijvoorbeeld 'brood-NSB'ers', nationaalsocialisten die alleen maar lid waren geweest en geen functie binnen de beweging hadden uitgeoefend.²³³

Moesten in het najaar van 1944 de mijnbedrijven nog gezuiverd worden van 'ongewenschte elementen', al in het voorjaar van 1946 deed zich de kwestie voor hoe te handelen met ex-NSB'ers. Konden ze na de vrijlating uit het kamp weer als vrije mijnwerkers in dienst treden? De Mijn Industrie Raad (MIR), de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor het Mijnwezen, besliste in februari 1946 dat NSB'ers, die vrij waren gelaten, weer als gewone Nederlanders moesten worden beschouwd. Ze konden volgens de Raad opnieuw in dienst worden genomen op een door de bedrijfsleiding, in overleg met de CvB, aan te wijzen plek. Een toezichthoudende functie was voorlopig echter nog niet voor hen weggelegd. Reeds in het najaar van 1946 werd ook deze beperkende maatregel opgeheven, mits bedrijfsleiding en Ringleden (personeelsvertegenwoordigers) geen bezwaar aantekenden.²³⁴

De veranderende regels zijn zichtbaar aan de hand van de acht hierboven beschreven personen. Na een werkduur van 20 dagen tot één jaar en vier maanden kwamen ze vrij, omdat ze uit het kamp waren ontslagen. De delinquent die na 20 dagen weer buiten stond, was lid geweest van de WA, voor hoe lang is niet bekend. De man met de langste werkduur was een paar jaar lid geweest van NAF, WA en NSB. Sommigen waren waarschijnlijk alleen maar lid geweest. Want anders is niet te verklaren dat drie personen met toestemming van de CvB al in maart 1946 weer in dienst mochten treden van de mijn, en één in mei 1946. Enkele voorbeelden volgen hierna. Van de overige vier is herintreding niet bekend, omdat hun ontslag uit het kamp buiten de onderzoeksperiode valt.

²³³ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 112, 115, 118-129, 136-137.

²³⁴ Verslagen van MIR-vergaderingen in *Bulletin Steenkool*, nr. 4 (4 febr.), 5 (16 febr.) en 17 (3 okt. 1946).

Er waren op 27 augustus 1945 ook 20 SS'ers tewerkgesteld. Dat was duidelijk een verrassing. Ze waren er vermoedelijk doorheen geslipt. Overeenkomstig de lastgevingen van het MG waren ze gearresteerd. Maar volgens het besluit van 18 augustus 1945 waren ze niet welkom in de mijn; dat besluit betrof alleen NSB'ers.²³⁵ Niemand van de SS'ers had ooit bij de Willem-Sophia gewerkt. Het waren overwegend jonge mannen, twaalf waren jonger dan 25 jaar, vijf waren 33 jaar en ouder. De jongste was 18 jaar, de oudste 46 jaar. Ze werden spoedig weer ontslagen, vijf begin september en de overige vijftien op 23 september 1945. Met als reden: SS. Ze werden naar een ander kamp overgebracht, in afwachting van hun berechting. Acht man werden later opnieuw aangesteld. Was inmiddels duidelijk geworden dat ze geen SS'er waren geweest, in welke vorm dan ook? Twee werden opnieuw aangesteld op 29 november en drie op 3 december 1945. Van de overigen kwamen er twee naar de Willem-Sophia in april en de laatste op 7 november 1946. De acht die een nieuwe tewerkstelling kregen werden niet snel uit het kamp ontslagen. Eén werd na een paar maand overgeplaatst naar een strafkamp, een paar werden door de mijn ontslagen. En één werd op verzoek van het Beheer naar de mijn Maurits overgeplaatst in februari 1947, en was dus nog geen vrij man. Twee kwamen pas vrij in april en juli 1947. Een duidelijk verschil van behandeling als we de gegevens vergelijken met hen die alleen beschuldigd werden van een NAF- of NSB-lidmaatschap.

Concluderend kunnen we stellen dat slechts van een paar mensen zeker is waarom ze gedetineerd waren. Die mannen hadden ook voorheen bij de Willem-Sophia gewerkt, en daardoor was meer over hen bekend. Het grootste deel had in andere mijnen gewerkt. Waarschijnlijk geldt ook voor hen dat het NSB'ers waren geweest. Ze waren er anders bij de eerste schifting al uitgehaald, net als de personen die wegens SS-lidmaatschap werden ontslagen.

Casussen

Hoe de zuivering en tewerkstelling in de praktijk functioneerden, wil ik verduidelijken aan de hand van enkele uitgewerkte voorbeelden. De namen zijn gefingeerd, maar de feiten zijn gedocumenteerd. De in 1910 in Spekholzerheide geboren Lou werkte vanaf zijn achttiende in de mijn Willem-Sophia en klom uiteindelijk op tot meesterhouwer. Hij werd lid van de NSB en vanwege dit lidmaatschap op 17 september 1944 ontslagen. In een briefje aan de Commissie van Bijstand vroeg hij beleefd om zijn werk weer te mogen hervatten. Hij was ooit inderdaad NSB-lid geweest, maar dat was lang geleden.

Eind 1940 toen ze hier op Spekholzerheide de andere mensen de Uniespeldjes en vlaggen begonnen af te trekken kon ik mij daarmee niet meer vereenigen, en daar de andere handelwijze er op wezen dat hun werken en streven er op gericht waren het Nederlandsche volk in het ongeluk te storten en zoo hun beloften en leuzen met voeten tredende zag ik mij noodzaak mij als lid te laten rooijeren.

²³⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 158: 'Verslag 4' vergadering Ad-VA', 18 aug. 1945, 5-6.

Zijn verweer mocht niet baten. Hij stond op een NSB-lijst en bleef op grond daarvan ontslagen. Lou kwam in het kamp Spekholzerheide terecht en werd van daaruit, precies een jaar nadat hij ontslagen was, tewerkgesteld op zijn oude mijn. Hij was medisch goedgekeurd en hij stond op de lijst in dienst genomen personeelsleden. Achter zijn naam werd in het oude schrift en het nieuwe boek als functie 'schudgootmeester' genoteerd, nagenoeg hetzelfde niveau als zijn vroegere. Na een half jaar werd hij op 19 maart 1946 uit de mijn ontslagen omdat hij als vrij man het kamp mocht verlaten. Een week later trad hij weer in dienst bij de mijn. Niemand had bezwaar gemaakt, nadat de mijnpolitie op 26 maart 1946 verslag had uitgebracht. Uit inlichtingen van de vreemdelingendienst te Kerkrade was gebleken dat hij in 1936 lid was geworden van de NSB en dat hij nog in 1942 contributie had betaald, 75 cent per maand. Verder was hij van augustus 1940 tot februari 1941 lid geweest van de WA en beschikte hij over een spaarkaart van het WA-uniformfonds. Zijn feitelijke betrokkenheid bij nationaalsocialistische organisaties had dus wel iets langer geduurd dan zijn eerdere geciteerde verklaring suggereerde. Desondanks oordeelde de politie gunstig over hem. Hij werd weer schudgootmeester en later bevorderd tot loonniveau 11/10.²³⁶

Een soortgelijk verhaal is te vertellen over de in 1891 geboren Math, die ook in Spekholzerheide woonde en zo'n tien jaar als stutter had gewerkt bij de Willem-Sophia. Hij werd geschorst na de bevrijding. De CvB stelde een onderzoek in. Hij ondertekende een geschreven verklaring waarin hij zei dat hij ongeveer anderhalf jaar lid van het NAF was geweest. 'Wat het NAF feitelijk voor 'n beweging was, weet ik tot op den dag van vandaag nog niet. Ik ben maar lid geworden, omdat die propagandist mij hierover geregeld lastig viel'. Volgens de regels adviseerde de Commissie hem, na de schorsing, weer per 1 december 1944 aan te stellen. Directeur De Groot nam het advies over. Op 17 november 1944 schreef de CvB echter aan de directeur dat nader onderzoek (te weten de ledenlijst van NAF/NSB-leden) had uitgewezen dat Math lid was geweest van de NSB en 'dat leden van de voormalige N.S.B. uit het bedrijf geweerd dienen te worden'. Hij was lid vanaf 18 december 1941 en van het NAF van mei 1942 tot januari 1944. De commissie adviseerde daarom Math te ontslaan. Dit advies werd overgenomen en het ontslag ging in op 15 oktober 1944. Waarschijnlijk zat hij intussen al gedetineerd in het kamp Spekholzerheide. Vanaf 27 augustus 1945 werd hij in zijn oude functie van stutter tewerkgesteld in de Willem-Sophia. Vier maanden later werd hij ontslagen, omdat hij het kamp mocht verlaten. Blijkbaar wilde hij graag ondergronds blijven werken. Zijn naam stond op een lijst van personen die kenbaar hadden gemaakt, dat ze weer terug wilden komen in hun oude mijn. Mensen konden bezwaar indienen, maar dat gebeurde niet. En zo kwam ook Math op de lijst met mensen die als oud-NSB'er in maart 1946 weer in dienst werden genomen.²³⁷

²³⁶ De levensbeschrijving is gebaseerd op de in noot 232 genoemde bronnen en op SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Onderzoek door de mijnpolitie betreffende de politieke betrouwbaarheid van [...]', 26 maart 1945; inv.nr. 689, dossiermap 145: Mijn Willem-Sophia onder Beheer: 'In dienst genomen Duitschers, N.S.B.ers, e.d. in de maand maart 1946'. Het citaat is uit *Ibidem*: dossiermap 47, envelop op naam: 'Met de hand geschreven briefje aan M.H.', Spekholzerheide 4 nov. 1944.

²³⁷ De levensbeschrijving is gebaseerd op de in de noten 232 en 236 genoemde bronnen en op *Ibidem*: dossiermap 47, envelop op naam: diverse brieven; *Ibidem*, dossiermap 'behoort bij 47': 'Bekendmaking', medio februari 1946.

Tot slot nog een voorbeeld van iemand die nadat hij vijf maanden als machinist tewerk was gesteld in de Willem-Sophia, en uit het kamp was ontslagen, weer op zijn oude mijn wilde terugkeren. Jo had daar 16 jaar gewerkt als locomotiefmachinist. Hij was om politieke redenen ontslagen en was alleen lid van het NAF geweest. Nadat duidelijk was geworden dat Jo terug wilde komen leverde een andere, vrije mijnwerker een met potlood geschreven en ondertekende, ongedateerde verklaring in bij de Commissie van Bijstand. Hij schreef dat Jo 'mij gedreigt heeft mij ergens te bezorgen waar ik nog nooit geweest was d.w.z. het Concetraciekamp'. Deze verklaring werd in behandeling genomen en zonder schrijffouten overgetypt. Zou dit de enige klacht tegen Jo zijn geweest? In elk geval werd hij niet in maart 1946 aangenomen, omdat de Commissie bezwaar maakte.²³⁸

Conclusie

Een jaar na de bevrijding van Zuid-Nederland werden de eerste politieke delinquenten toegelaten tot de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide. Van 27 augustus 1945 tot en met 6 juni 1946 lieten 641 gevangenen zich daar registreren als tewerkgestelde. De kenmerken van deze eerste lichting zijn nauwkeurig in kaart gebracht. Het ging in eerste instantie om jonge, geschoolde oud-mijnwerkers die vóór en tijdens de oorlog in mijnen in de buurt hadden gewerkt, maar gewoonlijk niet op de Willem-Sophia. Zij werkten in akkoord, zoals alle ondergronders, en kregen loon conform hun functie en ervaring. Meer dan de helft verliet de mijn binnen zes maanden, omdat ze uit het kamp werden vrijgelaten. Het waren in aanvang niet de ergste 'foute Nederlanders'. Ze waren alleen lid geweest van het NAF of de NSB. Een deel van hen kon opnieuw aan de slag in dezelfde mijn, na toestemming van de Commissie van Bijstand. In anderhalf jaar waren ze van 'ongewenschte elementen' weer 'gewone Nederlanders' geworden.

Het blijkt dus dat de eerste lichting politieke delinquenten zich niet wezenlijk onderscheidde van de vrije mijnwerkers, afgezien van hun 'foute' sympathieën. Toch is het niet gezegd dat zij representatief zijn voor andere mijnen. Daar werden pas vanaf april, maar vooral na 1 juni 1946 gedetineerden vrijwillig tewerkgesteld. Afkomstig uit alle delen van het land, waren die delinquenten geen oud-mijnwerkers zoals we nog zullen zien. Op den duur zaten er ook zwaardere gevallen van collaboratie tussen de tewerkgestelden. In de mijn Willem-Sophia is daarvan in de onderzochte periode geen sprake. Van afkeer tegen 'foute mijnwerkers' is niets gebleken. De besproken casussen wekken de indruk dat de meeste mijnwerkers van de Willem-Sophia jegens hen niet haatdragend waren en ex-gedetineerden weer in hun midden opnamen. Zij hadden als straf gevangengezeten en konden, net als voorheen, blijven wonen en werken in Spekholzerheide. De vraag in hoeverre dat ook voor de lichtingen na juni 1946 geldt en ook voor andere mijnen, komt later aan de orde.

²³⁸ De levensbeschrijving is gebaseerd op de in de noten 232 en 236 genoemde bronnen; citaat uit briefje in *Ibidem*: dossiermap 47, envelop op naam.

2.5 Overige lichten

Bonafide en niet-bonafide Duitsers

Op grond van de Staat van Beleg mocht het Militair Gezag iedereen laten aanhouden, onderzoeken en in bewaring nemen. In de chaotische dagen na de bevrijding betekende het in de praktijk dat naast NSB'ers en andere collaborateurs ook Rijksduitsers, mensen met de Duitse nationaliteit, werden geïnterneerd. Velen van hen hadden in de mijnen gewerkt. De Limburgse Militair Commissaris H.J.H. Vullings verzette zich eind september 1944 tegen het arresteren van alle Rijksduitsers. In de overvolle kampen was niet genoeg plaats. Hij wilde Duitsers die zich tijdens de bezetting vanuit Nederlands perspectief loyaal hadden gedragen, uitsluiten van internering. In december kwamen er duidelijker richtlijnen.²³⁹

Voor de Duitse mijnwerkers betekende het einde van de bezetting in veel gevallen niet alleen arrestatie, maar ook definitief ontslag uit de Limburgse mijnen. Hoewel de Nederlandse regering in Londen nog geen maatregelen had getroffen, liepen de mijnen hier vast op vooruit. De Willem-Sophia ontsloeg met ingang van 17 september 1944, de dag waarop de Spekholzer mijn was bevrijd, al het personeel met de Duitse nationaliteit. Staatsmijnen stelden in oktober aan de gezamenlijke mijnen voor de Rijksduitsers met ingang van 18 september te ontslaan. In zeer bijzondere gevallen waren hierop uitzonderingen mogelijk, na advies van de Commissies van Bijstand. Deze waren ingesteld om de schorsingsgronden van collaborateurs te toetsen en adviezen over hen uit te brengen. Alle andere buitenlanders moesten individueel worden beoordeeld, waarbij ook de commissies werden ingeschakeld.²⁴⁰

Terwijl het ontslag van de meeste Duitsers werd voorbereid, werkte mr. E.H. Bisschop Boele, hoofd van de juridische afdeling van de Oranje-Nassau Mijnen (ON), een voorstel uit over de behandeling van 'zgn. bonafide Duitsers'. Hij doelde hierbij alleen op die personen met een Duitse nationaliteit, 'die gedurende den oorlog door hun houding en gedrag daadwerkelijk en ondubbelzinnig getoond hebben met de Nederlandsche zaak te sympathiseeren en het Duitsche standpunt te verwerpen; die aan allen op hen van Duitsche zijde geoefenden druk hebben weerstand geboden, en die zich aan de daarmee verbonden risico's hebben blootgesteld'. Alle andere Duitsers moesten volgens hem worden [...] 'verwijderd [...] uit de Nederlandsche samenleving en van den Nederlandschen grond. Zij zullen met de rest van het Duitsche volk de behandeling hebben te ondergaan, welke voor dit volk zal zijn weggelegd; men moet hopen en verwachten, dat deze be-

²³⁹ *Staatsblad* 1943, nr. D 60, artikel 16; Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 211-213, 234; Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, 42-43.

²⁴⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 677, dossiermap 'behoort bij 47': 'Richtlijnen voor ontslag', niet ondertekende doorslag, 1 okt. 1944; 'Brief Directie Staatsmijnen aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg No. 4282 S.Z.', Heerlen 9 okt. 1944, Afschrift no. 13643/1944; SHCL, archief GSL, EAN 0702, inv. nr. 2135: 'Order directie ON nr. 78/44 over niet Bonafide personeel', 7 okt. 1944; RHCL, archief ON, I705W, inv.nr. 49, map 1944-1948, volgnr. 31: 'Gewijzigde order no. 78/44, over niet-bonafide personeel', 10 okt. 1944; *Ibidem*, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Standpunten verschillende mijnen over aannemen van statelozen', nov.-dec. 1944. Zie ook: Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 227.

handeling hard en onverbiddelijk zal zijn'. Als je echter alleen formeel uitging van het begrip nationaliteit, deed je tekort aan de persoonlijke omstandigheden van de 'bonafide' Duitsers en gingen zij een troosteloze toekomst tegemoet. Dat hadden zij niet verdiend. Volgens Bisschop Boele moest het mijnbedrijf deze personen in bescherming nemen. Dat was geen kwestie van 'grootmoedigheid, maar van fatsoen'.

Duitsers konden volgens hem hier niet meer geduld worden. Daarom moesten 'goede' Duitsers de gelegenheid krijgen de Nederlandse nationaliteit te verwerven. Uiteraard kon alleen de Nederlandse regering hierover een besluit nemen. Voorlopig zouden de bonafiden alleen moeten verklaren bereid te zijn Nederlander te worden. Als ze dat niet wilden, dan moesten ze weg. De bonafiden moesten anders behandeld worden dan de grote groep Duitsers die op uitwijzing wachtte. Het ging om een hele kleine groep mensen. [...] 'Hetgeen in dit verband onder bona fides is te verstaan is zoo weinig verenigbaar met wat den Duitscher pleegt te kenmerken, dat op andere dan zeldzame uitzonderingen wel niet behoeft te worden gerekend'. Bisschop Boele noemde twaalf personen, die volgens hem voorgedragen konden worden aan de Commissie van Bijstand en de Militaire Commissaris. Ten slotte stelde hij voor het uitgangspunt van de nota te bespreken met de andere mijnen, om te voorkomen dat elke mijn een eigen standpunt hierover zou innemen.²⁴¹

De ON-directie ging akkoord, waarna Bisschop Boele met vertegenwoordigers van Staatsmijnen sprak, die vervolgens hetzelfde standpunt innamen. Hierna werd de nota (zonder de namen van de 12 personen) naar de kleinere ondernemingen Laura & Vereeniging, Domaniale Mijn en de Willem-Sophia gestuurd. Alle stemden in, maar het leek de ON Mijnen verstandig eerst nog de mening te vragen van majoor Nicolas, de Militair Commissaris voor de Mijnstreek, voordat ze zouden overgaan tot uitvoeren van de nota.²⁴² Helaas stemde Nicolas niet in. Hij liet weten dat bij het op gang brengen van het sociaaleconomisch leven in de eerste plaats rekening gehouden moest worden met de belangen van werknemers met een Nederlandse nationaliteit. Hij benadrukte dat het Militair Gezag 'onder de huidige omstandigheden' geen risico's kon nemen met het oog op de openbare veiligheid in de mijnen. Tewerkstellen van Duitsers moest hij voorkomen, ook al zou dit in individuele gevallen onbillijk zijn. Met andere woorden: Nicolas voorzag problemen als Duitsers weer in de mijnen zouden gaan werken. De directie stuurde het antwoord naar alle mijnen en zegde toe nog eens mondeling met Nicolas te overleggen. Het gesprek leidde tot niets. Eind 1944 hadden de gezamenlijke mijnen nog maar vier mensen in dienst die beschikten over de Duitse nationaliteit, tegenover 1706 in 1943. Het is onduidelijk waarom deze vier wel mochten blijven.²⁴³

²⁴¹ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Nota Bisschop Boele aan directie ON', 4 nov. 1944.

²⁴² *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1948: 'Copie nota Bisschop Boele, met akkoord verklaring Staatsmijnen', 4 nov. 1944; Afschrift 'Brief ON aan directies LV, Dom. Mijn en WS', 9 nov. 1944; 'Afschrift A.P. 7932 van brief ON aan mil. commissaris', 23 nov. 1944; map 1944-1947, 1953, 1958: 'Brief LV aan ON', 14 nov. 1944; 'Brief De Groot van WS aan ON', 17 nov. 1944. Hierop staat met potlood dat ook Dom. Mijnen akkoord gaan.

²⁴³ *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Brief Mil. Com. Mijnstreek Nicolas, no.1742 aan directie ON', 29 nov. 1944; map 1944-1948, 'Afschrift A.P. 8060 brief directie ON aan de verschillende mijnen', 1 dec. 1944. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 158, 314, 318 en 322.

Nadat heel Nederland was bevrijd, bleek Nicolas wel bereid na te gaan welke bonafide Duitsers eventueel weer aan het werk konden binnen de mijnen. Hij ging daarbij in iets andere woorden uit van dezelfde definitie van bonafide Duitser als in de november-nota van Bisschop Boele. Sprak de laatste over sympathiseren met 'de Nederlandsche zaak', Nicolas sprak over sympathiseren met 'het Nederlandsche volksbelang'.²⁴⁴ De bereidheid leidde echter niet tot resultaten, ondanks verzoeken om clementie.²⁴⁵ Dat had natuurlijk van alles te maken met de anti-Duitse stemming in het bevrijde Nederland. Die varieerde van 'alle Duitsers moeten worden verwijderd' tot 'personen van Duitse nationaliteit moeten er uit, behalve zij, die getoond hebben anti-nazi te zijn'.²⁴⁶ In wezen was dat hetzelfde standpunt als de Limburgse mijnbedrijven al in november 1944 hadden verwoord. Nu was het wachten op landelijke maatregelen. De katholieke minister van Justitie H.A.M.T. Kolfshoten liet in augustus 1945 een nota opstellen, die leidde tot de Vreemdelingencirculaire van oktober in hetzelfde jaar. Op grond van deze regeling konden Duitsers blijven als zij van belang waren voor het land, mits zij zich maar als een 'oprecht vriend van Nederland' vóór en tijdens de bezetting hadden gedragen. Het economisch belang zou voor 200 Duitse mijnwerkers kunnen gelden, ze moesten echter wel daarbij aantonen dat ze aan het Nederlands verzet hadden deelgenomen of geen pro-Duitse activiteiten hadden uitgevoerd. Dat kon variëren van de Nazivlag uithangen op de verjaardag van Hitler, kinderen naar de Duitse school sturen, tot het in dienst treden bij de Wehrmacht, ook al waren ze daartoe gedwongen. De meeste Duitsers moesten echter het land worden uitgezet. In de praktijk bleek dat erg moeilijk. De uitvoering werd vertraagd omdat de geallieerde bezettingsautoriteiten in Duitsland niet wilden meewerken, en ook in Nederland zelf verzet opkwam.²⁴⁷

Ook nadat de particuliere mijnen onder Beheer waren gesteld, was het probleem met de Duitsers niet opgelost. Beheerder Chr. Th. Groothoff nam het standpunt van de gezamenlijke mijnen over om in enkele zeer bijzondere gevallen, na toetsing en na naturalisatie, ontslagen Duitsers weer te mogen aanstellen. Hij drong aan op spoedige besluitvorming.²⁴⁸ Ook binnen de Mijn Industrie Raad (MIR) kwam de kwestie aan de orde. In januari 1946 liet Groothoff aan de MIR weten dat hij naast NSB'ers 'en dergelijke' ook in de Mijnstreek woonachtige Duitsers tewerk wilde stellen. De Raad nam het standpunt van de mijnen over. Alleen 'bonafide Duitsers' konden onder voorwaarden eventueel terugkomen, tegen tewerkstelling van andere Duitsers tekenden de leden bezwaar aan. Intussen bleef men maar steggelen over het begrip Duitser, al of niet-bonafide. Uiteindelijk kwam het tot een uitspraak en een verordening.²⁴⁹

²⁴⁴ *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Brief nr. 8247/101.211 juridisch ambtenaar Staatsmijnen J. Linthorst aan bedrijfsleiders Staatsmijnen', 15 mei 1945.

²⁴⁵ *Ibidem*, inv.nr. 49, map 1944-1948, diverse stukken, onder meer doorslag van 'Brief nr. AP 3803 directie ON aan mil. com.', 11 juni 1945.

²⁴⁶ Citaat aangehaald in Molema, *Wie is de vijand*, 16.

²⁴⁷ Bogaarts, '“Weg met de moffen”', I734, noot 4: aantal. Zie over de uitzetting ook: Molema, *Wie is de vijand*, passim; Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, passim.

²⁴⁸ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1948, onder meer 'Afschrift brief nr. 952 Groothoff aan min. van verkeer en energie', 19 okt. 1945.

²⁴⁹ RHCL, archief MIR, O7.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: 'Stuk MIR nr. 2587/330', bevat afschrift brief Groothoff 9 jan. 1946 (MIR no. 58/330) en antwoord van MIR, no 309/330 aan hem, 7 febr. 1946; inv.nr. 29A-1, map werkexemplaren notulen MIR 28-12-1945 t/m 30-12-1946: 'Notulen 13° t.m. 16° en 19° verg.'; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 120: 'Doorslag brief nr. 2843 Beheerder aan Rüländ, beheerder LV', 12 maart 1946.

Het begrip 'Duitsers' werd hierin negatief omschreven: het waren personen met een Duitse nationaliteit, die werkten in de Nederlandse mijnen. Met uitzondering van 'die personen van Duitse nationaliteit, welke blijkens uitspraak van de Revisiecommissie voor het Mijnbedrijf of eene andere, tot zoodanige uitspraak bevoegde, instantie gedurende de bezettingsjaren de juiste houding tegenover de Nederlandsche gemeenschap hebben aangenomen'. De uitzondering waren dus de 'bonafide Duitsers', hoewel deze term niet voorkwam in de verordening. De conclusie kan niet anders zijn dan dat in elk geval in de Mijnstreek Duitsers als 'fout' werden beschouwd en ook als zodanig behandeld werden. Deze 'niet-bonafide' of 'foute' Duitsers mochten wel in de mijn werken, maar slechts in een paar mijnen en afgescheiden van de andere mijnwerkers. Ze werden in wezen gelijkgesteld met politiek delinquente mijnwerkers. Een deel van de politieke delinquenten was sinds augustus 1945 aan het werk, Duitsers mochten pas een jaar later beginnen. Ook in vergelijking met de gewone, vrije arbeiders waren ze slechter af. Ze verdienden tien procent minder loon voor hetzelfde werk, ze mochten geen functie uitoefenen van meesterhouwer of hoger, ze konden niet opgeleid worden tot opzichter, of aanspraak maken op een bevordering, ze hadden geen recht op verlof met behoud van loon of andere extra's. Uit de hele verordening bleek dat ze als tweederangs mijnwerker werden behandeld. Over de uitzondering, de 'bonafide Duitser' stond niets vermeld in de verordening, hij werd als een normale werknemer behandeld.²⁵⁰

De niet-bonafide Duitsers (NBD's), konden in juni 1946 weer aan het werk, maar niet bij hun oorspronkelijke mijn. Daar kwam uiteraard verzet tegen. De NBD's kwamen niet opdagen, ze lieten zich niet keuren, en ze probeerden op alle mogelijke manieren 'bonafide' verklaard te worden. Buiten de Mijnstreek sprak men van 'ontvijanding' of 'ontvijandingsverklaring'.²⁵¹ De niet-bonafiden dienden verzoekschriften in bij de Commissies van Bijstand van de eigen mijn, en bij de Revisiecommissie waar ze eventueel in beroep konden gaan. Of ze stuurden brieven naar Beheerder Groothoff en de minister van Justitie. Ze deden dat niet alleen zelf, maar ook burens of oud-collega's zetten zich voor hen in.²⁵² In wezen werkten de NBD's gedwongen in de mijnen, ook al gingen ze 'vrijwillig' ondergronds. Als ze niet in de Limburgse mijnen gingen werken, liepen Duitsers het risico met hun gezin te worden opgepakt en over de grens naar Duitsland te worden gezet. Op 11 september 1946 startte de Nederlandse regering de operatie Black Tulip, om vaart te zetten achter de uitzetting van Rijksduitsers (personen met de Duitse nationaliteit) die

²⁵⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: Afschrift 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', vastgesteld in vergadering MIR, 24 aug. 1946. Een eerdere, minder zorgvuldig geformuleerde versie was op 21 juni 1946 vastgesteld. Zie: SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: bijlage bij 'Brief 4207 Beheerder Groothoff aan hoofdbedrijfsingenieur Rüländ, beheerder bij LV', 27 juni 1946; 'Brief nr. 5706, Beheerder aan Rüländ', 17 okt. 1946: de versie van 24 aug. 1946 is goedgekeurd door de minister en afgedrukt in de *Staatscourant* nr. 196 (7 okt.) met een correctie in nr. 198 (9 okt. 1946).

²⁵¹ Zie Oprel, *The burden of nationality*; *Idem*, *Afrekenen met de vijand*, 81: de enige keer dat de term bonafide Duitser valt, en dan ook alleen in verband met de aanvraag van een jonge Duitse mijnwerker.

²⁵² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 693, map nr. 179: 'Diverse stukken revisiecommissie Mijnbedrijf', 1945-1948; inv.nr. 1273: 'Verslagen Ringvergaderingen'; inv.nr. 1279, map R 33 t/m 52: 'Diverse brieven aan Ring WS'; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123: Brieven van 19 april en 16 mei 1947 (voorbeeld van iemand die een goed woordje doet bij Groothoff en reactie van directie LV daarop); inv.nr. 578, omslag II, E-1 en E-2: 'Diverse brieven'; RHCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1950: 'Diverse brieven'.

niet van economisch belang waren voor Nederland. Zij werden opgepakt en naar kamp Mariënbosch bij Nijmegen of Avegoor bij Ellecom overgebracht om daarvandaan uitgezet te worden naar Duitsland. Dat gebeurde ook in Hoensbroek, waar in september 1947 ondanks verzet van burgemeester J.H. Martin, Rijksduitsers werden afgevoerd.²⁵³ Het is niet duidelijk hoeveel Duitse mijnwerkers het land werden uitgezet. Volgens Langeweg zullen het er niet veel zijn geweest. Want er werden uitzonderingen gemaakt voor hen 'wier voortgezet verblijf in Nederland noodzakelijk wordt geacht in het algemeen Nederlands belang'.²⁵⁴ En dat waren mijnwerkers in die tijd zeker. Als niet-bonafide Duitser konden ze aan de slag blijven.

Niet alleen in Limburg, maar in het hele land kwam er in de loop van de jaren verzet tegen de uitzetting van Rijksduitsers, vooral van katholieke zijde. Dit had effect, eind 1948 kwam er een einde aan het massale uitwijzen van Duitsers en werden de kampen Mariënbosch en Avegoor gesloten. Van de ongeveer 17.000 Duitsers die, gezien hun in Nederlandse ogen eventuele 'foute' verleden tijdens de bezetting, voor uitzetting in aanmerking kwamen, werden er uiteindelijk 3691 uitgewezen.²⁵⁵

Gezien de langzaam veranderde stemming in Nederland, is het niet verwonderlijk dat ook de mijnmaatschappijen en de Mijn Industrie Raad anders over de arbeidsvoorwaarden voor Duitsers gingen denken. Met ingang van 1 januari 1949 werden de meest nadelige arbeidsvoorwaarden voor hen geschrapt. Zo werden ze voortaan niet meer gekort op hun inkomen en mochten ze zelf gaan uitmaken op welke mijn ze wilden werken. De negatieve definitie van Duitser bleef echter bestaan (art.1) en ze kregen geen actief passief kiesrecht binnen de bedrijfsorganisatie (art.3). Ook konden niet-bonafide Duitsers geen ploegbaas of voorman worden.²⁵⁶ Het is begrijpelijk dat ook daarna Duitsers nog vroegen om een bonafide verklaring. De Revisiecommissie hield op te bestaan. De MIR nam de functie van deze commissie over.

De tien procent die de Limburgse mijnen op het loon van niet-bonafide Duitsers inhielden, hielden de mijnen niet voor zichzelf, maar zij storten de gelden volgens afspraak op de rekening van de Stichting 1940-1945. Deze stichting was in het najaar van 1944 opgericht met als doel verzetsmensen of hun nabestaanden na de bevrijding geestelijk en materieel te ondersteunen, als zij hulp nodig hadden.²⁵⁷ Door het afstaan van een deel van hun loon, zouden Duitsers meehelpen het door het Duitse volk aangerichte leed te verzachten. Het werd op prijs gesteld. De Stichting bedankte de verschillende mijnen, nadat de MIR haar had laten weten dat de geldstroom vanaf 1949 zou ophouden. Ze verzekerde dat zij ernaar zou streven 'slachtoffers, die het verzet ook onder de mijnwerkers

²⁵³ Krutzen, 'Burgemeester Martin', 146; Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, 73-74, 99-102. Voorbeelden van in Nederland werkzame Duitse mijnwerkers: Molema, *Wie is de vijand*, 116-118, 140-143. Voorbeelden van gedwongen werk door Duitsers: Nijsten, Bours en Hautvast, *Mijnwerkers*, 123-124.

²⁵⁴ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 159. Citaat uit Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*, 62.

²⁵⁵ Bogaarts, '“Weg met de moffen”', 1722-1732.

²⁵⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verslag vergadering MIR', 6 jan. 1949, 7 en 'Afschrift nr. 24164/1949 van MIR (kenmerk 7170) aan gezamenlijke steenkolenmijnen', 10 jan 1949.

²⁵⁷ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: 'Afschrift brief nr. 2822/610 van MIR aan Beheerder Ned. Steenkolenmijnen', 16 okt. 1946. Zie voor de geschiedenis van de Stichting <https://www.st4045.nl/wie-zijn-wij>, geraadpleegd op 2 februari 2022.

en -beambten heeft geëist', te blijven verzorgen.²⁵⁸ Tot eind 1948 had de Stichting bijna f 200.000,- ontvangen. Een gedeelte van de ingehouden gelden, zo'n f 39.000,- was daarnaast afgedragen aan het Algemeen Mijnwerkersfonds als werknemersbijdrage voor de pensioenkas van personeelsleden, die tijdens de bezetting gedwongen niet in de mijnen konden werken.²⁵⁹

Over hoeveel Duitse mijnwerkers ging het nu uiteindelijk? In verhouding tot het rumoer wat er omheen ontstond, waren de aantallen minder groot dan je daarbij zou verwachten. Werkten er in juni 1946 169 niet-bonafide Duitsers in de mijnen ON II (12) en III (45), Julia (76) en Domaniale Mijn (36), op 31 december 1946 was dit aantal opgelopen tot 324 mannen. In een nota uit 1948 sprak Beheerder Groothoff nog steeds over Duitsers als hij het over niet-bonafide Duitsers heeft. Eind 1947 waren het er volgens hem 308 en op 17 april 1948 304.²⁶⁰ De niet-bonafiden werkten allemaal ondergronds. Werkten in 1943 nog 1706 Duitsers in Nederlandse mijnen, eind 1944 was dit gedaald tot 4. In 1946 was het aantal weer opgelopen tot 357 onder- en bovengrondse personeelsleden, waarna het langzaam opliep tot 480 in 1948 en 900 in 1949.²⁶¹ Het is onbekend hoeveel hiervan als bonafide Duitser golden. Zie bijlagen 6 tot en met 9 voor aantallen niet-bonafide Duitsers.

Een paar zaken vallen op bij vergelijking van de *overeenkomsten* (uit 1946 en 1947) met betrekking tot de tewerkstelling van politieke delinquenten (PD's), met de *verordeningen* (uit 1946 en 1949) over de arbeidsvoorwaarden van Duitsers. In beide gevallen ging het om personen, werkzaam in Limburgse mijnen. Allereerste de globale verschillen. De overeenkomsten werden gesloten tussen de Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging en de Beheerder van de Nederlandse mijnen. De verordeningen kwamen tot stand na besluitvorming in de Mijn Industrie Raad, zonder betrokkenheid van het ministerie van Justitie. De minister van Economische zaken moest er wel zijn goedkeuring aan hechten. De overeenkomsten waren verder veel uitvoeriger dan de verordeningen.²⁶²

Kijken we meer gedetailleerd, dan blijkt dat niet-bonafide Duitsers in veel opzichten gelijk gesteld werden met politieke delinquenten, maar dat ze soms slechter werden behandeld, zoals bijvoorbeeld bij de *lonen*. De PD's kregen hetzelfde loon als vrije mijnwerkers, de NBD's kregen te maken met een korting van tien procent op hun salaris. Bij

²⁵⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr.572: 'Brief Stichting 1940-1945 aan WS', 20 jan. 1949; RHCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1950: Dezelfde brief, maar dan gericht aan ON.

²⁵⁹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482, 'Jaarverslag over 1948' in verslag vergadering MIR, 6 jan. 1949, 4.

²⁶⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 127: 'Maandoverzicht Limburgse mijnen juni en dec. 1946: sterkte van het arbeiderspersoneel; NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 709: Afschrift 'Nota Beheerder van de Nederlandse steenkolenmijnen over de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders in de Nederlandse mijn', 7 mei 1948, 4: aantallen 1948. Groothoff heeft het over 308 op 31 dec. 1947.

²⁶¹ Getallen op basis van Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, bijlagen 15, 16 en 17.

²⁶² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946 en Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]', 3 juni 1946; Afschrift 'Overeenkomst. De Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging [...] en de Beheerder [...] in aanmerking nemende [...]', 14 febr. 1947 en afschrift 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.', [14 febr. 1947]; Afschrift 'Overeenkomst De Minister van Justitie [...] en de Beheerder [...]', 17 sept. 1947; Afschrift 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.g.', [17 sept. 1947]; inv.nr. 482: Afschrift 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 24 aug. 1946; Afschrift 'Verordening tot wijziging van de verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 6 jan. 1949.

andere regelingen werden ze wel over één kam geschoren. Beide groepen hadden geen recht op punten van de Stichting Mijnwerkers Voorzieningen (SMV), waardoor mijnwerkers buiten de distributie om tussen juli 1945 en augustus 1946 bepaalde schaarse goederen konden kopen.²⁶³ In tabel 16 zijn enkele arbeidsvoorwaarden samengevat.

Tabel 16 Vergelijking van arbeidsvoorwaarden tussen vrije arbeiders, tewerkgestelde politieke delinquenten en niet-bonafide Duitsers in Limburgse mijnen

Soort	Jaar	Vrij	PD	NBD
Deputaatkolen	1945	ja	nee	-
	1946	ja	nee	½ hoeveelheid vrije arbeider
	1947 t/m 1948	ja	onbekend	½ hoeveelheid vrije arbeider
	Vanaf 1949	ja	onbekend	= hoeveelheid vrije arbeider
Extra uitkering	31-08-1946	ja	nee	nee
	1947	ja	ja	10% korting
	1948	ja	ja	10% korting
	Vanaf 1949	ja	ja	ja
Gelijk loon	1945	ja	ja	-
	1946-1948	ja	ja	10% korting
	Vanaf 1949	ja	ja	ja
Kerstgratificatie	1944-1945	ja	nee	nee
	1946-1948	ja	⅔ bedrag vrije arbeider	⅔ bedrag vrije arbeider
	Vanaf 1949	ja	⅔ bedrag vrije arbeider	= aan vrije arbeider
SMV bonnen	07-1945 t/m 07-1946	ja	nee	nee
Spek en eieren	02-1947	ja	nee	nee
	03 t/m 06-1947	ja	ja	ja
Tabak	1946	ja	onder voorwaarden	nee, behalve op 19-07-1946
	01 t/m 07-1947	ja	onder voorwaarden	nee
	08-1947 t/m medio 1948	ja	onder voorwaarden	ja

Vrij = vrije arbeider; PD's = Politieke delinquent; NBD = niet-bonafide Duitser.

Tabel samengesteld op basis van bronnen in SHCL en RHCL. Zie noten bij tekst waarin de diverse arbeidsvoorwaarden worden behandeld.

²⁶³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling [...]', 3 juni 1946, ad Algemene wenken; inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitschers', 24 aug. 1946, art. 4, sub g. Over de SMV: Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', 395.

Een bijzondere vorm van arbeidsvoorwaarden in het mijnbedrijf was het recht op *deputaatkolen*. Dat betekende dat mijnpersoneel, inclusief gepensioneerden, tegen gereduceerde prijs kolen ontvingen. Op hoeveel kolen men kon rekenen was onder meer afhankelijk van het feit of de mijnwerker al dan niet kostwinner was, of gepensioneerd. Soms kregen ook weduwes van oud-mijnwerkers deputaatkolen. Elke mijn had zijn eigen regels rond de levering van deze kolen.²⁶⁴ Politieke gevangenen hadden volgens de overeenkomst uit 1946 geen recht op deputaatkolen, in die van 1947 werden de kolen niet meer vermeld.²⁶⁵ De niet-bonafide Duitsers werden anders behandeld. Zij kregen de helft van de deputaatkolen, die de vrije arbeiders ontvingen. In 1949 kwam aan deze onrechtvaardigheid een einde, bij de wijziging van de verordening over de arbeidsvoorwaarden.²⁶⁶

Om de kolenproductie op te voeren werden de mijnwerkers soms aangezet tot vrijwillig overwerk. Daarom werd er ook op 31 augustus 1946, Koninginnedag, vrijwillig doorgewerkt. Normaal zouden de mijnwerkers vrij hebben gehad, met behoud van loon. De opkomst was groot. Achteraf besloot Groothoff iedereen te belonen die die dag gewerkt had. De vrije arbeiders die gewerkt hadden, kregen een *extra uitkering* in de vorm van het verlofloon inclusief de productietoeslag, met andere woorden ze kregen een extra dag uitbetaald. De NBD's en de politieke gevangenen werden van deze extra beloning uitgesloten.²⁶⁷ Een jaar later was het Beheer al soepeler, in elk geval ten opzichte van gedetineerden. Bij extra-uitkeringen vanaf 1947 ontvingen zij hetzelfde bedrag als vrije mijnwerkers. Bij de NBD's werd tot 1949 steeds de tien procent korting toegepast, op grond van de verordening uit 1946.²⁶⁸

Een belangrijke aanvulling op het loon binnen de mijnbedrijven was de jaarlijkse uitbetaling van de *kerstgratificatie*. In december 1944 gingen de gezamenlijke mijnbedrijven hiertoe over op voorstel van de organisaties van arbeiders en beambten. Volgens hen zou de extra uitkering een aansporing kunnen zijn om de productie te verhogen. De mijnbedrijven gingen akkoord op voorwaarde dat iedereen nu weer volop aan het werk zou

²⁶⁴ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 681, dossiermap 66: 'Brief directeur centraal distributiekantoor aan alle distributiediensten in provincie Limburg', Vught 4 mei 1945. Zie voor regelingen bij mijn Willem-Sophia: dossiermap 65: Doorslag afd. Personeel, 'Verstreking van deputaatkolen', 7 maart 1945; dossiermap 63 'Regeling verstreking van deputaatkolen', 7 aug. 1945. Vanaf 1 juli 1945 ontvingen bij WS weduwes ook kolen.

²⁶⁵ *Ibidem*, inv.nr. 135: Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling van gedetineerden in de Nederlandsche Steenkolenmijnen, 3 juni 1946, ad p.3 algemene wenken; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.' [14 febr. 1947]; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.g.' [17 sept. 1947]; RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten I: 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling van gedetineerden in de Nederlandsche Steenkolenmijnen', Heerlen, okt. 1946, ad p.3 algemene wenken.

²⁶⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers', 24 aug. 1946, art. 4, sub f; 'Verordening tot wijziging [...] arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 6 jan. 1949, art.1.

²⁶⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 673, dossiermap 25: Aantekeningen van afd. personeel, 4 sept. 1946, op 'Bekendmaking van de Beheerder', 2 sept. 1946.

²⁶⁸ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123: 'Brief Beheerder no. 9669 aan Rüländ LV, 24 juli 1947 en doorslag 'Bekendmaking', 24 juli 1947; inv.nr. 128: Afschrift 'Brief nr. 13185 Beheerder Groothoff', en 'Bekendmaking extra uitkering 1948', 21 mei 1948; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers', 24 aug. 1946, art. 4, sub a; 'Verordening tot wijziging [...] arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 6 jan. 1949, art.1.

gaan. Iedereen die in dienst was, kwam ervoor in aanmerking, behalve de geschorste personeelsleden.²⁶⁹ Vanaf dat jaar werd de kerstgratificatie jaarlijks toegekend. Volgens de overeenkomsten van 1947 hadden de politieke gevangenen geen recht op kerstgratificatie 'tenzij de Beheerder anders beslist'. De Beheerder beschikte goedgunstig en liep er zelfs al op vooruit. Met kerst 1946 kregen de gedetineerden een gratificatie, bestaande uit twee derde van het bedrag dat de vrije arbeiders ontvingen. Sindsdien ontvingen ze jaarlijks deze extra-uitkering.²⁷⁰

Ook voor de niet-bonafide Duitsers streek de Beheerder over zijn hart. Vanaf kerst 1946 ontvingen ze dezelfde kerstgratificatie als de gedetineerden, met andere woorden twee derde van wat de vrije arbeiders kregen. Met ingang van Kerstmis 1949 werden de niet-bonafide Duitsers echter bevoorrecht ten opzichte van de gedetineerden. In januari van dat jaar bepaalde de Mijn Industrie Raad dat de niet-bonafide Duitsers gelijk beloond moesten worden als het overige personeel. Zij hadden bijgevolg ook recht op de volledige kerstgratificatie. De MIR had echter niets te zeggen over de beloning van politieke delinquenten. Hun kerstgratificatie bleef beperkt tot de gebruikelijke twee derde van het uitgekeerde bedrag.²⁷¹

In verband met hun zware werk ontvingen PD's en NBD's net als de vrije arbeiders extra rantsoenkaarten voor voedsel. De NBD's kregen die zelf in handen, bij de gevangenen werden ze overgedragen aan de kampen die hun maaltijden bereidden.²⁷² In 1947 werd de extra rantsoenering uitgebreid met bonnen voor *spek en eieren*. Werden de gevangenen en de NBD's hiervan bij de eerste levering in februari nog uitgezonderd, vanaf 5 maart 1947 hadden ook alle tewerkgestelden recht op een tweewekelijkse verstrekking van een bon voor 1 kg spek en vier bonnen, die elk recht gaven op een ei. Ook deze keer kregen de gevangenen de bonnen niet zelf. In juni werden voor het laatste de bonnen uitgereikt, omdat de rantsoenering hiervan was opgeheven.²⁷³

Tabak was ten slotte een ander belangrijke arbeidsvoorwaarde. Mijnwerkers kregen soms een extra rantsoen toegewezen. En dat gold ook voor de politieke gevangenen. Vanaf 1 juli 1946 kregen ze voorlopig per maand vijf rantsoenen kerftabak van 20 gram per rantsoen. De gedetineerden kregen de rantsoenen na afloop van de maand. Bij wangedrag kon een rantsoen worden ingetrokken. Tabak werd als een extra stimulans voor mijnwerk

²⁶⁹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 673, dossiermap 28: 'Bekendmaking Kerstgratificatie', 8 dec. 1944.

²⁷⁰ SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.d.' [14 febr. 1947] 4, V, Sub F; Afschrift: 'Bijlage bedoeld in § 3 der overeenkomst betreffende p.g.' [17 sept. 1947], 5, V, sub F; inv.nr. 1198: 'Bekendmaking kerstgratificatie', 18 nov. 1946; inv.nr. 673, dossiermap 28; inv.nr.1199-1200; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123, 124, 363: 'Correspondentie en bekendmakingen over de kerstgratificatie', 1945-1952.

²⁷¹ *Ibidem*, verwijzingen naar de bekendmaking over 1946-1948. Zie voor volledige toekenning aan NBD's: SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 363: 'Afschrift nr. 27028/1949 van brief Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg aan MIR', 27 oktober 1949 en 'brief nr. 8539, MIR aan de mijnen', 8 nov. 1949.

²⁷² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946, art. 15; 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.d.', [14 febr. 1947], V, sub G; en 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.g.', [17 sept. 1947], V, sub G; inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers', 24 aug. 1946, art.4, sub g.

²⁷³ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122 en 123: 'Richtlijnen voor 1e - laatste [tweewekelijkse] verstrekking spek en eieren', 18 febr.-3 juni 1947.

gezien. Toen op 19 juli 1946 een dagproductie werd bereikt van 31.000 ton kolen, konden de mijnwerkers rekenen op een extra portie: ondergronders ontvingen één busje Amerikaanse of Engelse tabak, bovengronders kregen één pakje Pax-tabak. Onderscheid moest er blijkbaar wezen. De gedetineerden en niet-bonafide Duitsers werden in deze met hen gelijk gesteld, of ze nu boven-of ondergronder waren. De Beheerder zag deze gift als een vriendelijke geste tegenover de gedetineerden. Er kon dan ook geen recht op extra-verstrekkingen aan ontleend worden.²⁷⁴

Vanaf 1947 kregen vrije personeelsleden extra hoeveelheden op de bedrijven uitgereikt, waarna de kosten met het loon werden verrekend. In de uitvoeringsregels stond niet op hoeveel men recht had. De politieke delinquenten konden volgens de overeenkomsten uit 1947 geen aanspraak maken op extra tabak, tenzij de Beheerder het toestond. Blijkbaar streek Groothoff over zijn hart, want van begin 1947 tot medio 1948 kregen ook zij extra tabak. Per maand stond in richtlijnen aangegeven op hoeveel ze konden rekenen. Het varieerde van 50 gram shagtabak, al dan niet met vloeï, en 2 pakjes sigaretten tot dezelfde hoeveelheden, maar dan aangevuld met 2 tot 3 pruimrollen. Als een van hen willekeurig had verzuimd, met andere woorden niet was komen opdagen, of eerder vertrokken, dan werd er gekort of kreeg men helemaal niets. Van krijgen was trouwens geen sprake, je had recht op de hoeveelheden, maar de kosten werden met het loon verrekend. Bij deze uitgifte waren de niet-bonafide Duitsers slechter af dan de politieke delinquenten. Aanvankelijk konden zij op grond van de verordening van 1946 geen aanspraak maken op tabak. Op 18 augustus 1947 besloot de Mijn Industrie Raad dat zij ook rookwaren op de bedrijven mochten ontvangen en werden ze zelfs hierbij gelijk gesteld met vrije mijnwerkers. Zij waren in tegenstelling tot de politieke gevangene niet aan bepaalde hoeveelheden gebonden en van eventuele strafkorting was geen sprake.²⁷⁵ Voor gedetineerden waren tabak en sigaretten blijkbaar van levensbelang. De distributie leidde tot veel correspondentie tussen de gevangenen, kampen en mijnbedrijven, vooral over het al dan niet in aanmerking komen voor een rantsoenering. Overplaatsingen waren daarbij een complicerende factor.²⁷⁶

²⁷⁴ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: 'Afschrift nr. 16635/1946, van Beheer aan gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg', verstuurd 15 juli 1946: 'Instructie tabaksverstrekking aan gedetineerden'; 'Brief nr. NNM 1242/S.A. van Beheerder aan bedrijfsleiding', 23 juli 1946; RHCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Briefwisseling tussen leiding ON Mijnen en Beheer', 31 juli en 9 aug. 1946; SHCL, archief WS, EAN0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 138: 'Instructie tabaksverstrekking aan gedetineerden', 26 aug. 1946 waarbij de administratie rond de tabaksverstrekking iets werd gewijzigd.

²⁷⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verordening betreffende de arbeidsvoorwaarden van Duitsers, werkzaam in het mijnbedrijf', 24 aug. 1946, art. 4, sub g.; inv.nr. 135: 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.d.', [14 febr. 1947], V, sub F en 'Bijlage [...] overeenkomst betreffende p.g.', [17 sept. 1947], V, sub F; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122, 123, 128 en RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 110: 'Richtlijnen voor het verstrekken van rookartikelen op het bedrijf', 'Richtlijnen voor tabaksverstrekking aan ondergrondse gedetineerden', jan. 1947 tot en met juni 1948, en 'Uitvoeringsbepalingen', juni-juli 1948.

²⁷⁶ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 588: 'Correspondentie over 2 pakjes sigaretten', 4 tot en met 17 sept. 1947; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 140: 'Briefwisseling gevangenen met WS', 1 maart 1948.

De grote en kleine verschillen tussen politieke gevangenen en de niet-bonafide Duitsers binnen de mijnen overziende, is een duidelijke conclusie mogelijk. De niet-bonafide Duitsers werden harder aangepakt dan de politieke delinquenten, vooral op het gebied van het loon en de kerstgratificatie. Bovendien ging men er bij voorbaat vanuit dat Duitsers 'fout' waren geweest in de oorlog. Zij moesten zelf veel moeite doen om het tegendeel te bewijzen. Alleen op grond van hun nationaliteit werden ze buitengesloten. In 1949 werd een begin gemaakt met de rehabilitatie. De mijnen konden niet zonder Duitsers, bonafide of niet. Vanaf 1948 werden er al weer pogingen ondernomen om onder voorwaarden Duitse grensarbeiders aan te trekken. Vooral de mijnmaatschappijen die dicht bij de Duitse grens lagen, de Willem-Sophia, de Domaniale en Laura & Vereeniging, deden via de MIR een beroep op minister van Economische zaken J.R.M. van den Brink. Deze hield de kwestie aan. Het lag allemaal nog veel te gevoelig. Vanaf eind 1949 kwam de grensarbeid vanuit Duitsland naar Limburg weer langzaam op gang.²⁷⁷

SS'ers

Personen die lid waren geweest van de SS vormden een belangrijke groep politieke gevangenen. De SS (Schutzstaffel) was in Duitsland ver vóór de oorlog opgericht als een geuniformeerde partijorganisatie binnen de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP), bedoeld als een politieke lijfwacht van Hitler. Ze was doordrongen van de nationaalsocialistische ideologie. Alleen 'raszuivere' personen konden toetreden. Midden jaren dertig werden speciale legereenheden gevormd, die uitsluitend uit SS'ers bestonden, de zogenaamde Waffen-SS. Vrijwel direct nadat de Duitsers Nederland hadden bezet, gingen ze over tot het aantrekken van 'raszuivere' 'Germaanse' vrijwilligers voor de Waffen-SS, net als in andere bezette 'Germaanse' landen als Noorwegen en Denemarken. Zo ontstond de SS-Standarte Westland, onderdeel van de latere Wiking-divisie. Het grootste aantal vrijwilligers meldde zich na het begin van de aanval op de Sovjet-Unie voor het Vrijwilligerslegioen Nederland. Ook dit legioen ging op in de Waffen-SS. Een deel van de vrijwilligers voelde er echter niets voor om aan het Oostfront te vechten. Zij konden vanaf 1943 lid worden van de Landwacht of Landstorm Nederland, gericht op bestrijding van het binnenlands verzet in Nederland. Weer anderen sloten zich vanaf 1941 aan bij het Nationaalsocialistisches Kraftfahrkorps (NSKK), een paramilitaire organisatie die voor transport zorgde. Binnen de Nederlandse NSB bestond ten slotte ook een politieke organisatie die SS heette. Formeel ging deze Nederlandsche SS op 17 mei 1942 op de in algemene [Duitse] SS. Ter onderscheiding van de Duitse SS werd de Nederlandsche SS vanaf november van dat jaar Germaansche SS genoemd. Leden waren geen militairen, maar er werd wel grote druk uitgeoefend om ook lid te worden van de Waffen-SS.²⁷⁸

²⁷⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 101: 'Doorslag rapport De Groot aan Beheerder', 14 mei 1948; inv.nr. 482: 'Verslag verg. MIR', 22 febr. 1949; inv.nr. 1273: 'Verslagen vergadering Ring WS', 14 sept. 1949 en 15 febr. 1950; NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'Correspondentie met minister', april-juni 1949.

²⁷⁸ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 12-67, 243-309, 372-403; Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 340-342; Van Roekel, *Veldgrauw*, 67-103; Dekker, *Ook gij behoort bij ons!*

In de naoorlogse jacht op landverraders en collaborateurs werd in eerste instantie geen onderscheid gemaakt tussen SS, Waffen-SS, Germaansche SS of leden van het NSKK. Allen werden SS'er genoemd, gevangen genomen en als echte landverraders beschouwd. Iedereen werd over één kam geschoren, of je nu als soldaat in het Oosten had gevochten, lid van de Landstorm was geweest of alleen maar goederen had vervoerd. Je was 'fout' en moest zwaar gestraft worden. Sommigen waren eerst opgesloten in gewone bewaarskampen, maar de meesten zaten in specifieke SS-kampen als de Harskamp, en kamp Vught. Eind augustus 1945 zaten er per ongeluk ook 20 in bewarings- en interneringskamp Spekholzerheide.²⁷⁹

Vanaf medio 1946 kwamen er opnieuw SS'ers naar de mijnkampen. Maar hoeveel? We zagen al eerder dat Beheerder Groothoff in september 1946 circa 7000 politieke gevangenen wilde tewerkstellen waarbij het vooral om oud-SS'ers en personeel van de Kriegsmarine zou gaan. Zij konden immers rekenen op lange straffen, hoewel de strafmaat intussen wel was verlaagd. Ze werden ervan beschuldigd dat ze 'als Nederlander vrijwillig in krijgsdienst waren getreden bij een buitenlandse mogendheid, wetende dat deze met Nederland in oorlog was'. Aanvankelijk legde het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam eind 1945 nog soms de doodstraf op aan een SS'er, of een lange gevangenisstraf van twintig of vijftien jaar. In 1946 veroordeelden de hoven van Amsterdam en Leeuwarden SS'ers al tot lagere straffen van twaalf of tien jaar. Op 12 oktober van dat jaar spraken procureurs-generaal en presidenten van Tribunalen af dat de maximumstraf voor "de minst ongunstige elementen" onder de wapendragers' in plaats van doodstraf tien jaar zou zijn.²⁸⁰

Als voorbeeld van een jonge wapendrager kan een jongen uit Twente gelden. Als kind van NSB-ouders was hij lid van de Jeugdstorm geworden en via een 'weerkamp' in het Oostenrijkse Spital sloot hij zich op 17-jarige leeftijd aan bij de SS. 'In het soldatenleven trok hem niet alleen het militair zijn, doch ook de omgang met de anderen. Dit leven leek hem domweg "interessant"'. Het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem veroordeelde hem wegens 'vreemde krijgsdienst' in mei 1946 (dus nog vóór bovengenoemde afspraak) tot vijftien jaar. In 1948 kreeg hij één jaar jubileumgratie. Volgens de geldende regels zou hij met VI gaan in september 1955. Hoewel hij nog zeven jaar gevangenisstraf voor de boeg had, werd hij toch aanbevolen voor mijnwerkzaamheden. Op grond van positieve berichten uit kamp Marum mocht hij overgeplaatst worden naar het Zuiden.²⁸¹ In 1949 werden zuivere wapendragers zoals deze man voorgedragen voor cassatie.

Aanvankelijk werkten alleen nog niet veroordeelde SS'ers in de Limburgse mijnen, onder andere vanuit het DGBR-kamp St. Ignatiuscollege in Valkenburg. Vanaf 1947 konden ze ook na veroordeling tewerkgesteld worden. Ze werkten daarna vanuit de Rijkswerkinrichtingen in Eygelshoven, Terwinselen, en Treebeek. Maar waren dat allemaal SS'ers geweest, in welke vorm dan ook? Een groot deel vermoedelijk wel. Het ging tenslotte om

²⁷⁹ Zie paragraaf 2.4.

²⁸⁰ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 266-267; citaat op 267.

²⁸¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 44, volgnr. J 1507: 'Inlichtingenstaat en persoonsbeoordeling RWI Marum', 8 dec. 1948 bij 'Brief 3' afd. A, nr. 1825 Dir. Gen. Gevangeniswezen aan dir. strafgestichten Mijnstreek', 29 dec. 1948. Citaat is uit persoonsbeoordeling en volgnr. J 1580.

gezonde mannen, jonger dan 40 jaar, met een lange strafduur. Volgens Lassooy had ruim negentig procent van de in de kampregisters van de drie instellingen ingeschreven mannen dienst gedaan in de SS, aan het Oostfront, bij de Landstorm of beide.²⁸²

Sommigen waren niet alleen in vreemde krijgsdienst getreden, maar hadden heel wat meer op hun kerfstok zoals Christiaan Willem Johan baron van Boetzelaer. Hij had niet alleen aan het Oostfront gevochten, maar was daarna nog in Den Haag werkzaam geweest bij de Sicherheitspolizei. Hierbij had hij 'de vijand hulp verleend' en onder andere 'personen blootgesteld aan vervolging en vrijheidsberoving', waarbij een aantal van hen omkwamen. Het Bijzonder Gerechtshof te Den Haag veroordeelde hem op 10 juli 1947 tot levenslange gevangenisstraf. De Bijzondere Raad van Cassatie veranderde in oktober 1948 de straf in twintig jaar, zonder aftrek van voorarrest. Na zijn veroordeling werd hij overgeplaatst naar de Bijzondere Strafgevangenis in Leeuwarden.²⁸³

Op zijn verzoek geplaatst te willen worden in de Rijkswerkinrichting in Marum provincie Groningen ging het ministerie van Justitie niet in. Waarschijnlijk omdat hij te oud was als geborene in 1920. Deze RWI was bedoeld voor jeugdige politieke delinquenten (geboren na 1922). Maar misschien ook wel vanwege zijn vroegere daden.²⁸⁴ Het ministerie stond echter een eventuele tewerkstelling in de mijnen niet in de weg. Lichamelijk was hij geschikt bevonden en ook qua leeftijd (29 jaar) voldeed hij aan de voorwaarden. De directeur van de strafgevangenis stuurde alle informatie door naar de Hoofddirecteur van de Strafgestichten in de Mijnstreek. Hierna ging het snel. Nadat de Oranje-Nassau Mijnen hadden laten weten dat Van Boetzelaer bij hen tewerkgesteld kon worden, kwam hij binnen een maand al naar het Zuiden.²⁸⁵ Vanaf 8 september 1949 verbleef hij in RWI Julia. Van daaruit werkte hij in de ON II en bij de Laura & Vereeniging. In januari 1953 werd hij in verband met de ontsnappingen uit de koepelgevangenis in Breda overgeplaatst naar Hoorn.²⁸⁶ Achteraf gezien is het verbazingwekkend dat de mijnen akkoord gingen met iemand die zulke wandaden op zijn geweten had. Waarschijnlijk hebben ze daarvan geen weet gehad en gingen ze alleen af op de 20 jaar gevangenisstraf.

Johan Jozef Dautzenberg (1902-1964) kan als voorbeeld gelden van iemand die niet aan het Oostfront heeft gevochten, maar wel door aansluiting bij de Landwacht lid van de SS werd. De in het Duitse Kohlscheid geboren Nederlander was opzichter in de mijn Willem-Sophia. Hij werd op 17 september 1944 daar ontslagen omdat hij lid was geweest van de NSB. Volgens zijn kleinzoon A.H.J. Dautzenberg was er wel meer aan de hand. 'Mijn opa was niet alleen fout, hij kon bovendien een gemene klootzak zijn'.²⁸⁷ Als NSB- en NAF-lid was hij ook lid geworden van de Germaanse SS, en werd hij in 1944 lid van de Landwacht en commandant ervan. Na de bevrijding werd hij geïnterneerd in Valkenburg. Het Bijzonder Gerechtshof in Den Bosch veroordeelde hem in 1948 tot zevenenhalf jaar

²⁸² Lassooy, *Getekend voor het leven*, 233.

²⁸³ Van Boetzelaer, *Oorlogsouders*, 226-231, 243-244.

²⁸⁴ Greven, 'De opsluiting van jeugdige politieke delinquenten'.

²⁸⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.AO3, inv.nr. 61, volgnr. 2252: 'Diverse stukken', 11 tot en met 30 aug. 1949.

²⁸⁶ *Ibidem*, inv.nr. 69: 'Register voor de bevolking in de Strafgevangenis/Rijkswerkinrichting te Eygelschoven', nr. 5109; Van Boetzelaer, *Oorlogsouders*, 276-277.

²⁸⁷ Dautzenberg, *Ik bestaat uit twee letters*, 368-370, 479-491, citaat 479; SHCL, archief WS, inv.nr. 126: Doorslag lijst 'Ontslagen personeel (ondergronds)'.

gevangenisstraf. Hij gaf zich op voor mijnarbeid. Hij kreeg jubileumgratie en kwam al in januari 1949 voorwaardelijk vrij.²⁸⁸

Ten slotte Willem (Wilhelmus Theodorus) Zwagers (1905-1975). Deze schilder en (reclame) tekenaar, was al in 1935 lid geworden van de NSB en een actief lid binnen de gemeente Zwanenburg. Bij het begin van de oorlog werd hij gevangengezet in Haarlem. Na de capitulatie voelde hij zich nog meer gedreven voor de nationaalsocialistische zaak. Hij werd lid van de WA (Weerafdeling van de NSB) en besloot in 1942 zich aan te melden voor het Vrijwilligerslegioen. Het lukte hem in dienst te komen van de 'Propagandakompanie' (PK) en Kriegsberichter te worden. Hij trok al tekenend mee met het legioen. Zijn tekeningen van oorlogstaferelen werden onder meer afgedrukt in het WA-blad *De Zwarte Soldaat*. Na diverse omzwervingen kwam hij uiteindelijk weer in Nederland terecht en sloot hij zich aan bij de Landstorm. Nadat hij op 15 mei 1945 was gearresteerd, volgde internering in diverse kampen. Het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam veroordeelde hem in augustus 1947 tot tien jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest wegens het in vreemde krijgsdienst treden. Hij gaf zich al spoedig op voor tewerkstelling in de Limburgse mijnen. In september 1947 kwam hij aan in RWI Wilhelmina in Terwinselen. Al na een half jaar kwam hij voorwaardelijk vrij.²⁸⁹ Andere Kriegsberichter die in de kolennijnen werkten waren Joop Pollmann en Henri van Hoof. Radioverslaggever Cornelis Petrus Samwel had zich ook voor de mijnen gemeld, maar werd vanwege zijn slechte ogen afgekeurd. Hij werkte als corveeër in Kamp Lindenheuvel in Geleen.²⁹⁰ Het zou een groot onderzoek vergen om te achterhalen hoeveel van de 22.000 tot 25.000 Nederlandse Waffen-SS'ers uiteindelijk in de Limburgse mijnen tewerk gesteld zijn geweest. Uiteraard na aftrek van tussen de 4.000 en 6.000 gesneuvelden, verongelukten en vermisten. Of hoeveel van de 10.000 Nederlanders die lid waren van de NSKK.²⁹¹ Dat valt buiten het kader van dit proefschrift. De gegeven voorbeelden waren mogelijk op grond van literatuur en aanvullend archiefonderzoek. In boeken over de SS en de onderdelen ervan gaat het vooral over de redenen waarom de mannen lid waren geworden, over de lotgevallen tijdens de oorlog en daarna de opsluiting en veroordeling. Slechts zelden komt tewerkstelling in een mijn aan de orde. Behalve de in de noten genoemde titels gaat ook het boek over de Oostfrontstrijder Melchert Schuurman: *'Pantsers stooten door, stuka's vallen aan'* op de tewerkstelling in.²⁹² Verder kom je soms in romans en gedichten passages of een opmerking erover tegen. Voorbeelden zijn *Vaderskind* van Ad Fransen, *Het nadeel van de twijfel*, dat onder pseudoniem is verschenen en de sonnetten van Patty Scholten.²⁹³

²⁸⁸ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 97: 'Extract-Sententie Dautzenberg'.

²⁸⁹ Lassooy, *Getekend voor het leven*, passim; over de tewerkstelling: 231-237. Groeneveld, *Kriegsberichter*, 190-192, 290, 393, noot 167.

²⁹⁰ Groeneveld, *Kriegsberichter*, 344, 355-356, 369-370. Over het werken van Van Hoof in de mijn Maurits: Van Hoof, *Dubbele tongen*, 201-202, 204, 221-222.

²⁹¹ In 't Veld, *De SS en Nederland*. 406; Dekker, *Ook gij behoort bij ons!*, 177.

²⁹² Valk *'Pantsers stooten door'*, 119-124.

²⁹³ Fransen, *Vaderskind*, 49, 209, 217; Goesman, *Het nadeel van de twijfel*, 252-273; Scholten, *De ziel is een pannenkoek*, 57, 71-76. De laatste titel met dank aan Wiel Kusters.

Duitse politieke gevangenen in Nederland

Naast een reeds besproken groep van niet-bonafide Duitsers, stuiten we in ons onderzoek naar tewerkstelling in de mijnen op nog een andere groep Duitsers: personen met de Duitse nationaliteit die zich in Nederland tijdens de oorlog onder meer schuldig gemaakt hadden aan arrestaties, mishandeling en executeren van verzetsstrijders. Konden zij hiervoor in Nederland vervolgd en veroordeeld worden? Dat was niet op voorhand duidelijk. Pas in juli 1947 werd een wet van kracht die berechting van Duitsers mogelijk maakte. Voortaan konden ook mensen met een andere nationaliteit dan de Nederlandse volgens het Besluit Buitengewoon Strafrecht (art. 27a) worden veroordeeld.²⁹⁴

Bijgevolg konden na veroordeling ook Duitsers in aanmerking komen voor plaatsing in een Rijkswerkinstelling; ook zij konden in de Limburgse mijnen aan de slag als politiek delinquent. Gebeurde dat ook? De eerste meldingen dateren uit 1949. Volgens directeur Arnoldus zaten er op 22 februari 1949 drie Duitsers of Duitsprekenden (twee katholieken en één Hervormde) in het Zuiden gevangen, twee in de RWI in Terwinselen en één in Eygelshoven.²⁹⁵ Het waren waarschijnlijk uitzonderingen. Want Arnoldus zat duidelijk niet om hen te springen. Hoewel de machtiging daartoe pas zes dagen later werd verstuurd, kwamen er op 10 maart bij een gevangentransport vanuit de Cellenbarakken in Den Haag ook twee Duitsers mee. Arnoldus had ze voorlopig nog niet op de mijn tewerkgesteld, en liet ze corvéé diensten verrichten in het kamp. Hij had dit gedaan met het oog op de voor Duitsers veel grotere verleiding om te ontvluchten en 'de nabij liggende grens clandestien te overschrijden'. Keurde de minister een tewerkstelling goed? Directeur-Generaal Lamers verschool zich in zijn reactie namens minister Th. R.J. Wijers achter de betrokken procureur-fiscaal. Deze had toestemming voor tewerkstelling gegeven, waarop het ministerie machtiging voor overplaatsing had verleend. Hij voegde er aan toe [...] 'dat er mijnerzijds in principe geen bezwaar bestaat tegen tewerkstelling van Duitsers in de mijnen'. Het was in verband met de grotere ontvluchtungskans wel wenselijk om elk geval afzonderlijk te bekijken. Dat liet Lamers aan de beoordeling van Arnoldus over.²⁹⁶ De conclusie was duidelijk: de minister verzette zich principieel niet tegen tewerkstelling van wegens zware misdaden veroordeelde Duitsers, mits een procureur-fiscaal toestemming verleende.

De twee Duitsers waren Albert Konrad Gemmeker (1907-1982) en Dr. Arno Arlt (1910-?). Het Bijzonder Gerechtshof te Assen veroordeelde Gemmeker, commandant van kamp Westerbork op 21 januari 1949 tot tien jaar gevangenisstraf. Voordat hij kampcommandant was geworden, was hij onder meer aangesteld als Personalreferent op het hoofdkantoor van de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst in Den Haag. Zijn directe

²⁹⁴ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 484-501.

²⁹⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 59, volgnr. 1772: 'Doorslag brief Arnoldus aan aalmoezenier Hoeke in Rijssen, geestelijk en sociaal verzorger van Duitse krijgsgevangenen en gedetineerden', 22 febr. 1949.

²⁹⁶ *Ibidem*, inv.nr. 45, volgnr. J 1812: 'Doorslag brief J 1792 Directeur Arnoldus aan hoofd 3^e afd. A min. van Justitie, 14 maart 1949; 'Machtiging DG gevangeniswezen 3^e Afd. A, nr. 2402 aan directeur Strafgestichten', 16 maart 1949; inv.nr. 46, volgnr. J 2109: 'Brief DG Gevangeniswezen 3^e afd. A, nr. 2206 aan dir. strafgestichten', 2 juni 1949; inv.nr. 87: 'Dienst op corv. lijst', 11 juni 1949.

baas was daar Arno Arlt. Het Arnhemse Bijzondere Gerechtshof kwam eind januari 1949 voor deze bijna 39 jarige jurist tot een vonnis van vijf jaar met aftrek van voorarrest. Hij was als voorzitter van een Standsgericht in mei 1943 verantwoordelijk geweest voor een standrechtelijke executie.²⁹⁷ Beiden kwamen op 10 maart 1949 aan in kamp Wilhelmina in Terwinselen. Dat was snel na de veroordeling, vermoedelijk omdat de directie van de Cellenbarakken niet op de hoogte was van de procedures rond de tewerkstelling. Verder voldeden de twee mannen aan de gestelde eisen: niet te lange straffen, met uitzicht op VI en rond de veertig. Vermoedelijk waren ze gezond genoeg, anders hadden de mijnen hen niet geaccepteerd. Na de schriftelijke toestemming van het Haagse ministerie waren ze direct tewerkgesteld. 'Dit leverde [volgens Arnoldus] tot dusver geen bezwaren op'.²⁹⁸ Gemmeker werkte eerst als sleper in de Oranje-Nassau Mijn II (ON II). Nadat tewerkstelling daar niet meer mogelijk was, volgde een overplaatsing naar Staatsmijn Emma in Treebeek. In verband met reorganisatie binnen de kampen belandde hij vanuit Terwinselen via de Passart in Treebeek, in RWI Julia in Eygelshoven. Op 20 april 1951 kwam hij vrij en brachten parketwachters hem naar de grens met Duitsland.²⁹⁹ De uitzetting was geheel overeenkomstig de bestaande regelgeving. Zijn naam prijkte op een lijst met namen van oorlogsmisdadigers die de United Nations War Crimes Commission in Londen tussen 1945-1947 had opgesteld. Zij moesten direct over de grens worden gezet, na afloop van de straf in Nederland. Zo werd voorkomen dat vreemdelingen zonder geldige verblijfsvergunning in Nederland verbleven of voortijdig het land konden verlaten.³⁰⁰ Arlt werkte als 'onveroordeelde' op de ON II, dat wil zeggen dat zijn vonnis nog niet definitief was. Nadat hij op 8 oktober naar de Passart was overgeplaatst, werd hij op 15 december 1949 teruggebracht naar de Cellenbarakken in Den Haag, waar hij vermoedelijk in beroep was gegaan bij de Bijzondere Raad van Cassatie.³⁰¹

Het blijft achteraf verwonderlijk dat Gemmeker en Arlt zonder problemen ondergronds aan het werk konden. Vermoedelijk waren de leidinggevenden van de Oranje-Nassau Mijnen alleen op de hoogte van de strafduur en wisten de heren zich ondergronds zo te gedragen dat ze niet opvielen. Maar Directeur-Generaal Lamers voelde blijkbaar wel nattigheid. Beide Duitsers waren tegen de regels in zonder overleg vooraf overgeplaatst naar het Zuiden. Dat moest vanaf juni 1949 anders. Als Duitse politieke gevangenen aangaven in de mijn te willen werken, moest de selecteur voortaan eerst overleggen met de

²⁹⁷ Van Liempt, *Gemmeker*, 230; Over Arlt: *Ibidem*, 37 en 'Bijzonder Hof. Gerechtelijke moord', *Arnhemse Courant*, 26 jan. 1949.

²⁹⁸ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 46, volg.nr. J 2109: 'Brief DG Gevangeniswezen 3^e afd. A, nr. 2206 aan dir. strafgestichten', 2 juni 1949; inv.nr. 47: 'Brief nr. J 2360 Arnoldus aan min. van Justitie', 3^e afd. A, 11 aug. 1949.

²⁹⁹ Van Liempt, *Gemmeker*, 238-246; tussen 288/289: foto kaart 3526 uit Archief administratiekantoor Zuid-Limburg.

³⁰⁰ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 46, volg.nr. J 2027, 'Circulaire DG Lamers 3^e Afd. A, nr. 2220, aan hoofddirecteuren [...]', 7 mei 1949 en bijgevoegde namenlijst: Arlt, 1 en Gemmeker, 5. Achter elke naam stond onder meer het nummer van de lijst van oorlogsmisdadigers waarop de United Nations War Crimes Commission in Londen hen op verzoek van Nederland tussen 1945-1947 had geplaatst.

³⁰¹ *Ibidem*, inv.nr. 67: 'Register van de voorlopig aangehouden en in het huis van bewaring te Terwinselen', blad 34, nr. 3199; inv.nr. 79: 'Lijst met namen van 81 bij ON II tewerkgestelden van uit RWI Wilhelmina in Terwinselen', [ongedateerd, vermoedelijk 23 sept. 1949].

directeur van de Strafgestichten.³⁰² Na deze brief werd steeds weer de normale procedure gevolgd: bijvoorbeeld de strafgevangenis Vught maakte de wens kenbaar bij het ministerie, deze stuurde de aanvraag met een staat van inlichtingen naar de Strafgestichten, de directeur ervan informeerde bij de mijnen of ze de betrokken Duitser accepteerden. Deze lieten hun besluit aan Arnoldus weten, die daarop een brief stuurde naar Den Haag, die weer bericht stuurde naar strafgevangenis, waarop een verzoek kwam van Vught wanneer de Duitser kon worden overgeplaatst. Een hele administratie; maar het leidde er toe dat ook wegens oorlogsmisdaden veroordeelde Duitsers in de mijn aan de slag konden, mits de strafduur niet te lang was. Bij voorkeur werden ze geplaatst in mijnen die verder van de grens aflagen, de Oranje-Nassau Mijn II of Staatsmijn Emma. Zo werd bijvoorbeeld een Duitser afgewezen, niet alleen vanwege een lange strafduur, maar ook omdat het onmogelijk was gebleken hem op een mijn te plaatsen, op een behoorlijke afstand van de grens.³⁰³

Het is onduidelijk hoe de Duitse politieke gevangenen binnen de mijnen werden gezien, en of ze net zo werden behandeld als Nederlandse politieke delinquenten. Er werd in elk geval geen ruchtbaarheid aan gegeven. Binnen de RWI Wilhelmina in Terwinselen vielen ze wel op. De (adjunct) directeur van deze RWI klaagde in september 1949 over Arlt, Gemmeker en een andere Duitser. Hij vond dat ze bevoordeeld werden in vergelijking met andere gevangenen. Ze ontvingen volgens hem vier keer zoveel brieven als anderen, ze stuurden levensmiddelenpakketten naar Duitsland en bewakers toonden meer interesse voor deze drie mannen. Met andere woorden: het bewakingspersoneel behandelde hen anders dan anderen. Het gevolg was dat zij zich “super-gedetineerden” voelden, ze hebben ‘zichzelf het cachet gegeven van “krijgsgevangenen”. Schrijven en ontvangen brieven als “krijgsgevangenenpost”, Absender Leutnant [...] enz.’. De adjunct had hen dat verboden en hen gezegd dat ze geen krijgsgevangenen waren. Hij vroeg aan de hoofddirecteur of er enige reden was om ‘deze lui’ anders te behandelen? Hoofddirecteur Arnoldus krabbelde met potlood op deze brief: ‘Zeker niet gunstiger dan anderen’.³⁰⁴ Vermoedelijk was hiermee de kous af. Iedereen moest wennen aan een aparte groep gevangenen, maar op den duur werden ze gelijk behandeld.

Volgens een opgave uit 1960 werden in totaal 208 Duitsers in Nederland veroordeeld wegens hier gepleegde oorlogsmisdaden.³⁰⁵ Hoeveel hiervan ook tewerk zijn gesteld in de Limburgse mijnen is niet bekend. In de statistische gegevens over tewerkgestelde politieke gevangenen werd geen onderscheid gemaakt tussen Nederlandse en Duitse gevangenen. Het zullen er waarschijnlijk niet veel zijn geweest.

³⁰² *Ibidem*, inv.nr. 46, volgnr. J 2109: ‘Afschrift Dir. Gen. Gevangeniswezen, 3^e afd. A, nr. 2206 aan selecteur’, 2 juni 1949.

³⁰³ *Ibidem*, inv.nr. 47, volgnr. J 2350, J 2360, J 2405 en inv.nr. 61, volgnr. 2269: ‘Diverse brieven’, tussen 4 en 26 aug. 1949; inv.nr. 60, volgnr. 2246: *Idem*, aug. 1949.

³⁰⁴ *Ibidem*, inv.nr. 105: Met vulpen geschreven ‘briefje van [vermoedelijk] adjunct directeur RWI Wilhelmina aan H.D.’, 4 sept [1949]. De dubbele aanhalingstekens staan ook in de tekst zelf.

³⁰⁵ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 491.

Indië-weigeraars

Een aparte groep tewerkgestelden vormden de dienstweigeraars of beter: de Indië-weigeraars: 'dienstplichtige militairen die zich *doelbewust* onttrokken aan hun uitzending naar Nederlands-Indië'.³⁰⁶ Het waren weliswaar geen politieke gevangenen zoals de hiervoor besproken NSB'ers of SS'ers, maar toch kwamen ze als veroordeelden vrijwillig in de mijnen terecht. Mei 1945 was in Nederland de oorlog voorbij, in Nederlands-Indië nog niet. Na de capitulatie van Japan riepen op 17 augustus 1945 Soekarno en Mohammed Hatta de Republiek Indonesia uit. Nederland probeerde de oude orde te herstellen, eerst met soldaten van het uitgedunde Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), later met soldaten van de Koninklijke Landmacht en van oorlogsvrijwilligers. Dat leverde te weinig soldaten op en het kabinet Schermerhorn-Drees besloot ook dienstplichtigen in te schakelen. Op 24 september 1946 vertrok het eerste troepenschip uit Amsterdam. Zij die weigerden konden op basis van een grondwetswijziging hiertoe gedwongen worden. Dat leverde veel verzet op. Velen waren niet principieel tegen dienstplicht maar wel tegen het strijden in Indië. Sommigen, meestal CPN leden, hadden politieke motieven, een groter deel was bang en wilde huis en haard niet verlaten.³⁰⁷

De meeste mannen werden opgepakt nadat ze van het inschepingsverlof (verlof kort voordat het troepenschip naar Indië zou vertrekken) niet waren teruggekeerd naar de kazerne, maar waren ondergedoken. Na ontdekking en arrestatie volgde overplaatsing naar het 'Depot Nazending Indië' in Schoonhoven.³⁰⁸ Vervolgens kwamen ze voor de krijgsraad, waarna de mannen werden overgeplaatst naar de strafgevangenen Fort Spijkerboor in de Beemster of Bankenbosch in Norg.³⁰⁹ In plaats van de straf uit te zitten, kon men zich eventueel ook melden voor vrijwillige tewerkstelling in de mijnen. Vanwege het personeelstekort was in de MIR in maart 1947 gesteld dat ook principiële dienstweigeraars in de mijnen aan het werk konden, mits op vrijwillige basis.³¹⁰

Pas in 1949 werden er werkelijk stappen ondernomen om Indië-weigeraars naar het Zuiden te laten komen. Doordat het aantal tewerkgestelde politieke gevangenen afnam, was er ruimte voor andere tewerkgestelden. De hoofd-directeur van de Strafgestichten in de Mijnstreek, Chr. Arnoldus liet minister van Justitie Th. Wijers weten dat enkele mijnen, waar politieke gevangenen werkten in principe bereid waren ook 'Indië-deserteurs' tewerk te stellen. Dezen waren alleen welkom op basis van vrijwilligheid en onder dezelfde voorwaarden als de politieke gevangenen. De mijnen maakten echter een uitzondering 'voor die Indiëdeserteurs bij wie minder bindingsinvloeden dan wel antimilitaristische of communistische gevoelens geleid hebben tot hun weigering naar Indië te vertrekken'.

³⁰⁶ Weijzen, *De Indië-weigeraars*, 20.

³⁰⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. D1 12. Epiloog, tweede helft*, 820-827; Dankbaar, 'Dienstweigering en desertie', 342-349, 353-359; Zwart, *Er waren er die niet gingen*; Wegerif, 'Strafgevangenis Bankenbosch', 7.

³⁰⁸ Dankbaar, 'Dienstweigering en desertie', 354-355; Kempen, 'Na mijn arrestatie', 368-371; Weijzen, *De Indië-weigeraars*, 122-125.

³⁰⁹ Weijzen, *De Indië-weigeraars*, 154-157; Wegerif, 'Strafgevangenis Bankenbosch', 6-10.

³¹⁰ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 27, map 2: 'Notulen verg. MIR', 22 maart 1947, 9 agendapunt 7.

Arnoldus had de zaak samen met collega's van de strafgevangenen Spijkerboor en Bankenbosch uitvoerig onderzocht. De vooruitzichten waren goed. Het overgrote deel van de deserteurs (87 procent) kwam uit de noordelijke provincies. Het was gebleken dat politieke delinquenten die ook uit het Noorden kwamen, het als mijnwerker zeer goed deden. Dat zou ook voor de Indië-deserteurs kunnen gelden: deze wilden juist graag zwaar werk. In Spijkerboor hadden zich al vijf spontaan gemeld bij afwezigheid van ander werk. Volgens de directeuren zouden beide soorten gevangenen elkaar 'goed verdragen'. In Veenhuizen waren er nooit wrijvingen bij sport- en spel ontmoetingen tussen gevangenen in Bankenbosch (Indië-weigeraars) en Esserheem of Bergveen (politieke gevangenen). Dat was wel het geval tussen politieke en 'gewone' gevangenen. De Indië-deserteurs zouden wel zoveel mogelijk in aparte barakken moeten worden ondergebracht. Op den duur zouden de eisen van de mijnbedrijven het samenstellen van gemengde groepen misschien noodzakelijk maken.

Bij de voordelen stelde Arnoldus de Indië-deserteurs gelijk aan de politieke gevangenen. Gehuwden zouden zelf de kost kunnen verdienen voor hun gezinnen, voor ongehuwde, niet-kostwinners maakte hij echter een uitzondering. 'Wellicht zou [...] de verplichting kunnen worden opgelegd een bescheiden deel van hun loon bijv. Fl. 10,- à Fl. 20,- af te staan ten behoeve van gedemobiliseerde militairen uit Indië, die aan geestelijke of lichamelijke defecten lijden, ten gevolge van hun verblijf in Indië'. Alles overziende stelde hij de minister voor om tewerkstelling toe te staan, vooral ook vanwege het grote belang van de kolenproductie en de 'aanzienlijke bate uit deze arbeid voor de schatkist voortvloeiend [...]'. Arnoldus wilde graag met de werving beginnen.³¹¹

De brief stond vol vooroordelen die indertijd onder gezagsdragers leefden. Antoine Weijzen toonde in 2015 aan dat zij ten opzichte van de weigeraars er ten onrechte van uitgingen dat het grootste deel van hen bestond uit noordelingen, die zouden leiden aan 'streekgebondenheid' en 'horizonbeperking'. In werkelijkheid liet het grootste deel van de noordelijke dienstplichtigen zich zonder problemen inschepen naar Indië. Er werd genegeerd dat de meeste weigeraars afkomstig waren uit Noord- en Zuid-Holland. Uit latere interviews bleek bovendien dat de situatie in Veenhuizen te rooskleurig was voorgesteld. De weigeraars hadden het in werkelijkheid als grievend ervaren dat ze met politieke gevangenen waren opgesloten.³¹² Het is ten slotte opvallend dat in deze nota en ook in latere stukken steeds werd gesproken van Indië-deserteurs, terwijl de betrokkenen zelf liever spraken van Indië-weigeraars.

Arnoldus wachtte het antwoord op zijn brief niet af. Ter voorbereiding stuurde hij overdrukken naar Fort Spijkerboor van een artikel uit *Dienende arbeid*, het blad van de Strafgestichten in de Mijnstreek. Onder de overdruk van 'Wat zegt de gedetineerde-mijnwerker over het werken in de mijn' stond de opwekkende boodschap dat ook zij ['Indië-deserteurs'] zich voor 'lonende en productieve arbeid' konden opgeven. Arnoldus zou langskomen om verdere inlichtingen te geven. Intussen konden de gevangenen alvast

³¹¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 80: Doorslag 'Brief nr. J 2755 Hoofddirecteur Strafgestichten Mijnstreek aan minister van Justitie', 5 dec. 1949.

³¹² Weijzen, *De Indië-weigeraars*, 49-53, 158-159, 185-186.

een indruk krijgen van het werken ondergronds.³¹³ Hierna gaven zich al 23 personen op. De directeur van Spijkerboor, H.A. v.d. Mey, schreef erbij dat de ongehuwden onder hen niet bereid waren iets van hun loon af te staan voor gewonde soldaten uit Indonesië. 'Zij stellen zich voorlopig op het standpunt, dat de overheid, die hen uitstuurde, daarvoor moet zorgen'. De directeur had intussen niet veel vertrouwen in de bereidheid om ondergronds te gaan. Hij drong aan op spoedig transport naar het Zuiden 'om slap gearzel en terugtrekken na familiebezoek enz., te voorkomen'. Uit de bijgevoegde inlichtingstaten, die waarschijnlijk de ondervragers hadden ingevuld, bleek dat de meesten zich opgaven uit financiële overwegingen. Bij reden van desertie stonden de volgende antwoorden: 'angst', 'bang', 'kon niet tegen tropen', 'lichamelijk ongeschikt', 'moeder', 'ouders', 'zuster', 'vrouw', 'ongeschikt', 'hoofdpijnen politiek wel betrouwbaar', 'bedrijf', 'godsdienstige overtuiging'. Slechts één persoon antwoordde: 'met doel van uitzending niet eens, Beschouwde Indië niet als Nedl'.³¹⁴

Na 1 januari 1950 kon men geschikte vrijwilligers gaan overplaatsen. De minister was met alle voorwaarden akkoord gegaan, behalve één: voorlopig mocht aan ongehuwden nog geen verplichte afdracht van een deel van hun loon worden opgelegd. Hierover zou nader overleg volgen. Zelfs de minister vond de afdracht te ver gaan. Moest Arnoldus aanvankelijk nog machtiging vragen om mensen over te laten brengen, vanaf begin februari was dat niet meer nodig.³¹⁵ Intussen vroeg het ministerie zich af of de overeenkomst uit 1947 tussen de mijnen en het ministerie niet gewijzigd moest worden, nu het niet alleen meer ging om politieke gevangenen. Op verzoek van Arnoldus verklaarde de directie van de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging dat zij in aanvulling op de overeenkomst ook bereid was 'Indië-deserteurs' te werk te stellen, op de voorwaarden zoals de minister die in december 1949 gesteld had. Een herziening was volgens Arnoldus niet nodig. Er werkten alleen deserteurs in de Oranje-Nassau Mijnen en bij de Laura & Vereeniging. Een verklaring van hen alleen was voldoende. Een wijziging aanbrengen in de overeenkomst zou alleen maar tot nieuwe wensen leiden van de particuliere mijnen. De directies van deze twee mijnen waren immers in 1947 niet betrokken bij de onderhandelingen over de lopende overeenkomst, 'die zij geenszins in alle onderdelen voor hun onderneming voordelig achten'.³¹⁶ De conclusie van Arnoldus was helder: geen slapende honden wakker maken.

De eerste vijftig vrijwilligers uit Fort Spijkerboor en Bankenbosch werden begin 1950 overgeplaatst naar de Mijnstreek. Binnen de Rijkswerkinstelling sprak men af dat de groep 'Indië-deserteurs' als een aparte groep zou worden gehuisvest. Zij mochten echter

³¹³ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 62, volgnr. 2507: 'Brief aan directeur Fort Spijkerboor', 9 dec. 1949, met overdrukken uit het eerste nummer van *Dienende arbeid*, [Pasen 1949]. Daar was het artikel verschenen onder de titel 'Wij, en de mijn'. Als schrijver stond 'vD' vermeld.

³¹⁴ *Ibidem*, inv.nr. 62, volgnr. 2532: 'Brief nr. T-10 van directeur Fort Spijkerboor aan Arnoldus', 16 dec. 1949 en 23 inlichtingstaten.

³¹⁵ *Ibidem*, inv.nr. 49, volgnr. J 2832: 'Brief SG ministerie van Justitie J.C. Tenkink, 3^e afd. A., nr. 2341 aan hoofd-directeur Strafgestichten', 22 dec. 1949; volgnr. J 2870, J 2909, J 2976: 'Correspondentie over de overplaatsingen', 5 en 19 jan., 8 febr. 1950.

³¹⁶ *Ibidem*, inv.nr. 49, volgnr. J 2921: 'Brief 3^e afd. A, nr. 2321 DG Gevangeniswezen Lamers, aan Hoofddir. Strafgestichten', 14 jan. 1950; inv.nr. 110, volgnr. 2730 B: 'Brief LV, S.P.D. 4325 aan dir. Strafgestichten', 15 febr. 1950; inv.nr. 51: Doorslag 'Brief nr. J 3273 Arnoldus aan min. van justitie 3^e afd. A', 22 mei 1950; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 588: 'Brief Hoofddirecteur Strafgestichten Arnoldus aan directie LV', 2 febr. 1950.

niet beter of slechter behandeld worden dan de politieke gevangenen en zij konden ook geen bijzondere voorrechten krijgen. Men ging er wel vanuit dat de 'groep als zodanig' een 'eigen gerichte activiteit' zal ontwikkelen. Hieraan moest het personeel tegemoet komen, gedacht werd aan samen voetballen of kaatsen.³¹⁷ Ook de buitenwacht was inmiddels op de hoogte. *De Waarheid* meldde hun komst onder de kop: 'Schoonhovense jongens in de mijnen'. Arnoldus stuurde een afschrift van dit artikel terug naar de heer Joosten van het bureau Tewerkstelling op het Centraal Bureau in Heerlen met als veelzeggend commentaar: 'Bijgaand "*De Waarheid*", die de waarheid niet is, in dank terug'. Het waren geen soldaten uit Schoonhoven, ze werkten niet in de mijnen Emma en Juliana [!], maar vooral was Arnoldus waarschijnlijk tegen de formulering 'dwangarbeid in de mijnen'.³¹⁸

Aanvankelijk verbleven de deserteurs onder meer in de Passart en werkten ze in de Oranje-Nassau Mijn II en bij Laura & Vereeniging. Eind 1950 volgde een reorganisatie binnen de Strafgestichten. Alle Indië-weigeraars werden daarna gehuisvest in kamp Julia in Eygelshoven en van daaruit werkten ze, afgezien van drie bij de Willem-Sophia, alleen nog bij de Laura of de Julia.³¹⁹ Rond dezelfde tijd werd Fort Spijkerboor gesloten; sindsdien kwamen er alleen nog maar Indië-weigeraars uit Bankenbosch in Norg. In een correspondentie met de directeur liet Arnoldus nog maar eens nadrukkelijk weten: 'Opgemerkt zij, dat antimilitaristen en communisten niet aanvaard kunnen worden'.³²⁰

De Indië-weigeraars kwamen in eerste instantie niet in aanmerking voor voorwaardelijke invrijheidstelling (VI). Als argument werd aangevoerd dat een weigeraar niet eerder vrij mocht komen dan de demobilisatie van de dienstwilligen uit zijn peloton. Er was tijdens de politionele acties geen duidelijkheid over de duur van de dienstdtijd. Hoe langer die duurde, des te langer moesten de weigeraars gevangen blijven. Vlak voor de soevereiniteitsoverdracht van Nederland aan Indonesië besloot de minister van Oorlog, mr. W.F. Schokking in december 1949 een versoepeling aan te brengen. De weigeraars kwamen wel in aanmerking voor VI, als zij zich goed gedroegen en mits zij alsnog onvoorwaardelijk in militaire dienst zouden gaan. Zij konden onder dezelfde condities ook een beroep doen op de jubileumgratie. Voor een deel van de Indië-weigeraars gingen de voorwaarden uiteraard te ver. Zij moesten hun straftijd volledig uitzitten of al vrijwillig werkend doorbrengen in de mijnen. Vanaf najaar 1952 kwam er een einde aan deze onrechtvaardigheid en hoefden zij niet meer aan voorwaarden te voldoen.³²¹ Een veertigtal

³¹⁷ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 49, volgnr. J 2870, J 2909, J 2929, J 2976: 'Aantallen en correspondentie over de overplaatsingen', 5, 19 en 24 jan, 8 febr. 1950; inv.nr. 98, R 109: 'Richtlijnen vastgesteld in de directie vergadering van 5 januari 1950', Treebeek 13 jan. 1950.

³¹⁸ *De Waarheid*, 9, nr. 212, 12 jan. 1950, 2; RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 62, volgnr. 2609: 'Afschrift en antwoord van Arnoldus', 25 jan. 1950.

³¹⁹ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 64, volgnr. 3084: 'Brieven aan bedrijfsingenieurs van ON en LV', 11 dec. 1950; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 140: Doorslag 'Brief Arnoldus aan Ir. Wintgens, WS', 21 maart 1951 en 'Antwoord van Wintgens', 28 maart 1951.

³²⁰ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 176: 'Circulaire nr. 2172 SG Tenkink aan directeurs', 31 okt. 1950; inv.nr. 64, volgnr. 3036: 'Brief van Arnoldus aan directeur in Norg', 11 nov. 1950.

³²¹ *Ibidem*, inv.nr. 50, volgnr. J 3119: 'Afschrift brief Schokking', 19 dec. 1949, bijlage bij 'Brief 2° afd. B, no. G 506/03 van SG Tenkink aan Arnoldus', 16 maart 1950; inv.nr. 53, volgnr. J 3862: 'Brief 2° afd. B/C, nr. G 505/24 Hoofd 2° afd. min. van Justitie aan Arnoldus', 30 dec. 1950; inv.nr. 108, volgnr. 306: 'Brief 2° af. C nr. VI 520/7 SG. Tenkink aan directeur RWI Eygelshoven', 21 okt. 1952; Weijzen, *De Indië-weigeraars*, 149-153.

was toch op de voorwaarden ingegaan en maakte gebruik van de jubileumgratie. Zij hadden straffen opgelegd gekregen van ruim twee tot ruim drie jaar 'op basis van opzettelijke ongehoorzaamheid gepleegd in tijden van oorlog' met andere woorden: weigering om als soldaat mee te gaan naar Indië.³²²

Dick Kopjes Nieman was een van de veroordeelde Indië-weigeraars die in de mijnen ging werken. De Krijgsraad had hem op 21 december 1949 wegens zijn politieke motieven veroordeeld tot drie en half jaar gevangenisstraf. In hoger beroep volgde een strafvermindering tot drie jaar met aftrek van voorarrest. Hoewel hij om politieke redenen geweigerd had, lukte het hem toch om toegelaten te worden tot ondergrondse tewerkstelling. Was misschien de mijn Julia toeschietelijker geworden door een tekort aan arbeidskrachten? Hij verbleef in kamp Julia en werkte van daaruit anderhalf jaar dagelijks van twee uur 's middags tot tien uur 's avonds ondergronds. Op zaterdagen werkte hij een halve dag, zondags had hij vrij. Tijdens het eten in de barak zat hij samen met vijf andere weigeraars apart van de politieke gevangenen. Het waren volgens hem SS'ers en NSB'ers. Ondergronds werkte hij alleen met vrije arbeiders. Een van hen onderhield voor hem contact met zijn ouders. Ondanks het zware werk had Kopjes Nieman geen spijt dat hij in de mijn was gaan werken. Er kwam voortijdig een einde aan zijn tewerkstelling, toen kampbewakers bij een onverwachte fouillering een gulden in een van zijn zakken vonden. Volgens hem werd hij daarom als straf direct overgeplaatst naar de strafgevangenis in Scheveningen. Hier zat hij de laatste drie maanden van zijn straf uit.³²³

Er zaten blijkbaar wel meer Indië-weigeraars in de mijnen, die niet alleen vanwege angst of moederbinding dienst hadden geweigerd. In maart 1950 werd een man overgebracht naar Roermond, en vandaar terug naar Bankenbosch. De mijn had hem ontslagen wegens werkweigering. Hij deed alsof hij het mijnwerk niet aankon, maar daar was geen medische reden voor aanwezig. Hij was bovendien 'niet vrij van communistische sympathieën'. Er werd niet vermeld waaruit dat zou blijken.³²⁴

Een bijzondere Indië-deserteur was een in 1917 geboren avonturier die gediend had in het Franse leger. In 1943 meldde hij zich als vrijwilliger voor de Prinses Irene Brigade. Vervolgens was hij vanaf 4 maart 1946 buitengewoon dienstplichtige binnen de Koninklijke Landmacht in Indië. Wegens poging tot desertie veroordeelde de Krijgsraad te velde in Medan hem in september 1948 tot zeven en een half jaar gevangenisstraf. Later gaf hij aan die poging 'vermoedelijk in een vlaag van oorlogsmoeheid' gepleegd te hebben. In Nederland werd hij overgeplaatst naar de Bijzondere Strafgangenen in Leeuwarden om zijn straf uit te zitten. Vanuit Indië had hij met zijn soldij zijn moeder een beetje kunnen ondersteunen, vanuit Leeuwarden was dat onmogelijk. Hij werkte daar op de afdeling drukkerij als enige 'criminele' delinquent tussen politieke gevangenen. In een verzoek-

³²² RHCL, archief Strafgangenissen, 07.A03, inv.nr. 94* en 95: 'Diverse vonnissen en extracten Hoog Militair Gerechtshof'.

³²³ Kopjes Nieman, 'Ik was majesteits kompel'. Op 104 en 106 is abusievelijk sprake van staatsmijnen Julia en Laura. De Julia en Laura behoorden beiden tot de particuliere mijnmaatschappij Laura & Vereeniging. Kopjes Nieman vertelde ook over het werken in de mijn in de VPRO radio-documentaire *Afscheid van Indië 2*, uitgezonden 10 april 1988.

³²⁴ RHCL, archief Strafgangenissen, 07.A03, inv.nr. 50, volgnr. J 3088: Doorslag 'Brief hoofddirecteur aan min. van Justitie 3^e afd. A', 11 maart 1950.

schrift aan de minister van Justitie, verzocht hij tewerkgesteld te kunnen worden in de mijnen, net als de politieke gevangenen. Hij wilde graag in de mijnen werken om zijn familie enigszins te kunnen onderhouden. Directeur-Generaal Lamers van het ministerie in Den Haag stuurde het verzoekschrift door naar directeur Arnoldus. Lamers dacht dat de mijnen geen bezwaar zouden hebben tegen een veroordeelde militair, [...] aangezien zulk destijds ook niet het geval bleek te zijn ten aanzien van de mogelijke plaatsing van de z.g. Indië-deserteurs in de mijnen'.³²⁵ Arnoldus probeerde de man te plaatsen, wat na een afwijzing bij de Staatsmijnen, uiteindelijk lukte bij Laura & Vereeniging. Bij uitzondering wilde deze hem wel aanstellen mits goedgekeurd. Op 22 juli 1949 kwam hij naar de RWI in Eygelshoven en ging aan het werk.³²⁶ Blijkbaar beviel het werk ondergronds hem uiteindelijk niet. Hij wist op 9 januari 1950 uit de RWI te ontsnappen.³²⁷

In totaal zijn bijna 2600 deserteurs berecht. Hiervan hebben er 345 gevangen gezeten in Fort Spijkerboor en 736 in Bankenbosch.³²⁸ Slechts een heel klein deel van deze weigeraars ging vrijwillig in de mijnen werken. In 1950 was sprake van een 40-tal, allen werkend bij Laura & Vereeniging. In 1951 werkten er drie in Spekholzerheide bij de Willem-Sophia.³²⁹

2.6 Aspecten van het werken in de steenkolenmijnen

Tot nu toe is alleen aandacht besteed aan de formele kanten van de tewerkstelling, wat waren de afspraken, wie konden er naar de mijnen, wie niet en wat was de strafduur. In deze paragraaf gaat het over het werken in de mijn zelf. Aspecten van de tewerkstelling buiten het mijnterrein, met andere woorden het verblijf in interneringskampen en Rijks-werkinrichtingen worden in hoofdstuk 3 behandeld.

Administratie

Na de medische goedkeuring konden de gedetineerden onder- of bovengronds aan de slag. De verschillende maatschappijen kregen er vervolgens een hele papierwinkel bij, vooral toen deze onder Beheer stonden en het tot een overeenkomst met het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere rechtspleging was gekomen. Wekelijks (van zaterdag tot en met zaterdag) moesten de mijnen formulieren invullen, om te kunnen achterhalen

³²⁵ *Ibidem*, inv.nr. 45, volgnr. J 1991: 'Brief 3^e afd. A, nr.2279, Lamers aan directeur Strafgestichten Mijnstreek', 2 mei 1949 en 'Verzoekschrift betrokkene', 13 april 1949.

³²⁶ *Ibidem*, inv.nr. 60, volgnr. J 2076: 'Diverse brieven', tussen 16 en 31 mei 1949; inv.nr. 46, volgnr. J 2147 en J 2172: 'Correspondentie met ministerie', 15 en 22 juni 1949.

³²⁷ *Ibidem*, inv.nr. 115: 'Rapport van directeur C. Wassenaar kamp Julia over de ontsnapping', 9 dec. 1950.

³²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Dl 12. Epiloog, tweede helft*, 805; Weijzen, *De Indië-weigeraars*, 156-157.

³²⁹ SHCL, archief LV, EAN-0950: 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse Mijnindustrie', 7 okt. 1957, 2; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 140: Doorslag 'Brief Arnoldus aan ir. Wintgens, WS', 21 maart 1951 en 'Antwoord van Wintgens', 28 maart 1951.

welke diensten de politieke gevangenen hadden verricht en hoe vaak er verzuimd was. Op het formulier konden de mijnbeambten aangeven hoeveel houwwers, hulphouwwers, postslepers, slepers, stutters of 'diversen' er gewerkt hadden. Na het aftrekken van het aantal ontslagenen per categorie, onder vermelding van de reden, en het optellen van tussendoor binnengekomen politieke gevangenen, konden de mijnen aantonen hoeveel tewerkgestelden er effectief na een week gewerkt hadden. Ook berekenden ze het gemiddeld aantal diensten per categorie, plus het gemiddelde verzuim per dag wegens ziekte, ongeval of 'diversen'. De beambten waren al gewend om die gegevens voor de eigen vrije medewerkers te doen, maar nu moest het voor de politieke gevangenen ook nog apart.

De gevangenen konden niet zelf uitmaken in welke categorie ze werden geplaatst. Op grond van papieren moesten ze aantonen dat ze bijvoorbeeld houwer waren geweest. Als ze dat niet konden werd er navraag gedaan bij de vroegere werkgever. Zolang niet officieel vaststond dat ze als houwer of stutter gewerkt hadden, werden ze geplaatst in de laagste categorie, die van sleper. Navraag doen in het buitenland was niet te doen. Ook daar had men iets op gevonden. Als ze in een mijn in Duitsland of België als houwer hadden gewerkt, konden ze van sleper bevorderd worden tot hulphouwer, als ze ter plekke hun bekwaamheid konden aantonen. Ze mochten daarna het houersexamen afleggen en als nog een bevordering tegemoet zien.³³⁰

Een extra belastende administratieve maatregel vormde de invoer van een gedragsstaat per gedetineerde. Het Beheer verzocht de mijnen minimaal één keer per kwartaal de gedragsstaat in te vullen. Hierop moesten naast persoonsgegevens, 'houding tegenover superieuren, omgang met kameraden, karakter en mentaliteit, plichtsbetrachting en vlijt, vakkennis, prestatie, verzuimen wegens wv [willekeurig verzuim], ziekte, ongeval, beboetingen, andere vermeldenswaardige gedragingen in het bedrijf, en vermeldenswaardige gedragingen buiten het bedrijf' worden opgeschreven. De gedetineerde moest de staat ondertekenen. Of hij zelf nog opmerkingen mocht maken werd niet vermeld. Het Beheer gaf de opdracht tot het bijhouden van de staat. Of de gerechtelijke autoriteiten hiervan op de hoogte waren is onduidelijk. Wel kreeg de tewerkgestelde te horen 'dat de op den staat voorkomende gegevens van waarde kunnen zijn bij de berechting' en bij de beslissing iemand na afloop van de straf aan te stellen als vrije arbeider bij het mijnbedrijf of bij andere bedrijven.³³¹ Of dat werkelijk zo werkte bij de rechtspraak, waag ik te betwijfelen. Kennelijk wilde het het Beheer op deze manier het bijhouden van de gedragsstaten aantrekkelijk maken voor de politieke gevangene. Bij de rechtszaak werd de staat echter niet opgevraagd. Wel kon de gedragsstaat een rol spelen bij al dan niet toekennen van een voorwaardelijke invrijheidstelling.

³³⁰ RHCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Brief BNM 1083/Pers beheer Ned. steenkolenmijnen aan Ir. F.J.C. Bianchi, hoofdbedrijfsing. belast met beheer Oranje-Nassau Mijnen', 28 mei 1946 en bijgevoegd formulier; 'Circulaire nr. 214.46, ON Mijnen, afd. Beheer over Tewerkstelling gedetineerden', 12 juni 1946; 17.05B, inv.nr. 10: 'Besluit vergadering bedrijfsingenieurs ON Mijnen', 24 juli 1946.

³³¹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: 'Brief nr. 5238 van beheerder aan Rüländ, belast met beheer LV', 16 sept. 1946 en bijgevoegd blanco gedragsstaat. De andere mijnen kregen ook dezelfde stukken.

Diensten

Aanvankelijk stelden de mijnen gedetineerden ondergronds en bovengronds aan. Omdat de bovengronds over het gehele mijnterrein werkten, was de bewaking extra moeilijk. Zo hadden ze meer gelegenheid om te vluchten. Een veroordeelde chemicus wilde graag als chemicus tewerkgesteld worden, maar dat werd in verband met bewakingsproblemen niet toegestaan.³³² Het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging verbood ondanks protesten van het Beheer met ingang van 1 februari 1947 iedere tewerkstelling bovengronds. Het aantal ontvluchtelingen was volgens het Directoraat te hoog geworden. De circa 230 tewerkgestelde bovengronds moesten ondergronds werk gaan doen of uit de mijnen verdwijnen. Vrije mijnwerkers moesten hun werk overnemen.³³³

In het algemeen werkten de tewerkgestelden even lang ondergronds als de vrije mijnwerker, en werkten ze in verschillende diensten: ochtend-, middag- en nachtdiensten. Om te voorkomen dat de gedetineerden de vrije arbeiders tegenkwamen, hadden ze verschillende begin- en eindtijden. Dat kon per mijn verschillen.³³⁴ Liet men in de Oranje-Nassau Mijnen II en IV de gedetineerden vanaf 1947 op dezelfde uren werken als de vrije arbeiders, bij de Willem-Sophia werd besloten dat de gedetineerden een kwartier later mochten beginnen dan het gewone personeel.³³⁵ De vrije mijnwerkers bouwden al werkend verlofdagen op, iets wat niet gold voor de gedetineerden. Hierin kwam in 1949 verandering: ook zij kregen recht op een paar verlofdagen, als ze een bepaalde periode gewerkt hadden.³³⁶

Ondergrondse mijnwerkers droegen speciale werkkleding, schoenen en helmen die hen moesten beschermen bij hun gevaarlijke werk.³³⁷ De gedetineerden kregen dezelfde spullen. Hiervoor stelde het Beheer in 1946 een uitgebreide regeling op. De werkkleding kregen ze via de Centrale Kampleiding die de leiding bestelde bij het Centraal Magazijn van de Staatsmijn Maurits. De overige uitrusting: mijnschoenen, petten, halsriemen, knie- en drinkblikken kregen ze via de verschillende mijnen, onder dezelfde voorwaarden als de vrije mijnwerkers. Net als zij huurden ze de onderdelen. Als deze door eigen schuld zoek raakten, moesten ze ervoor betalen.³³⁸ De kosten bracht het Beheer in rekening bij de Centrale Kampadministratie, die een en ander weer verrekenende met de verschillende mijnen. De prijzen varieerden van f 0,75 voor een halsriem tot f 16,- voor een beaverteen [versterkte katoenen] broek.³³⁹

³³² RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 55, volgnr. 786a: 'Correspondentie tussen selecteur BG Den Bosch en Arnoldus', 6-8 dec. 1947.

³³³ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Brief nr. 6813 Beheerder Groothoff aan F. Bianchi belast met beheer ON', 4 jan. 1947, met afschrift 'Brief 82927 III van DG Ter Veer aan Groothoff', 13 dec. 1946.

³³⁴ Over het ondergronds werken: Langeweg, 'Het arbeidsproces', 151-153.

³³⁵ RHCL, archief ON, I7.05B, inv.nr.10: 'Verslag vergadering bedrijfsingenieurs', 18 dec. 1946; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1273: 'Verslag Ringvergadering', 28 nov. 1946.

³³⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Verlofregeling voor politieke gevangenen in de Rijkswerkinrichtingen tewerk gesteld bij de Nederlandse Steenkolenmijnen [ingang 1 jan. 1949]'.

³³⁷ Peet, 'Mijnarbeid, veiligheid', 246-247.

³³⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Afschrift brief nr.5874 Beheerder aan Rüländ, belast met Beheer WS', 30 okt. 1946.

³³⁹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 110, zonder tabblad, volgnr. 630B: 'Brief van Beheer aan directeur strafgevangenis Julia', 12 aug. 1947.

De gedetineerden werden ondergronds overal ingezet. Dat leidde vooralsnog niet tot problemen. Toch vertrouwde F. Wijffels, de Inspecteur-Generaal van het Staatstoezicht op de mijnen, de zaak niet helemaal. In januari 1947 stuurde hij een vertrouwelijke brief naar de Beheerder in verband met het grote aantal gedetineerden en niet-bonafide Duitsers. Met het oog op de veiligheid leek het hem niet gewenst dat zij in de buurt van ontplofbare stoffen werkten. In de mijnen gebruikten de schiethouwers springstof om steengangen te boren. Was Wijffels bang dat de tewerkgestelden mijnen zouden opblazen? De Commissie van Bedrijfsleiders uit de gezamenlijke mijnen besprak de kwestie. De commissie onderschreef 'de ernst van het probleem'. Ze kon echter niet altijd aan de eis voldoen om politieke delinquenten uit de buurt van ontplofbare stoffen te houden. Men stelde voor de betrouwbaarheid van schiethouwers en schietmeesters zo hoog mogelijk op te voeren. Beheerder Groothoff was het met dit standpunt eens, hij nam het letterlijk over in zijn antwoord aan Wijffels. Waarschijnlijk vond hij net als de Commissie dat Wijffels de zaak overdreef.³⁴⁰ Hoewel de kwestie voorlopig van de baan was, speelde ze in 1949 opnieuw, toen ex-gedetineerden niet mochten worden aangesteld als schiethouwers, ook al hadden ze de cursus daarvoor met goed gevolg afgelegd. Bij een overleg tussen de Gezamenlijke Mijnen en Justitie was het wenselijk gevonden ex-politieke gevangenen voorlopig niet met schietwerkzaamheden te belasten. Alle mijnen zouden zich hieraan houden. Een reden werd niet gegeven.³⁴¹

Gevaren

Het mijnwerkersberoep was zwaar en gevaarlijk. Regelmatig gebeurden er ongelukken of kwamen mensen om het leven ten gevolge van mijngas, instortingen, wateroverstromingen, branden. Dat was voor de oorlog gebeurd, maar ook in de jaren na de bevrijding, niet alleen in particuliere mijnen, maar ook in de modernere Staatsmijnen. In acht maanden tijd tussen 6 juli 1946 en 24 maart 1947 vielen vele slachtoffers. Een ontploffing in Staatsmijn Wilhelmina te Terwinselen kostte op 6 juli 1946 acht mijnwerkers het leven. Ruim een maand later kwamen twee mensen om in de particuliere mijn Julia als gevolg van brand. Op 2 oktober kwamen in de andere Eygelshovense mijn Laura vijf mensen om het leven na de instorting van een gewelf. Maart 1947 kwam er een voorlopig einde aan de reeks rampen, toen dertien doden waren te betreuren in Staatsmijn Hendrik te Brunssum door brand en instortingen.³⁴² De vijf mannen die in de Laura omkwamen, waren allen politieke gevangenen die in kamp Valkenburg verbleven. Ze stierven op 274 m. onder de grond. Twee waren afkomstig uit Zuid-Limburg, de drie anderen uit Boschkapelle, Tilburg en Utrecht. De

³⁴⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 489: 'Afschrift nr. 18010/1947 Gezamenlijke mijnen van vertrouwelijke brief no.203, Dossier A7, Wijffels aan Groothoff', 17 jan. 1947; 'Afschrift nr. 18252/1947 vertrouwelijke brief nr. 18252 van wnd. secretaris Gezamenlijke steenkolenmijnen aan beheerder', 10 maart 1947 en 'Afschrift nr. 18397/1947 brief nr. 8005 Groothoff aan Inspecteur-Generaal Mijnen', 18 maart 1947. Over gebruik springstoffen: Langeweg, 'Het arbeidsproces', 148-149; Peet, 'Mijnarbeid, veiligheid', 241.

³⁴¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1273: 'Verslagen Ring-vergaderingen WS', 9 en 22 juni, 6 juli 1949.

³⁴² *Limburgsch Dagblad*, 8 juli, 16 aug. en 4 okt. 1946; *Het Vrije Volk. Democratisch-socialistisch Dagblad* en *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 25 maart 1947; Peet, 'Mijnarbeid, veiligheid', 223-226.

dood van delinquenten maakte extra indruk in het *Limburgsch Dagblad*. De mannen werkten immers vrijwillig ondergronds. 'Zij stierven op hetzelfde front waar onze mijnwerkers strijden. Ook zij laten vrouw en verwanten na'.³⁴³ Tot de slachtoffers van de mijnramp in Brunssum behoorden ook weer gedetineerden: twee deze keer. Beiden verbleven in kamp Hoensbroek en waren sinds november 1946 ondergronds tewerkgesteld.³⁴⁴

Volgens de directie van Laura & Vereniging stonden de vrije mijnwerkers aanvankelijk afwijzend tegenover tewerkstelling van gedetineerden. Daarom werden ze in afzonderlijke pijlers ondergebracht. Langzamerhand kwam er meer toenadering en gingen de gedetineerden overal aan het werk. Dat kwam ook de veiligheid ten goede. De dood van vijf gedetineerden had aangetoond dat het gevaarlijk was om onvoldoend geschoolde werkers alleen te laten werken.³⁴⁵ De mijnpolitie stelde over alle ongelukken rapporten op.³⁴⁶ Ondanks het samenstellen van meer gemengde groepen, en het besef dat men op elkaar was aangewezen, vielen er zo nu en dan dodelijke slachtoffers ten gevolge van bedrijfsongevallen. In december 1949 overleed een tot twaalf jaar veroordeelde gevangene door een ongeluk bij het roven in de mijn Willem-Sophia. Hij werkte samen met een vrije houwer-rover.³⁴⁷ Hoofddirecteur Arnoldus van de Strafgestichten condoleerde de weduwe met meelevende woorden: 'Ik heb groot respect voor de mannen die in het belang van vrouw en kinderen deze arbeid verrichten en het doet mij dan ook zeer veel leed, dat uw man niet meer in vrijheid tot U kan terugkeren'. De achtergebleven medegedetineerden van de RWI in Eygelshoven zamelden geld in, variërend van f 2,50 tot f 10, - per persoon. Aan een krans was f 20, - besteed, de overige f 1570,50 werden overgemaakt aan de weduwe.³⁴⁸

De Beheerder had op verzoek van de mijnondernemingen regels opgesteld voor het afhandelen van ongevallen. Gedetineerden hadden onder voorwaarden recht op uitkeringen van de betrokken mijn. Als ze in een ziekenhuis werden opgenomen buiten het kamp kregen gehuwden ook de volledige ongevallenuitkering, de ongehuwde niet-kostwinners kregen minder. Bij dodelijke ongevallen ontvingen de gedetineerden de 'normale onverplichte verstrekkingen'. Wat hiermee werd bedoeld is niet duidelijk, dat kon misschien van mijn tot mijn verschillen. Verder werd bijgedragen in begrafeniskosten.³⁴⁹

³⁴³ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 259: Doorslag 'Brief bestuurder mijn Laura aan Inspecteur-Generaal der Mijnen', 4 okt. 1946; 'Vijf dooden op de Laura. Opnieuw een mijnramp. Slachtoffers waren allen politieke delinquenten', *Limburgsch Dagblad*, 4 okt. 1946.

³⁴⁴ 'Grote brand in de „Hendrik”. Sirenen loeiden over Brunssum. 13 mijnwerkers vielen in de kolenslag', *Het Vrije Volk. Democratisch-socialistisch dagblad*, 25 maart 1947.

³⁴⁵ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 604: 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnindustrie', 7 okt. 1957, 2-3.

³⁴⁶ Voorbeeld: SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'A, de Vries, Mijnpolitiebeambte WS, Rapport no. 9, WS', 1 aug. 1949 over een ongeluk met een gedetineerde bij een schachtkooi.

³⁴⁷ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr.121: 'Rapport van fgd. Directeur Maring RWI Eygelshoven aan hoofd-dir. strafgestichten', 3 dec. 1949; 'Procesverbaal opgesteld door G.W.M. Leysen, mijnpolitiebeambte WS', 12 dec. 1949.

³⁴⁸ *Ibidem*, inv.nr. 49, bijlage bij volg.nr. J 2792: Citaat uit: 'Afschrift condoleance brief van Arnoldus aan weduwe gedetineerde in Utrecht', 12 dec. 1949; inv.nr. 121: 'Specificatie gelden overgemaakt ten behoeve van weduws [...]'.
³⁴⁹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122: 'Brief nr. B 1867/ pers J. Linthorst, Beheer aan L. Rüländ, belast met beheer LV', 7 jan. 1947; 'Richtlijnen bij ongevallen, overkomen aan ondergronds te werk gestelde gedetineerden', [onged., ca. jan. 1947].

Werkweigering en staking

Over het algemeen verrichtten de politieke gevangenen de hen opgedragen diensten. Natuurlijk waren er wel eens schermutselingen, tussen gedetineerden onderling, of met een vrije arbeider, wilde iemand een bepaalde klus niet doen, en stelde de mijnpolitie een rapport op. Als een gedetineerde geregeld een opdracht weigerde, kon de mijn hem ontslaan en werd dit gerapporteerd aan het Beheer en de kampdirectie.³⁵⁰ Soms was er meer aan de hand. In september 1946 weigerden 67 gedetineerden bij het begin van de dagdienst op de Willem-Sophia aan het werk te gaan. Aanleiding was vermoedelijk het opleggen van het rookverbod aan enkelen van hen. De werkweigeraars moesten terug naar kamp Spekholzerheide, waarna ze later op de dag wel weer aan het werk gingen in de middag- of nachtdienst.³⁵¹

Op dinsdag 2 september 1947 gingen zo'n 950 politieke gevangenen in staking. Ze verbleven in het interneringskamp St. Ignatiuscollege te Valkenburg. De aanleiding was dat een van de gedetineerden weigerde zijn verplichtte werkkleding aan te trekken en met ontbloot bovenlijf aan het werk wilde gaan. Toen bewakers hem verboden te vertrekken en opsloten, verklaarde de rest van zijn ploeg zich solidair met hem, en wilde ook niet op pad gaan. Een deel van het kamp was nu aan het staken. De kampleiding weigerde in te gaan op de eis de man vrij te laten. Andere groepen gedetineerde mijnwerkers, die terugkwamen van hun diensten, sloten zich bij de stakers aan. Met het feit dat ze als gedetineerde mijnwerkers een groot aandeel leverden in de kolenslag, dachten ze bij de staking een belangrijke troef in handen te hebben. Het aantal stakers breidde zich in de loop van 3 september uit. Onder leiding van één van de gevangenen, Hugo van den Broeck, de vroegere hoofdredacteur van de inmiddels verboden *Limburger Koerier*, stelden ze een tiental eisen op. De stakers wilden onder meer om de twee maand familiebezoek, uitbreiding van het aantal bezoeken, vakantieverlof, gelijkstelling met vrije arbeiders wat betreft textielvoorziening en deputaatkolen.

De kampdirectie, het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging en het Beheer onder leiding van Chr. Groothoff lieten een en ander niet over hun kant gaan. Er werd geen ruchtbaarheid aan de zaak gegeven. De instanties waren bang dat de staking over zou slaan naar andere kampen. In plaats van toe te geven aan de eisen, liet het DGBR op zaterdag 6 september in alle vroegte het hele kamp ontruimen. De 1100 gevangenen werden verspreid over verschillende kampen in het land.³⁵² Sprak *de Waarheid* over een staking van NSB-mijnwerkers, *de Gazet van Limburg* had het over de SS-staking. In werkelijkheid zullen beide groepen gevangenen deel hebben genomen. De Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM) was zeer verontwaardigd, dat het DGBR of het

³⁵⁰ Voorbeelden: SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport mijnpolitie nr., 41/46', 21 juni 1946; 'Rapport mijnpolitie nr. 52/47', 2 febr. 1947; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123: 'Brief LV aan Beheer, 23 juni 1947.

³⁵¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport nr. 54/46 G.W.M. Leysen, beambte mijnpolitie WS aan bedrijfs-ingenieur WS, 7 sept. 1946.

³⁵² *Limburgsch Dagblad*, 8, 9, 11 en 12 sept. 1947; *De Waarheid*, 8 sept. 1947; *Trouw*, 8 en 16 sept. 1947; *De Tijd*, 13 sept. 1947; *Het Parool*, 15 sept. 1947; *Gazet van Limburg*, 12 sept. 1947; Schols, 'Het paradijs op aarde', 219-220; Krutzen, 'Rauw geschreeuw', 22-23. Over Hugo van den Broeck: Overhof, *De krant in Zuid-Limburg*, 43-46.

Beheer de bonden en de Mijn Industrie Raad niet op de hoogte hadden gesteld van de staking en ontruiming van het kamp. Onder de kop: 'Wat gebeurde er te Valkenburg?' stelde *Ons Orgaan*, het blad van de ABWM, het ontbreken van informatie aan de kaak. Het gevolg van het wegvoeren van de stakers zou zeker een lagere productie zijn. 'Over het algemeen genomen werkten de politieke gevangenen vrij behoorlijk'. [...] Het wegvoeren van de gevangenen zou 'het Nederlandse volk honderdduizend ton kolen - zo niet meer- per maand' kunnen kosten. Op 9 september bleek de productie vrij normaal te zijn. Dit kon volgens *Ons Orgaan* alleen door de voorbereidingen te stoppen ofwel door de gevangenen terug te halen. Bij navraag bleken de mijnen gestopt te zijn met het voorwerk van de productie. Dat konden de bedrijven natuurlijk niet lang volhouden. Het stopzetten had ook gevolgen voor de berekening van de productietoeslag. Samen met de Algemene Nederlandse Mijnwerkers Bond schreef de ABWM een brief naar Ir. Groothoff en naar de MIR. Beide bonden wilden op korte termijn weten wat de gevolgen waren voor de arbeidsvoorwaarden van de vrije mijnwerkers. Op 17 september 1947 kwam de MIR bijeen.³⁵³ De raad sprak als oordeel uit dat de staking van de politieke delinquenten geen gevolgen kon hebben voor de arbeidsvoorwaarden van vrije mijnwerkers. Alleen het DGBR had de bevoegdheid om stakende gevangenen al dan niet te straffen. Het was geen MIR-zaak.³⁵⁴

Toen de rust was weergekeerd, mochten in oktober uiteindelijk 600 van de 1100 gevangenen terugkeren naar Valkenburg en opnieuw aan de slag in de mijnen. 'Naar verluidt heeft de afzondering hun goed gedaan [...]'.³⁵⁵ In november stuurde selecteur Van der Hooft een lijst met namen van 15 veroordeelde mannen, die als onveroordeelden al in de mijnen hadden gewerkt. Van één persoon wist hij dat hij tot de stakersgroep had behoord, van anderen was dat onmogelijk na te gaan. Negen personen werden toegelaten, onder wie de staker. Zes anderen niet.³⁵⁶

2.7 Tewerkstellingsperiodes, aantallen tewerkgestelden en kolenproductie in Limburgse mijnen

De tewerkstelling van gedetineerden begon in augustus 1945, in de mijn Willem-Sophia. Daarna duurde het tot april 1946 voordat een deel van de andere mijnen volgde. In de loop van de jaren nam het aantal mijnen waarin politieke gevangenen werkten toe, maar nam het ook weer af. De gevangenen werkten gedurende de gehele periode vooral ondergronds, maar in 1946 en 1947 ook bovengronds. Formeel eindigde de tewerkstelling in mei 1958.

³⁵³ *Ons orgaan*, 20 sept. 1947.

³⁵⁴ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 27, map 3: 'Notulen verg. MIR, 17 sept. 1947, 6-9, agendapunt 6'.

³⁵⁵ *Gazet van Limburg*, 8 okt. 1947.

³⁵⁶ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 55, volgnr. 756: 'Brief selecteur C.A. van der Hooft aan directeur Strafgevangenis Kamp Julia', Tilburg 14 nov. 1947.

Ondergronds

Tabel 17 geeft weer gedurende welke maanden en jaren politieke gevangenen in de verschillende mijnen ondergronds werkzaam waren.

Tabel 17 Periodes met ondergrondse tewerkstelling van politieke gevangenen in de verschillende Limburgse steenkolenmijnen, 1945-1957

Ultimo maand/jaar	Staatsmijnen				Particuliere mijnen							
	Wa	Ea	Hk	Ms	ON I	ON II	ON III	ON IV	La	Ja	DM	WS
08-1945 t/m 03-1946												X
04-1946 t/m 05-1946									X		X	X
06-1946		X	X		X	X	X	X	X		X	X
07-1946 t/m 08-1948	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
09-1948	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X
10-1948	X	X	X	X		X			X	X	X	X
11-1948	X	X	X			X			X	X		X
12-1948 t/m 09-1949	X	X				X			X	X		X
10-1949 t/m 02-1951		X				X			X	X		X
03-1951		X							X	X		X
04-1951 t/m 10-1952		X								X		X
11-1952		X								X		
12-1952 t/m 12-1957										X		

Wa = Staatsmijn Wilhelmina; Ea = Staatsmijn Emma; Hk = Staatsmijn Hendrik; Ms = Staatsmijn Maurits; ON I - ON IV = Oranje-Nassau Mijnen I-IV; La = mijn Laura en Ja = mijn Julia, beide behorende tot de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging; DM = Domaniale Mijn; WS = mijn Willem-Sophia. X geeft aan dat in genoemde periode politieke gevangenen in deze mijnen tewerk waren gesteld.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiders personeel*, jan. 1945 tot en met dec. 1957. Hierin geen gegevens over augustus en september 1945. Zie hiervoor tabel 1 van dit boek.

Tabel 17 is een samenvatting van bijlage 1, waarin de aantallen gedetineerden per maand en per mijn zijn genoteerd. De tewerkstelling van politieke gevangenen duurde van augustus 1945 tot en met december 1957. Tot en met mei 1946 was de tewerkstelling een zaak van particuliere mijnen, vanaf juni 1946 deden ook de Staatsmijnen mee. Ruim twee jaar, van juli 1946 tot en met augustus 1948, werkten gevangenen in alle mijnen. In augustus 1947 werd het hoogste aantal tewerkgestelden bereikt. In die maand werkten in totaal 2887 delinquenten ondergronds, op een totale formele ondergrondse bezetting van 24.406 personeelsleden, 11,8 procent. Het valt op dat de gevangenen vooral in de particuliere mijnen aanwezig waren. De tewerkstelling begon er eerder en liep ook langer door. Kijken we nog preciezer dan zitten er opvallende verschillen tussen augustus en september 1947 en tussen de dezelfde maanden een jaar later. De eerste inzinking is te verklaren uit de staking van politieke gevangenen in kamp Valkenburg. Hierna werden de stakers verspreid over andere kampen. Spoedig volgden nieuwe gevangenen. De tweede inzinking is een direct gevolg van het toekennen van de jubileumgratie bij gelegenheid van het 50-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. In 1948 liep het aantal tewerkgestelde politieke delinquenten in één klap fors terug van 2461 in augustus naar 1722 in september van dat jaar, waarna het in de volgende maanden steeds verder daalde. Ook later profiteerden veel tewerkgestelden van de steeds verdergaande gratiëring.

Bijlage 2 geeft de verhouding bij de ondergrondse tewerkstelling weer tussen Staatsmijnen en de particuliere mijnen. Vanaf augustus 1946 nam het aandeel van de Staatsmijnen in de tewerkstelling rap toe van 40,1 procent naar 56 procent in februari 1947, waarna het weer iets daalde. Het hoogste aandeel had Staatsmijnen in september 1947, toen deze 1222 (54,7 procent) gedetineerden in dienst hadden, tegen 1014 in de gezamenlijke particuliere mijnen. Blijkbaar hadden naar verhouding meer stakers gewerkt bij de particuliere mijnen, dan in de Staatsmijnen. Een maand later daalde het aantal in de Staatsmijnen fors, maar vanaf maart 1948 tot en met oktober 1948 is het aandeel van de Staatsmijnen groter. De politieke delinquenten werkten nog steeds in alle Staatsmijnen. In november 1948 is het percentage voor beiden 50 %, waarna het aandeel Staatsmijnen langzaam daalde naar 39,3 % in december 1949. Vanaf oktober in dat jaar waren er alleen nog maar gevangenen in Staatsmijn Emma werkzaam. Na een daling in december 1950 (28%) stijgt het aandeel weer tot rond de 32% tot en met november 1952. Daarna is de tewerkstelling alleen een kwestie van de particuliere mijnen, vooral van de mijn Julia in Eygelshoven.

Aantallen alleen zeggen niet alles, belangrijk is ook te kijken naar de verhouding van het aantal tewerkgestelden op het totale ondergrondse personeelsbestand. In bijlage 3 zijn deze weergegeven over de maanden juli 1946 tot en met augustus 1948, de belangrijkste periode waarbij alle mijnen betrokken waren. Liep bij de Staatsmijnen het aandeel van de gedetineerden op de totale ondergrondse bezetting op van vijf procent tot ruim negen procent in april 1947, bij de particuliere mijnen was het aandeel op de totale personeelssterkte aanzienlijk groter. Het liep uiteen van rond de dertien procent tot zeventien procent in augustus 1947 om daarna langzaam te dalen tot bijna twaalf procent. De conclusie kan niet anders zijn dan dat tussen juli 1946 en augustus 1948 de politieke gevangenen een belangrijke aanvulling vormden op het totale ondergrondse personeelsbestand. Hun aandeel schommelde gedurende het grootste deel van de periode rond de tien procent.

Kijken we echter naar de mijnen afzonderlijk, dan vallen verschillen op. Zie bijlage 4. Dan blijkt dat vooral bij de mijnen Hendrik en Wilhelmina het aandeel politieke gevangenen groot is. Beide mijnen lagen dicht bij grote bewarings- en interneringskampen Kasteel Hoensbroek en kamp Wilhelmina. Later nam vooral het belang van de Emma toe. Dit is mede te verklaren uit het gereed komen van kamp de Passart in Treebeek, dicht bij deze mijn. In de Maurits waren naar verhouding minder gedetineerden tewerk gesteld. Bij de particuliere mijnen zien we soortgelijke verschillen. Van de Oranje-Nassau Mijnen heeft vooral ON II veel gedetineerden aan het werk gezet, niet alleen wat betreft duur, maar ook wat betreft hun aandeel op het personeelsbestand, dat varieerde tussen de tien en bijna negentien procent. Opvallend bij alle Oranje-Nassau Mijnen is de terugval in september 1947, te verklaren uit de hierboven vermelde staking van tewerkgestelde NSB'ers en oud-SS'ers. Als straf werden ze daarna overgeplaatst naar kampen elders in het land en vervangen door andere vrijwillig aangemelde politieke delinquenten. Het percentage liep daarna direct weer op. Bij de mijnen van N.V. Laura & Vereeniging is het aandeel van de gedetineerden gedurende de hele periode groot geweest. Vooral bij de Laura, waar vanaf november 1947 gedetineerden ruim een kwart van het personeelsbestand uitmaakten. In de mijn Julia was het aandeel aanvankelijk niet zo hoog, maar dat veranderde vanaf juli 1947, na de opening van de RWI Julia. Bij de twee kleinere mijnen was vooral bij de Willem-Sophia het aandeel zeer groot.

Ook al daalde door de gevolgen van de jubileumgratie het aantal tewerkgestelde gevangenen vanaf september 1948 aanzienlijk, ze waren nog lang niet onmisbaar in de mijnen. Bijlage 5 geeft weer hoe de verhoudingen lagen in de periode september 1948 tot en met eind 1957. Vooral in 1948 en 1949 vormden de politieke gevangenen nog een belangrijke aanvulling op de ondergrondse personeelssterkte. Daarna liep het aandeel langzaam af. In de bijlage zijn alleen cijfers van die mijnen opgenomen, die nog gedurende een langere periode gevangenen in dienst hadden. Het langst in Staatsmijn Emma, en in de particuliere mijnen Oranje-Nassau II, Laura, Julia en Willem-Sophia. Ook in deze periode is het aandeel van Staatsmijnen minder dan bij de particuliere mijnen, vooral Laura & Vereeniging springt eruit. Tot ver in 1950 waren er relatief veel gedetineerden werkzaam. Niet voor niets zagen de verst afgelegen mijnen in Spekholzerheide en Eygelshoven hun arbeiderspersoneel tot tevredenheid aangevuld met politieke gevangenen. Dat was ook noodzakelijk. Serge Langeweg toonde aan dat tot 1951 alle mijnen veel moeite hadden om genoeg arbeidskrachten op de Nederlandse arbeidsmarkt te vinden. Dat had te maken met gebrek aan huisvesting voor potentiële werknemers, het mindere aanzien van het mijnberoep en de grensligging van de mijnen. Na 1951 konden de mijnen genoeg personeel elders aantrekken en was aanvulling minder nodig.³⁵⁷ Het aanbod van potentiële gevangenen was intussen ook zeer geslonken, ten gevolge van het voortschrijdende verlenen van strafvermindering en gratiëring.

Bij vergelijking van bijlage 1 en bijlage 5 springen er nog een paar maanden uit. Eind 1950 liep het aantal tewerkgestelden fors terug door eerdere vrijlatingen. In maart 1951 nam dat aantal in de mijn Emma toe van 83 naar 104 mannen, als gevolg van de over-

³⁵⁷ Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 113-115; *Idem*, 'Werving, herkomst', 85-86.

plaatsing van de laatste tewerkgestelden bij de Oranje-Nassau II naar de Emma, een maand later werden die van de Laura overgeplaatst naar de Julia, wat op die mijn tot bijna een verdubbeling van het aantal tewerkgestelden leidde. Hetzelfde verschijnsel zien we in oktober en november 1952, toen de overblijvenden uit de Willem-Sophia en Emma tewerk werden gesteld in de mijn Julia. Begin 1953 leidde de ontsnapping van Duitse gevangenen uit de koepelgevangenis in Breda bijna tot een einde van de tewerkstelling in de Limburgse mijnen. Een deel van de veroordeelden kwam daarna mondjesmaat weer terug. Medio 1958 kwam er een officieel einde aan de tewerkstelling.

Bovengronds

Naast ondergronds tewerkgestelden, was er aanvankelijk ook sprake van bovengronds tewerkgestelde politieke gevangenen. In 1945 kwam het incidenteel voor dat zij met kolen sjouwden of andere werkzaamheden verrichtten. Zij werden nog niet structureel ingezet en ze kwamen niet voor in de maandstatistieken die de Gezamenlijke Steenkolenmijnen samenstelden. De mijn Willem-Sophia hield er bijvoorbeeld zelfs geen eigen administratie van bij.³⁵⁸ Vanaf juli 1946 mochten gevangen tijdelijk ook bovengronds werken. Zie tabel 18.

³⁵⁸ SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederland(sch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, jan. 1945 tot en met dec. 1957; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 140: 'Doorslag brief WS onder beheer aan Centraal Bewarings- en Verblijfskamp Laren', 1 dec. 1947.

Tabel 18 Periodes met bovengrondse tewerkstelling van politieke gevangenen in de verschillende Limburgse steenkolenmijnen, 1945-1957

Ultimo maand/jaar	Staatsmijnen				Particuliere mijnen							
	Wa	Ea	Hk	Ms	ON I	ON II	ON III	ON IV	La	Ja	DM	WS
08-1945 t/m 06-1946												
07-1946												X
08-1946 t/m 09-1946	X	X	X	X							X	X
10-1946 t/m 11-1946	X	X	X	X								X
12-1946	X	X	X	X							X	X
01-1947	X	X	X								X	X
02-1947 t/m 03-1947											X	
04-1947 t/m 12-1957												

Wa = Staatsmijn Wilhelmina; Ea = Staatsmijn Emma; Hk = Staatsmijn Hendrik; Ms = Staatsmijn Maurits; ON I - ON IV = Oranje-Nassau Mijnen I-IV; La = mijn Laura en Ja = mijn Julia, beide behorende tot de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging; DM = Domaniale Mijn; WS= mijn Willem-Sophia. X geeft aan dat in genoemde periode politieke gevangenen in deze mijnen bovengronds tewerk waren gesteld.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, jan. 1945 tot en met dec. 1957.

Bij vergelijking van tabel 18 met tabel 17 (over de ondergronds tewerkgestelden), valt op dat de nadruk lag bij de Staatsmijnen en dat lang niet alle mijnen meededen. Bij de particuliere mijnen waren ze alleen welkom bij de Domaniale Mijn in Kerkrade en de Willem-Sophia in Spekholzerheide. De periode van de bovengrondse tewerkstelling was ook veel korter: maar negen maanden, met de nadruk op 1946. Daarna verbood mr. Ter Veer, Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, het verder bovengronds inzetten van gevangenen in verband met vluchtgevaar.³⁵⁹

In tabel 19 zijn de aantallen bovengronds tewerkgestelden genoteerd. Waarom er naar verhouding meer bovengronders bij Staatsmijn Hendrik werkten is onduidelijk. Een reden zou kunnen zijn dat ze gemakkelijk vanuit kamp Hoensbroek aangevoerd konden worden. Het is niet bekend waarom het Beheer toestond dat de Domaniale Mijn ook in februari en maart 1947, na het verbod, nog bovengronders lieten werken en zelfs relatief veel, vergeleken met eerdere maanden.

³⁵⁹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122: 'Afschrift brief nr. 82927, III, Ter Veer aan Beheerder Groothoff', 13 dec. 1946.

Tabel 19 Aantal in Limburgse steenkolenmijnen bovengronds tewerkgestelde politieke delinquenten ultimo juli 1946 tot en met ultimo maart 1947

Ultimo maand/jaar	Staatsmijnen					Particuliere mijnen			
	Wa	Ea	Hk	Ms	SM	DM	WS	PM	LM
07-1946	-	-	-			-	17	17	17
08-1946	11	52	57	24	179 ¹	1	17	18	197 ¹
09-1946	11	48	91	20	206 ²	1	10	11	217 ²
10-1946	9	50	90	16	200 ³	-	10	10	210 ³
11-1946	40	47	91	11	216 ⁴	-	9	9	225 ⁴
12-1946	42	46	87	12	214 ⁵	5	9	14	228 ⁵
01-1947	38	14	51	-	131 ⁶	3	1	4	135 ⁶
02-1947	-	-	-	-	-	9	-	9	9
03-1947	-	-	-	-	-	10	-	10	10

Wa = Staatsmijn Wilhelmina, Ea = Staatsmijn Emma, Hk = Staatsmijn Hendrik, Ms = Staatsmijn Maurits.

SM = Staatsmijnen totaal, som van genoemde mijnen.

DM = Domaniale Mijn, WS = mijn Willem-Sophia; PM = particuliere mijnen, totaal van de twee genoemde mijnen.

LM = Limburgse mijnen waar politieke gevangenen bovengronds waren tewerkgesteld, totaal van SM en PM.

¹ Incl. 19 tewerkgestelde gedetineerden bij Stikstofbindingsbedrijf (SBB) en 16 bij het Centraal Bureau (CB) van de Staatsmijnen.

² Incl. 19 tewerkgestelde gedetineerden bij SBB en 17 bij CB.

³ Incl. 20 tewerkgestelde gedetineerden bij SBB en 15 bij CB.

⁴ Incl. 17 tewerkgestelde gedetineerden bij SBB en 10 bij CB.

⁵ Incl. 21 tewerkgestelde gedetineerden bij SBB en 6 bij CB.

⁶ Incl. 28 tewerkgestelde gedetineerden bij SBB.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384: Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, ultimo juli 1946 tot en met april 1947.

Alleen in de periode juli 1946 tot en met maart 1947 konden politieke delinquenten zowel bovengronds als ondergronds tewerk worden gesteld. In tabel 20 is het aantal bovengronds tewerkgestelden opgeteld bij het aantal ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten (zie bijlage 1).

Tabel 20 Aantal in Limburgse steenkolenmijnen ondergronds en bovengronds tewerkgestelde politieke delinquenten
ultimo juli 1946 tot en met ultimo maart 1947

Ultimo maand	A	B	C(A+B)	% bovengronds tewerkgestelden op totaal aantal tewerkgestelden
	Aantal ondergronds tewerkgestelden	Aantal bovengronds tewerkgestelden	Totaal aantal tewerkgestelden	
07-1946	1851	17	1868	0,9
08-1946	2063	197	2260	8,7
09-1946	1857	217	2074	10,5
10-1946	2154	210	2364	8,9
11-1946	2340	225	2565	8,8
12-1946	2486	228	2714	8,4
01-1947	2467	135	2602	5,2
02-1947	2457	9	2466	0,4
03-1947	2527	10	2537	0,4

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384: Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, ultimo juli 1946 tot en met april 1947.

Vergeleken met de aantallen ondergronds tewerkgestelden, gaat het bij de bovengronders om een naar verhouding gering aantal personen. Het percentage ten opzichte van de ondergronds tewerkgestelden schommelde nogal. In twee maanden tijd ging het van 0,9 naar 10,5 procent. De maanden daarna bleef het percentage nagenoeg gelijk, om vanaf januari 1947 zeer snel te dalen. Het naar de verhouding relatief hoge percentage bovengronders in de tweede helft van 1946, is waarschijnlijk te verklaren uit de grote aanwas van politieke gevangenen uit het hele land. Zij waren geen mijnwerker geweest en werden daarom waarschijnlijk gemakkelijker bovengronds geplaatst.

Uit bijlage 1 en tabel 20 is het maandelijks verloop van het aantal tewerkgestelden goed te volgen. Het zegt echter nog niet hoeveel tewerkgestelden er ooit ondergronds of bovengronds in de Limburgse mijnen hebben gewerkt. De 2714 mannen die eind 1946 in de verschillende mijnen tewerk waren gesteld, hoeven niet dezelfde personen te zijn als die er maart 1948, ook ruim 2700, nog aanwezig zijn. Een groot deel ervan was vrij gekomen, ziek geworden, of tijdelijk overgeplaatst en vervangen door andere, nieuwe mensen. In paragraaf 2.4 over het beginjaar 1945-1946 is dit verschijnsel als casus uitgewerkt.

In de latere jaren bleef dit verschijnsel optreden. In 1957 werd de balans opgemaakt. Toen bleek dat er in totaal ruim 13.000 politieke gevangenen vanaf 1945 gedurende kortere of langere tijd in de mijnen een werkplek hadden gevonden, ondergronds en bovengronds. De verdeling over de verschillende mijnen staat in tabel 21.³⁶⁰

Tabel 21 Steenkolenmijnen met tewerkgestelde politieke delinquenten en totaal aantal aldaar tewerkgestelde politieke delinquenten, 1945-1957

Naam mijnen	Totaal aantal tewerkgestelde politieke delinquenten
Staatsmijnen	6.426
Oranje-Nassau Mijnen	2.150
Laura & Vereeniging	2.539
Willem-Sophia	1.510
Domaniale Mijn	646
Totaal	13.271

Tabel samengesteld op basis van: SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 604: 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnindustrie', [onged., vermoedelijk 7 okt. 1957], 2.

Niet-bonafide Duitsers

Een aparte categorie vormden de niet-bonafide Duitsers (NBD's). De mijnmaatschappijen verstonden hieronder mensen met een Duitse nationaliteit, die voor en tijdens de oorlog in de mijnen hadden gewerkt. Bij de bevrijding werden ze direct ontslagen. Sommigen werden ook direct gearresteerd en geïnterneerd. Na verloop van tijd werden ze vrijgelaten maar konden niet meer aan de slag. Voor Duitsers waren de mijnen gesloten. Bij gebrek aan arbeidskrachten werd hen echter gelegenheid gegeven weer ondergronds te gaan, maar dan als niet-bonafide Duitsers, in speciale pijlers, apart van de vrije mijnwerkers, maar ook apart van de politieke gevangenen. Ze konden niet terug naar hun oorspronkelijke mijn. In welke mijnen ze tewerk werden gesteld en gedurende welke periodes is te zien in tabel 22.

³⁶⁰ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 604: 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnindustrie', [onged. vermoedelijk 7 okt. 1957], 2.

Tabel 22 Periodes met ondergrondse tewerkstelling van niet-bonafide Duitsers in de verschillende Limburgse steenkolenmijnen, 1946-1949

Ultimo maand/jaar	Staatsmijnen				Particuliere mijnen							
	Wa	Ea	Hk	Ms	ON I	ON II	ON III	ON IV	La	Ja	DM	WS
06-1946 t/m 07-1946						X	X			X	X	
08-1946 t/m 10-1946	X				X	X	X			X	X	X
11-1946 t/m 08-1947	X					X	X			X	X	X
09-1947	X	X				X	X			X	X	X
10-1947 t/m 05-1948	X	X		X		X	X			X	X	X
06-1948 t/m 06-1948	X	X				X	X			X	X	X
07-1948		X				X	X			X	X	X
08-1948 t/m 09-1948	X	X				X	X			X	X	X
10-1948		X				X	X			X	X	X
11-1948 t/m 02-1949		X				X				X	X	X
03-1949 t/m 04-1949	X	X				X				X	X	X
05-1949 t/m 08-1949						X				X	X	X

Wa = Staatsmijn Wilhelmina; Ea = Staatsmijn Emma; Hk = Staatsmijn Hendrik; Ms = Staatsmijn Maurits;
ON I - ON IV = Oranje-Nassau Mijnen I-IV; La = mijn Laura en Ja = mijn Julia, beide behorende tot de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging;
DM = Domaniale Mijn; WS = mijn Willem-Sophia
X geeft aan dat in genoemde periode niet-bonafide Duitsers in deze mijnen werkten.

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, jan. 1945 tot en met dec. 1957.

Tabel 22 is een samenvatting van bijlage 6, waarin de exacte aantallen tewerkgestelde NBD's staan. Hoewel de meest nadelige arbeidsvoorwaarden per 1 januari 1949 voor hen werden afgeschaft, werden ze nog tot en met augustus 1949 als aparte groep geregistreerd.³⁶¹ In ruim drie jaar tijd werkten zij vooral in de particuliere mijnen: in de Oranje-Nassau Mijnen II en III, en in de dicht bij de grens liggende Julia, Domaniale Mijn en de Willem-Sophia. Het gaat daarbij om relatief grote aantallen mannen. Dat valt vooral op bij vergelijking van de aantallen ondergronds werkende politieke delinquenten en de NBD's. (bijlage 7). Laatstgenoemden maakten bij de particuliere mijnen tussen de vijftien en ruim twintig procent deel uit van het aantal tewerkgestelden. Een uitschieter was februari 1947 toen in de particuliere mijnen op de 1417 tewerkgestelden 335 niet-bonafide Duitsers waren (23,6 procent).

Maar hoe lagen de verhoudingen, als we het percentage niet-bonafide Duitsers berekenen op de formele personeelssterkte, inclusief de politieke delinquenten en de NBD's? Op grond van de aantallen in bijlage 6 is dit alleen berekend voor de mijnen waarin de NBD's het meest ondergronds werkten, de Oranje-Nassau Mijn (ON) III, de Julia en de Domaniale Mijn (Bijlage 8). Dan valt op dat vooral in 1947 de NBD's een welkome aanvulling vormden op het formele ondergrondse personeelsbestand. Bij de ON III liep dat percentage in de maanden juni en juli 1947 zelfs op tot ruim tien procent. Vergeleken met de ON III en de Julia waren de percentages bij de Domaniale Mijn aanzienlijk lager, ook al bleven ze bij deze mijn langer tewerkgesteld dan bij de ON III in het bijzonder.

In bijlage 9 zijn ten slotte de percentages tewerkgestelde politieke delinquenten en die van de niet-bonafide Duitsers op de formele ondergrondse personeelssterkte (exclusief de twee genoemde groepen) weergegeven. Ook deze keer alleen voor de mijnen waar beide groepen het meest werkten tussen juni 1946 en augustus 1949. De politieke gevangenen vormden in deze mijnen een belangrijker aandeel op het personeelsbestand, hoewel in de Julia tot juli 1947 de NBD's een veel groter deel uitmaakten.

In tabel 23 zijn de cijfers over de inzet van politieke gevangenen en niet-bonafide Duitsers in de Limburgse mijnen samengevat.

³⁶¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Verslag vergadering MIR', 6 jan. 1949, 7 en 'Afschrift nr. 24164/1949 van MIR (kenmerk 7170) aan gezamenlijke steenkolenmijnen', 10 jan 1949.

Tabel 23 Aantallen en percentages ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten (PD's) en niet-bonafide Duitsers (NBD's) op totale formele sterkte ondergronds in Limburgse steenkolenmijnen, ultimo 1945 tot en met ultimo 1957

Jaar	A	B	C	D (A+B+C)	E	F
	Formele sterkte O.G. excl. PD's en NBD's	Aantal PD's	Aantal NBD's	Totale formele sterkte O.G.	% pd's op totale formele sterkte O.G. (D)	% NBD's op totale formele sterkte O.G. (D)
1945	19.919	244	-	20.163	1,2	-
1946	21.175	2.486	324	23.985	10,4	1,3
1947	22.904	2.523	320	25.747	9,8	1,2
1948	24.192	1.238	142	25.572	4,8	0,6
1949	26.096	784	-	26.880	2,9	-
1950	26.995	322	-	27.317	1,2	-
1951	29.167	238	-	29.405	0,8	-
1952	30.035	104	-	30.139	0,3	-
1953	29.994	37	-	30.031	0,1	-
1954	30.696	17	-	30.713	0,1	-
1955	30.552	19	-	30.571	0,1	-
1956	30.873	19	-	30.892	0,1	-
1957	31.682	1	-	31.683	0,0	-

O.G. = ondergronds

Tabel samengesteld op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, ultimo dec. 1945 tot en met ultimo dec. 1957.

Uit tabel 23 wordt nog duidelijker dat het inzetten van politieke gevangenen vooral in 1946 en 1947, met een uitloop naar 1948, belangrijk was voor de Limburgse mijnen. De inzet van niet-bonafide Duitsers was minder noodzakelijk. Na 1949 stelde de tewerkstelling naar verhouding voor de mijnen als geheel niet zoveel meer voor. Voor afzonderlijke mijnen bleven ze echter nog steeds nuttig, zoals we in het voorgaande gezien hebben.

Kolenproductie

De reden van de inzet van politieke gevangenen was het tekort aan arbeiderspersoneel en de roep om kolen voor verwarming en opbouw van het land. De winter van 1946 op 1947 was streng. Het Beheer nam maatregelen om de productie te verhogen: strengere discipline, vermindering van verzuim en betere voorzieningen in de kampen. Deze moesten zodanig worden ingericht dat ook gedetineerden van elders graag in de mijnen wilden werken.³⁶² Daarnaast stelde de Mijn Industrie Raad een commissie in om adviezen te geven. Zij kwam met voorstellen op technisch en organisatorisch gebied. Met betrekking tot de tewerkstelling van politieke gevangenen kwam zij onder meer met de aanbeveling hen kwijtschelding of strafvermindering te geven, na bijvoorbeeld twee jaar in de mijn gewerkt te hebben. Het kwam eigenlijk neer op het belonen van ondergrondse tewerkstelling. Het was een opvallende aanbeveling, te meer omdat ook de bonden in dit orgaan een stem hadden.³⁶³ In een reactie ging Groothoff niet op deze suggestie in. Ook het DGBR liet niets van zich horen, ook na herhaalde herinneringsbrieven.³⁶⁴ Het was duidelijk dat de verschillende instanties om uiteenlopende redenen er niets van moesten weten.

Ook in volgende jaren werd steeds over productieverhoging gesproken en werden er nieuwe maatregelen genomen, zonder dat het tot een echte oplossing kwam. Het streven was twaalf miljoen kolen per jaar.³⁶⁵ Uiteindelijk lukte dat pas in de jaren na 1949. Zie tabel 24.

³⁶² RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1944-1947, 1953, 1958: 'Resumé bespreking op 25 januari 1947'.

³⁶³ NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 727: 'Rapport van de commissie verhoging kolenproductie', 29 mei 1947.

³⁶⁴ *Ibidem*, inv.nr. 705: 'Brief nr. 9461 Beheerder aan minister van Ec. zaken', 9 juli 1947; inv.nr. 727: 'Brief nr. 2267/70 MIR aan min. van Ec. zaken', 2 aug. 1947; RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten II: 'Diverse brieven van Dagelijks Bestuur MIR aan Directeur-Generaal DGBR', 30 sept. 1947, 23 jan., 11 maart en 9 juni 1948.

³⁶⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 101: 'Doorslag verslag vertrouwelijke bespreking bedrijfsleiders', 24 dec 1947; NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 705: 'Vertrouwelijke brief nr. 12802 Groothoff aan minister Ec. Zaken', 16 april 1948.

Tabel 24 Nettoproductie van steenkolen bij Staatsmijnen en particuliere mijnen, 1945-1957 (in 1000 ton)

Jaar	Staatsmijnen (SM)	Particuliere mijnen (PM)	Totaal gezamenlijke mijnen	SM in % gezamenlijke mijnen	PM in % gezamenlijke mijnen
1945	3298	1799	5.097	65	35
1946	5125	3189	8.314	62	38
1947	6082	4022	10.104	60	40
1948	6781	4251	11.032	61*	39*
1949	7347	4358	11.705	63	37
1950	7700	4547	12.247	63	37
1951	7801	4623	12.424	63	37
1952	7522	5010	12.532	60	40
1953	7527	4770	12.297	61	39
1954	7593	4478	12.071	63	37
1955	7477	4418	11.895	63	37
1956	7495	4341	11.836	63	37
1957	7232	4144	11.376	64	36

Tabel samengesteld op basis van Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, bijlage 2, 275; Bijlage 3, 277.

* Langeweg geeft als percentages 62 resp. 38.

Op grond van in de bijlages 1 tot en met 9 en in tabel 20 genoemde cijfers kunnen we concluderen dat de tewerkstelling van politieke gevangenen en niet-bonafide Duitsers voor de mijnen van doorslaggevend belang is geweest, vooral in de periode 1945/1946 tot en met 1949. Dit gold vooral voor de ondergronds werkzame mannen. Ondanks het feit dat de mijnmaatschappijen liever geen niet-bonafide Duitsers in dienst hadden, hebben ze er in de periode tot augustus 1949 bij gebrek aan ander personeel zeker van geprofiteerd. Zonder hun inzet was de kolenproductie achtergebleven.

2.8 Samenvatting en conclusie

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog doemden twee grote problemen op. Enerzijds moesten grote aantallen politieke gevangenen als NSB'ers, SS'ers en andere collaborateurs worden bewaakt en berecht. Anderzijds moest het land worden opgebouwd, terwijl er een tekort was aan alles. Het Zuiden van Nederland was bij de oplossing van deze problemen een soort proeftuin. Het was immers een half jaar eerder bevrijd. En in die proeftuin kon men gemakkelijker zijn gang gaan dan na mei 1945. In Limburg werd het probleem van gevangen genomen mijnwerkers al heel snel gekoppeld aan het oplossen van het tekort aan personeel voor de kolenproductie. In januari 1945 probeerde men al politieke gedetineer-

den aan te trekken, eerder nog dan in België. Ging daar het initiatief uit van de regering, in Nederland namen de mijnen het voortouw. In augustus 1945 lukte het om politieke gevangenen in stilte aan te stellen. Mensen wisten er van, maar er werd geen ruchtbaarheid aan gegeven. De mijn Willem-Sophia speelde daarbij, misschien ongewild, een voortrekkersrol. Het kamp Spekholzerheide zat vol mijnwerkers en de koppeling lag voor de hand. Toen het daar eenmaal goed liep, kon men gemakkelijk de overstap maken naar uitbreiding, niet alleen met politieke gevangenen uit de streek, maar uit heel Nederland. Vanaf juni 1946 werd de tewerkstelling geformaliseerd en werden ook delinquenten uit andere beroepen aangetrokken die zich hiervoor vrijwillig opgaven. Ook die vrijwilligheid is een verschil met België. Daar moesten sommige 'incivieken' verplicht in de mijn werken.

De Beheerder van de Limburgse Steenkolenmijnen Chr. Groothoff had op 24 mei 1946 een overeenkomst gesloten met het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging. Het doel van de tewerkstelling was enerzijds opvoering van de kolenproductie, anderzijds bestrijding van de kosten van levensonderhoud van de gevangenen en hun verwanten. In het begin was de tewerkstelling het gevolg van een kosten/baten analyse. De uitbreiding naar alle mijnen verliep chaotisch, onder meer door tegenwerking van het DGBR en de bewaringskampen in de rest van Nederland. Na een paar maanden trad er gewenning op en vulde in 1947 de Minister van Justitie de overeenkomst op enkele punten aan. Sindsdien werd de tewerkstelling ook gezien als een middel tot reclassering. Aan een economisch doel was een sociaal doel gekoppeld.

In december 1945 werkten 244 politieke gevangenen bij de Willem-Sophia. In december 1946 was het aantal meer dan vertienvoudigd tot 2.714 tewerkgestelden in alle twaalf mijnen samen (waarvan 2.486 ondergronds). In totaal hebben tot en met december 1957 ruim dertienduizend tewerkgestelden in de mijnen gewerkt. Dat is veel meer dan de ongeveer drieduizend waar Belinfante over sprak.³⁶⁶ Beide cijfers zijn echter niet te vergelijken. Het eerste gaat om het totaal aantal tewerkgestelden ooit, of ze nu één dag of meerdere maanden en jaren in de mijnen gewerkt hebben. Het tweede getal betreft het hoogste aantal (2887) dat ooit in de mijnen aanwezig was, in augustus 1947. Daarna liepen de aantallen terug, onder invloed van gratiëring en voorwaardelijke invrijheidsstellingen.

Vrije mijnwerkers verzetten zich niet op grote schaal tegen de tewerkstelling. Enkele vakbondsleiders maakten zich in 1945 en incidenteel in september 1946 wel druk om het aanzien van het beroep, dat zou inboeten als gedetineerden werden ingeschakeld bij de kolenwinning. Van krachtig verzet was in 1945 echter geen sprake, al helemaal niet bij Frans Dohmen, de leider van de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond. Werkten de gedetineerden eerst in aparte lagen, op den duur werkten ze ook met het oog op de veiligheid samen met de vrije arbeiders. De directie van de Laura & Vereeniging vond het in een evaluatie in 1957 opmerkelijk 'dat thans nog steeds in de afscheids-interviews met pensioengerechtigde mijnwerkers telkenmale de goede arbeidsprestaties der politieke delinquenten naar voren worden gebracht'.³⁶⁷

³⁶⁶ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 307. Dit aantal wordt ook genoemd in Marcia Luyten, *Het geluk van Limburg*, 131.

³⁶⁷ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 604: 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnindustrie', [onged. vermoedelijk 7 okt. 1957], 3.

HOOFDSTUK

Huisvesting en kampregime

3.0 Inleiding

Direct na de bevrijding van Zuid-Limburg in 1944 werden vermeende en werkelijke collaborateurs aangehouden, opgepakt en als politieke gevangenen opgesloten. Dat gebeurde niet zachtzinnig. De bestaande gevangnissen bleken veel te klein om al die mensen te huisvesten. Daarom werden onder meer leegstaande gebouwen, scholen, kloosters en kastelen gevorderd. Waren die wel geschikt voor het huisvesten van mensen? Werden de politieke delinquenten anders behandeld dan gewone gevangenen? Vertoonde het regime in de kampen voor deze speciale categorie van gedetineerden bijzondere kenmerken? En hoe ging het verder in de jaren daarna? Was er sprake van versoepeling, van aanpassing aan de situatie in 'gewone' gevangnissen?

Voordat we tot bespreking van deze kwesties overgaan is het nodig een blik te werpen op de veranderende opvattingen op dit terrein in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Misdaad werd vanaf de negentiende eeuw vooral bestraft met detentie, het opsluiten in speciale gebouwen. Straf was bedoeld als vergelding voor gedane wandaden. Aanvankelijk zaten veroordeelden allemaal bij elkaar in gemeenschappelijke zalen, onafhankelijk van het feit of ze nu wegens kruimeldiefstallen of wegens moord veroordeeld waren. Vanaf 1850 kwam het idee op om gevangenen los van elkaar in aparte cellen op te sluiten. Dan konden zij elkaar niet meer beïnvloeden. In de eenzame cellen zou men tot inkeer komen. In 1886 werd met de aanvaarding van het nieuwe Wetboek van Strafrecht dit cellulaire stelsel overal in het land ingevoerd. Gevangnissen werden heringericht en nieuwe werden gebouwd.¹

In de praktijk bleek de eenzame opsluiting echter niet te werken. Gevangenen werden depressief of pleegden zelfmoord. In België waar ook het cellulaire stelsel was ingevoerd, bedachten strafrechtgeleerden eind negentiende eeuw nieuwe theorieën over straffen. Daar kwam men tot het inzicht dat eenzame opsluiting niet tot inkeer zou leiden. De gevangenen moesten beter worden voorbereid op een leven na de straf. Het gevangenen zitten mocht niet langer nutteloos zijn, maar moest leiden tot arbeid en 'heropvoeding'. Straf was niet langer een doel op zichzelf. Daarbij hielp eenzame opsluiting niet.²

In Nederland was men nog niet zover, en werd het cellulaire stelsel nog verder ontwikkeld. Vlak na de Eerste Wereldoorlog raakten huizen van bewaring en gevangnissen echter overvol door de toename van het aantal gevangenen. Veel mensen hadden tijdens de oorlog gesmokkeld of hadden distributiewetten overtreden. Ze werden daarom ondanks de wet tijdelijk in gemeenschappelijke ruimtes opgesloten. Er ontstond zelfs een 'openluchtgevangenis' in Veenhuizen. Hier werden smokkelaars opgenomen die overdag in de openlucht werkten en 's nachts in gemeenschappelijke ruimtes sliepen.³

Het cellulaire stelsel stond weer helemaal ter discussie. Er verschenen diverse artikelen over 'Cel of gemeenschap', en er werden wetsvoorstellen tot wijziging van het gevangeniswezen ingediend. In eerste instantie kwam het niet verder dan een circulaire

¹ Franke, *Twee eeuwen gevangen*; *Idem*, *De macht van het lijden*; Eggink, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen*.

² Grevers, 'De opsluiting van collaborateurs', 213.

³ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 540-542.

uit 1924, waarbij de gevangenen bepaalde voorrechten of ‘afwijkingen’ konden krijgen nadat zij een maand alleen in een cel waren opgesloten. Daarbij moeten we denken aan bijvoorbeeld ruimere briefwisseling, het jezelf mogen scheren, of verlof om een uur later naar bed te gaan, allemaal alleen bij goed gedrag. In 1934 werd een nieuwe, humanere gevangenismaatregel aangenomen. Zes maanden na hun opsluiting mochten gevangenen voortaan, bij goed gedrag meedoen aan gemeenschappelijke activiteiten.⁴ Ook werd het mogelijk differentiatie aan te brengen tussen verschillende soorten gevangenen bijvoorbeeld jongeren of psychopaten. Tijdens de crisisjaren werden gebouwen uit geldgebrek echter niet aangepast aan de nieuwe inzichten.

Tijdens de Duitse bezetting raakten de gevangenen overvol. Niet alleen met mensen die bijvoorbeeld clandestien hadden geslacht, zwarte handelaar waren of distributiewetten hadden overtreden, maar ook met tegenstanders van de Duitse overheersers. In ‘normale’ tijden zouden deze mensen waarschijnlijk nooit in een gevangenis terecht komen. Ze ondervonden aan den lijve wat een penitentiair systeem inhield, waarbij noodgedwongen meerdere mensen bij elkaar in een cel werden opgesloten. Hun ervaringen gaven een extra stoot om na de oorlog het gevangenisstelsel te herzien.⁵ Ralf Futselaar vond ‘dat natuurlijk een prachtig verhaal’, maar volgens hem klopte het niet. Het cellulaire stelsel was niet na, maar al tijdens de bezetting gestrand. Ongemerkt hadden ambtenaren het gevangeniswezen drastisch veranderd.⁶

Niet alleen oud-verzetsstrijders vonden dat het allemaal beter en humaner moest kunnen, maar ook hervormingsgezinden van vóór de oorlog. De tijd was rijp voor experimenten. Al in maart 1946 werd de Commissie-Fick ingesteld, genoemd naar de voorzitter, mr. dr. W.A.J.M. Fick vicepresident bij de Hoge Raad. Zij kreeg als opdracht mee om wat ‘“hier en nu voor verbetering vatbaar was aan te wijzen”’, maar alleen dat wat met beperkte middelen kon worden betaald.⁷ De commissie drong aan op differentiatie in gestichten en selectie van gevangenen. Zowel cel als gemeenschap was nodig. Cel om na te denken, gemeenschap om de mensen meer op elkaar betrokken te laten zijn. De Commissie-Fick bouwde in feite door op wat vóór de oorlog al leefde. Er moest differentiatie komen tussen de verschillende soorten gevangenen, jongeren of langdurig gestraften. Daarnaast moest er ook aandacht besteed worden aan arbeid en zinvolle tijdsbesteding. Alles om gevangenen voor te bereiden op een terugkeer in de maatschappij. Nederland stond hierin niet alleen. Ook in België waren veranderingen nodig.⁸

Terwijl de commissie nadacht over het gevangeniswezen, zaten duizenden politieke gevangenen opgesloten. Er was daarbij sprake geweest van een vervanging van oude politieke gevangenen, de verzetsmensen, door nieuwe politieke gevangenen, de collaborateurs. Wat moest er met dit grote aantal gebeuren? Zij stonden in feite buiten de normale

⁴ *Idem, De macht van het lijden*, 246-250; *Idem, Twee eeuwen gevangen*, 568-576.

⁵ *Idem, Twee eeuwen gevangen*, 632-635.

⁶ Futselaar, ‘Ambtenaren’.

⁷ Eggink, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen*, 186-189, citaat op 186.

⁸ [Fick], *Rapport van de commissie*; Bovend'Eert, ‘Vernieuwing van het gevangeniswezen’; Grevers, ‘De opsluiting van collaborateurs’; Grevers, ‘Het leven in de interneringskampen’; Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 133.

wetten. Dat kon niet doorgaan. In de bewarings- en verblijfskampen was alleen sprake van vergelding. De politieke delinquenten mochten niets. In de interneringskampen vanaf 1946 verbeterde de situatie. Het doel van de opsluiting van politieke gevangenen was niet langer vergelding maar heropvoeding. Het moesten weer eerzame, fatsoenlijke burgers worden.

Bij de heropvoeding tot 'normale' mensen had men al ervaring opgedaan. Voor de oorlog was het begrip 'onmaatschappelijkheid' opgekomen. Hieronder verstond men mensen die zich niet aan gangbare heersende maatschappelijke vormen hielden: de 'asociale'. Om deze mensen in het gareel te krijgen, moesten ze geïsoleerd worden en heropgevoed in speciale wooneenheden. Tijdens de oorlog waren al Rijksevacuatiekampen opgericht, waarin 'asociale gezinnen' tijdelijk gehuisvest werden, als hun woningen waren kapot gebombardeerd. Na de oorlog werd dit beleid voortgezet en ontstonden er speciale wijken en woonscholen.⁹

In plaats van de verschillende reclasseringsinstellingen die voor de gewone gevangenen werkten, kwam er een aparte instantie: de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD). Zo werd nog extra benadrukt dat het bijzondere gevangenen waren. Het doel van de stichting was heropvoeding van collaborateurs. De toezichthouders spraken met hen in de kampen en begeleidden hen jarenlang na ontslag uit een kamp.¹⁰

Een belangrijk aspect bij de heropvoeding was werk. Immers door te werken konden mensen weer in hun eigen onderhoud voorzien. Bovendien konden de interneringskosten op de collaborateurs worden verhaald. Los van het heropvoedingsaspect was in het Zuiden het Beheer hierop al vooruitgelopen door te starten met de tewerkstelling van politieke gevangenen in de mijn Willem-Sophia in 1945. Na het sluiten van de overeenkomst tussen het Beheer en het DGBR medio 1946, werd de proef voortgezet vanuit kamp Valkenburg, waarna het Directoraat voor het Gevangeniswezen in 1947 het project voortzette en verder uitbreidde. In België was een soortgelijke proef opgestart met het kamp Beverlo. Juist voor politieke gevangenen die lange gevangenisstraffen opgelegd hadden gekregen, was arbeid van belang. Daarvoor werden er nieuwe Rijkswerkinrichtingen (RWT's) opgericht. Als eerste werd in juli 1947 de Julia te Eygelshoven geopend, gevolgd door de Wilhelmina in Terwinselen en de Passart in Treebeek. Zij vielen binnen het ministerie van Justitie onder het gezag van het Directoraat voor het Gevangeniswezen. Chr. A. Arnoldus kreeg de leiding over deze strafgevangenis, zoals ze aanvankelijk werden genoemd.¹¹

De in Leeuwarden geboren katholieke Christiaan Abel Arnoldus (30 september 1890-12 februari 1991) was gepokt en gemazeld in het gevangeniswezen. Begonnen als commies in de Groningse gevangenis, was hij onder meer gevangenisdirecteur in Roermond

⁹ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 208-211; Knotter, *Rondom de Stokstraat*.

¹⁰ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening*, 177-189; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders* 197-201.

¹¹ RHCL, archief Strafgevangenis, O7.A03, inv.nr. 51: 'Doorslag van getypte tekst met handgeschreven correcties die Chr. A. Arnoldus per brief nr. J 3326 op 14 juni 1950 stuurde naar J. van der Grient, onder de titel: 'De Rijkswerkinrichtingen in de Mijnstreek', [ongedateerd, juni 1950]; Grevers, 'De opsluiting van collaborateurs', 226-227.

geweest en vanaf 1941 had hij deze functie uitgeoefend in de strafgevangenis te 's-Hertogenbosch. Op 56-jarige leeftijd werd hij benoemd tot directeur van de Strafgewangenis Julia in Eygelshoven. In hem vond 'Den Haag' een krachtige bestuurder die van wanten wist en vernieuwende ideeën had. In de jaren twintig had hij al uitgesproken artikelen gepubliceerd in het *Tijdschrift voor strafrecht* en het *Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen*. Ook was hij lid geweest van de Commissie-Fick in 1946.¹²

Arnoldus' tegenhanger op het ministerie van Justitie was de eveneens katholieke mr. Ernest August Marie Lamers (26 juli 1902-19 mei 1981). De uit Den Bosch afkomstige Lamers kreeg na zijn rechtenstudie een leidinggevende functie op het ministerie van Justitie. Daarnaast was hij rechter in Amsterdam. Vanaf 1948 was hij Directeur-Generaal voor het gevangeniswezen. Een van de taken van die afdeling was het vernieuwen van het gevangeniswezen en opzetten van strafgevangnissen voor langgestrafte politieke gevangenen. Met zijn achtergrond als rechter was dit een kolfje naar zijn hand.¹³ Vermoedelijk kenden de twaalf jaar oudere Arnoldus en Lamers elkaar vanuit Den Bosch en voelden ze zich verwant.

Met de komst van de Rijkswerkinrichtingen kwam er een einde aan de bijzondere omstandigheden waaronder de politieke gevangenen werden vastgehouden. Voor hen golden op den duur dezelfde rechten en plichten als voor de zogenaamde commune gevangenen of te wel de gewone dief of aanrander. Bij de werkinrichtingen waren daarbij meer mogelijkheden.

Lag in de behandeling van de collaborateurs aanvankelijk de nadruk op verwijdering uit de maatschappij en vergelding, al gauw verschoof het accent naar inschakeling bij de wederopbouw, en mede daardoor voorbereiding op terugkeer in de Nederlandse samenleving. Hoe dit in zijn werk ging in de Zuid-Limburgse kampen en werkinrichtingen, is het onderwerp van dit hoofdstuk.

¹² Persoonsgegevens via Open archieven: Alle Friezen, BS Leeuwarden, 'Geboorteregister 1890', akte nr. 642; Alle Groningers, BS Groningen, 'Huwelijksregister 1916', akte nr. 212, 18 mei 1916; datum en plaats sterven, Rijswijk 12 febr. 1991 blijkt uit Archief RK Friesland, persoonsnr. 30560: 'Overlijdensadvertentie in niet vermelde krant'; RHCL, archief Strafgewangnissen 07.A03, inv.nr. 2: 'Brief nr. 1969 Hoofd 3^e afd. Min. van Justitie J.S. Korteweg aan hoofddirecteur RWI in Veenhuizen', 14 juni 1947; *Nederlandsche staatsalmanak voor iedereen*. 45 (1946) 350; 46 (1947) 372; In 47 (1948) 393 en 48 (1949) 408 staat dat Arnoldus vanaf 1947 directeur is van de strafgevangenis Groningen, en dat hij daarnaast belast is met de directie van de Strafgestichten in de Mijnstreek; In 49 (1950) 422 staat alleen vermeld dat hij vanaf 1949 de directie voert over de genoemde strafgestichten; Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 562-563, 584, 604; [Fick], *Rapport van de commissie*, 5.

¹³ *Vox Justitiae* 31(1980), sept. 1980, 3. Onder dankzegging aan Marcel Verburg.

3.1 Kampen, strafgevangenissen en Rijkswerkinrichtingen

Er bestonden verschillende soorten kampen. Aanvankelijk alleen bewarings- en verblijfskampen, na 1946 vooral interneringskampen. Deze soorten bleven een periode naast elkaar bestaan of ze werden samengevoegd. In de loop van 1947 werden er daarnaast ook strafgevangenissen ingericht voor hen die tot langdurige gevangenisstraffen waren veroordeeld. Een deel van hen mocht deze straffen in Rijkswerkinrichtingen uitzitten. Ook al kregen de plekken waar politieke delinquenten waren opgesloten vanaf 1944 tot in de jaren vijftig geregeld een andere naam, zowel buitenstaanders als gevangenen bleven ze in de dagelijkse praktijk steeds kampen noemen. In de komende paragrafen wordt de term kamp korthedshalve, net als in het spraakgebruik, regelmatig ook gebruikt voor plekken, die het in de praktijk al niet meer zijn, zoals voor de Rijkswerkinstellingen.

Limburgse kampen

Vermeende of werkelijke collaborateurs kwamen terecht in zogenaamde *bewarings- of verblijfskampen*. Dat konden naast gevorderde schoolgebouwen ook leegstaande gebouwen zijn zoals het gebouw aan de Groote Looierstraat 17 in Maastricht of kastelen, zoals Kasteel Hoensbroek of Kasteel Amstenrade. In bewaringskampen werden officieel die verdachten opgesloten die voorlopig in bewaring moesten blijven, totdat ze veroordeeld konden worden. In verblijfskampen zouden zij geplaatst worden die voor hun eigen veiligheid tijdelijk opgesloten werden. Dat was de theorie. In de praktijk bestond er geen onderscheid en raakten de kampen overvol.

Vanaf december 1944 kwam het Militair Gezag (MG) met richtlijnen. Men ging onderscheid maken tussen hen die tijdelijk uit de kampen werden vrijgelaten en huis-arrest opgelegd kregen en hen die zeker berecht moesten worden en dus in de kampen moesten blijven. Na de opheffing van het MG, werd in januari 1946 het toezicht op de kampen overgedragen aan een speciale afdeling binnen het ministerie van Justitie, het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR). Aan het hoofd stond Directeur-Generaal mr. B.I.A.A. Ter Veer.

Vanaf september 1945 kwamen de Tribunalen en Bijzondere Gerechtshoven met hun eerste oordelen. Dit had gevolgen voor de kampen. Want waar moesten de veroordeelden geplaatst worden? In gevangenissen was voorlopig geen plaats. Daarom veranderden sommige bewaringskampen van karakter en werden ze omgebouwd tot *interneringskampen*, dus tot plekken waar alleen veroordeelden geplaatst konden worden. Veel kleinere kampen werden opgeheven. Overeenkomstig het Buitengewoon Besluit Strafrecht (art. 7) kon een rechter van het Bijzonder Gerechtshof bepalen dat een veroordeelde een deel of zijn gehele opgelegde straf onderging in een Rijkswerkinrichting, als hij kon werken. Werden in eerste instantie hiermee de werkinrichtingen in Veenhuizen bedoeld, later kwamen er ook nieuwe zoals de *Rijkswerkinrichtingen* in Zuid-Limburg, die speciaal voor de tewerkstelling in de Limburgse mijnen werden opgericht. Vanaf juli 1947 kwamen ze in bedrijf. Ze vielen niet meer onder het DGBR, maar onder een andere afdeling van

het ministerie van Justitie, het Directoraat voor het Gevangeniswezen, net als de gewone gevangenen. In de loop van 1948 werden de overige kampen langzaam afgebouwd. Op 1 januari 1949 werd het DGBR opgeheven en kwamen alle kampen onder toezicht van het Directoraat voor het Gevangeniswezen.¹⁴

Het is bijna onmogelijk een compleet overzicht te geven van het aantal kampen dat ingericht werd voor opsluiting van politieke delinquenten. In de literatuur en op internet zijn verschillende lijsten te vinden met steeds verschillende namen, of met een andere plaatsaanduiding zonder soms een expliciete vermelding van een periode. Gaat het over de eerste dagen na de bevrijding of over bijvoorbeeld 1946? Het aantal Limburgse kampen kan daarom variëren van 6 tot 25. Als verklaring kan gelden dat men het met de administratie in de eerste bevrijdingsdagen niet zo nauw nam. De prioriteit lag bij de arrestatie van mensen en niet bij gegevensverwerking. Sommige kampen bestonden slechts enkele weken, verdwenen daarna of werden tot grotere eenheden samengevoegd met kampen in andere plaatsen. Naarmate de tijd vorderde begonnen de instanties het beheer ook administratief op orde te brengen, zeker toen de kampen vanaf 1946 onder het DGBR werden geplaatst. Een vergelijking met de rest van Nederland is nagenoeg onmogelijk, te meer omdat een deel van Limburg eerder bevrijd was.¹⁵

Ten einde toch een indicatie te geven van het aantal volgt in tabel 25 een lijst met Limburgse plaatsen waar zich in elk geval kampen hebben bevonden. Het betreft in totaal zo'n 37 kampen, die in de jaren 1944-1958 verspreid in de provincie korte of lange tijd hebben bestaan. Het gaat hierbij van tijdelijk gevorderde scholen en kloosters tot grote barakkenkampen. Sommige waren voor vrouwen en mannen bestemd, andere alleen voor vrouwen. In Heerlen werden bijvoorbeeld vrouwen tijdelijk gevangen gezet in het Claracollege en in de St. Pancratius ULO. Direct na de bevrijding waren er nog geen specifieke vrouwenkampen. Pas in de loop van 1945 werden deze ingericht en werden mannen en vrouwen verplaatst, ook over de provinciegrenzen heen. Zo werden de mannen uit de Groote Looier in Maastricht overgeplaatst naar Kamp Vught in Noord-Brabant en vervangen door gearresteerde vrouwen, die eerst in Vught verbleven. Via Tegelfabriek de Bek in Limmel en Klooster Ravensbosch bij Valkenburg kregen ze tenslotte tijdelijk een plek in het St. Ignatiuscollege, ook in Valkenburg. In de Mijnstreek kwamen de vrouwen uiteindelijk terecht in de Nutschool in Treebeek. De namen waaronder de kampen bekend stonden liepen ook uiteen. Spraken sommigen over Nulland, anderen over Kamp Kerkrade. Met kamp Emma werd ook wel kamp Passart in Tuindorp bedoeld. De gangbare naam vanaf 1948 was Rijkswerkinrichting Passart in Treebeek.¹⁶

¹⁴ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 27, 286-296; *Inventaris van de archieven van het DGBR. Deel III Personeelsdossiers*, 8-11.

¹⁵ Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 635-687; Groen, *Fout en niet goed*, 162: 11 kampen in november 1945; *Ibidem*, Bijlage I. Lijst van kampen en bewaarplaatsen na de bevrijding, 653-665: Limburg, 664: 25 kampen; *Inventaris van de archieven van het DGBR. Deel III Personeelsdossiers*, 15-20: 18 kampen; 'Lijst van interneringskampen voor collaborateurs in Nederland', <https://www.werkgroepherkenning.nl/zoektocht/lijs-t-van-interneringskampen-voor-collaborateurs-in-nederland/> (geraadpleegd op 8 februari 2022): 6 kampen in Limburg.

¹⁶ Van der Weerden en Krutzen, 'Van nul tot nu'; Schols, *'Het paradijs op aarde'*, 209-213; Krutzen, 'Rijkswerkinrichting (RWI) 'De Passart' '.

In de kampen werden niet alleen politieke gevangenen opgesloten, maar ook bijvoorbeeld Rijksduitsers. Zelfs kwam het voor, dat uit Duitse concentratiekampen teruggekeerde Joden bij binnenkomst in Nederland samen met ‘landverraders’ werden opgesloten. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Kamp Vilt, dat ook wel ‘Voor galg en rad’ werd genoemd.¹⁷

Tabel 25 Bewarings- en verblijfskampen in Limburg, geordend op plaatsnaam

Plaats	Naam
Amstenrade	Bewarings- en Verblijfskamp ‘Zuid-Limburg’ / Kasteel Amstenrade
Brunssum	Bewarings- en Verblijfskamp ‘Venweg’ / Kamp ‘Hendrik’ / Kamp Mijnstreek
Brunssum	Openbare lagere school Kerkstraat
Echt	Abdij Lilbosch / Kamp Mijnstreek
Eygelshoven	Bewaringskamp ‘Julia’
Eijsden	Kamp
Geleen	Bewaringskamp ‘Lindenheuvel’
Heerlen	Bewarings- en Verblijfskamp ‘Mijnstreek’ / Kamp Mijnstreek
Heerlen	Bewaringskamp Esschenderweg
Heerlen	Claracollege
Heerlen	St. Pancratius-ULO
Herten ^a	Kamp ‘Roodververij’ = Roermond, Bewaringskamp ‘Herten’
Hoensbroek	Bewaringskamp ‘Hoensbroek’ / Kasteel Hoensbroek / Kamp Mijnstreek
Hoensbroek	Kamp De Dem / Demstraat
Hunsel ^b	Kamp Hunsel*
Kerkrade	Bewarings- en Verblijfskamp ‘Nulland’
Klimmen	Bewaringskamp ‘Revieren’ / ‘Rivieren’.
Maastricht	Bewarings- en Verblijfskamp ‘Maastricht’ / Groote Looierstraat 17
Maastricht	Fabriek “De Bek” Limmel (alleen vrouwen)
Maastricht	Gemeentelijke HBS Helmstraat
Maastricht	Gemeentelijke Lagere School in Sint Pieter
Maastricht	School Mariastraat
Maastricht	St. Josephschool Brusselsestraat
Roermond ^c	Bewaringskamp ‘Ernst Casimirkazerne’*
Roosteren	Bewarings- en Verblijfskamp ‘Roosteren’
Spekholzerheide	Bewarings- en Verblijfskamp Spekholzerheide / Kamp Mijnstreek
Steijl ^d	Bewarings- en Verblijfskamp Steijl
Susteren	Kamp Susteren / Kamp Mijnstreek
Terwinselen	Kamp Terwinselen / Kamp Wilhelmina

Vervolg tabel en toelichting z.o.z.

¹⁷ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 328-329; Schols, *Het paradijs op aarde*, 202-203.

Plaats	Naam
Treebeek	Bewaringskamp 'Treebeek' = Nutschool Akerstraat Noord (alleen vrouwen)
Treebeek	Kamp Emma [in Tuindorp] / Kamp Passart / Kamp Mijnstreek
Vaals	Abdij Mamelis
Valkenburg	Bewarings- en Verblijfskamp 'Sint Ignatius-College'
Valkenburg	Klooster Ravensbosch (alleen vrouwen)
Venray ^e	Strafgevangenkamp*
Vilt	Kamp Vilt
Voerendaal	Kamp Hoogeweg / Kamp Mijnstreek
Weert ^f	Bewarings- en Interneringskamp 'Sluis XVI'

* Alleen in gebruik tijdens periode van Militair Gezag.^{b, c, d} en ^e liggen niet in Zuid-Limburg en zijn daarom niet opgenomen in bijlage 10; ^a en ^f liggen niet in Zuid-Limburg, maar hoorden bij Bewarings- en Verblijfskampen Maastricht en zijn daarom opgenomen in bijlage 10. Zie voor verdere gegevens bijlage 10. Lijst samengesteld op basis van gegevens uit NA, archief DGBR, 2.09.08; RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03; SHCL, archief Van den Bosch, EAN 0512; Delpher; Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! Deel 1*, 83; Lijsten in Groen, *Fout en niet goed*, 158 en 664 (hierin zitten onnauwkeurigheden); Van der Weerden en Krutzen, 'Van nul tot nu'.

Organisatie van de Zuid-Limburgse kampen

Organisatorisch vielen de kampen aanvankelijk onder het Militair Gezag, waarbij het bevrijde Zuid-Limburg min of meer in tweeën werd gesplitst. De Provinciaal Militair Commissaris majoor mr. C.W.A. Schurmann benoemde de commandanten voor de kampen in Maastricht en omgeving, de Militair Commissaris in de Mijnstreek, majoor ir. C.M.J.A.F. Nicolas die voor de kampen rond Heerlen. Daardoor ontstond er een gescheiden organisatiesysteem. Vanaf oktober 1944 werden er *Bewaringskampen voor politieke gevangenen in kanton Maastricht* opgericht, waaruit in januari 1945 en daarna subkampen ontstonden tot in Eijsden, Valkenburg, Herten en Weert toe. Samen vormden ze de *Bewarings- en verblijfskampen Maastricht*, bestuurd vanuit het hoofdkamp aan de Groote Looierstraat 17 te Maastricht. Daar had een commandant de leiding, bijgestaan door adjunct-commandanten voor de verschillende subkampen. Nadat het DGBR in januari 1946 het gezag had overgenomen, werd in juli 1946 het hoofdkamp van Maastricht overgeplaatst naar het eerdere subkamp, het St. Ignatiuscollege te Valkenburg.¹⁸ Zie bijlage 10 voor details van de aangesloten kampen.

In de Mijnstreek was een soortgelijke opbouw ontstaan. Tot en met december 1944 beheerden en financierden de Gezagstroepen (Sectie VIII van het MG) de kampen. Vanaf

¹⁸ RHCL, archief MGL, 07.E09, PMC Limburg nr. 4880, inv.nr. 250 diverse stukken; NA, archief DGBR, 2.09.08, inv.nr. 1742: Rapport accountantskantoor J. Navarro Jr. aan luitenant Kolonel H.J.C. Kampsteeg in 's Gravenhage, 'Rapport inzake de financiële administratie van de Bewarings- en Verblijfskampen 'Maastricht' over de periode van 4 October 1944 tot en met 31 december 1945', 6 febr. 1947; Rapport van accountantskantoor J. Navarro Jr. aan hoofd afd. financiën van DGBR 's Gravenhage, 'Rapport inzake de financiële administratie van het Bewarings- en Verblijfskamp Maastricht over het eerste halfjaar 1946', 10 sept. 1947.

januari 1945 vielen zes bewaringskampen in en rond Heerlen onder de *Bewarings- en Verblijfskampen Mijnstreek*. In de loop van 1945 kwamen daar een vijftal kampen bij, waarvan enkele ook al weer in 1945 werden opgeheven. De administratie was gevestigd in het Bewarings- en verblijfskamp Heerlen, aan de Esschenderweg aldaar, en van maart tot en met juni 1946 in de Nobelstraat 51. Vanaf januari 1946 had het DGBR de leiding overgenomen, waarna in juli 1946 de administratie van de kampen in de Mijnstreek in Heerlen werd opgeheven en verhuisde naar het St. Ignatiuscollege in Valkenburg. De *Centrale Administratie Kampen Mijnstreek* werd daar samengevoegd met die van de *Bewarings- en Verblijfskampen Maastricht*. De samenvoeging van beide centrales was niet soepel verlopen. Er was sprake van grote animositeit tussen 'Heerlen' en 'Maastricht'. Terwijl onder Heerlen zo'n 2000 gedetineerden vielen, verdeeld over verschillende kampen, gaf volgens het hoofd van de algemene inspectie van de kampen J.J. Snoeck Henkemans Maastricht 'de toon' aan, hoewel het een 'geheel onproductief klein kamp' was. De samenvoeging kreeg als naam: *Centrale administratie Bewarings- en verblijfskampen 'Zuid-Limburg'*. Het 'Maastrichtse' deel werd op 15 oktober 1946 opgeheven. Dit leidde tot een nieuwe naam: *Centrale administratie Bewarings- en verblijfskampen 'Mijnstreek' (Valkenburg)*. De nieuwe naam gaf goed weer hoe de situatie gewijzigd was. Van 'gewone' kampen waren het vanaf juni 1946 geleidelijk aan mijnkampen geworden, van waaruit gevangenen vrijwillig tewerk werden gesteld in de mijnen.¹⁹

Dat er ook landelijk gezien een nieuwe situatie was ingetreden, blijkt uit het besluit van Mr. B. Ter Veer, Directeur-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging om de bewaringskampen ten zuiden van de lijn Sittard / Urmond met ingang van 21 oktober 1946 organisatorisch los te koppelen van de overige kampen in Zeeland, Noord-Brabant en in de rest van Limburg. Er werd een apart ressort 'Mijnstreek' gevormd. Mr. H.F. Doppler werd daarbij benoemd tot gedelegeerde voor de in de mijnen te werk gestelde geïnterneerden. Hij ontving aparte bevoegdheden. De gedelegeerde vertegenwoordigde de Directeur-Generaal bij de Beheerder van de mijnen, en was belast met de leiding van de kampen in de Mijnstreek. Voortaan moesten kampcommandanten zijn instructies opvolgen. Via de gedelegeerde moest de tewerkstelling soepeler gaan verlopen.²⁰

In januari 1947 volgde weer een verhuizing van de centrale administratie, nu naar Kasteel Amstenrade onder de naam: *Centrale administratie Bewarings- en verblijfskampen 'Mijnstreek' (Amstenrade)*. Met ingang van 1 juni 1947 nam Doppler op eigen

¹⁹ NA, archief DGBR, 2.09.08, inv.nr. 1720: Accountantskantoor J. Navarro aan hoofd afd. financiën van het Afwikkelingsbureau Mil. Gezag, 'Rapport inzake contrôle Bewarings-en Verblijfskampen "Mijnstreek" te Heerlen over de periode: 1 jan. '45 -31 dec. 1945', 21 maart 1947; Accountantskantoor J. Navarro aan hoofd Dienst Financiën van het DGBR te 's-Gravenhage, 'Rapport inzake bewarings- en verblijfskampen 'Mijnstreek' over het 1^e halfjaar 1946', 24 juli 1947; inv.nr. 1470: Doorslag van 'Algemene opmerkingen van J.J. Snoeck Henkemans n.a.v. zijn bezoek aan de kampen in Zuid- en Midden Limburg', 14 juni 1946. Zie verder diverse rapporten tussen april en augustus 1946 in inv.nr. 1470 en 1681 over competentiestrijd tussen Maastricht en Heerlen en centralisatie van de mijnkampen.

²⁰ *Ibidem*, inv.nr. 1338: 'Diverse brieven van Ter Veer aan Doppler en aan commandanten kampen', 17 okt. 1946. In feite was de benoeming van Doppler al op 1 oktober 1946 ingegaan: inv.nr. 1681: Accountantskantoor J. Navarro aan hoofd Dienst Financiën van het DGBR te 's Gravenhage, 'Rapport inzake controle van de administratie van het Centraal Bureau van de kampen Mijnstreek te Amstenrade over de periode 1 juli - 31 december 1946', 30 april 1948.

verzoek ontslag en werd de functie van gedelegeerde opgeheven. In plaats van hem werd A. Kroon tijdelijk als Hoofd Inspectie van de Bewarings- en Interneringskampen in de Mijnstreek aangesteld. Hij diende voortaan voor de verbinding met het Beheer te zorgen. In september 1948 volgde de opheffing van wat ook wel *Centraal Bureau Kampen Mijnstreek* werd genoemd.²¹ Er kwam een einde aan het gezag van het DGBR. Intussen waren naast de DGBR-kampen vanaf juli 1947 drie Strafgevangenissen ontstaan, de latere Rijkswerkinrichtingen in Eygelshoven, Terwinselen en Treebeek, die rechtstreeks onder het ministerie van Justitie vielen. In bijlage 10 staan gegevens per kamp. De verschuivingen binnen de organisaties van de kampen is zichtbaar gemaakt in bijlage 11. Uit de drie kaarten is het verloop van het aantal kampen goed te volgen. Ook wordt zichtbaar dat het zwaartepunt van de kampen zich verplaatste naar de Mijnstreek.

Kampen in de Mijnstreek

Tabel 26 geeft een overzicht van de kampen die in de Mijnstreek voor alleen mannelijke politieke delinquenten werden ingericht, aangevuld met gegevens over de bestaansperiode en onder wiens gezag ze gesteld waren. In augustus 1945 werden de eerste mijnwerkers tewerkgesteld in de mijn Willem-Sophia. Dat gebeurde vanuit kamp Spekholzerheide. Vanaf medio 1946 werden andere kampen specifiek voor mijnarbeid opgericht of uitgebreid. Hiervoor werden politieke gevangenen uit heel Nederland naar het Zuiden overgeplaatst, vooral naar kamp St. Ignatiuscollege in Valkenburg. Dat kamp en de overige genoemde kampen werden in 1947 en 1948 afgebouwd. Daarna waren er nog maar drie instellingen over: de strafgevangenissen c.q. Rijkswerkinstellingen Wilhelmina in Terwinselen, de Passart in Treebeek en de tot in 1958 bestaande Julia in Eygelshoven. Zie bijlage 10 voor volledige namen en details.

²¹ *Ibidem*, inv.nr. 1681: Accountantskantoor J. Navarro [...], 'Rapport inzake controle van de administratie van het Centraal Bureau van de kampen Mijnstreek te Amstenrade over de periode 1 juli - 31 december 1946', 30 april 1948; Accountantskantoor J. Navarro aan hoofd Dienst Financiën van het DGBR te 's Gravenhage, 'Rapport inzake controle van de administratie van het Centraal Bureau van de Kampen Mijnstreek te Amstenrade, over de periode 1 jan.-31 dec. 1947', 31 okt. 1948; inv.nr. 1338: 'Brief nr. 33731, afd. III, Bureau A, Mr. R. Prins, plv. Directeur-Generaal BR aan diverse instanties', 24 mei 1947; 'Brief nr. 33731 van Prins aan A. Kroon', 24 mei 1947; 'Brief nr. 33731/115 B van Prins, 'Besikking van de Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging', 24 mei 1947.

Tabel 26 Kampen voor mannelijke politieke delinquenten in de Mijnstreek, geordend op plaatsnaam, tijdens het Militair Gezag, tijdens het gezag van het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging of onder het gezag van het ministerie van Justitie, directoraat Gevangeniswezen

Plaats	Verkorte namen	MG 1944-1945	DGBR 1946-1948	Justitie 1947-1958
Amstenrade	Kamp Amstenrade	X	X	-
Brunssum	Bewaringskamp Brunssum	X	-	-
Brunssum	Kamp Hendrik	-	X	-
Echt	Bewarings- en verblijfskamp Lilbosch	X	-	-
Eygelshoven	Kamp Eygelshoven	-	X	X
Geleen	Kamp Lindenheuvel	-	X	-
Heerlen	Bewaringskamp Esschenderweg	X	X	-
Hoensbroek	Kamp Hoensbroek	X	X	-
Kerkrade	Kamp Nulland	-	X	-
Klimmen	Kamp Rivieren	X	X	-
Roosteren	Kamp Roosteren	-	X	-
Spekholzerheide	Kamp Spekholzerheide	X	X	-
Susteren	Kamp Susteren	X	-	-
Terwinselen	Kamp Terwinselen	-	X	X
Treebeek ^a	Kamp Nutschool	X	X	-
Treebeek	Kamp Passart	-	X	X
Valkenburg	Kamp St. Ignatiuscollege	X	X	-
Voerendaal	Bewaringskamp Haeren	X	-	-
Voerendaal	Bewaringskamp Voerendaal, Hoogeweg	X	X	-

MG = Militair Gezag; DGBR = Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging; Justitie = Ministerie van Justitie, directoraat Gevangeniswezen.

X = kamp bestaat in genoemde periode; - kamp bestaat niet in genoemde periode

^a In *Inventaris van de archieven van het DGBR. Deel III Personeelsdossiers*, 17 staat dit kamp vermeld onder Kerkrade, met als naam Bewarings-kamp Treebeek.

Tabel samengesteld op basis van *Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie*, 91-95, 103-107; *Inventaris van de archieven van het DGBR. Deel III Personeelsdossiers*, 15-20.

In België werden vanaf januari 1946 vergelijkbare mijnkampen opengesteld. De eerste bij Zwartberg, waarna kampen bij andere Belgisch-Limburgse plaatsen volgden, zoals bij Beringen, Zolder, Houthalen, Winterslag, Waterschei en Eisden. Als centraal mijnkamp werd bij Leopoldsburg kamp Beverlo ingericht.²²

²² Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 238.

Bouw van kampen in de Mijnstreek

Een van de belangrijkste en langst bestaande mijnkampen was het kamp Julia te Eygelshoven. Het had een lange voorgeschiedenis. De tekeningen ervoor werden tijdens de oorlog al gemaakt. Toen was het kamp nog niet bestemd voor naoorlogse politieke delinquenten, ook niet voor tegenstanders van de Duitse bezetting, maar voor Russische krijgsgevangenen. Overal in het bezette Europa werden deze gebouwd om krijgsgevangenen Russen te huisvesten, die dwangarbeid moesten verrichten, vooral in de steenkolenmijnen. Daarbij werd ook aan Nederland gedacht. Duitsers voerden vanaf 1942 gesprekken met de mijndirecties. Dezen verzetten zich niet tegen de huisvesting van krijgsgevangenen, maar ze schoven het op de lange baan. In 1944 kwam de kwestie opnieuw aan de orde. Er werden tekeningen gemaakt voor twee kampen, een voor de mijn Oranje-Nassau IV op de Heksenberg bij Heerlen en één bij de mijn Julia, in Eygelshoven. Het zogenaamde Russenkamp voor de Oranje-Nassau werd wel gebouwd, maar nooit in gebruik genomen.²³

Dat laatste is wel het geval met het te bouwen kamp in Eygelshoven. In februari 1944 hadden de Staatsmijnen al een paar tekeningen gemaakt voor een krijgsgevangenkamp aan de Nievelsteinerweg. Tot een verdere uitvoering kwam het niet. De schetsen kwamen goed van pas, toen er barakken gebouwd moesten worden voor tewerkgestelde politieke gevangenen.²⁴ Direct na de bevrijding was er gebrek aan gebouwen om politieke gevangenen op te sluiten. Het ruimtegebrek werd nog nijpender in de Mijnstreek, toen vanaf medio 1946 steeds meer politieke gevangenen in de mijnen tewerk konden worden gesteld. Er moesten andere ruimtes bijkomen, liefst in de buurt van de mijnbedrijven. En zo besloot dr. ir. Chr. Th. Groothoff, Beheerder van de gezamenlijke mijnen, over te gaan tot het bouwen van extra barakken. Het toezicht op de in barakken verblijvende gevangenen bleef in handen van het DGBR. Opvallend daarbij is dat het initiatief uitging van het Beheer. Het gebeurde allemaal snel, zelfs zonder een officiële overeenkomst tussen Beheer en DGBR. De snelheid deed denken aan augustus 1945, toen ook zonder overeenkomst de eerste gedetineerde mijnwerkers vanuit kamp Spekholzerheide tewerk werden gesteld in de mijn Willem-Sophia (zie 2.1). In tijden van nood moest er doorgepaktd worden. Kamp Julia was aanvankelijk bestemd als een bewarings- en verblijfskamp voor het DGBR, maar werd vanaf 1 juli 1947 door het Directoraat voor het Gevangeniswezen bestemd als strafgevangenis voor tewerkgestelde politieke veroordeelden.²⁵

Vanaf 1946 werden de kampen in Hoensbroek, Spekholzerheide, Treebeek en Valkenburg verbeterd of uitgebreid met barakken, en waren de kampen in Brunssum, Eygelshoven,

²³ Rutten, 'Russen niet gewenst'; *Idem*, '“Russen” nicht erwünscht'.

²⁴ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 709: [Situatieschets] Staatsmijnen in Limburg, 'Krijgsgevangenenkamp op het mijnterrein van mijn Julia, schaal 1-2500', getekend 16 febr. 1944; 'Opstellingsplan arbeidersbarakken op terrein mijn “Julia” a/d Nievelsteinerweg, schaal 1-500, ± 300 pers'. [ongedateerd]. Rechtsonder staat met de hand geschreven: 'Het kamp zal vermoedelijk groter worden als op deze tekening is aangegeven, bouwafd. Staatsmijnen' [ongedateerd]; inv.nr.2166: [Bouwtekening] 'Interneringskamp mijn Julia indeling en gevels administratie-barak, schaal 1 a 100, geb. 7', [ongedateerd]; Rutten, 'Russen niet gewenst', 186-187; *Idem*, '“Russen” nicht erwünscht', 534-535.

²⁵ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 62: 'Doorslag getypt 'verslag' bij brief nr. 2617 van Arnoldus aan A. Hallema', 28 jan. 1950.

Geleen, Kerkrade, en Terwinselen in aanbouw. De overige in tabel 26 genoemde kampen waren intussen opgeheven. Het Beheer zorgde voor de nodige bouwmaterialen en het DGBR leverde gedetineerde arbeidskrachten. Met andere woorden, politieke gevangenen bouwden mee aan hun eigen huisvesting. Na het nodige overleg kwam het in december 1947 eindelijk tot een formele overeenkomst tussen het Beheer van de mijnen en het DGBR, in eerste instantie voor vier jaar. De stichtingskosten van de kampen kwamen ten laste van het Beheer, maar het Directoraat zou jaarlijks 11 procent van deze kosten terugbetalen, als bijdrage in de kosten, later onterecht huur genoemd.²⁶ In de praktijk bleek de berekening van de huur een langdurige kwestie.²⁷

Het Beheer verdeelde de kosten volgens een min of meer vaste verdeelsleutel over de mijnbedrijven, al naar gelang de formele personeelsbezetting. Zo betaalde de Willem-Sophia over 1945 als kleinste slechts 3,33 procent van alle kosten, en de Staatsmijnen als geheel het meeste: 67,75 procent. Hierbij moeten we niet alleen denken aan bouwkosten voor de kampen maar ook aan kosten voor werving, scholing, voorlichtingsdienst en huisvesting van vrije arbeiders in gezellenhuizen. In 1945 werd nog niet gerept over kampkosten, maar wel vanaf 1946 toen de bouw op gang kwam.²⁸

Als voorbeeld hoe het bouwen van kampen in zijn werk ging, kan het kamp in Eygelshoven dienen. Nadat de onder Beheer staande mijnmaatschappij Laura & Vereeniging offertes had opgevraagd bij het aannemersbedrijf G.J. Ruiters uit Kerkrade, gaf Beheerder Groothoff in oktober 1946 het aannemersbedrijf de opdracht tot het bouwen van vier barakken op het terrein bij de mijn Julia op basis van de hierboven genoemde schetsen. De aannemer moest zelf de materialen en steigers leveren. Het DGBR zorgde gratis voor de nodige gedetineerde arbeiders en vaklui. De aannemer moest een uitvoerder en eventuele hulp-uitvoerders aanstellen.²⁹ De bouw ging in fases. Eerst werden er loodsen neergezet, die later omgebouwd werden voor tijdelijke huisvesting. B & W van Eygelshoven werkten mee door hiervoor vergunningen af te geven.³⁰

De ingang van het kamp lag aan de Nievelsteinerweg, op de grens van de gemeenten Eygelshoven en Kerkrade, dichtbij en op het terrein van de mijn Julia, aan de spoorlijn naar Sittard. Het lag ook zeer dicht bij de rivier de Worm, die de grens met Duitsland

²⁶ *Ibidem*, inv.nr. 49: Kopieën afschriften aan 3^e afdeling min. van Justitie van 'Brief nr. 42329 Ter Veer DGBR aan Beheerder Ned. Mijnen', 18 aug. 1947; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr.135: 'Afschrift brief DGBR nr. 42829, afd. IB, Ter Veer aan Beheerder', 18 dec. 1947.

²⁷ *Ibidem*, inv.nr. 43, volgnr. J 1422: 'Afschrift brief 3^e afd., A/D no 1739, DG Gevangeniswezen Lamers aan minister van wederopbouw en volkshuisvesting', 11 dec. 1948. Over de kwestie huur werd gesteggeld tussen min. van Justitie en de Rijksgebouwendienst, onderdeel van ministerie van Wederopbouw [...]. Zie ook inv.nr. 49, volgnr. J 2805: 'Afschrift brief 3^e afd. A, nr. 2490, SG min. van Justitie Tenkink aan Rijksgebouwendienst', 9 dec. 1949; 'DG gevangeniswezen Lamers aan hoofddirecteur strafgestichten', 9 dec. 1949.

²⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 10: 'Beschikking van den Beheerder', 2 april 1946: 'Rekening en verantwoording van den Beheerder van de Nederlandsche Steenkolenmijnen te Heerlen over de periode van 8 Juni 1945 tot 31 December 1945'; *Idem*, [...] over het dienstjaar 1946; *Idem*, [...] over het dienstjaar 1947.

²⁹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 121: 'Doorslag brief LV onder beheer aan de heer Watervoor van het Beheer', 14 sept. 1946.; inv.nr. 127: 'Door Groothoff op 29 okt. 1946 aan LV gestuurd afschrift van brief Groothoff aan aannemersbedrijf Ruiters', 22 okt. 1946.

³⁰ *Ibidem*, inv.nr. 122: 'Afschrift brief Groothoff aan aannemersbedrijf Ruiters', 20 dec. 1946; 'Afschrift besluit B & W Eygelshoven', 17 jan. 1947; 'Brief LV aan Beheer', 26 febr. 1947.

vormde. Met mogelijke ontsnappingen was geen rekening gehouden.³¹ Van september 1946 tot en met juli 1947 werkten geïnterneerde arbeiders aan de bouw van het kamp. In totaal 14.221 mandagen werden hieraan besteed, inclusief het afrasteren en aanleg van een sportterrein.³² Later kwamen er, op verzoek van de kampdirectie, nog een preekstoel en een altaar in de kerkzaal, terwijl er ook nog een paar wachthuisjes, een duiventil en een garage werden gebouwd, opnieuw met hulp van gevangenen.³³

Over de gedetineerde bouwvakkers bestaan geen archiefstukken. Een anonieme voormalig gedetineerde stukadoor blikte in 1980 terug. Hij zat gevangen in een kamp in Bakkum, waar een ronselaar langs kwam, die bouwvakkers kwam ophalen uit het hele land. Zo noemden ze volgens hem toen zo'n man. Wanneer kon hij zich niet meer herinneren: het moest zo ongeveer 1945, 1946 zijn geweest. 'We hielden er geen tijd op na, we wisten niet of het maandag of zondag was'. [...] Zo kwam hij 'In Limburg op het terrein van de mijn Julia, dacht hij. Je kon je niet zo goed oriënteren, omdat je natuurlijk geen uitgang had. Volgens mij was dat Kerkrade-Rolduc'. Ze werden ontvangen door een kampcommandant en die zei dat ze barakken zouden bouwen en kleine woninkjes voor Polen. De voormalige stukadoor hoorde bij een ploegje van een man of twaalf, vooral metselaars, timmerlieden, stukadoors. Buiten die mensen had hij met niemand contact. Ook niet met de leveranciers van de bouwmaterialen. Met de mijnwerkers kwamen ze ook niet in aanraking. Ze zagen wel de douchecellen en de kasten 'met die gaatjesramen waar ze hun kleren opborgen. Want dat is ook het enigste wat wij eigenlijk van het mijnwerk gezien hebben'. Ook van Limburg trouwens. Het was maar een beperkt gebied wat ze zagen. 'Daar was een beekje en dat vormde de Duitse grens. En daarachter konden we tussen de bomen wat puin zien. Je wist niet eens of het van huizen of van boerderijen was en dat was ook het enigste waar wij zal ik maar zeggen het oog op hadden. Van onze omgeving'.³⁴ Het interview uit 1980 leverde geen informatie over de behandeling in het kamp. De geïnterneerden kregen op kosten van het Beheer warm eten van de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging à f 0,30 per maaltijd.³⁵

De kampen Julia in Eygelshoven en Wilhelmina in Terwinselen kregen een aparte status binnen de mijnkampen. Ze werden in opdracht van het Beheer voor het DGBR gebouwd, maar het Directoraat voor het Gevangeniswezen van het ministerie van Justitie oefende uiteindelijk het gezag uit. In juni 1947 veranderde de minister van Justitie J.H. van Maarseveen de status van beide kampen. In plaats van interneringskampen werden het strafgevangenis. Dat betekende in de praktijk dat politieke gevangenen die door

³¹ *Ibidem*, inv.nr. 709: [Situatieschets] Staatsmijnen in Limburg, 'Krijgsgevangenenkamp op het mijnterrein van mijn Julia, schaal 1-2500', getekend door Staatsmijnen in Limburg, 16 febr. 1944.

³² *Ibidem*, inv.nr. 128: 'Doorslag brief LV onder beheer aan Beheer t.a.v. de heer Jetten, afd. politieke delinquenten, hoofdbureau Staatsmijnen', 14 april 1948; inv.nr. 2166: H.A. de Bilde, 'Tekening Bewarings en verblijfskamp "Julia" Eygelshoven', 14 febr. 1947.

³³ *Ibidem*, inv.nr. 123: 'Doorslag brief LV namens het beheer, aan Watervoort, Centraal Bureau Staatsmijnen', 12 sept. 1947; 'Brieven beheerder aan Rüland', no. 10415, 24 sept. en 28 okt. 1947.

³⁴ Transcriptie van citaat uit de ROZ-radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. Dl. 3*, uitgezonden 23 juni 1980.

³⁵ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122: 'Doorslag brief LV onder beheer aan het Beheer van de Nederlandsche Steenkolenmijnen', 14 jan. 1947. Zie voor correspondentie andere kosten: inv.nr. 123: 'Doorslagen brieven LV aan Beheerder', 11 sept. en 28 okt. 1947; inv.nr. 626: 'Doorslag brief J. Linthorst van Beheer aan LV, nr. B 2913/div.', 8 jan. 1948; 'Doorslag brief LV aan Beheerder', 11 dec. 1948 (kostendeclaratie).

de Bijzondere Gerechtshoven tot gevangenisstraf waren veroordeeld in deze zuidelijke kampen hun straf konden uitzitten. Voor kamp Passart was vanaf november 1947 hetzelfde van toepassing. Medio 1948 werden ze ook in naam een Rijkswerkinrichting (RWI).³⁶

Intussen speelde de kwestie of een overeenkomst tussen het DGBR en het Beheer, over de bouw- en afschrijvingskosten van de kampen, ook voor kamp Julia en de twee overige onder Justitie vallende instellingen van toepassing was. Er werd heel wat heen en weer geschreven tussen het Beheer, de gevangenisdirectie, het ministerie in Den Haag en wie er maar iets over te zeggen hadden. Een besluit werd op de lange baan geschoven. Het Beheer verdween per 1 januari 1949, net als het DGBR, zonder dat het tot een overeenkomst voor deze kwestie was gekomen.³⁷

In 1949 begon alles van voren af aan. De overeenkomst met het DGBR uit 1947 was immers met het Beheer afgesloten en niet met de afzonderlijke mijnen. Bovendien bestonden naast de RWI Julia op het terrein van de Laura & Vereeniging alleen nog de RWI's Wilhelmina in Terwinselen en de Passart in Treebeek, beide op terreinen van de Staatsmijnen. In deze instellingen verbleven politieke gevangenen die ook bij andere mijnmaatschappijen werkten. Een commissie van de gezamenlijke mijnen kwam naast het maken van onderlinge afspraken tot het volgende advies: draag het eigendom van de kampen over aan de ondernemingen, op de terreinen van wie ze gebouwd zijn en vraag ze deze kampen voor de huisvesting van gedetineerden van alle mijnen aan het ministerie van Justitie over te dragen. Een en ander volgens de oorspronkelijke overeenkomst met het DGBR.³⁸

Het advies van de commissie werd niet zonder slag of stoot overgenomen. Vooral de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging, naast de Staatsmijnen, een van de belangrijkste onderhandelaars in deze kwestie ging er hard tegen in. Het ging daarbij vooral om geld. Er volgden lange onderhandelingen, waarbij intussen de RWI's Wilhelmina (december 1949) en Passart (maart 1951) werden opgeheven. Alleen de RWI Julia bleef over.³⁹

³⁶ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 38: 'Besluit min. van Maarseveen, 3^e afd. no. 1921', 4 juni 1947; inv.nr. 39: 'Besluit min. van Maarseveen, 3^e afd. A/P, no. 1661', 20 nov. 1947; inv.nr. 41, volgnr. J 791: 'Brief Lamers aan directeur Strafgestichten, 3^e afd., no. 1831', 14 juni 1948.

³⁷ *Ibidem*, inv.nr. 110: 'Doorslag brieven directeur Kamp Julia aan Beheerder, volgnr. 605 B en 685B', 2, 25 en 28 okt. 1947; volgnr. 620B: 'Brief Groothoff aan directeur Rijkswerkinrichtingen en Strafgestichten, nr. 10492', 2 okt. 1947; 'Doorslag brief directeur aan Beheerder', 7 okt. 1947; inv.nr. 38, volgnr. J 82: 'Doorslag brief directeur RWI Eygelshoven aan minister van Justitie, 3^e afd. A (P)', 7 okt. 1947; volgnr. J 154: 'Brief Secr. Gen. J.C. Tenkink aan directeur strafgevangenis Julia, nr. 2069', 22 okt. 1947; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 124: 'Doorslag brief Maatschappij tot Exploitatie der Steenkolenmijnen LV aan president-directeur der Staatsmijnen, belast met de afwikkeling van het Beheer [...], oorspronkelijk gedateerd 17 dec. maar doorgestreept en vervangen door 17 febr. 1947.

³⁸ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 626: 'Afschrift brief no. 26363/1949 Commissie belast met het opstellen van punten van samenwerking tussen de mijnondernemingen aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg', Heerlen, 16 aug. 1949. Ook aanwezig in SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135.

³⁹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 626: 'Doorslag afd. Comptabiliteit LV aan de directie', 23 aug. 1949; inv.nr. 124: 'Brief Groothoff aan LV, nr. 16310', 20 okt. 1949; 'Doorslag brief LV aan Groothoff', 21 nov. 1949; RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 104: 'Brief Groothoff aan het ministerie van Justitie door tussenkomst van de hoofddirecteur Strafgestichten Mijnstreek, nr.16366', 6 dec. 1949; 'Doorslag brief hoofddirecteur aan directie LV, nr. 2536 B', 20 febr. 1950; 'Brief LV aan hoofddirecteur Strafgestichten', 25 april 1950; 'Doorslag brief hoofddirecteur aan de minister van Justitie, nr. J 3260', 15 mei 1950; 'Afschrift brief Groothoff aan departement van Justitie door tussenkomst van de hoofddirecteur strafgestichten, nr. 16553', 15 juli 1950; 'Doorslag brief nr. J 3448 hoofddirecteur aan minister van Justitie, 3^e Afd. A', 20 juli 1950.

Uiteindelijk kwam het in juni 1951 tot een overeenkomst tussen het ministerie van Justitie en de Maatschappij tot Exploitatie der steenkolenmijnen Laura & Vereeniging (LV). Voor onbepaalde tijd (art. 1) kon het ministerie tegen f 200, - per jaar (art. 2) een deel van het terrein en gebouwen van LV huren voor de huisvesting van gevangenen (art.5). Er gold een opzeggingstermijn van drie maanden. Het ministerie kon de huur alleen opzeggen als het niet meer in staat was een redelijk aantal gedetineerden voor de RWI Eygelshoven ter beschikking te stellen (art. 8).⁴⁰

Het aantal gedetineerde politieke delinquenten daalde medio jaren vijftig, waarna een aantal 'criminele' gedetineerden werd opgenomen. Een interne verbouwing maakte dit mogelijk, waarna de naam van de RWI werd veranderd in gevangenis Eygelshoven. Het voortbestaan van de gevangenis hing aan een zijden draadje.⁴¹ Intussen wilde LV een deel van de gebouwen graag terug hebben. Het ministerie ging akkoord en ontruimde met ingang van 1 januari 1956 een deel van de barakken.⁴² Er werd een wijzigingsakte op de overeenkomst van 1951 gesloten en verwarmingsketels werden verkocht.⁴³

Op 1 november 1957 werd in de gevangenis Nievelstein, zoals de voormalige Rijkswerkinrichting en gevangenis te Eygelshoven inmiddels heette, de eerste Nederlandse open gevangenis voor commune gevangenen in gebruik genomen. Dat betekende dat naast in de mijnen werkzame politieke gevangenen, 25 uit andere gevangenis en geselecteerde mannen een paar maanden voor hun voorwaardelijke vrijlating vanuit de gevangenis overdag bij bedrijven in de buurt werkten en veel vrijheden kregen. Op 31 december 1957

⁴⁰ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 104, volgnr. J 379: 'Brief 3^e afd. A, nr. 2124, DG gevangeniswezen ministerie van Justitie, aan hoofddirecteur strafgestichten', 22 nov. 1950; 'Afschrift brief nr. 2124 DG Gevangeniswezen, aan president-directeur van de Staatsmijnen in Heerlen', 22 nov. 1950; 'Doorslag brief nr. J 4040, C.A. Arnoldus hoofddirecteur aan minister van Justitie', 3^e afd. A, 14 maart 1951 met doorslag ongedateerd oorspronkelijk concept en doorslag ongedateerd definitief concept; 'Brief 3^e Afd. A-1, nr. 2190, DG Gevangeniswezen aan fg. directeur RWI Eygelshoven', volgnr. J 4107, 11 mei 1951; 'doorslag brief nr. 2536 B fg. directeur aan mr. Crijns van LV', 6 juni 1951; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 626: 'Doorslag overeenkomst tussen ministerie van Justitie en LV', juni 1951. De door beide partijen ondertekende overeenkomst bevond zich niet in het archief van de LV.

⁴¹ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 104: 'Maandrapporten directeur gevangenis Eygelshoven aan DG Gevangeniswezen, september tot en met november 1953'; inv.nr.28: 'Besluit nr. 2083, Min. van Justitie L.A. Donker', 14 sept. 1953; 'Bijlage bij brief nr. 2086, 3^e afd. bureau Alg. Beleid', 9 okt. 1953; inv.nr. 39: 'Correspondentie tussen DG Gevangeniswezen min. van Justitie en de directeur van de gevangenis Eygelshoven', onder meer 'Brief, nr. G.B. 316 D', 24 nov. 1954.

⁴² *Ibidem*, inv.nr. 39: 'Afschrift brief 3^e Afd. A, nr. G.B. 316 A, DG Gevangeniswezen aan afdeling huisvesting Rijksgebouwendienst', 24 okt. 1955 en 'Brief DG Gevangeniswezen aan directeur gevangenis Eygelshoven', 24 okt. 1955; 'Kopie van brief nr. 19275, van DG Rijksgebouwendienst aan DG Gevangeniswezen', 12 dec. 1955; 'Afschrift brief DG Gevangeniswezen aan Rijksgebouwendienst', 30 jan. 1956 en 'brief DG Gevangeniswezen aan Directeur Gevangenis Eygelshoven', 30 jan. 1956; 'Doorslag brief nr. Cr. G 23/56 directeur Gevangenis Eygelshoven aan mr. G. van Kleef, ministerie van Justitie', 2 maart 1956.

⁴³ *Ibidem*, inv.nr. 39: 'Afschrift brief nr. 1787 DG Rijksgebouwendienst aan LV', 19 maart 1956; 'Kopie brief nr. 93 DG Belastingen aan ministerie van Justitie', 16 april 1956; 'Brief 3^e Afd. A, bureau gebouwen Nr. GB 316 A, DG Gevangeniswezen aan directeur gevangenis Eygelshoven', 2 juni 1956; inv.nr. 104: 'Afschrift Wijzigingsakte', getekend Eygelshoven 26 maart en 's-Gravenhage 28 april 1956 en bijbehorende tekening van het terrein'; 'Brief DG Gevangeniswezen aan directeur Gevangenis Eygelshoven', 10 nov. 1956 waarbij afschriften van 'brief DG Rijksgebouwendienst', 9 mei 1956, van de wijzigingsakte en van een nota van de verkoop van de Dienst Domeinen in Maastricht', 29 sept. 1956; 'Afschrift wijzigingsakte ook in: SHCL archief LV, EAN 0950, inv.nr. 626.

zat er nog maar één politieke gevangene in Nievelstein. In totaal hadden er 2.539 politieke delinquenten en 40 Indië-deserteurs gewerkt bij de mijnen Laura & Vereeniging, van wie de meesten in kamp Julia gewoond hadden. Op 21 mei 1958 werd het 'mijn'kamp officieel gesloten. De sluiting kreeg een feestelijk tintje door het bezoek van de minister van Justitie Ivo Samkalden aan Eygelshoven. Hij bood de gezamenlijke mijnen een Delfts blauwe porseleinen schotel aan ter herinnering aan de 12½-jarige samenwerking tussen Justitie en de mijnen.⁴⁴

Voor de achtergebleven open gevangenis Nievelstein was minder ruimte nodig. De maatschappij Laura & Vereeniging stond de overige leegstaande gebouwen en terreinen af aan plaatselijke jeugdverenigingen. Zij knapten de gebouwen op en openden er een jeugdcentrum. In 1963 volgde de sluiting van de open gevangenis van Eygelshoven. De gevangenen werden overgeplaatst naar de open gevangenis 'Te Roer' in Roermond.⁴⁵

Aantal politieke gevangenen

Net zomin als we exact weten hoeveel kampen er bestaan hebben, kennen we het aantal politieke gevangenen. Het aantal op verdenking van collaboratie gevangen genomen Nederlanders bedroeg tussen november 1944 en april 1945 zo'n 21.000 personen. Slechts een deel van het land was bevrijd. Toen het hele land eenmaal verlost was van de Duitse bezetters, vloog het aantal opgepakte personen in mei 1945 omhoog tot een kleine 150.000. Het eerste op tellingen gebaseerde aantal gedetineerden bedroeg 96.044. Dat was het geval op 15 oktober 1945, een momentopname.

België werd in september 1944 in een paar dagen tijd helemaal bevrijd. Daar viel het aantal gedetineerden tussen november 1944 en april 1945 veel hoger uit dan in Nederland, en bedroeg meer dan 40.000 personen. Dit was ten dele verklaarbaar uit de verschillende tijdstippen van bevrijding. Het hoogste aantal Belgische gedetineerden van rond de 65.000 werd in mei 1945 bereikt, waarna het aantal snel afnam.⁴⁶

Hoe zagen deze getallen voor Limburg eruit? In Maastricht werden op 14 september 1944, de eerste dag na de bevrijding 325 personen in verzekerde bewaring gesteld. Van medio 1944 tot 1 september 1945 schommelde het aantal in de gezamenlijke Maastrichtse bewaringsplaatsen ondergebrachte personen tussen de 1391 en 2606, mannen en vrouwen.⁴⁷

⁴⁴ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 651-653; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 626: 'Kopie brief nr. G.B. 316 A, SG Ministerie Justitie aan LV', 5 juli 1957; 'Doorslag brief LV aan directie gevangeniswezen Justitie', 25 juli 1957; 'Brief DG Gevangeniswezen aan LV', 10 sept. 1957; inv.nr. 517: 'Jaarverslag personeelsdienst 1957', 4; RHCL, archief strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 109: 'Brief Cr.G. 31/58 directeur gevangenis Eygelshoven aan DG Gevangeniswezen', 22 mei 1958, waarmee hij kranten opstuurde met verslagen van het bezoek: 'Minister Samkalden te Heerlen en Eygelshoven. Arbeid voornaam werktuig voor aanpassing van de gedetineerden Dank aan de mijnonderneming', *Limburgsch dagblad*, 22 mei 1958; Foto van schotel in: A. [Arnoldus], 'Zinnvolle arbeid', 63.

⁴⁵ Krutzen, 'Over strafkampen', 159.

⁴⁶ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 139, grafiek 3.1. Zie ook: Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 635-687; Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 109-130, getal genoemd op 111.

⁴⁷ Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! Deel I*, 79 en 83.

Het Militair Gezag vorderde op 18 september 1944, de bevrijdingsdag van Hoensbroek, het kasteel ter plaatse voor het onderbrengen van NSB'ers en andere mogelijke collaborateurs uit de hele regio. Op die dag bedroeg het aantal arrestanten 350 personen. Eind oktober 1944 was dat aantal opgelopen tot 501. Helemaal betrouwbaar zijn deze getallen niet, ze komen uit een later verslag van een destijds vijftienjarige gevangene. Op basis van door de Hoensbroekse burgemeester in het najaar van 1944 opgevraagde aantallen berekende Paul Borger dat er van 18 september tot en met 23 oktober 1944 in totaal 323 mannen, vrouwen en kinderen uit Hoensbroek waren opgesloten.⁴⁸

De genoemde aantallen zijn momentopnames. Dat gold ook voor een overzicht dat in november 1945 werd opgesteld. In 125 Nederlandse kampen zaten in totaal 98.027 personen opgesloten (74.462 mannen en 23.565 vrouwen). In de toen nog bestaande elf Limburgse kampen zaten 3760 mannen en 2855 vrouwen opgesloten, totaal 6615 personen.⁴⁹

Specifieke getallen over andere Limburgse kampen zijn niet te geven. Net als in de rest van Nederland zijn archieven van de kampen verloren gegaan, zeker over de beginjaren. Een indicatie van het aantal gedetineerden kan echter gevonden worden in gegevens over tewerkgestelde politieke delinquenten. Vanaf 27 augustus 1945 werden ze in Limburgse mijnen tewerkgesteld. Aanvankelijk in stilte, vanaf juni 1946 in groten getale. Kamp Valkenburg werd speciaal ingericht voor politieke delinquenten uit het hele land, die hadden aangegeven vrijwillig in de mijnen te willen werken.

In tabel 27 staat aangegeven uit welke kampen de tewerkgestelden werden aangetrokken. De mijnmaatschappijen zelf draaiden het om: zij spraken over het huisvesten van in hun mijnen werkende gedetineerden. Uit de tabel blijkt dat kamp Valkenburg op 1 januari 1947 bijna 1100 man huisvestte. Waarschijnlijk was het aantal nog groter omdat er in de kampen ook altijd corveeërs of zieken waren opgesloten. Bij de andere kampen ging het ook om grote aantallen gevangenen, in het bijzonder bij Kasteel Hoensbroek en kamp Treebeek. De kampen lagen soms in de buurt van de mijnen, zoals kamp Spekholzerheide, een oude school dicht bij de mijn Willem-Sophia of kamp Nulland bij de Domaniale Mijn in Kerkrade. Voordat de tewerkstelling goed op gang kon komen, was ruimere huisvesting nodig. Die vond men in het oude St. Ignatiuscollege in Valkenburg. Daar konden zonder grote verbouwingen op korte termijn veel mensen geplaatst worden. Dat was lonend, ondanks het feit dat gevangenen per bus naar de verschillende mijnplaatsen vervoerd moesten worden.⁵⁰

Uit tabel 27 valt ook op te maken dat gevangenen nogal eens verplaatst werden. Kwamen ze voor de mijn Hendrik in Brunssum aanvankelijk uit kamp Treebeek, later werden ze uit Kasteel Hoensbroek aangevoerd. Omgekeerd kwamen in de mijn Maurits tewerkgestelden eerst uit dat kasteel, maar kwamen ze een paar maand later dichterbij de mijn in het pas geopende kamp Lindenheuvel te wonen.

⁴⁸ Borger, 'De bevrijding', 11 en 14.

⁴⁹ Groen, *Fout en niet goed*, 158-162. Groen komt op een totaal van 128 Nederlandse kampen met 98.119 geïnterneerden, onder wie 23.579 vrouwen.

⁵⁰ De ligging van kamp Spekholzerheide blijkt uit: RHCL, archief MGL, 07.E09, DMC Heerlen, dossier 4908, nr. 92: 'Brief Res. 1 Luit. L.A.J. Palmaers aan Nicolas', 25 april 1945. Over kamp Valkenburg algemeen zie Krutzen, '“Rauw geschreeuw”'.

Tabel 27 Kampen van waaruit politieke delinquenten in steenkolenmijnen werden tewerkgesteld, op plaatsnaam kamp, met datum van ingang tewerkstelling en aantal tewerkgestelden per 1 januari 1947

Plaats	Namen kampen	Tewerkstelling: datum van ingang en bij welke steenkolenmijnen				Aantal tewerk- gestelde PD's op 1 jan. 1947
		1945	1946	1947	Namen mijnen	
Geleen	Kamp Lindenheuvel			1 januari*	Maurits	279
Hoensbroek	Kasteel Hoensbroek			1 januari*	Hendrik	419
			1 juli		Maurits	-
Kerkrade	Kamp Nulland		15 april		DM	180
Spekholzerheide	Kamp Spekholzerheide	27 augustus			WS	239
Treebeek	Kamp Treebeek		15 april		Laura	-
			3 juni		Emma	300
			13 juni		Hendrik	-
I Subtotaal aantal vanuit kampen buiten Valkenburg tewerkgestelden						1417
Valkenburg	Kamp Valkenburg			1 januari*	Laura	205
			3 juni		ON I	100
			3 juni		ON IV	110
			6 juni		ON III	145
			11 juni		ON II	200
			15 juli		Wilhelmina	261
			23 juli		Julia	75
II Subtotaal aantal vanuit Valkenburg tewerkgestelden						1096
Totaal aantal tewerkgestelden (I + II) vanuit 6 kampen						2513**

* ingangsdatum vanuit dit kamp niet zeker, kan ook in najaar 1946 zijn. ** exclusief 230 pd's die bovengronds werkten.

PD's = Politieke delinquenten; DM = Domaniale Mij; WS= mijn Willem-Sophia; ON I-IV= Oranje-Nassau Mijnen I-IV

Tabel samengesteld op basis van NA, centraal archief EZ, 2.06.087, inv.nr. 704: Afschrift van 'Overzicht van de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Nederlandsche steenkolenmijnen', Heerlen 10 jan. 1947, bijlage bij 'Brief nr. 6895 Beheerder Groothoff aan de directeur van de Buitenlandsche Economische Betrekkingen', 10 jan. 1947.

Tabel 27 gaf alleen het aantal vanuit de kampen tewerkgestelde gevangenen op 1 januari 1947 aan. Exactere gegevens zijn er over de drie strafgevangenissen in de Mijnstreek die in juli in Eygelshoven en augustus 1947 in Terwinselen werden opengesteld, met als laatste de Passart te Treebeek in februari 1948. Samen vormden ze de Strafgestichten Mijnstreek, vanaf 1948 Rijkswerkinrichtingen genoemd. Zij vielen onder het ministerie van Justitie. Hun gegevens kwamen bijgevolg in de officiële gevangenisstatistieken terecht. Zie tabel 28. Deze tabel geeft onder meer een beeld van de verdeling van gevangenen over de gestichten, niet het exacte aantal op een bepaalde datum.

Tabel 28 Aantal politieke delinquenten (PD's) in de jaren 1947 tot en met 1957 in de strafgevangenissen c.q. Rijkswerkinrichtingen in Eygelshoven, Terwinselen en Treebeek met aantal ondergronds tewerkgestelde politieke delinquenten bij Nederlandse steenkolenmijnen per 31 december van een jaar

Jaar	A Aantal pd's in Eygelshoven RWI Julia	B Aantal pd's in Terwinselen RWI Wilhelmina (1947-1949)	C Aantal pd's in Treebeek RWI de Passart	D (A+B+C) Totaal aantal pd's in Limburgse RWI's gedurende het jaar	E Aantal ondergronds tewerkgestelde pd's bij Nederlandse steenkolenmijnen per 31 dec. van jaar
1947	710	564		1274	2523*
1948	.	.	.	.	1238
1949	883**	562	963	2408**	784
1950	.	.	.	.	322
1951	432		105	537	238
1952	278			278	104
1953	164			164	37
1954	83			83	17
1955	49			49	19
1956	35			35	19
1957	24			24	1

. = onbekend, gegevens ontbreken in de statistieken

* Het verschil tussen 2523 in tabel 28 met 2513 in tabel 27 is verklaarbaar. Eerst genoemde getal is de stand op 31 december 1947, het tweede de stand op 1 januari 1947.

** Excl. 1 persoon die het gehele jaar afwezig was.

In gebruik zijnde Rijkswerkinrichtingen (RWI's):

RWI Julia in Eygelshoven: 4 juli 1947 tot 1 januari 1958

RWI Wilhelmina in Terwinselen: 28 augustus 1947 tot 1 december 1949

RWI de Passart in Treebeek: 4 februari 1948 tot 1 maart 1951

Tabel samengesteld op basis van Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek*, 1946 en 1947 tot en met 1948 en 1949; Centraal Bureau voor de Statistiek, *Gevangenisstatistiek*, 1950/51 tot en met 1957. Cijfers ondergronds tewerkgestelden op basis van SHCL, archief GSL, EAN 0702, VN 11384 en VN 11893: Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg / Nederlands(ch)e Steenkolenmijnen, afd. Statistiek, *Maandcijfers/maandoverzicht der Limburgs(ch)e steenkolenmijnen. Sterkte van het arbeiderspersoneel*, jan. 1947 tot en met dec. 1957.

Met betrekking tot het jaar 1947 is tabel 28 niet te vergelijken met tabel 27. Tabel 28 geeft niet de stand weer per 1 januari 1947 (zoals in tabel 27), maar het aantal gedetineerden dat in de loop van 1947 in de strafgestichten werd gevangen gehouden. Met andere woorden: iemand die er maar twee maanden verbleef en voor 31 december ontslagen was, telde even zwaar mee als iemand die er het hele jaar woonde. Officieel waren de strafgevangenen in 1948 bestemd voor in totaal 1638 personen, verdeeld over Eygelshoven, Terwinselen en Treebeek, met respectievelijk ruimte voor 544, 518 en 576 mannen.⁵¹ In dat jaar zal het maximale aantal bereikt zijn, het enige jaar waarop de drie gestichten volop in gebruik waren. Verder geven de kolommen D en E in tabel 28 een indicatie over het verloop van het aantal politieke gevangenen. Na 1948 neemt het aantal tewerkgestelde ondergronders drastisch af. Dat is verklaarbaar op grond van de amnestieverlening (zie hoofdstuk 2).

Opvallend is tenslotte dat in 1947 een groot deel van de tewerkgestelden nog buiten de RWI's verblijft. Behalve in de strafgevangenen zaten er in 1947 en 1948 ook nog steeds politieke gevangenen in de kampen in Brunssum, Geleen, Hoensbroek, Kerkrade, Spekholzerheide en Valkenburg. Het exacte aantal gedetineerden daar is niet bekend. Het totaal aantal politieke gevangenen in Zuid-Limburg moet in 1947 meer dan 2500 zijn geweest, getuige het aantal ondergronds tewerkgestelde gevangenen in de verschillende steenkolenmijnen. Zie kolom E van tabel 28. In april 1948 was het aantal gevangenen in de toen nog drie overgebleven kampen in Brunssum, Geleen en Valkenburg gedaald tot 2000 man.⁵²

De laatste drie bewarings- en interneringskampen werden eind 1948 ontmanteld. Het deel van de gevangenen dat nog niet was veroordeeld, werd overgeplaatst naar de drie Strafgevangenen. De jaren 1948 en 1949 vormden de hoogtijdagen van deze RWI's. Daarna ging het aantal politieke gevangenen ras achteruit en werd eerst RWI Wilhelmina in Terwinselen eind 1949 opgeheven, daarna de Passart in februari 1951. Uiteindelijk bleef alleen de RWI in Eygelshoven over met een klein aantal gevangenen.

3.2 Toezicht, discipline en verzorging

In de dagelijkse praktijk binnen de verschillende soorten kampen moeten we uitgaan van drie fases. Als eerste de periode waarin de bewarings- en verblijfskampen onder het Militair Gezag (MG) vielen, 1944-1945. Daarna de fase (1946-1948) waarbij het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) het in de bewarings-, verblijfs- en interneringskampen voor het zeggen had. Met het oprichten van strafgevangenen vanaf 1947 treedt een derde fase in, waarbij het ministerie van Justitie de leiding op zich neemt, echter alleen voor deze nieuwe instellingen. In de jaren 1947 en 1948 staan oude kampen en nieuwe strafgevangenen naast elkaar, met verschillende gezagsstructuren.

⁵¹ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek 1948 en 1949*, 147.

⁵² 'Kanker der kampen wordt milder. Limburg herbergt in drie kampen nog 2000 politieke delinquenten', *Limburgsch Dagblad*, 6 april 1948.

In België is sprake van twee fases. De eerste fase duurde van september 1944 tot augustus 1945. Tijdens deze chaotische periode was het land zelf bevrijd, maar hield de regering zich afzijdig bij de behandeling en huisvesting van gevangenen en collaborateurs. Het lot van 'incivieken', zoals ze in België werden genoemd, was in handen van verschillende groeperingen. In de tweede fase van augustus 1945 tot 1950 nam de regering het heft in handen.⁵³

Na een beschrijving van de regels en handhaving daarvan, in de verschillende 'kampfasen', ga ik dieper in op bewaring en algemene behandeling van gevangenen, het dagelijks vervoer van de tewerkgestelden vanuit de kampen naar de mijnen en omgekeerd en de daarbij optredende problemen. Geneeskundige zorg is in dit hoofdstuk het belangrijkste aandachtspunt, net zoals de geestelijke en sociale verzorging. Tenslotte komt aan de orde dat er ondanks alle bewaking en verzorging toch ontsnapingen voorkwamen.

Bewaring, behandeling, differentiatie, groepsgrootte

Voor de oorlog bestonden er wel opvattingen en regels over hoe met 'gevangenen' om te gaan, maar voor politieke gevangenen stond niets vast. Voor hen golden in de loop van de tijd verschillende verordeningen of regels, al naar gelang in welk kamp ze waren opgesloten. Voor de bewarings- en verblijfskampen was dat de Verordening van 12 september 1944. Hierbij lag de nadruk op opsluiten, orde en tucht. Er stond niets in over het doel van de opsluiting of over een behandeling. Volgens artikel 4 werden de politieke delinquenten hoofdzakelijk in 'gemeenschap gehouden', met andere woorden bij elkaar in ruimtes opgesloten, mannen en vrouwen van elkaar gescheiden. Er was alleen sprake van verplichtingen. Ze moesten werken en konden zware, soms collectieve straffen opgelegd krijgen.

De bewarings- en verblijfskampen stonden onder leiding van een militaire kampcommandant, benoemd door het Militair Gezag. Hij was verantwoordelijk voor het beheer en voor het handhaven van orde en tucht, en moest leiding geven aan verschillende bewaarders die hiervoor niet waren geselecteerd of opgeleid. Een groot deel haatte de gevangenen, een deel had in het verzet gezeten en wilde verhaal halen. Er heerste een streng regime, met veel nadruk op tuchtmaatregelen als het houden van strafexercities of het tijdelijk leven op water en brood. In Maastricht was aanvankelijk de reservekapitein ir. J.F. Mentrop de kampcommandant. Eind januari 1945 volgde de reserveluitenant H. Rademakers hem op. Zij konden niet voorkomen dat er misstanden optraden bij de behandeling van de gevangenen in de overvolle gebouwen. In de Belgische kampen was het in de eerste fase niet veel beter gesteld.⁵⁴

⁵³ Bruyneel, *Dagboek achter tralies*.

⁵⁴ 'Verordening No. 4. Verordening bewarings- en verblijfskampen, 12 sept. 1944', *Publicatieblad van het Militair Gezag*, nr.1 (19 sept. 1944); Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 161-165; Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! Deel I*, 77-93; Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 25-29; Rzoska, *Opgesloten tussen zwart, wit en grijs*, 49-78; *Idem*, *Zij komen allen aan de beurt*, 31-59.

Een beschrijving van hoe het onder andere in de Maastrichtse bewaringskampen toeging, is te vinden in een typoscript van Janus Porsin (een pseudoniem), met als titel: *Circus Mentrap*. In mei 1967 wilde de auteur de geschiedenis van de kampen niet 'rauw en onverbloemd weergeven', maar hij wilde er net als bij een schilderij, 'voor het laatst nog een mooi vernisje overgieten'. [...]. De namen in zijn boek waren 'allen gefingeerd, alhoewel de geschiedenis WAAR is en door schrijver dezes, is meegemaakt'. Voor de goede verstaander waren de namen van commandanten en bewakers echter herkenbaar. Mentrap [ASU: pseudoniem voor Mentrop] hadden de gevangenen liever dan zijn opvolger Romakers [ASU: pseudoniem voor Rademakers]. Uitgebreid ging hij in op de behandeling tijdens zijn arrestatie, de pesterijen en langdurige appels. 'PLURK' [pl van ploert en urk van schurk], een nieuwe benaming voor bewaarders van politieke gevangenen, zegt in feite al genoeg.⁵⁵

In de Mijnstreek was het in februari 1945, althans op papier, goed georganiseerd. De zes kampen van Brunssum, Heerlen, Hoensbroek, Spekholzerheide, Treebeek, en Voerendaal vormden samen de Bewarings- en verblijfskampen Mijnstreek. De commandant hiervan was reserve 2^e luitenant Jos. Seelen. Samen met onder meer een adjunct, een hoofdadministrateur en een rechercheur voor interne aangelegenheden vormden zij de staf van de zes kampen. Per kamp waren hoofdbewaarders en andere bewaarders aangesteld. Nauwkeurig stond omschreven wat de taak van iedereen was. Zo voerde bijvoorbeeld de hoofdbewaarder het bevel uit over het detachement bewakers dat belast was met de buitenbewaking van een kamp. De bewaarder moest elke gedetineerde 'fatsoenlijk, streng en rechtvaardig' behandelen.⁵⁶ De regels voorkwamen niet dat er misstanden en excessen optraden, in het bijzonder in Kasteel Hoensbroek, zoals Paul Borger en Antoine Jacobs weergaven. Een gedetineerde in kamp Hoensbroek sprak in een rapport over zijn kamp zelfs van het 'Dachau van Nederland'.⁵⁷

Voor de interneringskampen, opgezet voor hen die door een Tribunaal tot internering waren veroordeeld, was de Interneeringsregeling 1946 bestemd. Uit deze regeling klinkt een ander geluid op dan uit de eerdere verordening. Artikel 1 gaf weer wat er intussen veranderd was. 'Zij [ASU: de internering] strekt zooveel mogelijk tot opvoeding en opleiding der geïnterneerden tot nuttige leden van het Nederlandsche volk'. Met andere woorden: de opsluiting moest een doel hebben, de gevangenen moesten heropgevoed worden. Ze moesten nog wel werken, maar de arbeid was zoveel mogelijk in overeenstemming met hun opleiding en ervaring. Na ontslag uit het kamp zou de gevangene in zijn eigen onderhoud moeten kunnen voorzien (artikel 12). Ook in verdere artikelen klinken veranderingen door, waarop ik in volgende paragrafen terugkom.

⁵⁵ RHCL, archief Pison, 22.035, pl.nr. 9: Porsin, *Circus Mentrap*. Deel 1. In dit plaatsingsnummer zitten twee versies: Een klad typoscript uit mei 1967 waarbij met de hand verbeteringen zijn aangebracht, en een in het net door N.L. Damsma getypte, ongedateerde versie. In beide voorwoorden staat mei 1967. Citaten uit 'nette' versie, voorwoord en 56.

⁵⁶ SHCL, archief Van den Bosch, EAN 0512, inv.nr. 10: Jos Seelen, 'Militair Gezag Mijnstreek. De organisatie van de bewarings- en verblijfskampen', 10 febr. 1945, passim, citaat 15, ad 4^e.

⁵⁷ Borger, 'De bevrijding'; Jacobs, *Kroniek van de Karmel*, 443-445, aanhaling rapport op 444.

Opnieuw stond een kampcommandant aan de leiding, maar deze keer benoemd door de Directeur-Generaal van het DGBR. Er werkten geen militairen meer, maar burgers. Daarnaast kwam er in elk kamp een Commissie van Toezicht, een belangrijke verbetering in vergelijking met de tijd daarvoor. De commissie zag erop toe dat de regels werden opgevolgd en dat de gedetineerden goed werden behandeld. Bewaarders waren echter nog steeds geen daarvoor opgeleide mensen. De buitenbewaking bestond uit gewapende militairen of politiemensen.⁵⁸

Hoewel het DGBR nu het gezag uitoefende bleef de situatie in sommige kampen chaotisch, vooral op administratief gebied. Er was te weinig toezicht, wat fraude en omkoperij mogelijk maakte. Zeep en voedsel dat voor de politieke delinquenten bestemd was, werden achterover gedrukt en verhandeld voor eigen gewin. In april 1947 kwam een en ander aan het licht, en werden bewakers en ander personeel gearresteerd en veroordeeld.⁵⁹

De Interneeringsregeling werd pas op 8 november 1946 van kracht. Dat was maanden later dan de oprichting van Interneringskampen zoals bijvoorbeeld het St. Ignatiuscollege te Valkenburg, in mei 1946. Het was bestemd voor voormalige SS'ers die vanuit kamp Vught, waar ze na de oorlog waren opgesloten, naar het Zuiden waren overgebracht. Zij hadden aangegeven dat ze vrijwillig in de mijnen wilden werken. Dit kamp liep in feite op de nieuwe regeling vooruit. Deze politieke gevangenen gingen allemaal werken, hoewel niet in overeenstemming met hun werkervaring als wapendrager. Voor zover bekend hadden ze geen klachten over de behandeling.

Dat er 3 september 1947 toch een staking uitbrak onder de gedetineerden in Valkenburg had niets te maken met een slechte behandeling in het kamp. Ze weigerden naar hun werk te gaan, en wilden een gelijke behandeling als vrije mijnwerkers. In 2.6 ben ik al ingegaan op deze werkonderbreking. De stakers werden overgeplaatst naar verschillende kampen in het land. Na verloop van tijd kwam een groot deel van hen weer terug.⁶⁰ Ging men in Valkenburg in staking, in de Belgische kampen Brugge Sint-Kruis en Lokeren kwam het in 1945 tot opstanden, door voedselgebrek of om andere redenen.⁶¹

Bijzondere strafgevangenen waren bestemd voor politieke delinquenten die door de Bijzondere Gerechtshoven waren veroordeeld tot langdurige straffen. Een deel van de straf kon in Rijkswerkinrichtingen, al werkend, worden uitgezeten. Voor strafgevangenen en Rijkswerkinrichtingen golden de normale gevangenisregels. In het Zuiden werden speciaal voor het werken in de mijnen drie van dergelijke gestichten geopend tussen 1 juli 1947 en februari 1948: de Julia in Eygelshoven, de Wilhelmina in Terwinselen en de Passart in Treebeek. Chr. Arnoldus zette de gevangenen op waarna ze een eigen directeur kregen. Het geheel ging Strafgestichten in de Mijnstreek heten, waarbij Arnoldus de persoonlijke titel van hoofddirecteur ontving. De instellin-

⁵⁸ 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946); Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 285-296.

⁵⁹ Diverse stukken in *Limburgsch Dagblad*, 8, 9 en 23 april, 7 mei 1947; ROZ-Radiodocumentaire: Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. Dl. 3*, uitgezonden 23 juni 1980.

⁶⁰ Krutzen, '“Rauw geschreeuw”', 22-23.

⁶¹ Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 120-122; Rzoska, *Opgesloten tussen zwart, wit en grijs*, 65-69; *Idem*, *Zij komen allen aan de beurt*, 46-49.

gen waren nieuw en er moest nog van alles opgezet worden. Daarbij kreeg Arnoldus min of meer de vrije hand.

De eerste maanden waren chaotisch voor de nieuwe (hoofd)directeur, zijn vrouw en kinderen woonden nog in Den Bosch. Hij zat naar eigen zeggen tot zijn 'nekharen in een berg werk'.⁶² Barakken moesten worden afgebouwd en ingericht, hij moest personeel selecteren en aannemen, en leiding geven aan het overplaatsen van politieke gevangenen van DGBR-kampen naar de nieuwe instellingen. Dat vergde heel wat overleg, correspondentie en tact. Daarbij bleek dat de administratie van de zuidelijke DGBR-kampen niet op orde was. Arnoldus wilde orde op zaken stellen, maar kampcommandanten wilden niet altijd meewerken of werkten zelfs tegen.⁶³ Arnoldus verzette zich daarbij soms ook tegen het ministerie. Hij betwistte bijvoorbeeld de benoeming van een voormalig kampcommandant bij de strafgevangenis in Eygelshoven. Betrokkene zou zich hebben misdragen. [...] 'Het is op zijn minst twijfelachtig of zijn optreden aan het vertrouwen, dat het gevangenisbestuur thans heeft, ten goede zou komen'.⁶⁴

Nadat hij een paar maand geëxperimenteerd had met aantallen personeelsleden stelde hij in december 1947 dat er een minimum bezetting per gesticht nodig was van 36 hulpbewaarders, met uiteindelijk een normale bezetting van 42 man. De hulpbewaarders waren vanuit justitiekampen in Marum en De Slikken naar het Zuiden overgeplaatst en verbleven intern in aparte afdelingen binnen de gevangenissen. Ze kregen een tijdelijk arbeidscontract. Daarnaast waren er nog twee koks en een bijkok nodig, plus een verpleger. Behalve hulppersoneel was een aantal stafleden in dienst als hoofdbewaarder, huismeester of administrateur.⁶⁵

De bewaarders hielden toezicht op de gedetineerden, als dezen niet in de mijnen werkten. De directie vaardigde zeer geregeld schriftelijke orders uit aan het personeel. Door middel van 'order', 'attentie', 'bekendmaking' liet deze weten wat de onderscheiden functionarissen precies moesten doen, bijvoorbeeld toezicht houden op orde en netheid, in de slaapzalen en eetzaal, maar vooral hoe ze zich hadden te gedragen ten opzichte van de gevangenen. Zo moest het gedrag van de zaalbewaarders altijd 'correct, vastberaden en resoluut' zijn. 'De bewaarder moet door zijn optreden en voorbeeld bij de gevangenen gezag afdwingen'. Maar het goede voorbeeld geven lukte niet altijd. Zo klaagde directeur P.J.L. Soons van Terwinselen dat het in de slaapbarak van het hulppersoneel een zootje was. Dat was niet goed voor het prestige van het personeel. In 1948 trok Soons nog eens aan de bel. Voor de zoveelste keer werd nog eens opgesomd hoe de personeelsleden zich ten opzichte van de gevangenen hadden te gedragen. Ze mochten niets van en voor hen mee- of naar buiten brengen. Ze mochten niets aan hen geven, in wat voor vorm dan ook, te denken valt aan sigaretten en sterke drank. Ook op het kopen of verkopen van spullen lag een verbod, evenals op het voeren van onnodige gesprekken. Met gevangenen die net

⁶² RHCL, archief Strafgevangenissen, 07.A03, inv.nr. 54: Doorslag getypte 'Brief nr. J 582 Arnoldus aan pater Sebastianus o.f.m. Cap.', 25 sept. 1947.

⁶³ *Ibidem*, inv.nr. 54: 'Correspondentie met verschillende kampen en personen'.

⁶⁴ *Ibidem*, inv.nr. 39: Doorslag 'Brief nr. J 255, Arnoldus aan 3^e afd. A/P min. van Justitie', 6 dec. 1947.

⁶⁵ *Ibidem*, inv.nr. 98: R2, Directeur [Arnoldus], 'Richtlijnen voor personeelsvoorziening', 10 dec. 1947; R3, 'Richtlijnen voor arbeidsovereenkomsten, uitbetalingen t.a.v. HULPPERSONEEL', 9 jan. 1948.

ontslagen waren, mocht het personeel zich niet inlaten en de Rijkstelefoon-installatie was alleen voor dienstgesprekken.⁶⁶

Ook de huismeester en de kok ontkwamen niet aan orders. Zo werd vastgelegd dat vóór de uitdeling van het eten, de directeur of zijn vervanger het gekookte eten moesten keuren. Voor de schildwachten stond precies omschreven hoeveel passen hij verwijderd mocht zijn van zijn wachthuisje, hoeveel man er bij de afrastering moest staan en om de hoeveel meter. Zij moesten er ook op toezien dat burgers geen contact met de gevangenen kregen, ook niet door bijvoorbeeld pakjes of brieven over de afrastering te gooien.⁶⁷

Afgezien van het slechte voorbeeld, waren er ook in andere opzichten vaak klachten over de van elders komende jonge hulpbewaarders. Ze meldden zich vaak ziek, kwamen niet opdagen, en zelfs werd er in juni 1948 een rapport opgesteld over een hulpbewaker die slapend was aangetroffen in zijn wachthuisje, terwijl zijn stengun op de grond lag.⁶⁸ Waarschijnlijk naar aanleiding van dergelijke klachten werd de buitenbewaking in de drie strafgevangenissen vanaf eind 1947 overgelaten aan een detachementen gewapende gestichtswachters. Ze waren in dienst van de Rijkswerkinrichting in Veenhuizen, en tijdelijk overgeplaatst naar de Mijnstreek en verbleven ook intern. Hun commandant was een brigadier die hiërarchisch onder de Commandant Gestichtswacht in Veenhuizen of Norg stond. Wekelijks, later maandelijks werd verslag uitgebracht, over roosters, verlofdagen, ziekte of over ongeoorloofd gedrag.⁶⁹

Hoe werden de politieke gevangenen intussen in de nieuwe strafgevangenissen behandeld? Deze strafgestichten waren niet te vergelijken met andere gevangenissen. Daar zaten de meeste gevangenen in cellen, hier vertoefden ze na hun werk in grote gezamenlijke vertrekken. Arnoldus was bij de opening van de RWI Julia zeer benieuwd hoe het personeel op de verandering zou reageren. De meesten van hen waren afkomstig uit oude gevangenissen. Zouden ze wel kunnen omgaan met de grotere vrijheden die binnen een gemeenschap konden worden toegestaan? Alles was in de oude instellingen erop gericht om mensen niet met elkaar in contact te laten komen. Nu zou het anders gaan. Iedereen was volgens Arnoldus blij verrast dat het na een paar weken allemaal soepel verliep. Men raakte vertrouwd met de nieuwe vrijheid en zag daar ook de voordelen van in. De taak van het gevangenispersoneel was intussen wel veranderd en ruimer geworden, van bewaarder naar begeleider en dat vergde naast tact ook mensenkennis.⁷⁰

Op verzoek van secretaris mr. H.W. Huizinga van de Vereniging voor Strafrechtspraak

⁶⁶ *Ibidem*, inv.nr. 81: Naast diverse andere orders en bekendmakingen onder meer: Directeur Soons, 'Instructie voor de zaalbewaarders, ongedateerd; Directeur Soons, 'Attentie', 15 jan. 1948; inv.nr. 89: Doorslag 'Brief directeur Soons aan alle personeelsleden [van de RWI Wilhelmina]', Terwinselen, 5 mei 1948.

⁶⁷ *Ibidem*, inv.nr. 81: 'Order voor de kok', 10 sept. 1947; 'Order voor de huismeester', 11 sept. 1947; inv.nr. 89: 'Order voor de schildwachten', 14 febr. 1948.

⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 132: Stukken betreffende personeel en hulppersoneel, rapporten uit 1947 en 1948.

⁶⁹ *Ibidem*, inv.nr. 29: 'Weekrapporten Strafgevangenis Wilhelmina In Terwinselen', 27 okt. en 3 nov. 1947; 'Maandrapporten van detachement gestichtswacht Passart in Treebeek en Wilhelmina in Terwinselen', over de maanden april 1948 tot en met febr. 1951, vanaf okt. 1949 tot en met febr. 1951 ook over RWI Eygelshoven. Na dec. 1949 geen gegevens meer over Terwinselen in verband met opheffing van deze RWI; inv.nr. 90: Diverse overzichten, dagroosters, rapporten.

⁷⁰ Arnoldus, 'Cel en gemeenschap'.

schreef hoofddirecteur Arnoldus in december 1948 een beschouwing over de aard van de drie kampen. Hij begon zijn tekst met: 'De Kamp-gevangenen in de Mijnstreek - thans Rijkswerkinrichtingen genaamd - zijn uit de nood der tijden ontstaan'.⁷¹ Hij wilde van de nood een deugd maken. Hij zag in deze RWI's een goede gelegenheid om te experimenteren met de grootte van gemeenschappen of groepen binnen een gevangenis.

De RWI Wilhelmina in Terwinselen, met plaats voor 518 personen, beschikte over drie grote dagverblijven. Hun vrije tijd moesten de gedetineerden met andere woorden in relatief grote groepen doorbrengen. Ouderen gaven volgens Arnoldus de voorkeur aan kleinere gemeenschappen, daarom werden vooral jongeren in Terwinselen ondergebracht. Er moest extra aandacht besteed worden aan hun culturele vorming.

In Eygelshoven bestond de RWI Julia uit vier stenen barakken voor in totaal 544 man. Elke barak bevatte twee verblijfs- en slaapzalen, die plaats boden aan kleinere groepen van 68 mannen. Dat gaf al meer mogelijkheden om clubjes te vormen, die ook samen konden ontspannen in de kantine. De mijndirecties werkten zelfs mee door hun diensten zo in te richten dat leden van een bepaalde club op dezelfde uren vrij hadden.

De kleinste groepsindeling was mogelijk in RWI de Passart in Treebeek, hoewel het met 12 barakken voor 576 mannen de grootste strafgevangenis in de Mijnstreek was. Deze RWI was het laatst opgeleverd, in februari 1948. Men had gebruik kunnen maken van nieuwere inzichten. In elke barak waren twee dag- en nachtverblijven, elk voor 24 personen. Hier was in principe echte selectie mogelijk, naar bijvoorbeeld godsdienst of persoonlijkheid. Bij de verdeling over de verblijven gaven bedrijfstechnische redenen echter de doorslag, zodat ploegen met dezelfde diensten bij elkaar konden worden geplaatst.⁷²

Vanaf de openstelling van de strafgevangenen probeerde Arnoldus te differentiëren. Hij verzocht selecteur C.A. van der Hooft even te wachten met iemand naar het Zuiden over te brengen. Hij wilde hem plaatsen in de 'jeugdafdeling te Terwinselen'. Het kamp was op 22 augustus 1947 nog niet klaar.⁷³

In Terwinselen ging het er intussen nog steeds streng aan toe. Om daar gezag te kunnen uitoefenen, waren volgens de leiding straffe regels nodig. Dat bleek uit de orders die geregeld naar de 'bevolking' [lees: de gedetineerden] uitgingen. In april 1948 zette directeur Soons van de RWI Wilhelmina de puntjes nog eens op de i. De regels waren acht maanden na de opening versloft. Voortaan werd controle uitgeoefend op correcte naleving van de regels. Die deden militaristisch aan. Als een gevangene de directie passeerde, moest hij 'halt en front' houden. Het overige personeel moest hij groeten door hen strak aan te zien bij het voorbijgaan, de armen strak langs het lichaam, behalve tijdens de maaltijden. Als de directie een zaal binnenging, moest men ophouden met praten, op de plaats blijven, gaan staan en pas weer gaan zitten als de directeur daarvoor toestemming gaf. Bevelen moesten direct worden opgevolgd, bijvoorbeeld het

⁷¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 58, volgnr. 1728: 'Brief Arnoldus aan Huizinga', 17 dec. 1948 met 'Doorslag van titelloze tekst', [ongedateerd, dec. 1948], naar aanleiding van 'Brief H.W. Huizinga aan Arnoldus', 10 dec. 1948, die eerder een kamp had bezocht.

⁷² *Ibidem*, 'Doorslag van titelloze tekst', [ongedateerd, dec. 1948].

⁷³ *Ibidem*, inv.nr. 98, dossiernr. O 26: 'Briefwisseling Arnoldus- V.d. Hooft', aug. 1947.

halen van het eten. De zalen moesten er netjes en hygiënisch uitzien, iedereen had een vaste plaats aan tafel.

Ook de slaapzalen moesten er tiptop uitzien. Direct na het opstaan moesten de dekens '*model* worden opgemaakt'. Er mochten geen kleren rondslingeren, niets op kastjes worden geplakt of geschreven. Luidruchtig zingen of schreeuwen was verboden, evenals het 'onordelijk' op het binnenterrein op de grond liggen. Je mocht er alleen wandelen of op een bank zitten. Kaarten was verboden, maar bridgen merkwaardig genoeg niet. De gevangene moest ook altijd 'ordelijk' gekleed, gewassen en geschoren zijn.⁷⁴

Erg vernieuwend waren deze regels uit Terwinselen niet. In wezen lijken ze nog op de behandeling van de gevangenen in de vroegere bewaringskampen. Het kan zijn dat er in Terwinselen meer ordeproblemen waren dan in de twee andere Rijkswerkinstellingen. Het ging hierbij om grote groepen jongeren. Gelijksortige orders uit Eygelshoven en Treebeek zijn niet in de archieven gevonden. Ze zijn of verloren gegaan of bestonden niet. Het laatste is het meest waarschijnlijke. Uit verschillende stukken blijkt, dat directeur Soons herhaaldelijk in botsing kwam met hoofd directeur Arnoldus.⁷⁵

Chr. Arnoldus hechtte veel waarde aan goed opgeleid personeel. Blijkbaar was dat landelijk bekend. Hij werd uitgenodigd om lid te worden van een op te richten commissie Opleiding gevangeniswezen. Een uitnodiging die hij graag aannam.⁷⁶ Van het personeel van DGBR-kampen in Brunssum, Geleen en Valkenburg moest hij intussen niet veel hebben. Zij kwamen niet in aanmerking om na inkrimping van deze kampen in een RWI te worden aangesteld.⁷⁷

Een vergelijking van de Nederlandse gevangenisituatie in de tweede en derde periode met die van de Belgische tweede en laatste fase is niet echt goed mogelijk. Daarvoor verschillen de rechtssystemen te veel. Wel is duidelijk dat in België na augustus 1945 verbeteringen optraden in de verschillende kampen.⁷⁸

Transport van en naar de mijnen; de mijnpolitie

Politieke gevangenen werden al vanaf het najaar 1944 aan het werk gezet, binnen en buiten de kampen. Als ze buiten het kamp kwamen werden ze bewaakt, door gewapende bewakers of escorteurs. Daarbij traden soms excessen op, zoals bijvoorbeeld in Maastricht. In de Mijnstreek werden vanaf medio 1945 politieke gevangenen vooral in de mijnen tewerkgesteld. Voor zover bekend traden hierbij geen misstanden op.⁷⁹

⁷⁴ *Ibidem*, inv.nr.81: Directeur Soons, RWI Wilhelmina, 'Order aan de bevolking, Terwinselen, 27 april 1948'.

⁷⁵ *Ibidem*, onder meer inv.nr. 110 en 45: Correspondentie uit april 1948 en maart 1949.

⁷⁶ *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 841: 'Brief nr. I728 DG min. van Justitie aan Arnoldus', 29 juni 1948 en 'Antwoordbrief nr. J 842', 1 juli 1948.

⁷⁷ *Ibidem*, inv.nr. 58, volgnr. 1503: 'Met de handgeschreven aantekeningen op een vertrouwelijke brief van kampcommandant J.C. den Besten aan Arnoldus', 27 sept. 1948. Er werden ook mensen ontslagen die wel een positieve beoordeling hadden, zie: Hupperts, *Het dorp en mijn familie*, 284.

⁷⁸ Rzoska, *Opgesloten tussen zwart, wit en grijs*, 109-122; *Idem*, *Zij komen allen aan de beurt*, 84-96; Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 131-180.

⁷⁹ Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! Deel I*, 84.

Aanvankelijk begeleidden bewaarders uit het kamp Spekholzerheide de gevangenen naar de mijn Willem-Sophia en terug en droegen ze binnen de mijn de gevangenen over aan mijnpersoneel. Wel hielden ze nog toezicht bij de badlokalen en het lopen naar de mijnschachten. Ook toen de delinquenten bij andere mijnen tewerk werden gesteld, gebeurde de escorte vanuit de kampen of door personeel van de Bewakingsdienst van gedetineerden. Het DGBR stuurde deze dienst aan. Het was moeilijk om aan betrouwbaar, geschikt, laat staan goed opgeleid personeel te komen. Sommige personeelsleden konden niet met wapens omgaan. Veelzeggend is het rapport dat de mijnpolitie van de Willem-Sophia in 1946 opstelde over gedrag van bewakers. Zo had de ene bewaker de ander leren schieten in het wachtlokaal en op de steenberg van deze mijn.⁸⁰ Ook misdroegen zij zich soms ten opzichte van personeel op de mijnen. Zo klaagde een poetsmeisje, die de loonhal van de mijn Willem-Sophia schoonmaakte, dat een bewaker haar had lastig gevallen en dat ze haar hand door zijn geweer had bezeerd.⁸¹

Het tekort aan escortepersoneel werd steeds nijpender, niet alleen in de interneringskampen, maar ook in de RWI's. In 1947 en 1948 klaagden verschillende mensen in correspondentie met de mijnen over het tekort aan escortepersoneel. Waarom duurde het allemaal zolang voordat mensen gekeurd konden worden of instructies konden krijgen? Steeds moest er bewaking mee, die er niet was.⁸² Ook vrije arbeiders klaagden. Tijdens een Ring-vergadering [vergadering van een eenheid binnen een mijn] van de Willem-Sophia vond het lid M.H. van Tilburg het onjuist dat een badknecht 's avonds gedetineerden moest bewaken in het badlokaal. Het antwoord van de directie was dat de badknechten slechts een oogje in het zeil moesten houden. Ze konden zo nodig altijd een beroep doen op de mijnpolitie, die echter overbelast was.⁸³

Hoe het personeelstekort op te lossen? Volgens Beheerder Groothoff was 'destijds', vermoedelijk bij het overleg over de tewerkstellingen in 1946, met het DGBR afgesproken dat de politie van de Staatsmijnen de bewakingstaak buiten de kampen geleidelijk zou overnemen. Deze politie werd uitgebreid en er golden vanaf 1 oktober 1947 aparte arbeidsvoorwaarden voor de op deze manier ontstane bewakingsdienst van de Staatsmijnen.⁸⁴ Bij de RWI's begon de mijnpolitie meteen met het escorteren: vanaf 1 juli 1947 vanuit Eygelshoven naar de mijnen Laura en Julia en vanaf 30 augustus van dat jaar naar Staatsmijn Wilhelmina. Alleen bij het transport van de RWI Terwinselen naar de mijn Laura gebeurde dat niet. Daar begeleidden gestichtswachters de gevangenen.⁸⁵

⁸⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport nr. 63/46.A, Mijnpolitie WS aan bedrijfsingenieur WS', 3 okt. 1946. Zie voor beschrijving werk bewaker in ander kamp: Hupperts, *Het dorp en mijn familie*, 284.

⁸¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport nr. 60/46 J.J. Ossen (mijnpolitie) aan bedrijfsingenieur WS', 23 sept. 1946.

⁸² SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 123: 'Afschrift brief nr. 10878 Beheerder aan hoofdmijnarts J.W. Creyghton', 4 nov. 1947; Voorbeelden andere brieven: RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 55, volgnr. 881 (16 en 21 jan. 1948).

⁸³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1273: 'Notulen vergadering Ring', 25 nov. 1948.

⁸⁴ *Ibidem*, inv.nr. 700, dossiermap 236: 'Doorslag Arbeidsvoorwaarden voor bewakers en escorte commandanten (arbeiders) van gedetineerden (geldig vanaf 1 October 1947)', Heerlen 18 okt. 1947.

⁸⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 132, volgnr. 1113B: 'Afschrift brief nr. 12609 Beheerder Groothoff aan directeur strafgestichten Mijnstreek', 31 maart 1948.

Het duurde een tijd voordat directeur Arnoldus, het ministerie van Justitie en het Beheer van de mijnen het eens waren over de kosten van de geleverde diensten.⁸⁶

Ook nadat het Beheer was opgeheven, bleef het escorteren naar en van de mijnen een taak van de mijnpolitie van de Staatsmijnen. Nadien is er nog geregeld gesteggel over de kosten van de escorte: wie betaalde wat.⁸⁷ Het aantal tewerkgestelden liep terug en werd uiteindelijk eind 1952 geconcentreerd in de mijn Julia. Bijgevolg was er minder bewaking nodig en gingen de escorte-kosten ook omlaag.⁸⁸ Met ingang van 1 november 1955 werd de escorte door de mijnpolitie opgeheven. De enkele tewerkgestelden konden voortaan zonder escorte naar de Julia gaan, gekleed in manchesterpakken, die ze van de gevangenis in Eysgelshoven hadden gekregen.⁸⁹

Vanuit kamp het St. Ignatiusklooster in Valkenburg werden de gevangenen onder bewaking per bus naar de verschillende mijnen vervoerd, maar bij de meeste andere kampen gingen ze te voet. Volgens de regels moesten de mannen onder gewapende begeleiding in gelid van drie of vier man lopen c.q. marcheren, mochten ze geen contact leggen met mensen die langs de straat stonden te kijken, mochten ze niet roepen, fluiten of zingen. Het oogde als een militaire mars. In de praktijk ging het er soms anders aan toe, getuige de vele rapporten. Herhaaldelijk werd gemeld dat sommige gevangenen Duitse militaire liedjes zongen, zoals *Schöner Westerwall* of *Wenn die Sonne scheint Annemarie*.⁹⁰ Een bewoner die aan de route woonde waarlangs gedetineerden van De Passart in Treebeek naar Staatsmijn Emma liepen, schreef hierover aan Arnoldus. Volgens hem ergerden vele burgers zich er aan dat delinquenten Duitse liedjes floten. Hij hoopte dat Arnoldus hem de brief niet zou kwalijk nemen 'die hij [...] in het belang en voor de goede naam der kampen in het algemeen' had geschreven. De schrijver was niet zomaar een bewoner, hij was zelf bewaker bij kamp Hendrik in Brunssum en probeerde misschien een goede beurt te maken bij Arnoldus. Deze onderzocht de zaak, en constateerde dat de gestichtswachten hadden ingegrepen en dat de 'schuldigen' niet ontdekt konden worden. Arnoldus schreef een neutraal dankbriefje terug.⁹¹

Of de burgers zich werkelijk ergerden is moeilijk te bewijzen. Er stonden geregeld mensen langs de weg te kijken, kinderen liepen hen achterna, vrouwen probeerden contact te leggen, mee te lopen, begonnen met hen te praten of probeerden iemand te omhelzen. In

⁸⁶ *Ibidem*, inv.nr. 132, volgnr. 1113 B: 'Rapport bij schrijven van de Beheerder van 31 maart 1948, no. 12609'; volgnr. 1251 B: 'Brief 13357 Groothoff aan Arnoldus', 7 juni 1948, en 'Antwoord nr. 1251 van Arnoldus', 8 juni; SHCL, archief LV, inv.nr. 588: 'Kopie brief nr. 1306 B Arnoldus aan Beheerder', 28 juni 1948.

⁸⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Afschrift nr. 25488/1949 Gezamenlijke steenkolenmijnen in Limburg, overleg inzake mijn-politionele aangelegenheden', 17 mei 1949; 'Afschrift n.a.v. vergadering directies', 18 maart 1949; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 588: 'Kladaantekeningen LV n.a.v. overleg met Oranje-Nassau Mijnen', 17 en 18 jan. 1950.

⁸⁸ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 132: 'Doorslag brief nr. J 4092 Arnoldus aan minister van Justitie', 19 april 1951 en 'Diverse brieven tussen directie gevangeniswezen en fg. directeur RWI Julia', 5 dec. 1952, 6 jan, 6 febr. en 1-april 1953.

⁸⁹ *Ibidem*, inv.nr. 16, volgnr. 284: 'Brief nr. 293/355 DG Gevangeniswezen aan directeur gevangenis Eysgelshoven', 25 okt. 1955.

⁹⁰ *Ibidem*, inv.nr. 27 en 110: Diverse rapporten. Over liedjes: inv.nr. 27, tabblad H: 'Rapport nr. 1465 escorte commandant politie Staatsmijnen', 22 maart 1948; zie ook: tabblad L, 'Rapport politie Staatsmijnen', 17 april 1948. Zie voor busvervoer: Krutzen, ' "Rauw geschreeuw slaat uit de muren" ', 21.

⁹¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 56, volgnr. 1237: 'Brief bewaarder kamp Hendrik aan directeur strafgevangenis Passart', 31 mei 1948 en 'Arnoldus aan bewaarder', 2 juni 1948.

de meeste gevallen ging het hierbij om verloofdes of echtgenotes, maar soms ging het ook om een flirt tussen gevangenen en vrouwen langs de straat.⁹²

Soms was er via illegale brieven aan dochters van vrije mijnwerkers contact gelegd met vrouwen uit de buurt. Zo nu en dan ging het initiatief ook uit van poetsmeisjes die bijvoorbeeld op de mijn Willem-Sophia schoonmaakten. Ze mochten niet rondzwerven op het terrein, maar soms lukte het hen te kletsen met gedetineerden. Voor een van hen leidde dit tot ontslag.⁹³ Vrije mensen mochten ook niet aan de poort of langs het hek van de strafgevangenis proberen de aandacht te trekken van gedetineerden. De wacht aan de ingang moest hier nauwkeurig toezicht op houden. Zodra deze in de gaten kreeg dat er een blik van verstandhouding was, moest hij ingrijpen, bij de buitenstaanders en bij de gedetineerden.⁹⁴

Verder zijn er vele rapporten over het niet in de pas willen lopen, het uitschelden of het niet serieus nemen van bewakers en het hen voor schut zetten bij andere gevangenen.⁹⁵ De gevangenen namen intussen deze bewakers ook niet zo serieus. Vaak haalden ze grapjes met hen uit. In rapporten kwam regelmatig de zinsnede voor, dat een gevangene gezegd had: 'ik zal je wel weten te vinden als ik eenmaal vrij ben'. Uit potloodaantekeningen op het rapport bleek dat een betrokkene later zijn excuses had aangeboden, maar dat hij desondanks voorwaardelijk twee dagen strafcel kreeg opgelegd.⁹⁶

De tewerkgestelden wisten heel goed van wie ze wel of niet bevelen moesten aannemen. Zo mocht iemand van de bewakingsescorte geen brief lezen, die op de grond gevallen was. Daar kwam gedoe over en dus weer een rapportje.⁹⁷ Of men wilde iets niet afgeven aan een escorte commandant, bijvoorbeeld tabak die de gevangene had geruild. En dat zeker niet zonder getuige, omdat vroeger een 'bewaker' hem al vaker had opgelicht. Aan de interne mijnpolitie gaf hij de tabak wel af.⁹⁸ Geregeld weigerden gevangenen ook lege broodkisten of penningborden (borden waarop de persoonlijke penningen werden gehangen, wanneer de gedetineerden ondergronds gingen) weg te brengen of te verplaatsen. Het kwam er in feite steeds op neer dat tewerkgestelden weigerden bevelen op te volgen van bewakers. Sommigen zeiden dat ze naar de mijnen waren gekomen om daar te werken, niet om bijvoorbeeld kisten weg te brengen.⁹⁹

⁹² *Ibidem*, inv.nr.27: Diverse voorbeelden, bijvoorbeeld: vóór tabblad A: 'Rapport politie Staatsmijnen', 16 aug. 1948; tabblad OP: 'Rapport 5676, politie Staatsmijnen', 2 okt. 1948; tabblad H: 'Rapport nr. 6590', 12 nov. 1948; tabblad WZ: 'Rapport nr. 2704 politie Staatsmijnen', 21 mei 1949. Zie ook: Krutzen, 'Over strafkampen', 153-154.

⁹³ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 27, tabblad H: 'Rapport 5563 politie Staatsmijnen', 28 sept. 1948; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 700, dossiermap 236: 'Rapport mijnpolitie WS nr. 170-1947', 17 juni 1947.

⁹⁴ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 89: 'Dienstorder Terwinselen', 18 aug. 1949.

⁹⁵ *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad S: 'Rapport 2964 politie Staatsmijnen', 28 mei 1948; tabblad F: 'Rapport nr. 6690 politie Staatsmijnen', 16 nov. 1948; inv.nr. 57, volgnr. 1291: 'Rapport en brief', 12 en 22 juni 1948.

⁹⁶ Bijvoorbeeld over een kwestie in loonhal mijn Julia *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad M: 'Rapport no. 1058 politie Staatsmijnen', 1 maart 1948.

⁹⁷ *Ibidem*, tabblad M: 'Rapport no. 897 politie Staatsmijnen', 20 febr. 1948.

⁹⁸ *Ibidem*, tabblad G: 'Rapport nr. 194 politie Staatsmijnen', 15 jan. 1948. Aangehaalde woord staat in rapport ook tussen aanhalingstekens.

⁹⁹ Voorbeelden broodkisten: *Ibidem*, vóór tabblad B: 'Rapporten politie Staatsmijnen nr. 353', 26 jan. en nr. 2042, 16 april 1948; Voorbeelden penningborden: tabblad D: 'Rapport nr. 4662 politie Staatsmijnen', 6 en 8 sept. 1949; tabblad IJ: 'Rapport nr. 6679 politie Staatsmijnen', 21 aug. 1950.

Intussen dienden gevangenen omgekeerd ook wel eens klachten in over het gedrag van de bewakers, bijvoorbeeld over het schoppen naar een gedetineerde. Van bijna elk akkefietje stelden de bewakers een rapport op. De escorte-commandant meldde een voorval aan de interne mijnpolitie die dan op zijn beurt een onderzoek instelde en rapporteerde aan de mijn en het kamp.¹⁰⁰ Soms klaagden de escorteurs zelf ook over de bewakers aan wie ze de gevangenen moesten overleveren bij terugkomst in het kamp. Over en weer vielen er beschuldigingen, onder meer over het al dan niet willen tellen van gevangenen.¹⁰¹ Omgekeerd had de mijnpolitie soms commentaar op gedrag van escorte-personeel, en beschuldigde hen van te weinig plichtsbetrachting.¹⁰²

De directie van de gevangenen nam de rapporten over de escorte serieus. Op de doorslagen stond meestal met potlood een straf voor de gevangene vermeld, variërend van waarschuwingen, voorwaardelijke straffen van 2 à 4 dagen strafcel, tot het echt opleggen van een paar dagen strafcel. Of ze mochten een bepaalde periode geen bezoek meer ontvangen. In elk geval mochten de bewakers zelf geen straffen opleggen, ze mochten de betrokken gedetineerde naar zijn naam en werknummer vragen en als deze weigerden konden ze niets anders doen dan het rapporteren, waarna een onderzoek volgde door de mijnpolitie.

Al een paar keer is de term mijnpolitie gevallen. Deze vormde een belangrijke factor binnen het mijnwezen. De mannen van de mijnpolitie waren politiebeambten die in dienst waren van de steenkolenmijnen. Bij de mijn Willem-Sophia waren tot 1 augustus 1946 drie mensen hiervoor in dienst, daarna werden nog drie mensen aangesteld, onder wie twee aspirant-politiebeambten. De politiedienst had twee taken: a. het doen van onderzoek binnen en buiten het bedrijf, bijvoorbeeld naar bedrijfsongevallen, antecedentenonderzoek of onderzoek naar politieke opvattingen; b. het surveilleren. Hierbij werden de terreinen gecontroleerd of ze hielden soms toezicht bij de badlokalen en bij de uitbetaling van de lonen. De politiebeambten hadden opsporingsbevoegdheid, en waren aangesteld als onbezoldigd Rijksveldwachters. De aspiranten hadden deze bevoegdheid niet.¹⁰³

De andere mijnen beschikten over soortgelijke politiebeambten. Ze rapporteerden over grote en kleine zaken aan hun directies. Zo bracht de mijnpolitie van de mijn Laura uitgebreid verslag uit aan zijn directie over een openluchtvergadering van de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM) in Terwinselen, op 29 juni 1947.¹⁰⁴ In veel

¹⁰⁰ Voorbeelden: *Ibidem*, tabblad OP: 'Rapport mijnpolitie Staatsmijnen in Limburg [aan kamp Julia], Eygelshoven 29 sept. 1947. Betrokken gevangene krijgt waarschuwing; *Ibidem*, inv. nr. 57, volgnr. 1380: 'Rapport nr. 4691 politie Staatsmijnen over klacht gevangene in mijn Julia', 4 aug. 1948.

¹⁰¹ *Ibidem*, inv.nr. 56, volgnr. 1181: 'Rapporten en brieven', 24, 25 maart en 3 mei 1948.

¹⁰² *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad D: 'Rapport Chef Mijnpolitie Laura', 11 jan. 1951 n.a.v. meenemen van een mijnlamp door een gevangene.

¹⁰³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Jaarverslag 1946 Politie Mijnen "Willem-Sophia"', Spekholzerheide 9 jan. 1947. Voorbeelden van antecedentenonderzoek: *Ibidem*, 'Rapporten', maart 1946; inv.nr. 188 en 695, dossiermap 188: 'Rapporten', 23 en 28 april 1948. Zie voor de mijnpolitie algemeen: Rutten, 'Een archipel van kolonieën', 451-455.

¹⁰⁴ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 446: Doorslag 'Rapport Chef mijnpolitie Laura', 2 juni [ASU: moet 2 juli zijn] 1947.

gevallen kregen de directies van de mijnkampen een doorslag van het rapport, zeker als het politieke gevangenen betrof. De straffkampen kregen op deze manier rapporten vanuit alle mijnen, maar vooral ook van de mijnpolitie Staatsmijnen. Deze was immers na verloop van tijd ook belast met het escorteren van gevangenen.¹⁰⁵

De mijnpolitie bracht verder verslag uit over onderschepte illegale brieven. De gevangenen mochten maar één keer per maand een brief schrijven, die pas verstuurd werd, nadat iemand van de directie die gelezen had. Een ‘illegale of zwarte brief’ meegeven aan een vrije mijnwerker was aantrekkelijk. Ook illegale handel kwam zo tot stand. Want die bloeide tussen badknechten, ondergrondse telefonisten, vrije arbeiders en gedetineerden, zeker zo lang diverse zaken in de bevrijde wereld nog op de bon of schaars waren. Tabak werd bijvoorbeeld tegen zeep geruild of door vrije mijnwerkers verkocht. Zeep hielden gedetineerden over van hun rantsoen. Brood uit het kamp was ook een geliefd ruilmiddel.¹⁰⁶ Er werd gerapporteerd als men gedetineerden betrapte op het roken in het badlokaal. Daar gold een rookverbod, ook voor vrije arbeiders. Een enkele gedetineerde verklaarde dat hij van een verbod niets wist. De rapporteur vermeldde keurig in het verslag dat boven de ingang van het badlokaal voor gedetineerden van de mijn Laura ‘met grote letters staat geschreven: “Streng verboden te roken”’.¹⁰⁷

Kleine en grote vergrijpen binnen of buiten de strafgestichten werden bestraft met waarschuwingen, een dag niet mogen werken of opsluiting in een strafcel. Over tucht en het disciplinair straffen van gevangenen had Arnoldus uitgesproken ideeën. Hij had zich hierover al in 1921 uitgelaten. Een veroordeelde mocht nooit zijn wil opleggen aan de gevangenisgemeenschap, daarom moest de orde gehandhaafd blijven. Maar men mocht nooit de mens in de ‘misdadiger’ vergeten. Het toepassen van zware straffen zou de zaak alleen maar verergeren. Op grond van cijfermateriaal toonde hij aan dat zwaardere straffen vooral werden opgelegd door personeel dat nog maar kort in dienst was, dat er meer gestraft werd op zondagen, als de mensen zich verveelden, en dat mildere disciplinaire straffen in de praktijk beter werkten bij het handhaven van de orde. Boven zijn artikel zette Arnoldus als motto: ‘Ich glaube, es wird in vielen Anstalten viel zu viel diszipliniert, viel zu wenig erzogen’. Het was een citaat uit een verschillende keren herdrukt, bekend Duits leerboek van Gustav Aschaffenburg, *Das Verbrechen und seine Bekämpfung*, dat voor het eerst verscheen in 1903. Dat motto zei eigenlijk al genoeg over de gedachtewereld van Christiaan Arnoldus.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Voorbeelden van rapporten van de mijnpolitie zijn onder meer te vinden in SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 138 en 700, dossiernr. 236 en passim; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 407 en passim; RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 27 en inv. nr. 110, achter tabblad mijnrapporten en passim.

¹⁰⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 138: ‘Rapport nr. 8/46 w.n. Chef mijn politie WS aan bedrijfsingenieur’, 21 jan. 1946; ‘Rapport nr. 129.46 Mijnpolitie WS aan bedrijfsingenieur’, 4 april 1947; RHCL archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 27: vóór tabblad B: ‘Rapport nr. 4878, politie Staatsmijnen’, 7 nov. 1947; tabblad D: ‘Rapport mijnpolitie Julia’, 5 dec. 1947; tabblad G: ‘Rapport’, 15 jan 1948.

¹⁰⁷ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 27, passim; Citaat tabblad S: ‘Rapport nr. 7048 politie Staatsmijnen’, 1 dec. 1948.

¹⁰⁸ Arnoldus, ‘Tucht en straffen in de gevangenen’. Zie over dit artikel ook Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 562-563, 604.

Ook in zijn latere directeursleven dacht Arnoldus er nog zo over. Soms suggereerden de bewakers in hun rapporten de gevangenen streng aan te pakken. Dat had meestal geen succes. De directeur las een rapport en hoorde de betrokkene. Hierna ging de directeur van de RWI al dan niet over tot een disciplinaire straf. Hoofddirecteur Arnoldus hield daarbij toezicht, want ook hij kreeg een doorslag en desbetreffende fungerende directeur was aan Arnoldus verantwoording schuldig. In een brief aan de officier van justitie in Maastricht klaagde hij eens dat de Commissaris van de politie bij de Staatsmijnen het strafbeleid van de mijnkampen niet streng genoeg vond. Volgens Arnoldus lag het straffen van gevangenen buiten de competentie van de politiecommissaris. Dat had hij hem duidelijk laten weten.¹⁰⁹

Hoofddirecteur Arnoldus ging over het strafbeleid en niemand anders. Dat gold ook voor de hoogte van de straf, of het nu ging om het niet willen wegbrengen van broodkisten, brutaal zijn of het gebruiken van godslasterlijke woorden. Uiteindelijk besliste Arnoldus. Hij hield daarbij rekening met eerdere waarschuwingen, de ernst van de zaak, en het karakter van betrokkene.¹¹⁰

Gezondheidszorg

In de eerste tijd was de behandeling van politieke gevangenen in de bewarings- en verblijfskampen slecht. Voor hun lichamelijke en geestelijke gesteldheid was amper aandacht, ook al waren er kampartsen aangesteld. Janus Porsin heeft het in zijn typoscript over een 'Dr. Lolman Monster in mensengedaante' [ASU: Pseudoniem voor Dr. J.L.H.A. Hollman]. In de bewaringskampen van de Mijnstreek waren twee artsen verantwoordelijk voor de gezondheid van de gevangenen. Ze moesten net als de arts in Maastricht ook letten op voeding, kleding, en hygiëne van de gevangenen en op de verwarming, orde en netheid binnen de kampen. Porsin zal overdrijven, maar in zijn verhaal zat een kern van waarheid. In de praktijk konden artsen, geholpen door enkele verplegers niet veel hulp bieden. Immers ook in de net bevrijde buitenwereld was het niet goed gesteld was met de volksgezondheid. Er was ook daar een tekort aan eten en brandstof.¹¹¹

Na de chaotische eerste maanden traden er ook in de kampen verbeteringen op. De Interneeringsregeling 1946 stelde in artikel 15 dat het Rijk naast kleding, voeding en een bed ook medische zorg aan de gevangene moest geven. Als hij lichamelijk of geestelijk niet in staat was om in een kamp te verblijven, kon hij buiten het kamp in een ziekenhuis worden opgenomen (artikel 16).¹¹² In de kampen gingen ook artsen werken die zelf geïnterneerd waren, onder supervisie van door het DGBR aangestelde vrije artsen.

¹⁰⁹ RHCL, archief Strafgevangenenissen, 07.A03, inv.nr. 63, volgnr. 2944: 'Brief Arnoldus aan officier van justitie Maastricht', 12 aug. 1950.

¹¹⁰ *Ibidem*, onder meer inv.nr. 57, 110 en 63: 'Diverse rapporten' uit 1948 tot en met 1950.

¹¹¹ RHCL, archief Pirson, 22.035: Porsin, *Circus Mentrap. Deel 1*, 35; SHCL, archief Van den Bosch EAN 0512, inv. nr. 10: Jos Seelen, 'Militair Gezag Mijnstreek. De organisatie van de bewarings- en verblijfskampen', 10 febr. 1945, 2-3, 8-10.

¹¹² 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946).

Dat was ook het geval in kamp Valkenburg. Daar werkte een tot gevangenisstraf veroordeelde arts. Op advies van directeur Arnoldus werd hij in 1947 ook aangesteld in de nieuwe strafgevangenis Julia in Eigelshoven. Hij stond onder supervisie van dr. E.J. Aalders, die deze functie ook in de overige mijnkampen vervulde, en hiervoor f 100.- per maand uitbetaald kreeg.¹¹³ Naast de veroordeelde arts werkten een verpleger en een laborant in de strafgevangenis, beiden eveneens veroordeeld. De laatste was directeur van een keuringsdienst geweest. Bij binnenkomst werden de gevangenen medisch gekeurd op voorlopige geschiktheid voor de mijn, de echte mijnkeuring deden mijnartsen. Poliklinische spreekuren waren zo ingesteld, dat de tewerkgestelden zich nog voor het begin van hun dienst konden melden. Dr. Aalders bezocht regelmatig het kamp Julia en controleerde daarbij de medische dienst. Eén dag per week bezocht een vrije tandarts tweemaal het kamp. De gevangenen kregen op die manier tandheelkundige zorg, zonder dat ze hun werk moesten verzuimen.¹¹⁴

Supervisor Aalders trok zich het lot van de gevangenen aan. Het was hem opgevalen dat de tewerkgestelde mijnwerkers in gewicht achteruitgingen en soms zelfs onder het voor hen juiste gewicht kwamen. Om er beter zicht op te krijgen en eventueel maatregelen te kunnen nemen, moesten in de verschillende mijnkampen de gedetineerden maandelijks gewogen worden. Het resultaat van deze weegactie is onbekend.¹¹⁵ Intussen kwam de veroordeelde arts in aanmerking voor voorwaardelijke invrijheidstelling (VI). Vrije artsen wilden volgens Arnoldus niet in een strafgevangenis werken. Arnoldus noemde geen redenen. Zagen vrije artsen lang gestrafte collaborateurs of oud-SS'ers niet als gewone patiënten, of waren ze bang voor hun imago? Voor zijn strafgestichten kon hij ook geen geschikte veroordeelde artsen vinden. Arnoldus deed daarom een dringend beroep op het ministerie om de veroordeelde arts na zijn VI voor het gevangeniswezen te behouden en hem aan te stellen. Het ministerie ging akkoord. Onder voorlopige supervisie van Dr. Aalders kwam de veroordeelde arts op 27 oktober 1947 als vrij man in dienst bij de strafgestichten.¹¹⁶ Hij werkte aanvankelijk alleen in de RWI Wilhelmina te Terwinselen, maar werd later ook als arts aangesteld bij strafgevangenis Julia in Eigelshoven.¹¹⁷ Intussen probeerde Arnoldus andere veroordeelde artsen voor de nieuwe instelling de Passart aan te trekken. Hij deed daarbij een beroep op selecteurs, maar het

¹¹³ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 38, volgnr. 154: 'Brief nr. 1717 hoofd 3° afd. min. van Justitie aan directeur Strafgevangenis Julia', 4 juli 1947; zie ook inv.nr. 98: 'Kamp Valkenburg. Opgave van veroordeelden tot Gevangenisstraf en Rijkswerkinrichting, per 22 april 1947'. De arts zat als gedetineerde in kamp Julia, zie inv.nr. 73, 'Register voor de bevolking in de Strafgevangenis/Rijkswerkinrichting 'Julia' Eigelshoven', nr. 11.

¹¹⁴ *Ibidem*, inv.nr. 54, 'Verslagen betreffende de medische verzorging in "Strafgevangenis kamp Julia" te Eigelshoven, gedurende maand Juli 1947'; 'Verslagen [...] maand Augustus 1947'.

¹¹⁵ *Ibidem*, inv.nr. 54: 'Doorslag brief hoofd medische dienst mijnkampen Aalders aan hoofd medische dienst bewaringskamp, ter informatie aan directeur Strafgevangenis Eigelshoven', 19 aug. 1947.

¹¹⁶ *Ibidem*, inv.nr. 38, volgnr. J 111: 'Brief G 85, Arnoldus aan minister, IIe afd. C', 28 aug. 1947; volgnr. J 111: 'Brief nr. 1826, 3° afd. A/P, minister aan Arnoldus', 9 okt. 1947; inv.nr. 55, volgnr. 828: 'Brief arts aan Arnoldus', 17 dec. 1947.

¹¹⁷ *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Doorslag brief nr. J 250, aan 3° afd. A/P', 6 dec. 1947; inv.nr. 39, volgnr. J 351, 'Brief minister van Justitie, 3° afd. A/P, nr. 1697 aan directeur strafgevangenis Julia', 10 jan. 1948.

haalde niets uit.¹¹⁸ Uiteindelijk nam Dr. Aalders daar de honneurs waar. Na het vertrek van deze, kreeg de Passart dezelfde arts als de overige twee instellingen.¹¹⁹

In het DGBR-kamp Valkenburg St. Ignatiuscollege was het Centraal Ziekenhuis van de Mijnkampen gevestigd. Hier werden ook gevangenen uit de Rijkswerkinrichtingen opgenomen, als ziekenhuisopname nodig was. De bewaking was daar goed geregeld, en bovendien was het financieel voordeliger dan opname in een regulier ziekenhuis. In spoedgevallen volgde echter wel eens een opname in het St. Joseph ziekenhuis in Heerlen. Dr. Aalders was gestichtsgeneesheer van het Centraal Ziekenhuis, naast zijn functie van supervisor over de Rijkswerkinrichtingen. 'Rekening houdende met de belangrijkheid voor de volkshuishouding van het door de in deze kampen ondergebrachte gevangenen verrichte werk', [...] 'vanzelfsprekend de gezondheidszorg primair stellende', zag hij het als een belangrijk onderdeel van zijn taak om het ziekteverzuim onder de tewerkgestelde mijnwerkers zo laag mogelijk te houden. Hij was trots op het resultaat in 1947, hij meende dan ook dat hij hierin volkomen was geslaagd. Verwijzend naar de cijfers in het jaarverslag noemde hij het verzuim onder de gevangen mijnwerkers 'uitermate laag'. Een vergelijking met het verzuim onder vrije mijnwerkers ontbrak, zodat zijn mening niet is te toetsen.¹²⁰

Hoewel Aalders bij zijn afscheid schreef dat hij prettig had samengewerkt met Arnoldus en de Rijkswerkinrichtingen, waren er in de praktijk toch wel fricties geweest. Herhaaldelijk bleek Aalders de kant van de mijnen te hebben gekozen. Hij stuurde bijvoorbeeld de maandverslagen van zijn medische dienst door naar de hoofdmijnarts dr. Jac. W. Creighton. Aalders stond in nauw contact met hem 'in verband met de eigenaardigheden, aan het bedrijf verbonden (ziektepercentage, oorzaak, invloed van bepaalde oorzaken op dit ziektepercentage etc.)'.¹²¹ Arnoldus was van oordeel dat Aalders meer afstand van de mijnbedrijven moest houden. Daarop stuurde Aalders de verslagen niet meer door. Later wilde Aalders extra administratieve hulp, voor het verzamelen van gegevens en het maken van aantekeningen. Arnoldus vond dat niet nodig. Hij had hem al de wacht aangezegd dat het verzamelen van gegevens en het doorgeven ervan aan mijn-instanties niet tot zijn taak behoorde.¹²² Verder had Aalders kritiek gehad op de keuringseisen voor tewerkgestelden. Bij het ministerie klaagde Aalders dat hij te weinig betaald kreeg voor zijn diensten in de RWT's.¹²³ Uiteindelijk voelde Aalders zich waarschijnlijk toch niet meer thuis bij de mijnkampen. Op eigen verzoek kreeg hij per 1 januari 1949 eervol ontslag om een aanstelling als bedrijfsarts in Oss te aanvaarden.¹²⁴

De minister van Justitie liet zich in zijn Memorie van Antwoord bij de justitiebegro-

¹¹⁸ *Ibidem*, inv.nr. 55, volgnr. 755: 'Brieven aan selecteurs', 19 nov. 1947 en 19 jan. 1948; volgnr. 822: 'Brieven aan selecteurs en ministerie', 9 en 11 dec. 1947.

¹¹⁹ *Ibidem*, inv.nr. 43, volgnr. J 1334; 'Brief 3^e afd. A, no 1643 DG Gevangeniswezen aan directeur strafgestichten', 23 nov. 1948.

¹²⁰ *Ibidem*, inv.nr. 9: 'Jaarverslag betreffende de medische dienst van de Rijkswerkinrichtingen in de Mijnstreek 1947', I; cijfers werkverzuim bijlages na 5.

¹²¹ *Ibidem*, inv.nr. 54, volgnr. 635: 'Brief Aalders aan Arnoldussen [sic]', 10 okt. 1947.

¹²² *Ibidem*, inv.nr. 39: 'Doorslag brief nr. J 467 Arnoldus aan 3^e afd. A min. van Justitie', 8 maart 1948.

¹²³ *Ibidem*, inv.nr. 39, volgnr. J 366, J 367 en J 540: 'Diverse brieven', tussen 10 jan. en 3 maart 1948.

¹²⁴ *Ibidem*, inv.nr. 58, volgnr. 1664, 'Correspondentie tussen Aalders en Arnoldus', december 1948.

ting 1949 positief uit over de gezondheidstoestand in de mijnkampen. De geneeskundige zorg viel tot 1 juli 1948 onder het DGBR en daarna onder het gevangeniswezen. Het ziektepercentage bij de gedetineerde mijnwerkers schommelde tussen de vier en zes procent, terwijl dit percentage in bewarings- en verblijfskampen elders in Nederland gemiddeld ruim tien bedroeg. In juli 1948 had zich in de Mijnstreek een griep epidemie voorgedaan, waardoor 7,4 procent van de tewerkgestelde mijnwerkers ziek gemeld was. Dat de gezondheid in de mijnkampen veel beter was dan in overige kampen kwam in hoofdzaak door de streng toegepaste medische selectie. Daarnaast speelden ook de goede voeding, met grote toeslagen, een belangrijke rol. Ten slotte was in de mijnkampen de medische dienst zo ingericht, dat mannen die ‘menen het werk te moeten verzuimen’, direct medisch gecontroleerd werden. Volgens de minister had deze werkwijze op het ziekteverzuim ‘uiteraard een gunstige invloed’.¹²⁵ De boetes die de mijnen oplegden voor het zogenaamde willekeurig verzuim zullen ook wel van invloed zijn geweest. Hoe dan ook, het lage ziektepercentage onder gedetineerde mijnwerkers blijft ook achteraf gezien opvallend.

Geestelijke en sociale verzorging

Vanouds kwamen geestelijke verzorgers in de gevangenissen. De nadruk lag daarbij op godsdienstoefeningen. In de kampen voor politieke gevangenen was het niet anders. Hoewel in de verordening voor de kampen uit 1944 niets over geestelijke verzorging vermeld stond, werden wel degelijk geestelijke verzorgers toegelaten. Het organisatieoverzicht van de mijnkampen uit begin 1945 maakte nadrukkelijk melding van een aalmoezenier en een kamppredikant. Zij behoorden tot de staf van deze kampen. De aalmoezenier was belast met de geestelijke verzorging van katholieken, de kamppredikant met die van alle protestanten, welke denominatie zij ook hadden. Het was hen uitdrukkelijk verboden andere gesprekken met politieke delinquenten te hebben, dan over hun geestelijk heil.¹²⁶

In het katholieke Limburg waren vooral rooms-katholieke zielzorgers actief. In de verschillende kampen in de Mijnstreek werkten paters karmelieten vanuit hun klooster in Merkelbeek. Pater Willehad Kocks moest aanvankelijk niets hebben van de gevangenen NSB'ers. Hij sprak over ‘gespuis’. De Roermondse bisschop J. Lemmens had laten weten dat NSB'ers eerst schriftelijk, met getuigen erbij, het nationaalsocialisme moesten afzweren, voordat een aalmoezenier hen bij het biechten kon vergeven. Volgens Kocks leerden de gevangenen echter niets. Nadat hij benoemd was tot aalmoezenier in kamp Hoensbroek werd hij milder en nam hij een meer pastorale houding aan. In Maastricht trok pastoor Jos Steegmans zich hun lot aan en ook de jonge jezuïet Jan van Kilsdonk bood hulp. Net als

¹²⁵ *Ibidem*, inv.nr. 43, volgnr. J 1396: ‘Overdruk Memorie van antwoord op de Justitiebegroting 1949’, circa 15 dec. 1948.

¹²⁶ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, passim; ‘Verordening No. 4. Verordening bewarings- en verblijfskampen, 12 sept. 1944’, *Publicatieblad van het Militair Gezag*, nr.1 (19 sept. 1944); SHCL, archief Van den Bosch EAN 0512, inv.nr. 10: Jos Seelen, ‘Militair Gezag Mijnstreek. De organisatie van de bewarings- en verblijfskampen’, 10 febr. 1945, 1, 6-7.

in de Mijnstreek zaten lang niet alle gevangenen op geestelijke hulp te wachten. De reeds vaker genoemde Porsin sprak zeer negatief over de kampaalmoezenier.¹²⁷

Volgens de Interneeringsregeling 1946 waren de delinquenten niet verplicht om een godsdienstoefening bij te wonen (art.19).¹²⁸ Pater Van Kilsdonk vertelde in een documentaire uit 1980 uitvoerig hoe hij omging met de jonge SS'ers, die uit kamp Vught waren overgebracht naar kamp Valkenburg. Hij had als pastor 'geen gemeenschappelijk verleden met deze mensen', maar dat heb je als pastor vaker. Dat deed er ook niet toe. Hij had als taak mensen te helpen en hoefde zich niet [...] 'te bekommeren om bijvoorbeeld de behoefte aan [...] rechtsdoening in de Nederlandse samenleving'. Dat was zijn taak niet, dat was iets voor politie en justitie. Er werd volgens hem toen niet aan heropvoeding gedaan. Hij verzorgde kerkdiensten, voor protestanten en katholieken.¹²⁹ Het was opvallend dat vooral jonge, onervaren jezuïeten werden aangesteld als aalmoezenier, meestal direct na de priesterwijding. Een mogelijke verklaring zou volgens auteur Joep van Gennip zijn dat juist jonge priesters genoeg geestelijke veerkracht bezaten om dat werk te doen en zich goed konden inleven in de omstandigheden van de politieke gevangenen. Bovendien werd 'geestelijk dienstwerk' niet hoog aangeslagen bij de Nederlandse jezuïeten.¹³⁰

Bij de inrichting van de strafgevangenen vanaf juli 1947 ging directeur Arnoldus zich nadrukkelijk bemoeien met de geestelijke verzorging. Als gelovig katholiek zocht hij actief naar godsdienstige leiders voor de gevangenen. Pater Polycarpus o.f.m., afkomstig uit het DGBR-kamp van Eygelshoven werkte voorlopig door in de RWI. In Terwinselen was nog geen RK geestelijke aangesteld. Door bemiddeling van de plaatselijke pastoor lazen op zondagen priesters uit het kleinseminarie Rolduc de mis. Op zaterdagen was er gelegenheid om te biechten. Arnoldus kon een zekere zendingsdrang niet onderdrukken. In een brief aan het ministerie liet hij weten dat veel gevangenen 'vrij onverschillig' stonden tegenover de godsdienst. Door enkele meerdaagse oefeningen wilde hij proberen hier verbetering in te brengen. Voor de organisatie van deze 'retraites' riep hij de hulp in van bevriende paters kapucijnen. 'Een stoot in de goede richting is hier wel nodig'. Het resultaat van zijn inspanningen was dat de paters in maart en juni 1948 en in april 1949 dergelijke meerdaagse bezinningsperiodes hielden.¹³¹

Intussen deed Arnoldus een dringend beroep op bisschop Lemmens van Roermond om zo spoedig mogelijk een definitieve oplossing te vinden voor de katholieke gevangenen. Als directeur van de Roermondse gevangenen had Arnoldus mogen ondervinden 'hoe na de zielzorg der gevangenen U Monseigneur ter harte gaat'. Er volgde een hele

¹²⁷ Jacobs, *Kroniek van de Karmel*, 443-445; ROZ-Radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*. Dl. 2, uitgezonden 16 juni 1980; SHCL, archief Van den Bosch EAN 0512, passim; RHCL, archief Pirson, 22.035; Porsin, *Circus Mentrap*. Deel 1, 30-31 en passim.

¹²⁸ 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946).

¹²⁹ Transcriptie van citaat uit ROZ-radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*. Dl. 2, uitgezonden 16 juni 1980.

¹³⁰ Van Gennip, 'Paters, pastoraat en politieke delinquenten', 218.

¹³¹ RHCL, archief Strafgangenenissen, 07.A03, inv.nr. 38: 'Doorslag brief J 125 Directeur Arnoldus aan 3^e Afd. A/P Departement van Justitie', 22 okt. 1947, hieruit ook eerste citaat; tweede citaat uit inv. nr. 54: 'Doorslag brief nr. 582, aan pater Sebastianus o.f.m Cap.', 25 sept. 1947; inv.nr. 29, tabblad godsdienstige aangelegenheid: 'Dagorders van retraites'.

briefwisseling voordat rector M.A.P.E. van den Bosch (1901-1953) in Terwinselen en L. Bessems in Eygelshoven aan het werk konden gaan. De bisschop kon niet zomaar zelf iemand toegang tot een kamp verlenen. Arnoldus had als directeur ook een stem in het kapittel. In zijn advies aan Den Haag achtte hij de keuze van Van den Bosch niet gelukkig, omdat deze [...] door zijn grote spontaniteit in verschillende functies moeilijkheden veroorzaakte'. Maar als hij de grenzen van zijn werkzaamheden in de gaten hield, dan had Arnoldus geen bezwaar. Misschien doelde Arnoldus op het feit dat Van den Bosch ook een actief lid was van de STPD en rector van het Gezellenhuis in Eygelshoven. Hij werd uiteindelijk per 1 december 1947 aangesteld, maar door ziekte niet voor lang. Eind april 1948 kwam er een einde aan zijn werkzaamheden.¹³² Het bleek daarna moeilijk om opvolgers te vinden. Er werd een beroep gedaan op paters van verschillende ordes, zoals karmelieten, kruisheren en lazaristen.¹³³

In Eygelshoven werkte dominee H. van Vliet voor de protestantse gevangenen. Deze man was ambitieus begonnen, gaf cursussen, maar helaas maakten volgens Arnoldus maar weinig gevangenen gebruik van zijn diensten. De Nederlands-Hervormde dominee Voorhoeve uit Terwinselen zorgde ervoor dat er in elke geval elke zondag een dienst was voor de protestantse gevangenen. Arnoldus voerde gesprekken om een protestantse godsdienstleraar te kunnen benoemen. Na veel onderhandelingen lukte het hem uiteindelijk de hervormde dominee J. van der Touw per 21 maart 1948 aangesteld te krijgen voor de drie instellingen.¹³⁴ Sommige gevangenen vonden hem niet geschikt. Iemand klaagde dat de dominee veel te 'licht' was. Het leek wel een vrijdenker. Een ander wilde meer Bijbelstudie en geen ontspanning op zondag, want dat was niet gepast.¹³⁵

De directie was na verloop van tijd ook niet tevreden over Van der Touw. Hij zou zich ingelaten hebben met het doorsturen van clandestiene brieven. Na een waarschuwing werd hem, na nieuwe klachten de wacht aangezegd. De dominee bleef echter doorgaan met het doorsturen van verzoeken van gevangenen. Op die manier kwam een gevangene via de dominee in contact met een advocaat. En dat was niet de bedoeling. Arnoldus liet hem in september 1949 zeer duidelijk weten waar de grenzen van het werk van een godsdienstleraar lagen. De zaak werd ook gemeld in Den Haag. Eind december 1950 kreeg Van der Touw op eigen verzoek desondanks eervol ontslag.¹³⁶ Hij werd opgevolgd door dominee K.A. Bot.¹³⁷

¹³² *Ibidem*, inv.nr.54, volgnr. 545: 'Doorslag brief aan bisschop van Roermond', 18 sept. 1947 en 'Reactie van vicaris generaal F.J. Feron', 1 okt. 1947; inv.nr. 55: 'Brief nr. 820 Arnoldus aan secretaris Bisdom', 11 dec. 1947; inv.nr. 39, 'Diverse brieven', dec. 1947, febr. 1948; citaat uit 'Doorslag brief J 334 Arnoldus aan 3^e afd. A', 6 jan. 1948; inv.nr. 56: 'Diverse brieven', maart 1948; inv.nr.40 en 41: 'Diverse brieven', mei 1948; inv.nr. 41: 'Brief nr. J 760 Arnoldus aan 3^e afd.', 4 juni 1948. Zie over Van den Bosch: Krutzen, 'Toine van den Bosch'.

¹³³ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 41 en 44: 'Diverse stukken'.

¹³⁴ *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Doorslag brief Arnoldus aan H. van Vliet', 21 mei 1947; 'Doorslag brief J 125 Directeur Arnoldus aan 3^e Afd. A/P Departement van Justitie', 22 okt. 1947; inv.nr. 38, 39, 56, volgnr. 1050: 'Diverse stukken'.

¹³⁵ *Ibidem*, inv.nr. 29, tabblad Uittreksel brieven van gevangenen: 'Afschrift brief gedetineerde aan zijn vrouw', 5 april 1948; blanco tabblad: 'Brief gevangene aan [onbekende] weledele heer', 12 okt. 1948.

¹³⁶ *Ibidem*, inv.nr. 61, volgnr. 2253: 'Brieven', aug. 1949; inv.nr. 47: 'Brieven', medio 1949; inv.nr. 53, volgnr. J 391: 'Brief 3^e afd. A 3 nr. 2213, SG Tenkink aan Arnoldus', 25 jan. 1951.

¹³⁷ *Ibidem*, inv.nr. 9: 'Halfjaarlijkse rapporten over de protestants christelijke verzorging', 1951-1953.

Het ministerie van Justitie betaalde de kosten van de geestelijke verzorging. Deze waren afhankelijk van het aantal in het kamp aanwezige gevangenen van een bepaalde gezindte. Alle denominaties binnen het protestantisme, van hervormden tot gereformeerden en vrijgemaakten, werden bij elkaar opgeteld tot protestanten.¹³⁸ Het Beheer van de mijnen droeg ook bij in de kosten. Niet zo zeer in de salariskosten van de verzorgers, maar bijvoorbeeld om godsdienstige lectuur aan te kunnen schaffen of om een bijdrage te kunnen leveren aan zaken, die niet onder het normale budget vielen. Dat paste in zekere zin bij de traditie in de Mijnstreek. Al veel langer subsidieerden mijnndirecties kerken. Het Beheer gaf jaarlijks f 1,50 per politieke delinquent.¹³⁹

Het ministerie wilde in 1948 een nieuwe regeling voor geestelijken binnen het gevangeniswezen ontwerpen, voor zover hun betrekking een nevenfunctie was. Voortaan zou uitgegaan worden van de gemiddelde bezetting in de kampen van de verschillende gezindten en van de verhoudingen ertussen. Vanaf medio 1947 zaten 445 tot 541 politieke delinquenten in Eygelshoven vast en in de Wilhelmina 371 tot 510. De verhouding van protestant tot rooms katholiek was in eerstgenoemde instelling 4:6 en in de laatste 5:4. De verhouding was zuiver toevallig, de gevangenen werden niet op godsdienst geselecteerd. In 1947 hadden alle betrokken geestelijk verzorgers maandelijks f 126, 42 ontvangen.¹⁴⁰

Naast geestelijke was er ook sprake van sociale zorg. In de Interneeringsregeling 1946 werd nadrukkelijker stilgestaan bij de geestelijke en sociale verzorging. Afdeling V van de regeling ging in op alle aspecten van de niet-geneeskundige verzorging. Ontwikkeling en ontspanning stonden in dienst van de beoogde heropvoeding.¹⁴¹ Bij de Bewaringskampen van de Mijnstreek was als staflid ook een Hoofd Sociale zaken aangesteld. Hij was de verbindingsfiguur tussen de kampcommandant en de geestelijk verzorger. Hij regelde de tijden voor de godsdienstoefeningen, maar zorgde ook voor ontspanning en sport. In de overvolle kampen kwam het daar niet echt van. Hij moest bovendien de contacten verzorgen tussen overheidsinstanties en particuliere instellingen, die zorgden dat echtgenoten en kinderen van de politieke gevangene onderdak en ondersteuning kregen.¹⁴²

Bij de strafgevangenen kregen de sociale belangen van de gevangenen steeds meer aandacht. Als leidinggevende binnen de strafgestichten was Arnoldus in feite het menselijke aanspreekpunt, zeker rond de tewerkstellingen in de mijnen. Werkelijk iedereen, van

¹³⁸ *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Doorslag brief Arnoldus aan H. van Vliet', 21 mei 1947.

¹³⁹ Rutten en Langeweg, 'Verenigingsleven en vrijetijdsbesteding', 496-500; Kreukels, *Mijnarbeid*, 130-145; RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 110: 'Doorslag brief nr. 780 B Arnoldus aan J.A. Rauws, Centraal Beheer Nederlandse mijnen', 1 dec. 1947; 'Brief Beheer Nederlandse Steenkolenmijnen aan directeur strafgevangenis Julia', 13 dec. 1947; 'Doorslag brief nr. 1302 B Arnoldus aan Beheerder', 25 juni 1948.

¹⁴⁰ RHCL, archief Strafgevangenen, inv.nr. 40, volgnr. J 519: 'Brief 3^e afd. A, no 2103 DG Gevangeniswezen aan fg. directeur strafgevangenis Julia', 10 maart 1948, 'Doorslag brieven J 566 Arnoldus aan directeuren strafgevangenen Julia en Wilhelmina', 23 maart 1948; 'Brief directeur Strafgevangenis Wilhelmina aan Arnoldus', 25 maart 1948; 'Brief T 16 directeur Strafgevangenis Julia aan Arnoldus', 3 april 1948; 'Doorslag brief nr. J 566 Arnoldus aan minister van Justitie, 3^e afd.', 10 april 1948.

¹⁴¹ 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946) art. 17-24.

¹⁴² SHCL, archief Van den Bosch EAN 0512, inv.nr. 10: Jos Seelen, 'Militair Gezag Mijnstreek. De organisatie van de bewarings- en verblijfskampen', 10 febr. 1945, 2, 8.

gevangene, van vrouwen of ouders van gevangenen, van aalmoezenier of kamppredikant, van mijnmaatschappij, van de STPD, van selecteurs binnen de gerechtelijke instanties tot andere kampen en werkinstellingen, schreef hem en vroeg hem invloed uit te oefenen. Zou hij niet kunnen zorgen dat man of zoon, een goede bekende, een goede steenhouwer of noem maar op een plek zou kunnen krijgen binnen de strafgestichten of in mijn x of y. Steeds was het antwoord: Arnoldus zou zijn best doen, mits de gevangene aan de gestelde gezondheids- en leeftijdseisen voldeed om ondergronds te werken, hij niet had gelogen, zich goed had gedragen, en mits er plaats was. Dan zette hij zich voor hem in en ging hij met instanties contact opnemen. Daarbij genoten gehuwde kostwinnaars voorrang, opdat zij zo snel mogelijk geld konden verdienen voor hun gezinnen.

Hij probeerde ook uitzonderingen te maken. Met zinnen als: dat hij [...] in dit bijzondere geval mijn medewerking niet wil onthouden'.¹⁴³ Omgekeerd deed hij ook wel eens een beroep op een andere strafgevangenis. Bijvoorbeeld om iemand die niet aan alle eisen voldeed onder te brengen in een ander kamp. Dat lukte niet altijd. De fungerend directeur van de strafgevangenis Beugelen in Staphorst wilde bijvoorbeeld niet meewerken 'daar wij er geen vriendjespolitiek op na houden'.¹⁴⁴ Arnoldus hield wel de boot af, als hem iets gevraagd werd, waar hij niet over ging. Bijvoorbeeld over een kwestie bij een DGBR-kamp. Dan reageerde hij resoluut dat hij niets te maken had met deze kampen en [...] me dus niet met die aangelegenheid kan inlaten'.¹⁴⁵

Naast de zorg voor arbeid tijdens de strafvoltrekking, kwam de zorg voor de tijd daarna nog meer op de voorgrond te staan. Resocialisatie was immers het parool. Het hele regime moest erop worden ingesteld dat de politieke delinquenten voorbereid werden op terugkeer in de maatschappij. Bij de RWI Eygelshoven kwam een reclasseringsambtenaar J.J.M.F. Symons, later sociaal ambtenaar genoemd.¹⁴⁶ Zijn belangrijkste taak was het voorbereiden van de voorwaardelijke invrijheidstellingen (VI) en de vervroegde voorwaardelijke invrijheidstellingen (VVI). Verder verleende hij, net als zijn collega's J. Helder van de RWI Wilhelmina en Arn. A. van Asperen van het later geopende Passart in Treebeek, de gedetineerden hulp in hun contacten met familie en het oplossen van sociale problemen.

In de inrichtingen waren de sociale ambtenaren verantwoordelijk voor het organiseren van culturele en sportieve activiteiten. Ook het organiseren van cursussen, en het leiding geven aan het onderwijs in de instellingen was een belangrijk onderdeel van hun taak. Ze brachten via hun directeuren regelmatig verslag uit van hun activiteiten, waarna Arnoldus de verslagen doorstuurde naar het ministerie in Den Haag, soms met een extra toelichting.¹⁴⁷

¹⁴³ RHCL, archief Strafgevangenis, inv.nr. 54 tot en met 56: passim; Citaat uit inv.nr. 55, volgnr. 821: 'Brief Arnoldus aan selecteur in Tilburg', 11 dec. 1947.

¹⁴⁴ *Ibidem*, inv.nr. 55, volgnr. 817: 'Brief nr. E 23 uit Beugelen aan Arnoldus', 12 dec. 1947.

¹⁴⁵ *Ibidem*, inv.nr. 55, volgnr. 831: 'Correspondentie', 13 en 19 dec. 1947.

¹⁴⁶ *Ibidem*, inv.nr. 15: 'Doorslag brief Cr. G219/53 directeur Geurts gevangenis Eygelshoven aan 3^e afd. A- 3C', 19 dec. 1953.

¹⁴⁷ *Ibidem*, inv.nr. 41 tot en met 43, 46 tot en met 50, 52 en 15 bevatten verslagen over de periodes mei 1948 tot en met 1954, aanvankelijk maandelijks, later per kwartaal of half jaar; inv.nr. 43, volgnr. J 1399: 'Brief 3^e afd. A/C no 2054 SG J.C. Tenkink aan directeur Strafgestichten Mijnstreek', 15 dec, 1948 over benoeming van Van Asperen.

De directeur vormde samen met de sociale ambtenaren het sociale gezicht van de RWI's en daarbij dus een belangrijke schakel in de resocialisatie van de gevangenen. Dat kwam eind 1948 ook tot uiting in voorlopige richtlijnen die het ministerie opstelde voor alle instellingen binnen het gevangeniswezen. Het doel van de 'sociale verzorging' door directeur en sociale ambtenaar was 'de gedetineerden de overgang naar en de herplaatsing in het maatschappelijk leven mogelijk te maken, c.q. te vergemakkelijken'.¹⁴⁸ Het ministerie meende het serieus met het instituut Sociale verzorging. De sociale ambtenaren moesten allemaal in het najaar van 1949 een grondige bijscholingscursus volgen in Groningen. Belangrijke kopstukken op het gebied van het gevangeniswezen en het maatschappelijk werk gaven er lessen over kinderbescherming, reclassering, arbeids- en sociale wetgeving. Mr. A.D. Belinfante, raadsadviseur bij het ministerie van Justitie ging in op het ontwerp-Beginselenwet (over gevangenneming) en ook Arnoldus was van de partij. Hij behandelde de invloed van vrijheidsbeneming op het menselijk gedrag.¹⁴⁹

In de praktijk hadden de ambtenaren naar eigen zeggen succes, ze bemiddelden bij alle voorkomende persoonlijke problemen van de gevangene. Dat kon variëren van het herstellen van contact tussen gevangenen en kinderen, tussen gevangenen en echtgenotes, tot het oplossen van schuldproblemen. Vooral werd veel moeite gedaan om huwelijken te redden. Volgens Arnoldus vormde het 'bevorderen van het gaafhouden, eventueel herstellen van huwelijksverhoudingen' een belangrijk deel van de sociale verzorging in de Limburgse strafgestichten.¹⁵⁰ Bij een evaluatie van hun werkzaamheden zagen de betrokken ambtenaren zichzelf binnen de instelling als een verlengstuk van de directeur, als een topfiguur, die belast was met de leiding van alles wat tot de sociale dienst behoort. Dus wel gesprekken voeren, maar niet een toneeluitvoering van gevangenen regisseren, wel programma's opstellen, maar ze niet uitvoeren. Administratieve klussen als lijsten bijhouden en standaard papieren invullen, dat kon lager administratief personeel doen. Kortom: ze hadden een hoge dunk van hun functie.¹⁵¹

Speelden binnen de instellingen na verloop van tijd de sociale ambtenaren een steeds belangrijker rol, dat gold ook voor de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD). Vanaf het midden van de negentiende eeuw hadden naast geestelijken, vrijwilligers van liefdadigheidsinstellingen toegang tot gevangenen. Zij gaven godsdienstonderwijs en steunden de gestraften na de vrijlating. Hun werk leidde tot de oprichting van particuliere confessionele reclasseringsverenigingen. Deze moesten niets hebben van overheidsbemoeiening. Vóór de Tweede Wereldoorlog werden ze al ingeschakeld bij het opstellen van

¹⁴⁸ *Ibidem*, inv.nr. 89: 'Instructie van Directeur Soons aan de reclasseringsambtenaar RWI Wilhelmina', 21 april 1948; inv.nr. 43, 'Voorlopige richtlijnen betreffende de sociale verzorging in de gestichten van het Gevangeniswezen', 14 dec. 1948, Citaat art. 1b; Zie ook: Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 643; Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen*, 346-347.

¹⁴⁹ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 47: 'Brief nr.2397 SG J.C. Tenkink aan directeurs etc.', 25 aug. 1949; Ing. stuk J 2414: 'Aankondiging cursus 19 sept.-1 okt. 1949'. Het ontwerp leidde tot de Wet van 21 dec. 1951 (Stbl. 596), zie: Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen*, 343.

¹⁵⁰ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 50: 'Doorslag Brief J 3154 Arnoldus aan 3^e afd. A/C min. van Justitie', 4 april 1950.

¹⁵¹ *Ibidem*, inv.nr.53: 'Doorslag brief J 3799 Arnoldus aan J.H.J. Raat, hoofd 3^e afd. C min. van Justitie', 8 dec. 1950.

rapporten voor eventuele voorwaardelijke vrijlating.¹⁵² De vraag rees of deze verenigingen ook een rol konden gaan spelen bij de behandeling en nazorg van politieke gevangenen.

Voor de zogenaamde 'lichte gevallen' wilden de confessionele verenigingen zich wel inzetten. Het liep anders. Om met Helen Grevers te spreken: 'Bijzondere gevangenen, bijzondere reclassering'. Het kabinet Schermerhorn zag meer in een integrale aanpak van *alle* politieke gevallen en steunde de oprichting van de neutrale Stichting Toezicht Politieke Delinquenten in september 1945. Haar taak werd het begeleiden van deze gevangenen terug naar de maatschappij, na afloop van hun verblijf in kamp of strafgevangenis. In haar vijfjarig bestaan zou zij daarnaast ook een belangrijke rol gaan vervullen bij het overheidsbeleid ten aanzien van deze gevangenen. Daarna werd haar werk overgedragen aan de reclasseringsverenigingen.¹⁵³

De sociale dienst binnen de instelling en de STPD waren wel eens elkaars concurrenten. Maar over het algemeen ging het goed. Werkte de sociale dienst vooral intern, de STPD kon verder gaan, kon bemiddelen bij toekomstige werkgevers. Vooral bij huwelijks- en gezinsproblemen was er een goede samenwerking. Arnoldus gaf toe dat hij in het begin wantrouwig was geweest, net als de politieke gevangenen zelf. Een reden gaf hij niet, maar waarschijnlijk vond hij als katholiek dat bij reclassering de voorkeur gegeven moest worden aan confessionele verenigingen. Arnoldus sprak zich bij de opheffing van de stichting positief uit over de samenwerking. Strafgevangenis en STPD hadden beiden een belangrijke rol vervuld bij de resocialisatie van de politieke gevangenen.¹⁵⁴ Al blijft het opvallend dat in zijn evaluerende artikel het woord 'politieke' alleen vermeld werd in de naam van de stichting. Voor Arnoldus was politieke gevangene gelijk aan gevangene.

In Nederland werd veel invloed toegekend aan de STPD, in België was een soortgelijke instantie aan het werk. In dat land was de reclassering echter vanaf 1930 een taak van de overheid geworden. Er werd weliswaar in 1946 een aparte Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij (DWRV) opgericht, maar die was niet als de STPD onafhankelijk. De dienst viel onder het Belgische ministerie van Justitie. Legde de STPD de nadruk op heropvoeding tot 'goede Nederlanders', de DWRV hield ook de nationale waarden hoog in het vaandel. 'Lichte' gevallen moesten worden heropgevoed, de echte zware collaborateurs moesten daarentegen geïsoleerd worden, net als gewone Belgische gevangenen. Zij waren dan ook uitgesloten van heropvoedingsprogramma's. Op dit punt gingen de wegen van de DWRV en de STPD opvallend uiteen.¹⁵⁵

¹⁵² Heinrich, *Particuliere reclassering*.

¹⁵³ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 197; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening*, 177-189; zie ook Heinrich, *Particuliere reclassering*, 152-153.

¹⁵⁴ Arnoldus, 'Samenwerking tussen strafgesticht en reclassering'. Een ongedateerde doorslag [ca. 7 nov. 1949] van dezelfde tekst in RHCL, Archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 61, volgnr. 2419.

¹⁵⁵ Grevers, 'De opsluiting van collaborateurs', 215-221.

Vluchtpogingen en ontsnappingen

Vluchtpogingen zijn van alle tijden en van alle landen. Zo vluchtten veel incivieken uit het interneringskamp Brugge St.-Kruis, vanwege de slechte omstandigheden in het eerste naoorlogse jaar.¹⁵⁶ Ook Nederlandse politieke gevangenen probeerden te ontsnappen uit een kamp, strafgevangenis of RWI. Omgekeerd is het logisch dat kampcommandanten en gevangenisdirecteuren het ontsnappen probeerden te voorkomen of onmogelijk te maken. Dat leidde soms tot conflicten. Bijvoorbeeld in december 1944 rond het gevorderde schoolgebouw dat dienst deed als kamp Spekholzerheide. Het ging daarbij om het verwijderen van steigers. De commandant wilde ze laten weghalen om vluchten te voorkomen. De gemeente wilde ze laten staan, omdat een paar maanden vóór de vordering een verbouwing was gestart.¹⁵⁷

Kampen waren redelijk te bewaken, het werd al moeilijker als gevangenen buiten de poort kwamen voor transport naar elders, al dan niet om te werken, of tijdens het werk zelf. In Zuid-Limburg probeerden tewerkgestelden uit de mijnen te ontkomen. Zeker als je in de buurt woonde was het verleidelijk om te proberen naar huis te gaan. Dat gebeurde dan ook bij de Willem-Sophia. In november 1945 lukte het twee gevangenen om ongezien via de schachttoeren Ham tijdens de avonddienst te ontkomen, een paar uur thuis door te brengen en vóór het einde van de dienst via dezelfde weg weer terug te keren. Een 36-jarige ondergrondse mijnwerker was het zelfs al vier keer eerder gelukt, zonder betrapt te worden. Bij de vijfde keer, nu samen met een 45-jarige stutler, werd de vlucht ontdekt. Een mijnpolitieaanman van de Willem-Sophia hield beide mannen aan, stelde een rapport op voor de mijninspectie en gaf ze over aan de kampbewaarders. Beiden mochten desondanks in de mijn blijven werken.¹⁵⁸

Bij deze vluchtpoging bleef het niet. In februari 1946 hadden volgens de Commissaris van politie uit Kerkrade meerdere gevangenen geprobeerd te ontsnappen uit de Willem-Sophia, waarbij het een paar 'gedeeltelijk gelukt' was. Specificaties ontbreken. Het wees er volgens hem op dat er geen 100 procent bewaking was.¹⁵⁹

Bleef het aanvankelijk alleen bij enkele meldingen, toen de tewerkstelling in de mijnen eenmaal goed op gang was gekomen en ook mannen uit de rest van Nederland naar Limburg kwamen, werd het probleem groter. Het aantal ontsnappingen nam toe, voornamelijk bij bovengronds tewerkgestelde mannen. Het DGBR begon aan de bel te trekken. De Directeur-Generaal mr. Ter Veer liet aan Beheerder Groothoff weten dat in november 1946 veertien bovengronders waren ontsnapt, en de twee weken ervoor negen. Het was onmogelijk gebleken om op de grote mijnterreinen bovengrondse tewerkgestelden vol-

¹⁵⁶ Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 319-320.

¹⁵⁷ Gemeentearchief Kerkrade, NL-KrdGA101, inv.nr. 4915: 'Briefwisseling tussen (adj.) Kampcommandant, aannemer, technische dienst en B & W gemeente Kerkrade, 9 dec. 1944-16 jan. 1945.

¹⁵⁸ SHCL, archief WS, EAN O603, inv.nr. 138: 'Rapport 25/45 van onbezoldigd Rijksveldwachter A. de Vries aan bedrijfsingenieur', 17 nov. 1945; inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôlboek over de maand vanaf aug. 1945'.

¹⁵⁹ Gemeentearchief Kerkrade, NL-KrdGA101, inv. nr. 309: Commissaris van Politie [handtekening onleesbaar] gem. Kerkrade aan onder meer burgemeester Kerkrade, 'Geheim politiek maandverslag febr. 1946', Kerkrade 11 maart 1946.

doende te bewaken. Ter Veer had gehoord dat vele gevangenen naar Duitsland waren ontkomen en daar de Duitse nationaliteit hadden gekregen. Er moest een einde komen aan het ontsnappen. Daarom verbood hij in december 1946 gedetineerden bovengronds te werken. Niet abrupt, want hij zag met Groothoff in dat het 'van primair landsbelang' was, dat de kolenproductie gehandhaafd bleef. Het verbod ging daarom pas in per 1 februari 1947. Bij alle mijnbedrijven samen werkten tot dan ruim 15.000 bovengronds, van wie zo'n 230 gedetineerd. Vrije arbeiders moesten hun plaatsen opvullen.¹⁶⁰

Hoewel nadien de gedetineerden alleen nog maar ondergronds tewerk waren gesteld, kwamen ook in de daaropvolgende jaren ontsnappingen voor, niet alleen vanuit de mijnbedrijven, maar ook vanuit de kampen, of tijdens het transport van en naar de mijnen. Steeds werd er melding gemaakt vanuit de mijn aan de eigen directie en het kamp of vanuit het kamp aan de plaatselijke politie, aan het ministerie van Justitie, en aan de officier van justitie in Maastricht.¹⁶¹ Er werden onderzoeken ingesteld en mensen ter verantwoording geroepen.

Het kamppersoneel drong erop aan dat de begeleiders beter toezicht hielden. De verantwoordelijke escorterende mijnpolitie zei echter dat het overwerk binnen de mijnen tot de problemen leidde. Het juiste aantal overwerkers moest op tijd aan het escorte worden doorgegeven, de mannen moesten niet druppelsgewijs naar boven komen, maar in groepen. Vooral moest het overwerk beperkt worden. Ook had de politie bij de mijn Laura besproken om de gevangenen los van de vrije arbeiders te laten werken, 'doch zulks is tengevolge van de gecompliceerdheid van het bedrijf niet mogelijk'. Het is opvallend dat eind 1947, althans in de Laura de gevangenen niet meer gescheiden van de vrije arbeiders werkten.¹⁶² Ontvluchtingen kwamen in alle mijnen en kampen voor. Het gebeurde op allerlei manieren, door hulp van anderen, door nalatigheid van personeel, onder invloed van de mist.¹⁶³

Rapporten over ontsnappingen werden in Den Haag uitvoerig gelezen, waarna vaak om nadere toelichting werd gevraagd, mede naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer.¹⁶⁴ Er bestond een goed contact tussen de Directeur-Generaal voor het gevangeniswezen, mr. E.A.M. Lamers en Arnoldus. Laatstgenoemde gaf Lamers vaak gevraagd en

¹⁶⁰ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122: 'Afschrift brief nr. 82927 III Ter Veer aan Beheerder Groothoff', 13 dec. 1946; 'Brief Groothoff nr. 6813 aan Rùland beheerder bij LV', 4 jan. 1947.

¹⁶¹ Voorbeelden: SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport nr. 225/47 mijnpolitie WS aan bedrijfsingenieur WS', 29 sept. 1947; 'Rapport nr. 146/1948', 22 okt 1948; RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 38, 39, 54, 'diverse brieven', 1947-1948; NA, archief DGBR, 2.09.08, inv. nr. 1426: 'Nota nr. 1741 J.J. Snoeck Henkemans, hoofd algemene inspectie aan dir.gen.', 7 aug. 1947 met overzicht van 'Ontvluchtingen van tewerk-gestelde gedetineerden', maart-juli 1947.

¹⁶² RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 55, volgnr. 797: 'Rapport nr. 4829 mijnpolitie Staatsmijnen', 2 nov. 1947.

¹⁶³ Voorbeelden: *Ibidem*, inv.nr. 110, tabblad mijnrapporten: 'Doorslag rapport politie Staatsmijnen, Velrath', 20 dec. 1949 (over mijn Julia); 'Doorslag rapport politie Staatsmijnen', 19 februari 1948 (over mijn Wilhelmina); inv.nr. 49, 'Stukken uit jan. en febr. 1950' (over mijn Emma); inv.nr. 48: Brief J 2538 fg. directeur aan 3^e afd., 30 sept. 1949; volgnr. J 2613, 'Brief 3^e afd. A nr. 2138 Lamers aan Arnoldus', 25 okt. 1949; 'doorslag brief J 2645 Arnoldus aan 3^e afd. A, incl. situatieschets', 7 nov. 1949 (over Passart en mist); 'Diverse stukken', rond okt. 1949 (over RWI Wilhelmina).

¹⁶⁴ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 311-313.

ongevraagd advies in deze kwesties. Steeds hamerde Arnoldus erop na een vluchtpoging de gedetineerde over te plaatsen naar een gesloten strafgevangenis. Alleen dat zou preventief werken, naast het niet toestaan van een voorwaardelijke invrijheidsstelling. In de meeste gevallen nam Lamers het advies over.¹⁶⁵

Hoeveel mannen probeerden er eigenlijk te ontsnappen? Hierboven ging het om individuele gevallen, maar wat was het totaal en was het veel? Hierover verschilde men van mening. Op 22 februari 1950 stuurde een onderofficier van de Koninklijke Marechaussee in Kerkrade een geheim rapport naar het ministerie. Voor zover hem bekend waren er sinds Kerstmis 1949 al tien mannen gevlucht vanaf de mijn en uit het Kamp Eygelshoven. Vóór die tijd kwam dat volgens hem sporadisch voor.¹⁶⁶

Arnoldus reageerde na verloop van tijd met een nuchter staatje. Hieruit bleek dat in het tweede halfjaar van 1949 uit Eygelshoven vier mannen waren gevlucht, twee uit de mijn en twee uit het kamp. Van januari tot en met juni 1950 waren het er zes, ook weer een gelijk aantal uit mijn en kamp. Het was weliswaar toegenomen, maar van een tiental in twee maanden was geen sprake. Uit het overzicht bleek dat over een periode van drie jaar (juli 1947 tot juli 1950) in totaal 33 gedetineerden van de kampen Julia, Passart en Terwinselen waren ontkomen. Van hen waren er achttien uit de mijn ontsnapt en vijftien uit één van de drie kampen. Zestien waren inmiddels weer gearresteerd, zeventien waren nog voortvluchtig. En dat op een totaal van 4569 politieke gevangenen, dat in de genoemde kampen in de afgelopen drie jaar gedetineerd was geweest.¹⁶⁷ Arnoldus liet het staatje voor zich spreken en maakte er verder geen woorden meer aan vuil. De namen van de zestien opnieuw gearresteerden had hij inmiddels al aan de officier van justitie in Maastricht doorgegeven, vreemd genoeg geen overzicht van de zeventien voortvluchtigen.¹⁶⁸

Ook in latere jaren waren er vluchtpogingen. Op 14 december 1952 ontsnapten twee langgestraften uit de RWI in Eygelshoven. Er werden extra beveiligingsmaatregelen genomen en daar bleef het bij.¹⁶⁹ Vrees voor grote uitbraken had men in het Zuiden niet, tot tweede kerstdag 1952. Op die dag ontsnapten zeven tot levenslang veroordeelde politieke delinquenten uit de Koepelgevangenis in Breda, en vluchtten naar Duitsland.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Bijvoorbeeld RHCL, archief Strafgevangenenissen, 07.A03, inv.nr. 44, volgnr. J 1644: 'Brief Arnoldus aan 3^e afd. A', 9 febr. 1949, met daarbij behorende 'Rapporten van P.J.L. Soons, directeur Terwinselen aan Arnoldus' en 'Afschrift rapport mijnpolitie WS aan strafgevangenis Terwinselen', beiden 8 febr. 1949; inv.nr. 45, volgnr. J 1839: 'Brief nr. 3^e afd. A nr. 2083 Lamers aan Arnoldus', 12 maart 1949; 'Afschrift brief J 1840 Arnoldus aan hoofd 3^e afd.', 24 maart 1949; inv.nr. 45: 'Afschrift brief J 1840 Arnoldus aan hoofd 3^e afd.', 24 maart 1949; volgnr. J 1971: 'Brief 3^e afd. A nr.2270 DG Lamers aan Arnoldus', 23 april 1949.

¹⁶⁶ *Ibidem*, inv.nr. 12, volgnr. J 3528: 'Afschrift van Uittreksel uit rapport no. 40/50 Gr.V.D. Geheim dd. 22 Februari 1950' van de Brigade Kerkrade. Bijlage bij 'Brief 3^e afd. A no. 303 geheim DG Gevangeniswezen aan Arnoldus', 6 april 1950. Naam onderofficier werd niet genoemd.

¹⁶⁷ *Ibidem*, inv.nr. 12: 'Ontvluchtingen in de Strafgestichten Mijnstreek gedurende 3 jaar: Juli 1947 - 1 Juli 1950'. Bijlage bij 'Doorslag brief nr. J 3529, Arnoldus aan 3^e afd. A', 12 aug. 1950.

¹⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 63: 'Doorslag brieven nr. 2757 Arnoldus aan officier van justitie Maastricht', 20 en 26 april 1950.

¹⁶⁹ *Ibidem*, inv.nr. 104: 'Brief nr. D.25 fg. Directeur aan min. Justitie', 15 jan. 1953.

¹⁷⁰ Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 313; Krantenartikelen in *De Leeuwarder courant*, *Limburgsch Dagblad*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Trouw*, 29 dec. 1952.

De verontwaardiging in het land was groot, er volgden grote stukken in de pers en een interpellatie in de Eerste Kamer. Opvallend is, dat in de kranten sprake is van politieke delinquenten, en niet van oorlogsmisdadigers zoals in latere stukken over deze ontsnapping.

Opeens viel de blik op de RWI Eygelshoven, lag die niet erg dichtbij Duitsland, zouden daar misschien ook plannen zijn? Tijdens de interpellatie had minister L.A. Donker gezegd dat hij gedetineerden niet zou laten verhuizen uit de twee RWT's waar politieke gevangenen vast zaten, in Norg en Eygelshoven. Arnoldus was inmiddels weg en opgevolgd door een fungerend directeur. Deze onder supervisie van Arnoldus staande man werd vanuit Den Haag duidelijk anders behandeld dan zijn voorganger. Hij kreeg directieven en werd op het matje geroepen naar aanleiding van de ontsnapping van 14 december 1952. Intussen was de sfeer in Eygelshoven gespannen. Daar volgde men het nieuws ook. Uit voorzorg werden op gezag van het ministerie 12 personen overgeplaatst naar de strafgevangenis in Leeuwarden.¹⁷¹ Het betrof hierbij mannen die om allerlei redenen niet meer welkom waren in een mijn en als corveeërs toch al niet langer in de RWI mochten blijven.

Op woensdag 21 januari 1953 volgde een grotere ingreep. In alle vroegte omsingelden zwaar bewapende politiemannen de RWI in Eygelshoven en werden 57 gedetineerden afgevoerd naar verschillende strafgevangenissen elders in het land. Het grootste deel kwam uiteindelijk terecht in de strafgevangenis Oostereiland in Hoorn. Eén van de overgeplaatsten was Willem, baron van Boetzelaer, een tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeelde politieke gevangene. Ook uit Norgerhaven werden mensen overgeplaatst. Eén van hen was graaf Marchant et d'Ansembourg. Ook hij verhuisde naar Hoorn.¹⁷²

Naast de gang van zaken rond de afhandeling van de ontsnapping in Breda, werden ook andere redenen voor de grote verplaatsings-operatie genoemd: het bekend worden van ontvluchtingen uit Eygelshoven, het bij nader inzien niet goed kunnen beveiligen van de RWT's in Eygelshoven en Norg, en het mogelijke bestaan van een vluchtroute om vanuit Duitsland langgestraften in Nederland te bevrijden. In Eygelshoven bleven alleen die mensen achter die na niet te lange tijd vrijgelaten zouden worden. De sfeer was na de 'aderlating' gedeprimeerd. De achterblijvers werden onder versterkte bewaking van en naar de mijn Julia gebracht. De gevangenen hadden het over een "show".¹⁷³

De mijn Julia werd ernstig getroffen door de maatregel. Bij deze mijn waren 54 tewerkgestelde houwens en hulphouwens opeens verdwenen. Na een week mochten 12 van hen weer terugkomen. Ze waren blij dat ze weer aan het werk konden. Ze hadden volgens de

¹⁷¹ RHCL, archief Strafgevangenissen, 07.A03, inv.nr. 104: 'Brief 3^e afd. A-3 nr. 2210 DG gevangeniswezen aan fg. Directeur', 18 april 1951; 'Brief no 23a fg. Directeur aan directeur Bijzondere Strafgevangenis in Leeuwarden', 9 jan. 1953.

¹⁷² Over verblijf van Van Boetzelaer in Eygelshoven: Van Boetzelaer, *Oorlogsouders*, 248-249, 276-277. Over de graaf: Bronzwaer, *Max graaf de Marchant*, 171.

¹⁷³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1235: 'Krantenknipsel uit *Limburgsch Dagblad*, 22 jan. 1953. In dit artikel is sprake van 69 gedetineerden, dat is inclusief de 12 reeds eerder in stilte overgeplaatsten. In werkelijkheid zijn op 22 januari 57 personen uit Eygelshoven opgehaald; RHCL, archief Strafgevangenissen, 07.A03, inv.nr. 15: 'Doorslag brief Directeur RWI aan 3e afd., min. van justitie', 22 jan. 1953 en 'Lijst met namen van overgeplaatste gevangenen'; 'Doorslag brief directeur aan minister van justitie', 23 jan. 1953; inv.nr. 104: 'Diverse stukken', jan. 1953, onder meer een 'Voor de operatie opgestelde tekst van perscommuniqué', 21 jan. 1953 en 'Doorslag brief 27 D fg. directeur aan minister van Justitie', 22 jan. 1953. Het woord show stond ook in brief tussen aanhalingstekens.

fungerend directeur er zelfs begrip voor dat de regering had ingegrepen. Sommigen hadden wel geruchten opgevangen van vluchtplannen. De fungerend directeur moest na 22 januari 1953 elke week verslag uitbrengen aan Den Haag. Na verloop van tijd keerde de rust weer, in plaats van weekberichten kwamen er maandrapporten.¹⁷⁴

In 1953 werd een overzicht opgesteld van het aantal voortvluchtigen, met daarbij vermeld hoeveel straf betrokkenen nog te wachten stond. Dat varieerde van 1 jaar, 3 maand en 11 dagen van iemand die op 29 december 1950 uit de Passart in Treebeek was gevlucht tot een kleine 18 jaar van de gevangene die op 3 september 1951 uit de RWI in Eygelshoven was ontkomen. Het langst was een gevangen elektromonteur na zijn ontsnapping uit de handen van justitie gebleven. Nadat het Bijzonder Gerechtshof hem op 16 december 1946 had veroordeeld tot een gevangenisstraf die op 15 juni 1950 af zou lopen, was hij op 20 oktober 1947 gevlucht en sindsdien spoorloos. Net als 24 anderen stond hij ook in april 1958 nog op een lijst van gezochte ontsnapte personen.¹⁷⁵ Twee van hen werden later dat jaar alsnog gearresteerd. De officier van justitie in Maastricht vroeg zich toen af, waar ze hen moesten vasthouden. De mijnkampen waren opgeheven in de tussenliggende jaren.¹⁷⁶

3.3 Ontwikkeling en ontspanning

In de bewaar- en verblijfskampen zaten de politieke delinquenten opgesloten. Ze zaten of lagen dicht op elkaar in gemeenschappelijke ruimten. Sommigen hadden een baantje als corveeër, maakten de zalen schoon, wasten af, maakten groenten schoon. Onder toezicht konden ze buiten het kamp werken, maar het grootste deel verveelde zich en miste familie en kinderen.

In de kampen van waaruit gevangenen in de mijnen werkzaam waren, was het anders gesteld. De mannen werkten in wisselende diensten, en kwamen na het werk doodmoe 'thuis' in het kamp. Ze wilden daarna vooral uitrusten. Vanaf 1946, na het invoeren van de Interneeringsregeling, maar vooral in de werkinrichtingen vanaf 1947 lag de nadruk op heropvoeding en resocialisatie, op activiteiten. Naast het werken in de mijn, waardoor de gevangene geld verdiende voor zijn familie, moest ook het kampleven een doel hebben. De kampactiviteiten stonden niet op zich zelf, maar moesten gezien worden in het kader van terugkeer naar de maatschappij. Gemeenschapsvorming en stimulering van zelfwerkzaamheid werden benadrukt. Het werken in de mijn was zwaar, daar moest je van bij komen. Volgens Arnoldus was het '[...] dan ook geen weekheid' als de gevangenen

¹⁷⁴ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 517: 'Jaarverslag 1953 afd. personeel', 4; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1235: 'Krantenknipsel uit *Limburgsch Dagblad*', 27 jan. 1953; RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 104: 'Doorslag brief 28 D fg. Directeur aan minister van Justitie', 26 jan. 1953; 'Week- en maandrapporten', 1953-1954.

¹⁷⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 15 en 109: 'Lijsten met namen van voortvluchtigen', 31 okt. en 29 dec. 1953, 29 okt. 1954 en 15 april 1958.

¹⁷⁶ *Ibidem*, inv.nr. 102: 'Brief C. 8387 officier van justitie A. Receveur aan directeur gevangenis Eygelshoven', 13 juni 1958.

na werktijd de gelegenheid kregen van alles te doen.¹⁷⁷ Aan de hand van paragrafen over lezingen en cursussen, boeken en kranten, film, muziek, toneel en cabaret, sport, spel en huisvuil zal dat duidelijk gemaakt worden. De decembervieringen vormden het hoogtepunt in het kampleven. Alle vormende activiteiten kwamen hier samen. De Belgische kampen maakten een soortgelijke ontwikkeling door.¹⁷⁸

Lezingen en cursussen

In de bewaringskampen was nog nauwelijks sprake van het luisteren naar lezingen, afgezien van het luisteren naar een preek van aalmoezenier of predikant. Pas in de Interneeringsregeling 1946 stond dat de *Commissie geestelijke en sociale verzorging* in overleg met de kampcommandant lezingen en cursussen moest organiseren. Er kwamen sprekers naar de kampen om uitleg te geven over de bijzondere rechtspleging, maar ook om lezingen te houden over het verderfelijke van het nationaalsocialisme.¹⁷⁹ De nadruk lag op heropvoeding.

In de Strafgestichten werd dit beleid voortgezet, onder strakke leiding van hoofddirecteur Arnoldus en zijn sociale ambtenaren. Onderwerpen als nationaalsocialisme en de oorlog werden al gauw vermeden. Liever nodigde men sprekers uit over ander onderwerpen. Zo sprak N. Padt van de STPD uit Oostzaan over Albert Schweitzer.¹⁸⁰

Veelzeggend is de ervaring die de historicus en chef van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Loe de Jong in 1950 opdeed. Hij verzocht om overplaatsing naar de RWI Eygelshoven van een tot 15 jaar veroordeelde Nederlandse oud-officier van de Waffen-SS. In deze RWI zaten volgens De Jong nog relatief veel oud-Oostfrontstrijders gevangen. Hij wilde hen laten interviewen door genoemde oud-officier ten behoeve van de geschiedschrijving. Arnoldus en de overige stafleden van de RWI verzetten zich hier tegen. 'Er is bij de goede elementen, die hun verleden betreuren, een verlangen niet meer terug te komen op hetgeen tot hun veroordeling heeft geleid. Het wantrouwen, dat bij de gedetineerden bestond, is slechts moeizaam overwonnen en is onontbeerlijke basis voor alle arbeid in het belang van hun reclassering'. Recente ervaringen bij het samenstellen van een kern, een soort vertegenwoordiging van de gevangenen, hadden bovendien al laten zien dat men negatief stond tegenover 'aanbrengers' en dat zou nu ook kunnen gebeuren. Waarschijnlijk zouden de mijnondernemingen het ook niet waarderen. De minister van Justitie mr. A.A.M. Struyken nam uiteindelijk Arnoldus' advies over. Struyken

¹⁷⁷ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 51: 'Doorslag van getypte tekst met handgeschreven correcties die Chr. A. Arnoldus per brief nr. J 3326 op 14 juni 1950 stuurde naar J. van der Grient, onder de titel: 'De Rijkswerkinrichtingen in de Mijnstreek', [ongedateerd, ca juni 1950].

¹⁷⁸ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 90, 218-219, 287-288; Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 155-161.

¹⁷⁹ 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946) art. 21; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 219; Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 97.

¹⁸⁰ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, passim; inv.nr. 61, volgnr. 2429: 'Brief Arnoldus aan Padt', 20 jan. 1950.

was het met hem eens dat 'de uitoefening van de door U aan genoemde gedetineerde op de leggen taak de heropvoeding van de in die gestichten aanwezige gedetineerden zal bemoeilijken'.¹⁸¹

Niet het verleden, maar de toekomst: daar ging het om. De politieke delinquenten kregen de gelegenheid zich op te geven voor allerlei cursussen, om hun vrije tijd goed en nuttig door te brengen. Deze cursussen varieerden van moderne talen als Engels en Frans, tot boekhouden en autotechniek. In de opzettefase van de RWI Julia en Wilhelmina waren nog geen mannen aanwezig die hierin les konden geven. Arnoldus ging actief op zoek naar leerkrachten en stelde aan het ministerie voor om ze aan te trekken uit elders verblijvende politieke delinquenten. Mr. J.E. Erdman, plaatsvervangend hoofd van de derde afdeling binnen het ministerie van Justitie, gaf toestemming om politieke gevangenen vanuit de RWI Veenhuizen naar Terwinselen over te brengen voor het geven van lessen Frans en staatsinrichting of vanuit de Bijzondere Strafgedetineerden in Leeuwarden voor onderricht in onder meer Engels, steno, en algemene ontwikkeling. Het feit dat ze daar gevangen zaten, gaf al aan dat ze tot lange gevangenisstraffen waren veroordeeld. Daarom konden ze ook worden overgeplaatst.¹⁸²

In het later opengaande Passart kon het al anders aangepakt worden. Daar werd onder de delinquenten geïnventariseerd wie lessen kon of wilde geven. Zij deden dat naast het werken in de mijn. Het ging daarbij niet alleen om mensen die vóór hun detentie het vak van leraar of onderwijzer hadden uitgeoefend. Een gedetineerde arts gaf aan dat hij Frans voor beginners kon geven met behulp van Linguaphone platen. Er gaven zich veertien beginners en vier gevorderden op. Een landbouwkundig ingenieur gaf Duits voor beginners en gevorderden en zei dan hij daarnaast les kon geven in weerkunde, zweefvliegen en in land- en tuinbouwkunde. Een mijnwerker die alleen lager onderwijs had gevolgd, meldde dat hij anderen Esperanto kon leren. Vijf personen wilden daarop wel een beginnerscursus volgen.¹⁸³

De meeste plekken binnen de RWI's moesten trouwens gereserveerd worden voor mijnwerkers. De plaatsen 'voor baantjes-gasten' moesten zoveel mogelijk beperkt blijven. Een poging om de veroordeelde voormalige Commissaris in de provincie Limburg, Max graaf de Marchant et d'Ansembourg, naar een van de strafgestichten in de Mijnstreek over te plaatsen voor het geven van onderwijs, mislukte, maar niet alleen om deze reden. In een advies aan het ministerie zei Arnoldus dat '[...] uiteraard in deze gestichten een groot aantal personen is ondergebracht die nog allerminst als goede vaderlanders kunnen worden beschouwd. Bij eventuele spanningen onder deze mensen [...] acht ik de aanwezigheid van vroegere vooraanstaande Nationaal Socialisten een extra bedreiging van de

¹⁸¹ *Ibidem*, inv.nr. 51, volgnr. J 3313: 'Brief D.G. 3^e afd. A, nr. 2127 aan Arnoldus', 3 juni 1950, met 'Afschrift brief L. de Jong aan DG', 9 mei 1950; inv.nr. 52: Citaten uit 'Doorslag brief J 3525 Arnoldus aan 3^e afd. A', 12 aug. 1950; volgnr. J 3606: 'Afschrift brief min. Struyken 3^e afd. A, nr. 2159 aan Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie', 9 sept. 1950.

¹⁸² *Ibidem*, inv.nr. 38: 'Doorslag brief nr. J 171 Arnoldus aan Departement van Justitie 3^e afd. A/P', 31 okt. 1947; inv. nr. 39, volgnr. J 257 en. J 312: 'Brieven nr. 1639 en 1721 mr. Erdman aan directeur strafgestichten Mijnstreek', 1 en 20 dec. 1947.

¹⁸³ *Ibidem*, inv.nr. 29: 'Doorslag van lijst met namen van mensen die les gaven in de Passart in Treebeek', 26 april 1948.

veiligheid [...]. Hij ried de minister aan de graaf niet naar het Zuiden over te brengen. De graaf kwam terecht in de strafgevangenis Norgerhaven in Drenthe, waarna hij in 1953 werd overgeplaatst naar Hoorn.¹⁸⁴

Dienende arbeid, het blad voor de gevangenen van de Strafgestichten, gaf duidelijk weer waarom er cursussen werden aangeboden. Het was niet vrijblijvend. Het doel was de deelnemers zoveel mogelijk op te leiden voor een examen, dat ze in het kamp konden afleggen en waar ze ook later iets aan hadden. Bijvoorbeeld het middenstandsdiploma, dat een vereiste was voor het oprichten van een bedrijf. Het zou een goede start kunnen zijn voor na de invrijheidstelling. De cursussen voor dit diploma waren een groot succes. Trots vermeldde Arnoldus in een van de afleveringen van *Dienende arbeid*, dat achttien gevangenen hun diploma hadden behaald, van wie er twee intussen als vrij man het kamp hadden verlaten. Allen waren opgeleid door medegevangenen. Volgens een van de examinatoren stak de groep politieke gevangenen zelfs zeer gunstig af tegenover andere kandidaten, mensen uit de vrije maatschappij.¹⁸⁵ Een gedetineerde schreef opgetogen aan zijn gedetineerde leraar bij wie hij in Leeuwarden nog lessen gevolgd had, dat hij 49 punten had behaald bij het examen en geslaagd was. Hij had veel reclame voor zijn leraar gemaakt en hoopte dat deze naar Treebeek zou kunnen komen. 'Het is hier een prachtig mooi kamp'.¹⁸⁶

Talencursussen waren bedoeld voor hen die hun kennis van een vreemde taal wilden opfrissen, ook nuttig voor 'na het kamp'. Naast de meer algemeen bekende opleidingen werd er ook een cursus bijenteelt opgezet. Hierbij werd vooral gedacht aan het nut van bijhouden voor de landbouwer. Ten slotte kwam er ook een cursus 'mijnwerker', bestemd voor hen, die na hun vrijlating op de mijnen wilden blijven werken.¹⁸⁷

Net als bij andere activiteiten merkten de directieleden, dat men in verband met het grote verloop van gevangenen na 1949 hinder ondervond door het uitvallen van leraren. De achtergebleven gevangenen moesten zich behelpen met schriftelijke cursussen. Begin jaren vijftig van de vorige eeuw hield het op. Aan de RWI waren geen vaste onderwijskrachten verbonden zoals in gewone gevangenissen. Er was geen sprake meer van het regelmatig geven van cursussen. Enkel volgden nog een schriftelijke cursus uitgaande van de Leidse Onderwijs Instellingen. De overgebleven politieke gevangenen hielpen elkaar bij het volgen ervan.¹⁸⁸

¹⁸⁴ *Ibidem*, inv.nr. 98, dossiernr. O 20: Eerste citaat uit: 'Doorslag brief Arnoldus aan Pastoor Schoenmakers te Groningen', 19 aug. 1947. In dossier O 20 zit correspondentie tussen pastoor Schoenmakers, Arnoldus en de echtgenote van de graaf, Myriam gravin de Marchant et d'Ansembourg-Von Fürstenberg', aug. 1947; Tweede citaat uit inv.nr. 39: 'Doorslag brief nr. J 259 Arnoldus aan 3^e afd. ministerie van justitie', 9 dec. 1947. Zie ook: Bronzwaer, *Max graaf de Marchant*, 170-171.

¹⁸⁵ *Ibidem*, inv.nr. 88: 'De hoofddirecteur [Arnoldus], 'Examens', *Dienende arbeid* (Verlofnummer [zomer 1949]).

¹⁸⁶ *Ibidem*, inv.nr. 61: 'Afschrift brief gedetineerde uit de Passart in Treebeek aan gevangen zittende leraar in Leeuwarden', [ongedateerd, aug. 1949].

¹⁸⁷ *Ibidem*, inv.nr. 88: 'L.J.B., 'Cursussen', *Dienende arbeid*, nr. 1 [Pasen 1949]; inv.nr. 29: 'Brief Directeur Julia aan directeur strafgestichten Mijnstreek', 30 april 1948; 'Studieprogramma Julia', 1 okt. 1948.

¹⁸⁸ *Ibidem*, inv.nr. 52: RWI Eygelshoven, 'Rapport van de sociaal-ambtenaar over april t/m september 1950', opgesteld door fungerend directeur Wassenaar, 6 okt. 1950; inv. nr. 15: 'Rapport van de Sociaal Ambtenaar over October 1952 t/m April 53', opgesteld door de directeur Eygelshoven, 24 april 1953.

Boeken en kranten

Vanaf het einde van de negentiende eeuw mochten gevangenen in hun cel lezen. Het ging daarbij meestal om boeken, afkomstig uit de gevangenisbibliotheek. De lectuur moest een 'morele' strekking hebben en werd streng geselecteerd. Ook in de bewarings- en interneringskampen was onder voorwaarden lezen toegestaan.¹⁸⁹

In de loop van 1946 werd duidelijk dat steeds meer politieke gevangenen veroordeeld werden tot langdurige straffen. Met als gevolg dat ze van interneringskampen naar strafgevangnissen werden overgeplaatst. Onder deze gevangenen bevond zich een 'grootere percentage intellectuelen, dan gemiddeld onder de bevolking der Strafgestichten aanwezig is'. In het algemeen moest de strafvoltrekking voor politiek veroordeelden een opvoedend karakter hebben. Ten einde te voorkomen dat zij na een lange straferiode 'min of meer afgestompt [sic] of verbitterd' in de maatschappij zouden terugkeren, moest van alles gedaan worden. Voor de intellectuelen moest men daarbij denken aan het ruim toestaan van eigen boeken of het lenen van boeken en tijdschriften uit leeszalen. Er moest wel toezicht zijn op de aard van de te lenen boeken.¹⁹⁰ Uitgesproken nationaalsocialistische boeken als *Mein Kampf* zullen zeker verboden zijn.

Naast het lezen van eigen boeken konden de gevangenen deze ook lenen uit een eigen gestichtsbibliotheek, net als in gewone gevangnissen. Uit een inventarisatie van november 1947 blijkt, dat in de pas ingerichte bibliotheek van een van de twee strafgestichten Julia of Wilhelmina 613 boeken stonden. De meeste titels waren recent, van na 1920. Vijftien waren specifiek voor protestanten bedoeld, 35 voor katholieken. Er stonden zeven Franstalige werken in de kast, van vóór 1880, en acht boeken met vakliteratuur. Ook kon men kiezen uit 53 titels op het gebied van algemene ontwikkeling. Er werd veel gebruik gemaakt van de bibliotheek, per week werden er per zaal wel 250 boeken uitgeleend. In het kader van het stimuleren van zelfwerkzaamheid beheerde niet een personeelslid, maar een veroordeelde doctor in de chemie de collectie. Helaas staan er geen titels in de inventarisatie, wel werd duidelijk gemaakt dat er een groot tekort was aan detectives.¹⁹¹

Volgens de Commissie-Fick, die in 1947 advies uitbracht over vernieuwingen in het gevangeniswezen, moesten de verschillende reclasseringsverenigingen een belangrijke rol krijgen bij de aanschaf van boeken. Na keuring door het ministerie gingen de lijsten met suggesties naar de gevangnissen en dus ook naar de Limburgse strafgevangnissen. Zo'n ongedateerde lijst met boektitels, die in aanmerking kwamen om gekocht te worden, geeft waarschijnlijk een indicatie van wat er in de loop der jaren daar geleend kon worden. Op deze lijst stonden verschillende werken van Hendrik Conscience en Johan Fabricius. Van uitgesproken katholieke auteurs als Marie Koenen, Pieter van der Meer de Walcheren, Felix Timmermans en Antoon Coolen werden meerdere titels genoemd, net als van de

¹⁸⁹ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 388; 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946) art. 22 en 23.

¹⁹⁰ RHCL, archief Strafgangenenissen, 07.A03, inv.nr.38, volgnr. 8: 'Brief 3° Afd. A nr. 1223 secr.gen. min. van Justitie, J.C. Tenkink aan directeuren Strafgangenenissen [...]', 1 okt. 1946.

¹⁹¹ *Ibidem*, inv.nr. 39, volgnr. J 315: 'Brief 3° afd. A, nr. 1781 hoofd afd. Erdman aan directeuren [...]', 20 dec. 1947; 'Doorslag ingevulde vragenlijst', 21 nov. 1947.

protestantse K[laas] Norel en Anne de Vries. Ook werken van de socialistische schrijver A.M. de Jong ontbraken niet op de lijst, evenals de nodige Havankjes.¹⁹² De nadruk leek te liggen op historische- en streekromans. Opvallend genoeg stonden ook twee titels van de Limburgse Paul Haimon (pseudoniem van L.C.W. Laugs) op de lijst met aanbevelingen. Hij was lid geweest van Nationaal Front, wat hem blijkbaar na de oorlog niet werd aangerekend.¹⁹³ Des te opvallender is dat er geen boektitels van destijds bekende schrijvers als Theun de Vries en Simon Vestdijk op de voorkeurslijst voorkwamen.

Het Militair Gezag had verboden dat politieke gevangenen kranten lazen, net als in vroegere gevangenissen. Ze konden daarom ook geen kranten toegestuurd krijgen. Toen het DGBR de kampen overnam, zat het met het verbod in de maag. Hoe kon dit leesverbod worden verenigd met het heropvoeden van gevangenen tot democratisch gezinde burgers? In januari 1947 hief de minister van Justitie het verbod op, met uitzondering van het blad *De Ochtendpost*, dat 'ongezouten en vaak ongegronde kritiek' op de bijzondere rechtspleging had. Ook het lezen van wat men toen als sexblaadjes beschouwde, *De Lach* en *Sic*, bleef verboden. De plaatselijke kampcommandanten mochten ook nog andere kranten en bladen verbieden, als ze bang waren dat het lezen ervan de orde in het kamp kon verstoren, een en ander na beoordelingen door de Commissies van geestelijke en sociale verzorging.¹⁹⁴

In mijnkampen als bijvoorbeeld Lindenheuvel, Spekholzerheide en Valkenburg mochten dus in de beginjaren geen kranten gelezen worden, in de latere Rijkswerkinrichtingen wel. Aanvankelijk konden de politieke gevangenen in Terwinselen zich kranten laten toesturen, maar vanaf oktober 1947 werd dit niet meer toegestaan. Slechts in uitzonderingsgevallen mocht iemand nog een maand- of weekblad ontvangen.¹⁹⁵ De directies zorgden voortaan voor het aanbod. Arnoldus schreef verschillende uitgevers aan met het verzoek of zij abonnementen beschikbaar wilden stellen voor veroordeelde politieke delinquenten, tegen een gereduceerd tarief. Voormalige verzetskranten als *Trouw* en *Het Vrije Volk* reageerden positief. *Trouw* wilde wel 50 procent reductie geven op tien abonnementen, en uitgever De Arbeiderspers van het *Vrije Volk* was bereid tegen elk abonnement van f 3,90 per kwartaal een gratis abonnement te leveren. Een reactie van *De Volkskrant* is onbekend. Ook de weekbladen kwamen aan bod. *De Groene Amsterdammer* rekende 'voor dit speciale geval' f 7,50 in plaats van f 10 per jaar en *De Linie* was eveneens bereid korting op de abonnementsprijs te berekenen. *De Katholieke Illustratie* beriep zich op papierschaarste. De uitgever meldde dat ze hierdoor eigen abonnees maar nauwelijks kon voorzien, en dus niet over kon gaan op gratis of gereduceerde toezending. Tegenover de positieve brieven stond een duidelijk negatieve van de voormalige verzetskrant *Het Parool*. De reactie van dit dagblad liet niets aan duidelijkheid te wensen over. 'Het aantal personen dat naar onze mening voor een reductie-abonnement in

¹⁹² [Fick], *Rapport van de commissie*, 28-29; RHCL, archief Strafgevangenen, inv.nr. 126: 'Getypte Lijst van boeken welke in aanmerking komen voor de bibliotheek', ongedateerd.

¹⁹³ Zie: <https://www.nederlandsepoezie.org/dichters/h/haimon.html>, geraadpleegd 13 febr. 2022.

¹⁹⁴ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 299-301. Citaat op 300-301, is van Belinfante zelf.

¹⁹⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 81: 'Order voor de bevolking Terwinselen', 19 sept. 1947.

aanmerking komt is dermate groot, dat wij nog niet in staat zijn aan al deze aanvragen te beantwoorden. Pas wanneer dit het geval is, willen wij in overweging nemen of wij ook aan onze politieke delinquenten reductie kunnen verlenen'. Op deze brief schreef de directeur als aantekening: '[...] Dus voorshands geen abonnement'.¹⁹⁶

In 1948 namen de drie strafgestichten wel een abonnement op *Het Parool*. Directeur W. van Norden schreef aan de directie van de Passart, dat hij van een gedetineerde in dit kamp het bericht had gekregen dat een privé-exemplaar van zijn dagblad was teruggestuurd. Op het exemplaar had gestaan dat persoonlijke abonnementen niet waren toegestaan. Volgens Van Norden mocht dit elders wel. Arnoldus antwoordde dat uit een apart fonds abonnementen op verschillende kranten werden betaald, waaronder op *Het Parool*. Het was niet nodig om daarnaast nog privé-abonnementen toe te laten. Gevangenen mochten periodiek aangeven aan welke kranten zij de voorkeur gaven. Bij de keuze van de abonnementen werd hier rekening mee gehouden.¹⁹⁷ Gevangenen bleken echter liever zelf een abonnement te hebben en lieten dat via familie regelen. In december 1948 ging er opnieuw een order uit dat privé-abonnementen niet waren toegestaan.¹⁹⁸

In de loop der jaren veranderde het titelaanbod. Zo was de RWI Julia in 1953 alleen nog op de dagbladen *De Telegraaf* en *De Volkskrant* geabonneerd, en op de weekbladen: *Elseviers Weekblad*, *Week in beeld*, *De Linie*, *Weekblad 'Omhoog'*, *Panorama* en *de Katholieke Illustratie*, en het maandblad *Timothëus*. Daarnaast ontvingen de geestelijke verzorgers gratis weekbladen ten behoeve van de gedetineerden. Te denken valt aan *Gereformeerd Weekblad*, *de Strijdkreet*, *Hervormde Kerk*, *de Open deur*, *de Jonge Kerk* en *Credo*.¹⁹⁹ De veranderingen op de leestafel weerspiegelden min of meer die in de Nederlandse samenleving: de invloed van het voormalig verzet nam af, conservatieve en kerkelijke invloeden werden sterker.

Dienende arbeid

In 1946 gaf het DGBR een eigen blad uit: *Uitzicht. Weekblad voor de bewarings- en interneringskampen*. De kerken hadden een belangrijke rol bij de samenstelling van de inhoud, net als aanvankelijk de STPD. Naast een selectie van binnenlandse en buitenlandse nieuwsberichten, ging de redactie in op de bijzondere rechtspleging en zorgde het voor ontspanning door opname van kruiswoordpuzzels en dergelijke. Een groot deel van de inhoud had een christelijk religieuze strekking. In sommige kampen in het noorden van het land verschenen naast *Uitzicht* ook eigen blaadjes.²⁰⁰

¹⁹⁶ *Ibidem*, inv.nr.54, volgnr. 555: 'Doorslagen brieven Arnoldus aan diverse uitgevers en reacties', 23 sept. 1947; 'Brief *Dagblad 'Het Parool'* aan Directeur van Strafgestichten Kamp 'Julia', 21 okt. 1947.

¹⁹⁷ *Ibidem*, inv.nr.56, volgnr. 1195: 'Brief Van Norden aan directie RWI Treebeek', 11 mei 1948; 'Brief Arnoldus aan directie *Parool*', 12 mei 1948.

¹⁹⁸ *Ibidem*, inv.nr. 81: 'Order aan de bevolking RWI Terwinselen', 16 dec. 1948.

¹⁹⁹ *Ibidem*, inv.nr.15, volgnr. G.55: 'Doorslag brief directeur RWI Julia aan 3^e afd. C-2 ministerie van Justitie', 14 april 1953.

²⁰⁰ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 291-292, 294-296.

Toen het krantenverbod in 1947 was opgeheven, verdween *Uitzicht*. De Commissie-Fick was tegen een door de overheid uitgegeven gevangeniskrant. Wel stimuleerde zij de uitgave van gestencilde krantjes die door gevangenen zelf waren samengesteld. De geest binnen de gevangenis kon er door verbeterd worden.²⁰¹ Het ministerie nam de suggestie over. In mei 1949 waren er volgens een niet ondertekend artikel in *Maandschrift voor het gevangeniswezen* inmiddels vijf van dergelijke blaadjes verschenen, met namen als *Actief* van de strafgevangenis in Zutphen, *Kouter en kluit* in Bergveen en *Kop op* in Marum, allemaal plekken waar politieke gevangenen hun straf uitzaten. De *Kop op*, bestemd voor de daar verblijvende jonge collaborateurs, had als doel hen aan te moedigen zich te ontwikkelen, na te denken over hun leven, en de gemeenschap te dienen.

De krantjes gaven volgens de anonieme auteur van het artikel in het *Maandschrift* een beeld van de geestesgesteldheid van de gevangenen. Er zaten echter wel haken en ogen aan de krantjes. 'Bij aandachtig en kritisch lezen ervaart men, dat de gedetineerde door zijn opsluiting geraakt in een geëxalteerde levenshouding, die te vroom en te lyrisch aandoet'. Ook konden sommige artikelen bijdragen 'tot het aankweken en levend houden van een gestichtsmentaliteit'. Het mocht geen klachtenrubriek worden. Daarom moest de sociale ambtenaar toezicht houden, ongunstige invloeden verwijderen en het peil verhogen.²⁰² *Dienende arbeid*, het blad van de Rijkswerkinrichtingen in de Mijnstreek werd nog niet besproken. Het was net rond Pasen, medio april 1949 voor het eerst uitgekomen, bijna een jaar later dan het genoemde *Kop op*.

Dienende arbeid, vermoedelijk uitgegeven op initiatief van hoofddirecteur Arnoldus, verscheen zeer onregelmatig. In het archief van de strafgevangenen zijn de volgende afleveringen terug te vinden: Paasnummer [1949], Pinksteren 1949, Verlofnummer [zomer 1949], Paasnummer [1950] en twee extra edities uit september en oktober 1950. Alleen de opsomming van de afleveringen geeft al een beeld van wat de directie met het periodiek voor ogen had: verschijnen bij vooral christelijke hoogtijdagen. Het leek eerder een kerkelijk blad dan iets voor gevangenen. Het eerste nummer opende niet voor niets met een gedicht van Guido Gezelle: 'Paaschen, Paaschen'. De directie, vermoedelijk Arnoldus zelf, verklaarde daarna als volgt de titel *Dienende Arbeid*:

Alle arbeid bezit een dienend element, doch de motieven, die ons aan de arbeid zetten, zijn van verschillend karakter, zij kunnen van hogere en van lagere orde zijn.

In de Rijkswerkinrichtingen Mijnstreek treedt het dienend karakter sterk naar voren. De mijnarbeid draagt het kenmerk van vrijwilligheid. Zij beoogt enerzijds de kolenslag te winnen, anderzijds de reclassering van onze mensen te bevorderen, het hen mogelijk te maken voor vrouw en kinderen te zorgen, hulpbehoevende familieleden bij te staan, of een spaarpot te maken om bij invrijheidstelling komende moeilijkheden het hoofd te kunnen bieden, een brug te slaan naar het nieuwe leven.

²⁰¹ [Fick], *Rapport van de commissie*, 29; [Anoniem], 'De gestichtscourant'.

²⁰² [Anoniem], 'De 'Gestichtscourant'; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 295 over doel van blad *Kop op*.

Naast deze mijnwerkers zijn er de corveeërs, die het door hun arbeid mogelijk maken, dat de mijnwerker de verzorging heeft, die hij na zijn zware arbeid behoeft.

En dan is er die goede geest, waardoor velen, mijnwerkers en anderen, zich inspannen, iets voor anderen te doen, hetzij door in hun vrije tijd lessen en cursussen te verzorgen, ofwel door hun medewerking aan orkest, kerkelijk of algemeen zangkoor, de troost en bemoediging te brengen, die de hardheid van dagen en weken breekt, danwel door hun medewerking aan de toneelclub kostelijke uitvoeringen mogelijk te maken.

Ieder van deze mensen zit met zijn eigen moeilijkheden en problemen, waardoor het soms zwaar valt trouw en volhardend de dienende taak voort te zetten.

Het is goed ons daarop dan klaar te bezinnen en het geheel, ook het werk van directie en personeel, geestelijke en sociale verzorging in dit licht te bezien. Het bevrijdt ons van de dodende druk van sleur en zelfgenoegzaamheid en is en [ASU: in] zekere zin een afspiegeling van het feest der grote Verrijzenis, dat we dezer dagen vieren.

Na deze stichtelijke woorden volgden artikelen over de sociale ambtenaar, sport, muziek, toneel en te geven cursussen, hier en daar opgevrolijkt door kleine tekeningen. Vermoedelijk is alleen een artikel over 'Wij en de mijn' door een politieke delinquent geschreven.²⁰³ Het blaadje lijkt eerder een prospectus van een bedrijf, dat voorlichting geeft over de mooie voorzieningen die het voor zijn personeel heeft, dan een blad van en voor gevangenen. Niet voor niets gaf Hallema, auteur van een standaardwerk over de geschiedenis van het gevangeniswezen, nog in 1958 hoog op over het blad. Volgens hem gaf lezing ervan een goede indruk van de culturele opbouw van het 'hier verrichte moderne gestichtswerk'.²⁰⁴ Daarentegen is opvallend dat in de verslagen van de sociale ambtenaren geen woord aan het blad werd gewijd, zelfs niet bij het verschijnen van het eerste nummer.

Hoofddirecteur Arnoldus was en bleef de stimulator van het blad. Hij gaf in een brief aan de directies te kennen dat in het tweede nummer, dat tegen Pinksteren moest verschijnen, gemeenschapszin de leidraad zou vormen. Binnen dit kader kon men verschillende onderwerpen behandelen en hij riep via de directies gedetineerden op bijdragen in te sturen. Tussen stukjes van gedetineerden over sport, het wandelen in de lente, en muziek, stond een min of meer humoristische bijdrage van de 'Kamppoes'. Het geheel had nu het karakter van een schoolblad.

Eigenlijk hield alleen een v. D. zich aan het hoofdthema. De titel 'Gemeenschapszin' vond hij zelf al voldoende afschrikwekkend. Het deed hem te veel denken aan een poging tot heropvoeding. En als men ergens een hekel aan had... Het positieve zou kunnen zijn dat de titel verwees naar de verklaring die de meesten bij de sociale ambtenaar aflegden bij de aanvraag voor eerdere vrijlating. Het kwam erop neer dat betrokkene het politieke verleden betreurde en dat hij eventueel ook nog wel inzag dat hij zijn beste krachten aan de verkeerde kant had besteed. Men wilde in wezen zo min mogelijk met de gemeenschap te maken hebben. Na een uitgebreid voorbeeld van iemand die na zijn vrijlating in de gaten kreeg dat zijn omgeving hier wel om gaf, is de conclusie duidelijk: we moeten ons juist

²⁰³ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 88: *Dienende arbeid*, nr. 1 [Pasen 1949].

²⁰⁴ Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen*, 338.

meer richten op de omgeving, belangstelling tonen, des te eerder zullen we ons 'straks' in de gemeenschap thuis voelen. Bij lezing vraag je je af of deze bijdrage wel echt door een gevangene is geschreven, zoals gesuggereerd, en niet door een stafid.²⁰⁵

Het Verlofnummer verscheen in de zomer van 1949, toen voor het eerst gevangenen recht op verlof kregen. Er werd een verlofcentrum ingericht en sommigen mochten voor een paar dagen naar huis.²⁰⁶ Of er hierna nog een aflevering rond bijvoorbeeld Kerstmis is verschenen, is onbekend.

Pas in het Paasnummer van 1950 begint *Dienende arbeid* echt op een blad van en voor de gevangenen te lijken, het is dikker, gevarieerder en bevat bijdragen van verschillende gedetineerden. De atleet Tinus Osendarp schreef een eerste artikel over zijn ervaringen op de sintelbaan, en een bekende TT rijder over de motorsport. Daarnaast waren er gedichten, een 'Wist U dat' rubriek, artikelen over beroepen enzovoort. Het schoolbladkarakter was verdwenen.²⁰⁷ Daarna lukte het niet meer om een volledige aflevering samen te stellen. De directie besloot om tussen de normale verschijningsdata maandelijks extra-edities uit te geven. Deze afleveringen van *Dienende arbeid* zijn geen bladen meer, maar een paar velletjes met aankondigingen van komende ontspanningsavonden. Of er nog ooit een echt nummer is verschenen, is onwaarschijnlijk. Het aantal gevangenen was te klein geworden.²⁰⁸

Film

Een belangrijke tijdspassing was het kijken naar films, vooral in de interneringskampen en Rijkswerkinstellingen. Op geregelde tijden organiseerde de directie in samenwerking met geestelijken en sociale ambtenaren speciale filmavonden. De films hadden duidelijk een opvoedend karakter. Ze moesten de gevangenen iets meegeven. Zo maakte volgens het cultureel verslag van de Passart de film *Mrs. Miniver* grote indruk op de kampbevolking. In deze film werden 'op een ontroerende wijze de tragische gevolgen' weergegeven die een 'eenvoudig bijzonder sympathiek gezin' onderging als gevolg van de 'Duitse agressie'. De film was 'een belangrijke bijdrage tot het verkrijgen van een beter inzicht in het verkeerde van de misstappen van de politieke delinquent'.²⁰⁹ Deze uit 1942 daterende Amerikaanse film won zes Oscars en was een hit.

De films werden geleverd en gedraaid door Adrien Peeters, rector van het St. Theresiaklooster in Mechelen-Wittem. Per brief stelde hij titels voor, met een korte toelichting,

²⁰⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr.98: 'Doorslag brief R 63 Arnoldus aan directies strafgevangenen', 27 april 1949; inv.nr. 88: *Dienende arbeid*, Pinksteren 1949. In dit inv.nr. zitten twee exemplaren. De omslagen zijn niet precies hetzelfde, maar de inhoud is nagenoeg gelijk. Van één exemplaar ontbreekt een pagina.

²⁰⁶ *Ibidem*, inv.nr. 88: *Dienende arbeid*, Verlofnummer [zomer 1949]. Met ingang van deze aflevering staat niet meer vermeld dat het blad afkomstig is van de Rijkswerkinrichtingen van de Mijnstreek.

²⁰⁷ *Ibidem*, inv.nr. 100: *Dienende arbeid*, [Paasnummer 1950].

²⁰⁸ *Ibidem*, inv.nr. 100: *Dienende arbeid*, extra editie september 1950; extra editie oktober 1950.

²⁰⁹ *Ibidem*, inv.nr. 29: 'Verslag betreffende culturele verzorging en ontspanning over de maand October 1948, RWI Passart', opgesteld door fungerend directeur, 8 nov. 1948.

waarna Arnoldus een keuze maakte. De rector schreef bijvoorbeeld bij de titel *De slag om Arnhem* dat de veldslag zeer objectief werd weergegeven. Volgens hem was het wel een in de kampen te vertonen film, 'maar mogelijk beter niet'. Een andere 'niet overdreven, rustige Italiaanse verzetsfilm' *Vivere in pace* had hij al in kamp Brunssum gedraaid.²¹⁰

In een ongedateerde brief klaagde Peeters dat de gedetineerden sommige films niet waardeerden, vooral documentaires sloegen niet aan. Ook hoorde hij wel eens van de leiding dat een film 'niet in de smaak viel', terwijl hij niets anders deed dan gehoorzaam 'een gewenschte' film draaien. Ook kwam het voor dat de gedetineerden een film zeer waardeerden, maar dat de leiding een ander oordeel had. Het was moeilijk voor hem, was er geen oplossing? Want op deze manier was hij steeds 'de dupe' en kon hij 'eigenlijk nooit iets goeds brengen'. Volgens hem leverde hij goed werk, en kon de directie niet ontevreden zijn. Zeker niet over de technische kant: beeld, geluid, en afwerking van de voorstellingen. Rector Peeters vroeg Arnoldus een goed woordje te doen voor hem en anderen, die films draaiden. Ze deden dit werk echt niet op eigen houtje.²¹¹ Op 23 augustus 1949 had Arnoldus een goed gesprek met rector Peeters, de zaak werd gesust. Hij mocht door hem geleverde, maar door de directie uitgekozen films blijven draaien, met een muziek- en tekenfilm als voorprogramma, voor prijzen variërend van f 125, - tot f 130, - per voorstelling. Films die Arnoldus aanleverde, zou de rector op zijn apparatuur afspelen voor f 35, - per keer of f 45, - voor twee opeenvolgende voorstellingen.²¹²

Uit potloodaantekeningen blijkt dat tijdens het bezoek van Peeters waarschijnlijk ook de film *Dorp in rode storm* ter sprake is gekomen.²¹³ Redemptorist pater M. van der Maele, délégué du Visiteur Apostolique pour les Catholiques Ukraiëns et Biélorusses en Belgique, Hollande et Danemark, had deze film bij Peeters aangeraden. Het gaf volgens Van der Maele 'een voldoende gedacht van hetgeen er achter het stalen gordijn gebeurt en wat ons hier te wachten staat indien het goddeloze communisme zou overzeilen'.²¹⁴ De aanbevelingsbrief uit eind 1948 had Arnoldus augustus 1949 nog niet gezien, anders was er vast een belletje gaan rinkelen. Hoe dan ook, Peeters overtuigde Arnoldus en deze gaf de opdracht om de film op 18 september 1949 in de Passart in Treebeek te draaien in combinatie met een muziek- (Grieg) en een tekenfilm. Gaf het anticommunistische karakter de doorslag? Of de film in werkelijkheid is vertoond, is onduidelijk. Waarschijnlijk niet, in het cultureel verslag werd er geen gewag van gemaakt. Bovendien stonden op de brief waarin Arnoldus toestemming gaf, diverse aantekeningen in zijn handschrift, zoals: 'fout geweest', 'Tobis Klangfilm van 1936', 'In 1941 een stuk er aan geplakt en voor SS vertoond, die intussen weer verwijderd'.²¹⁵

Rector Peeters schreef later een verontschuldigende brief. De film was al op verschillende plaatsen vertoond. Het feit dat *De Waarheid* ertegen protesteerde, bevestigde het

²¹⁰ *Ibidem*, inv.nr. 105, volgnr. 1932: 'Brief Adrien Peeters aan Arnoldus', 5 februari 1949.

²¹¹ *Ibidem*, inv.nr. 61: 'deel van brief A. Peeters aan Arnoldus[?]', [ongedateerd, vermoedelijk zomer 1949]. Dit deel is vastgeniet aan 'doorslag brief hoofddirecteur Arnoldus aan rector Peeters, 30 aug. 1949.

²¹² *Ibidem*, inv.nr. 61: 'Doorslag brief hoofddirecteur Arnoldus aan Rector Peeters', 30 aug. 1949.

²¹³ *Ibidem*, inv.nr. 61: 'Deel van brief A. Peeters aan Arnoldus[?]', [ongedateerd, vermoedelijk zomer 1949]. Dit deel is vastgeniet aan 'doorslag brief hoofddirecteur Arnoldus aan rector Peeters', 30 aug. 1949.

²¹⁴ *Ibidem*, inv.nr. 61: 'Afschrift brief M. van der Maele CSSR aan rector [Peeters]', Roermond 13 dec. 1948.

²¹⁵ *Ibidem*, inv.nr. 61: 'Doorslag brief hoofddirecteur Arnoldus aan rector Peeters', 30 aug. 1949.

anticommunistische karakter. Daarom draaide rector Peeters hem ook. Hij wist niet dat de film ingeschakeld was geweest in SS-propaganda. Had hij het geweten, dan had hij zeker niet over de film gesproken, 'daar het duidelijk is, dat hij wegens de herinnering aan alles wat er in Duitschland blijkbaar bij gedraaid werd, in de Rijkswerkinrichtingen liever niet gedraaid moest worden'.²¹⁶

Hoe kon het zover komen? Na een bericht dat de film in Tilburg vertoond zou worden, ontstond hierover een rel in *De Waarheid*. De film *Dorp in rode storm*, over de aanval van Russische communisten op vredelievende Duitse mennonieten in Siberië, was van oorsprong een Duitse propagandafilm, uit 1941 en zou moeten worden verboden. Er volgden diverse artikelen, maar voor zover valt na te gaan alleen in *De Waarheid*. Volgens deze krant werd uiteindelijk openbare vertoning verboden, omdat de film na de oorlog niet opnieuw gekeurd was.²¹⁷

Dorp in rode storm was in werkelijkheid in 1935 onder regie van Peter Hagen, alias Willi Krause uitgekomen onder de titel *Friesennot*. Goebbels en Hitler waren geestdriftig. De film kreeg het allerhoogste predicaat „Staatspolitisch und künstlerisch besonders wertvoll", maar na het niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie werd de film met het oog op de Duits-Russische vriendschap verboden. Toen de Duitsers echter Rusland hadden aangevallen, verscheen de film opnieuw in de bioscoop. Nu onder de titel: *Dorf im roten Sturm*.²¹⁸

Tijdens de oorlog werd de film ook in Nederland vertoond, onder meer in Arnhem. Onder de kop: 'Een dorp in de rode storm' stond een enthousiaste recensie van Tj. de Boorder in de genazificeerde krant *Het Volk*.²¹⁹ Of deze film toen ook in Limburg te zien was, is onbekend. Maar na de oorlog had de aanbeveling van pater Van der Maele in Zuid-Limburg effect. Al op 9 januari 1949 vertoonde pater Wolfgang *Dorp in rode storm* tijdens een feestavond in zaal Goebbels te Bocholtz. De plaatselijke mannenafdeling van de kerkelijke vereniging H. Familie bestond vijftig jaar. Na optredens van zangkoren, en een kerstspel door Kajotters, volgde de film 'die op ongemeen boeiende wijze de communistische wandaden toonde'.²²⁰ Later werd de film nog verschillende keren in besloten kring gedraaid, onder meer in Spekholzerheide, Eygelshoven en Kaalheide.²²¹

Waarschijnlijk is na de moeilijkheden rond *Dorp in rode storm* het contact tussen Arnoldus en Peeters verminderd. De inrichtingen kochten eigen filmapparatuur en men hoefde geen beroep meer op hem te doen. Bovendien ging de gezondheid van Peeters achteruit. Ze zouden elkaar niet veel meer zien. Arnoldus liet hem schriftelijk weten: 'Weest er evenwel van verzekerd, dat U in vriendelijke herinnering blijft'. Films werden

²¹⁶ *Ibidem*, inv.nr.61, volg.nr. 2281: 'Brief rector Peeters aan Arnoldus', 26 sept. 1949.

²¹⁷ Diverse artikelen in *De Waarheid*, 30 dec. 1948, 10, 11, en 21 jan. 1949.

²¹⁸ Zie: <https://de.wikipedia.org/wiki/Friesennot>, geraadpleegd 14 febr. 2022.

²¹⁹ *Het Volk*, dagblad voor de arbeiderspartij, Amsterdam, 1 okt. 1941. Zie voor Duitstalige filmposter aanwezig in NIOD in Amsterdam: <https://geheugen.delpher.nl/en/geheugen/view/dorf-im-roten-sturm-wiederauff-hrung-friesen-not?coll=ngvn&maxperpage=36&page=1&query=roten+sturm&identifiser=NIOD01%3A50080>, geraadpleegd 14 febr. 2022.

²²⁰ 'H. Familie, keurcorps van de H. Kerk. In Bocholtz vierde ze haar gouden feest', *Limburgsch Dagblad*, Heerlen 10 jan 1949.

²²¹ Aankondigingen in de 'Week-agenda' van het *Limburgsch Dagblad*, 22 en 23 nov. 1949, 7 febr. 1950.

voortaan gehuurd bij de firma Animex in Haarlem of bij het Nederlands Film Instituut.²²²

Films bleven belangrijk, zeker toen door de vermindering van het aantal gedetineerden de toneel- en muziekclubs kleiner werden. Bovendien kwam de gedetineerde door films meer echt in ontspanning dan door vermaak dat door andere gedetineerden werd gebracht. Dat was althans de opvatting van de toenmalige fungerend directeur van de Passart in Treebeek. Het voerde de toeschouwers immers 'een wijle' weg uit de detentie en deed de gevangenen enkele uren 'de sfeer van het bruine pak' vergeten.²²³ Van opvoedend waren films rond 1950 ontspannend geworden.

Bedrijven verzorgden ook wel filmvoorstellingen, zoals de N.V. Nederlandse Ford Automobielen Fabriek die in twee en half uur een 'zeer goed beeld gaf van het machtige Ford-bedrijf'. De Staatsmijnen vertoonden hun jubileumfilm *De zwarte stroom*.²²⁴ Eigen filmapparatuur gaf niet alleen financieel voordeel, maar ook 'winst - voor zover dit op film gebied mogelijk is - op cultureel gebied'. De directie van de Passart kon bewust gaan kiezen en slaagde er volgens het sociale verslag in 'het publiek op dit gebied op een wat hoger plan te krijgen'. Dit zou ook blijken uit de enquête die werd gehouden in de Passart.²²⁵

Van de 396 uitgereikte formulieren kwamen er 122 ingevuld terug. Zes films waren vertoond en beoordeeld te weten: *La maternelle*, *Broadway limited*, *De graaf van Monte Christo*, *Monsieur Vincent*, *Spook te koop* en de Hitchcock film *Jamaica Inn*. 61 gedetineerden vonden *La Maternelle* hiervan de beste tegenover slechts vijf die *Jamaica Inn* als beste kwalificeerden. Daarnaast hadden ze ook kunnen aangeven welke film ze graag wilden zien. 41 personen noteerden *You are always in my heart*, twaalf de beroemde *De derde man* [*The third man*] en negen de even beroemde film *Fietsendieven* [*Ladri di biciclette*].²²⁶ Sommigen wilden kortom ook graag recente films bekijken.

Aan de hand van de enquête schreef Arnoldus een artikel in het *Maandschrift voor het gevangeniswezen*. Hij toonde zich hierin een vurig pleitbezorger voor het vertonen van films in gevangenissen. Hij zette zich af tegen mensen die vonden dat films niet bij culturele vorming hoorden. Films zouden vervlakken, zouden gevangenen passieve ontspanning geven in tegenstelling tot lezingen, muziek, toneel en zang, die meer inspanning vergden. Arnoldus ontzenuwde deze argumenten. Mits goed gekozen, aangepast aan de doelgroep, kon ook de film bijdragen aan 'beïnvloeding ten goede' van gevangenen, en dus ook van politieke gevangenen.²²⁷

²²² RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 105: 'Doorslag brief Arnoldus aan rector Peeters', 29 aug. 1950; diverse huurcontracten.

²²³ *Ibidem*, inv.nr. 52: RWI Eygelshoven, 'Rapport van de sociaal-ambtenaar over april t/m september 1950, opgesteld door fungerend directeur', 6 okt. 1950.

²²⁴ *Ibidem*, inv.nr. 15: 'Rapport van de Sociaal Ambtenaar over October 1952 t/m April 53, opgesteld door directeur RWI Eygelshoven 24 april 1953', 4.

²²⁵ *Ibidem*, inv.nr. 52: 'Rapport betreffende de sociale verzorging over de periode april-sept. 1950, opgesteld door Leusing [?, handtekening onleesbaar], directeur RWI Passart', 5 okt. 1950.

²²⁶ *Ibidem*, inv.nr. 105: 'Uitslag film enquête', [ongedateerd, vermoedelijk najaar 1950]; ook in inv.nr. 52: Bijlage bij 'Verslag RWI Passart', 5 okt. 1950.

²²⁷ Arnoldus, 'De film in de praktijk'.

Muziek, toneel en cabaret

In bewarings- en verblijfskampen kon niet veel op cultureel gebied. De gevangenen hielden zich zelf een beetje bezig. Dat blijkt onder meer uit het typoscript van Porsin. Net als vroeger schreef hij tijdens zijn gevangenschap liedjes op oude melodieën, die door anderen voor medegevangenen werden uitgevoerd.²²⁸ In de Interneeringsregeling 1946 werd niet expliciet gesproken over muziek, cabaret- en toneeluitvoeringen, maar in de interneringskampen werd wel veel gezongen en muziek gemaakt. Pater Jan van Kilsdonk praatte in 1980 enthousiast over het zingen in kamp Valkenburg. Hij was daar in 1946 met een zangkoor begonnen. Volgens hem bestond dat toen zelfs nog niet in andere kampen. Zijn herinnering kon hem in de steek gelaten hebben, maar het belang van zang stond voor hem buiten kijf.

[...] Overigens wil je ooit spreken over heropvoeding dan is het advies van mij: probeer mensen te laten zingen. Zingen, muziek ja [...], maar uiteraard we zongen omdat we daar behoefte aan hadden en dat we het konden, in de zin van: we zongen ons ook over het verdriet heen. En over de schaamte heen en over de innerlijke verpulvering heen, ten tweede na enige tijd ontstonden er ook een soort orkestje in kamp Valkenburg [...] maar wij, dus in dat kerkkoor, daar zaten allerlei niet-gelovigen maar die zongen toentertijd al even een mis van Mozart met trompet erbij, want er waren een aantal bij die waren in het leger ook gevormd tot trompettist of tot instrumentalist. We hadden dus met andere woorden, we hadden een soort Latijnse hoogmis van de grootst mogelijke artisticeit.²²⁹

Niet alleen Van Kilsdonk was enthousiast over zingen en muziek in het algemeen, ook directeur Arnoldus stimuleerde in de latere strafgestichten deze vorm van vrijetijdsbesteding zeer. Vooral om de gedetineerden zelf aan bod te laten komen. In oktober 1947, een paar maanden na de opening van strafgevangenis Eygelsloven, meldde hij al dat het volledig bezette kamp reeds over een orkestje beschikte dat bestond uit een pianist, violist, trombonist, saxofonist, twee accordeonisten en een slagwerker, allen gevangenen. Ze gebruikten allemaal hun eigen instrument, afgezien van de slagwerker. Arnoldus had het slagwerk aangeschaft uit het zogenaamde 'kantinefonds'. Hieruit werd ook de bladmuziek betaald. Het orkest beheerste een uitgebreid repertoire. Eens per maand traden ze op met een meer cultureel programma, met volgens Arnoldus betere muziek, afgewisseld met zang en declamatie. Een andere keer lieten ze lichtere muziek horen. Er werd flink gerepeteerd, al hun vrije tijd ging erin zitten. In Terwinselen, dat eind augustus 1947 was opgestart, zaten ook enkele musici. Op 28 december 1947 gaven ze al een echte uitvoering onder de naam het *Terwinseler salon-orkest*. In Terwinselen was verder al een 'literaire club' opgericht, die voor publiek optrad met declamatie, onder andere van eigen werk.²³⁰

²²⁸ RHCL, archief Porsin, 22.035: Porsin, *Circus Mentrap*. Deel 1, 88.

²²⁹ Transcriptie van citaat uit de ROZ-radiodocumentaire: Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*. Dl. 2, uitgezonden 16 juni 1980.

²³⁰ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 38: 'Doorslag brief J 126 van Arnoldus aan 3^e afd. A/P min. van justitie', 22 okt. 1947; inv.nr. 112: 'Programma uitvoering Terwinseler salon-orkest', 28 dec. 1947.

Ten slotte kwam ook in de Passart het muzikale leven op gang. In een brief schreef een gedetineerde journalist enthousiast dat ze ook in zijn kamp de Passart een orkest ‘gingen maken’. Hij vroeg om zijn viool, dan kon hij het mooi ‘bijhouden’.²³¹

Kortom het culturele kampleven bloeide. Dat bleek ook uit de maandelijkse verslagen van de directies die Arnoldus vanaf medio 1948 naar Den Haag doorstuurde. Naast sportieve lag de nadruk op culturele activiteiten. Steeds weer bekleemtoonden de directeuren dat deze wel niveau moest hebben. In de drie gevangenissen waren zangkoren opgericht. Een rooms-katholiek en een protestants koor, elk bestaande uit 20 man, luisterden de godsdienstvieringen in Eygelshoven op, net als indertijd in Valkenburg.²³²

In de RWI Wilhelmina in Terwinselen, was intussen iets bijzonders aan de hand. In dit kamp zaten vooral veroordeelde voormalig Waffen-SS'ers gevangen. Daar was een algemeen zangkoor gevormd, onder leiding van de gedetineerde Melchert Schuurman. Met Melchert Schuurman (1900-1967) was een grote vis aan de haak geslagen. Of hij dankzij Arnoldus uit de strafgevangenis in Scheveningen naar Terwinselen was overgeplaatst is niet zeker, maar niet onwaarschijnlijk gezien de goede contacten die Arnoldus in Den Haag had. Schuurman was in zijn vrije leven violist, componist en koorleider geweest. Al in 1933 lid geworden van de NSB, had de in zijn eigen woorden ‘zingende bard’ de beweging aan het zingen gekregen. Hij componeerde strijdliederen en was zangleider. In 1942 sloot hij zich aan bij de Waffen-SS en trok naar het Oostfront. Ook daar bleef hij met zijn strijdmakkers zingen. Na zijn arrestatie in mei 1945 werd hij op 3 juli 1947 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf, onder andere wegens het in vreemde krijgsdienst treden. Hij was zielsgelukkig toen hij in Terwinselen zijn oude taak weer mocht oppakken, hij hoefde niet de mijnen in, en had als enige taak het leiden van muzikale activiteiten. Dat lukte hem goed, ondanks, naar eigen zeggen, tegenwerking van andere gevangenen die hem zijn succes misgunden.

Het koor gaf niet alleen uitvoeringen in de eigen gevangenis, maar het trad ook op in de twee andere kampen, onder begeleiding van een orkest dat bestond uit zo'n negen musici. Op 2 mei 1948 brachten ze naast het Pelgrimskoor van Wagner en een Agnus Dei van Bizet ook eigen composities van Schuurman ten gehore. Zelfs traden er solisten op. In september 1948 was het koor uitgegroeid tot 80 mannen. Tot zijn eigen verdriet en tot dat van de directie verdwenen daarna veel talentvolle lui uit het kamp als gevolg van de gratiëringsgolf na de inhuldiging van koningin Juliana. Uit dankbaarheid ontving hij van de leden van het door hem opgerichte Mannenkoor en orkest '*Zang en vriendschap*' een prachtig gekalligrafeerd ingebonden boek met spottekeningen, teksten, programma's en bladmuziek. Het lukte hem weer opnieuw te beginnen. Na de opheffing van de RWI in Terwinselen werd hij op 4 november 1949 samen met anderen overgeplaatst naar de RWI Julia in Eygelshoven. Of hij daar opnieuw actief werd is niet zo waarschijnlijk.

²³¹ *Ibidem*, inv.nr.29: 'Afschrift van brief uit de Passart', dinsdag 12 uur [8 juni 1948]; inv.nr. 74: 'Register voor de bevolking in de Strafgevangenis 'de Passart' te Treebeek', nr. 649.

²³² *Ibidem*, inv.nr. 41- 43: 'Verslagen betreffende culturele ontwikkeling en ontspanning, over de maanden mei tot en met november 1948'.

Op 2 maart 1950 kwam Melchert Schuurman al voorwaardelijk vervroegd vrij.²³³

Over lof had Schuurman niet te klagen. Niet voor niets schreef een anoniem iemand in het eerder genoemde kampblad *Dienende arbeid* onder de titel: 'Wat betekent muziek voor de bevolking' vol lof over het muziekleven in RWI Wilhelmina. De enige wens: 'Geef ons nog meer concerten! Want hier in Terwinselen zingt alles wat zingen kan en hier speelt iedere musicus, beroeps-of amateur'. [...] 'Werkelijk, de muziek, zoals die bij ons wordt beoefend, is een zeer belangrijk en waarschijnlijk wel 't beste stuk geworden van ons kampleven'.²³⁴ Intussen was de positie van Melchert niet uniek. In het interneringskamp Fort Erfprins in Den Helder had cabaretier Paul Duval, NSB'er tijdens de bezetting, de leiding over 'Ontwikkeling en Ontspanning'. Verder werkte de niet met name genoemde voormalige leider van het Jeugdstorm orkest ook mee aan muziekuivoeringen in verschillende kampen.²³⁵ Het bijzondere was wel dat Schuurman in een strafgevangenis zo'n positie had. In België vervulde componist Gaston Feremans een zelfde soort rol als Melchert Schuurman, maar dan een paar jaar eerder. In kamp Lokeren leidde hij een koor, en schreef hij onder meer zijn *Missa Recollectionis*.²³⁶

De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) verzorgde ook optredens van diverse musici, onder andere door leden uit het Concertgebouworkest. In augustus 1948 verzorgde de STPD een concert, bestaande uit 'betere, doch niet te zware muziek voor piano en cello. Een dergelijk concert van vakmensen bevordert de zelf-critiek bij musicerende gevangenen, die door het succes bij ondeskundige lotgenoten, licht tot overschatting komen.' Aldus Arnoldus in een brief bij het culturele verslag over die maand 1948.²³⁷ Naast gemusiceerd, werd er ook toneelgespeeld, of cabaret opgevoerd. Lovend is de directie over de zogenaamde Swing brothers, die zelf liedjes maakten op het kamp- en mijnleven of over dagelijkse gebeurtenissen.²³⁸

In 1949 moest men nagenoeg weer van voren af aan beginnen. Arnoldus ging zelf op zoek naar musici. Hij deed een beroep op kampen elders in het land om gevangenen te selecteren die aan de voorwaarden voldeden, met andere woorden goedgekeurd waren voor de mijnen, en ook nog een muziekinstrument konden bespelen. Zo kwam er in januari 1949 een pianist uit Kamp Marum in Groningen, die ook pianolessen ging geven.²³⁹ Het culturele leven bleef ondanks schommelingen in de kampbevolking min of meer op

²³³ Valk *Pantsters stooten door*, passim, citaat op 10; RHCL, archief strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 41-43: 'Verslagen betreffende culturele ontwikkeling en ontspanning, over de maanden mei tot en met november 1948'; inv.nr.65: 'Register voor de bevolking in de Strafgevangenis/Rijkswerkinrichting te Terwinselen', nr. 533; inv.nr. 69: 'Register voor de bevolking in de Strafgevangenis/Rijkswerkinrichting te Eygelshoven', nr. 5204; inv.nr. 162: 'Extract sententie Melchert Schuurman'; RAA, collectie M. Schuurman, 95.0028: *Achter de tunnel*.

²³⁴ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 88: *Dienende arbeid*, nr. 1 [Pasen 1949].

²³⁵ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 288.

²³⁶ Rzoska, *Zij komen allen aan de beurt*, 109-110; *Idem*, *Opgesloten tussen zwart, wit en grijs*, 132-133.

²³⁷ RHCL, archief Strafgevangenen 07.A03, inv.nr. 42: 'Doorslag brief no J 1095 Arnoldus aan 3^e afd. A/C min. van Justitie', 15 sept. 1948; inv.nr. 59-60: 'Diverse voorbeelden van concerten'; inv.nr. 112: 'Bekendmaking kamermuziekuivoering', 27 juli 1948.

²³⁸ *Ibidem*, inv.nr. 41- 43: 'Verslagen betreffende culturele ontwikkeling en ontspanning, over de maanden mei tot en met november 1948'.

²³⁹ *Ibidem*, inv.nr. 59, volgnr. 1756: 'Brief uit Marum aan Arnoldus, 5 jan. 1949.

gang. Vooral de jubileumrevue, die in 1949 werd opgevoerd bij het 50-jarig bestaan van de mijn Laura & Vereniging had veel succes. ‘*Pot voor meneer*’ werd diverse keren herhaald, niet alleen in kamp Julia, maar ook in de Passart. In de ‘Jubileumrede van Flip’ uit deze revue drukte een gedetineerden zijn dankbaarheid uit voor het werken in de mijn:

[...] En ons, die vreemde lieden zijn
In het Limburgse heuvelland
Die reikte jij, o moeder mijn
het eerst je koolbestofte hand.
En zo een moeder leven bood
aan 't hulpeloze, kleine wicht,
Zo vonden wij, diep in jouw schoot
Opnieuw het volle levenslicht. [...].²⁴⁰

Naarmate het verloop in de kampen groter werd, nam de eigen culturele activiteit af. Zo klaagde de fungerend directeur van De Passart dat de toneelgroep, het orkest en het zangkoor zware klappen hadden gekregen door de in vrijheidstelling van mensen, die de kar trokken. Gelukkig had kamp Eygelshoven nog een behoorlijke toneelgroep, zodat die twee keer in Treebeek kon optreden. Zo hielpen de kampen elkaar uit de brand.²⁴¹ Ook traden steeds vaker koren of musici van buiten op in de kampen. Aanvankelijk bemiddelde de STPD daarbij, totdat ook deze stichting eind 1949 ophield te bestaan. Onder anderen verzorgden de bekende violist Willem Noske samen met zijn moeder als pianiste een muziekavond, die veel indruk maakte. Niet alleen door de muziek, ‘maar vooral ook het feit dat moeder en zoon concerteerden’.²⁴²

Sport, spel en huisvlucht

Sport en gymnastiek vormden een belangrijk onderdeel van het kampleven. In de Interneeringsregeling 1946 was hieraan al uitdrukkelijk aandacht besteed.²⁴³ In *Dienende arbeid* benadrukte een zekere B nog eens dat speciaal voor de mijnwerker sport belangrijk was om kwalen te voorkomen. Door de zware arbeid in gebogen houding konden op den duur klachten ontstaan. Daarom moest hij gerichte lichaams oefeningen doen, voor het behoud van een goed en gezond lichaam. Oefeningen die rekening hielden met het ondergronds werken.²⁴⁴

²⁴⁰ *Ibidem*, inv.nr. 100: ‘Programmaboekje Pot voor meneer’, 25 en 26 juni 1949.

²⁴¹ *Ibidem*, inv.nr. 50: ‘Rapport betreffende de sociale verzorging over het eerste kwartaal 1950, opgesteld door fungerend directeur RWI ‘Passart’’, 3 mei 1950.

²⁴² *Ibidem*, inv.nr. 50: ‘Rapport betreffende de sociale verzorging over het vierde kwartaal 1949, opgesteld door fungerend directeur RWI ‘Passart’’, 24 januari 1950; Zie ook inv.nr. 46-50, 52, en 15: Overige ‘Verslagen over de periode 1950 tot en met 1954’.

²⁴³ ‘Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946’, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946) art. 24.

²⁴⁴ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 88: B, ‘De mijnwerker en de sport’, *Dienende arbeid*, nr. 1 [Pasen 1949].

Ook in andere gremia kwam sport aan de orde. Tijdens een vergadering van gevangenis-directeuren werd de vraag gesteld of speciaal voor de tewerkgestelde mijnwerkers het 'zonnen' door gedetineerden als sport beschouwd mocht worden. Directeur-Generaal van het gevangeniswezen en voorzitter, E. Lamers meende dat de gedetineerden het beste buiten in turn- of voetbalbroek konden gaan sporten, wanneer zonnebaden op medisch advies nodig was. Het zomaar lui in de zon liggen, was niet gewenst. De kwestie was hierna nog niet afgehandeld. De directeur moest, met een verklaring van de kamparts, de zaak bij het departement aankaarten, zodat aan de geneeskundige dienst van het departement om advies kon worden gevraagd.²⁴⁵ Arnoldus stuurde daarop een brief van de superviserend geneesheer, dr. E. Aalders, door naar het ministerie. In de begeleidende brief van Arnoldus stond dat vrije arbeiders niet gewoon waren om geregeld te zonnebaden. 'De mentaliteit van de Zuid-Limburgse bevolking kan zich hiermede, naar mij uit verschillende uitlatingen bleek, ook niet bijster verenigen'. Hem leken lichaams oefeningen met ontbloot bovenlichaam in de buitenlucht voldoende.²⁴⁶ De minister van Justitie nam het advies over. Arnoldus voegde er nog aan toe, dat die oefeningen regelmatig gedaan moesten worden, liefst op een binnenplaats die niet van de openbare weg zichtbaar was.²⁴⁷

In de praktijk werd er in de strafgestichten vooral gevoetbald, zelfs in competitie. Aan de competitie in kamp Julia namen vier 'clubs' deel, 'Zwaluwen', 'Stormvogels', 'Adelaars' en 'Zeemeeuwen', en er werd in twee klassen gespeeld. In totaal voetbalden in 1948 ruim 130 man, onder leiding van een gedetineerde. In Treebeek deden naast voetballen, 75 man dagelijks aan indoortraining, met hoog- en verspringen, estafetteloop, gymnastiek enzovoorts.²⁴⁸ Er werd uitvoerig verslag van gedaan. In juli 1948 werden tussen de kampen Julia en Wilhelmina onderling voetbalwedstrijden georganiseerd. Ook later vonden deze 'interkampiale ontmoetingen' plaats. De wedstrijden waren volgens de verslaggever vaak zeer spannend. Het maken van 'tournees' naar andere kampen en het ontvangen van verschillende clubs werd door de gevangenen van kamp Eygelshoven naar verluidt zeer gewaardeerd. Ze zagen het als een grote gunst en sloofden zich uit om de beste prestaties te leveren, niet alleen op sportgebied, maar ook op dat van toneel en muziek.²⁴⁹ Bij deze uitwisselingen marcheerden de gevangenen voor de gezamenlijke sportdag bijvoorbeeld van kamp Terwinselen naar Eygelshoven, 'onder het fluiten van Schuurmans *Lentemars* en weer terug'. Muziek, uit te voeren in 'opgewekt marstempo', en tekst van de *Lentemars* had Melchert Schuurman speciaal in Terwinselen gecomponeerd voor de dagelijkse mars van en naar de mijnen.²⁵⁰

²⁴⁵ *Ibidem*, inv.nr.40, volgnr. J 677: 'Verslag vergadering 7 april 1948', bijlage bij 'Brief min. van justitie 3° afd. nr. 1740', 7 mei 1948, 5.

²⁴⁶ *Ibidem*, inv.nr. 40: 'Doorslag brief nr. J 590 Arnoldus aan 3° afd. A', 21 april 1948.

²⁴⁷ *Ibidem*, inv.nr. 40, volgnr. J 656: 'Brief Lamers, 3° afd. A, nr. 1721 aan Arnoldus', 5 mei 1948; inv.nr. 98: 'Doorslag brief R 6 Arnoldus aan plaatselijke directies van Eygelshoven, Terwinselen en Passart', 5 mei 1948.

²⁴⁸ *Ibidem*, inv.nr. 41: 'Verslag betreffende culturele ontwikkeling en ontspanning strafgevangenis Julia over mei en juli 1948, 11 juni en 7 aug. 1948; 'Verslag [...] Passart', mei 1948.

²⁴⁹ *Ibidem*, inv.nr.29: 'Brief RWI Wilhelmina aan directeur Strafgestichten Mijnstreek', 30 juni 1948; inv.nr. 47: 'Rapport van de sociale ambtenaar RWI Eygelshoven over het 2° kwartaal 1949', 15 juli 1949.

²⁵⁰ *Ibidem*, inv.nr. 11: 'Verslag sportdag in het kamp Eygelshoven, zondag 24 april 1949'; inv.nr. 112: 'Bladmuziek en tekst *Lentemars*'. Zie ook: Valk, *Pantsters stooten door*, 122.

Andere sporten stonden ook in de belangstelling, zoals volleybal en tafeltennis. Friezen speelden graag handbal, en er werd gewandeld.²⁵¹ Vanaf medio 1950 werd het ook mogelijk om een wedstrijd te organiseren tegen een club van buiten, niet alleen voetbal, maar ook een kaatswedstrijd tegen 'Frido' uit Terwinselen. Ook in volgende jaren werd er tegen clubs in de Mijnstreek gespeeld.²⁵² Afleiding vormde ook het zwemmen. De directie van kamp Passart kreeg het voor elkaar dat het zwembad in een inrichting in de buurt drie maal per week werd gereserveerd voor deze RWI. Volgens de directie traden er geen problemen op. Negen gedetineerden, die niet konden zwemmen, kregen daar lessen en behaalden een zwemdiploma.²⁵³ Met het afnemen van de kampbevolking, vooral na januari 1953, werd er zo nu en dan nog wel gevoetbald, maar van een competitie was geen sprake meer. Een enkele keer kwam het nog tot een volleybalwedstrijd tussen de politieke delinquenten en het personeel.²⁵⁴

Het was algemeen bekend dat in de kampen ook bekende sportlieden gevangen zaten, zoals de hardloper Tinus Osendarp (1916-2002) en de wielrenner Cor Wals (1911-1994). Cor vertelde in een radiodocumentaire uit 1980 hoe hij in 1948 in Eygelshoven terecht kwam. Het viel hem als sportman in het begin niet mee, 'maar alles went'. De eerste weken was hij 'gekraakt', maar dat wende ook, 'ik bedoel maar ik heb natuurlijk nog wel wat getraind, en gevoetbald en dergelijke. [...]'. Maar uiteindelijk hoefde hij geen topprestaties te leveren. Je was altijd wel in staat om nog wat te sporten, als je gerust had. [...] Uiteindelijk gaat ook je lichaam er toe naar staan'.²⁵⁵

Hoewel nadruk werd gelegd op het belang van het volgen van cursussen, muziek maken, zingen of sporten was er in de praktijk ook gelegenheid om in de vrije tijd te dammen, schaken, of te sjoelen. Bridgen mocht ook, maar kaarten was uit den boze. Was de directie bang voor gokpartijen? Wie zal het zeggen. Pas in 1950 stond het ministerie van Justitie bij wijze van proef het kaarten toe, onder de voorwaarde dat er alleen tijdens gezamenlijke recreatie gekaart mocht worden, terwijl de sociale ambtenaar toezicht hield. Kaarten in de slaapzalen was uitdrukkelijk verboden.²⁵⁶ Dan zouden de gevangenen misschien op elk willekeurig moment gaan kaarten, en dat was nu ook weer niet de bedoeling.

Veel vormen van vrijetijdsbesteding zijn al de revue gepasseerd, behalve de zogenaamde huisvlijt. In de drie strafgestichten werd wat af geknutseld. Dat vond men ook zeer belangrijk in het kader van het herstel of het behouden van een goede gezinsband. Het

²⁵¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 49: 'Rapport van den socialen ambtenaar[RWI Julia] over het 4^e kwartaal 1949', 26 jan. 1950; inv.nr. 112: 'Verslagen van sportwedstrijden in verschillend jaren'.

²⁵² *Ibidem*, inv.nr. 52: 'Rapport van de sociaal ambtenaar over april t/m september 1950, RWI Eygelshoven', 6 okt. 1950; inv.nr. 15: 'Rapport van de Sociaal ambtenaar over okt.192 t/m april 1953, RWI Eygelshoven', 24 april 1953.

²⁵³ *Ibidem*, inv.nr.52: 'Rapport betreffende de sociale verzorging over de periode april-sept. 1950, RWI Passart', 5 okt. 1950.

²⁵⁴ *Ibidem*, inv.nr. 15: 'Rapport van de sociaal ambtenaar over het tijdvak van 1 januari 1954 t/m juni 1954, RWI Eygelshoven', 6 sept. 1954.

²⁵⁵ Transcriptie van citaten uit de ROZ-radiodocumentaire Dister en Kusters, *Reconstructie sport en politiek* uitgezonden op 30 juni 1980; Over Osendarp: Venema, *Osendarp*; Heere en Kappenburg, *1870-2000*, 65, 71, 77; Over Wals: Oudejans, 'Wals, Cornelis Dirk'.

²⁵⁶ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 5, volgnr. 179: 'Brief minister van Justitie 3^e afd. A/C nr. 2236 aan hoofddirecteuren [...]', 11 sept. 1950.

was een middel om een man aan zijn gezin te binden. De gedachte was als volgt: had de vader bijvoorbeeld een poppebedje gemaakt, dan zou het kind en dus ook de moeder, telkens als het met het bedje speelde, aan de vader denken. Vanuit het ministerie werd de suggestie gedaan om huisvlijttentoonstellingen te organiseren, omdat hieruit 'een gepaste onderlinge naijver' zou ontstaan.²⁵⁷

RWI Terwinselen had die suggestie niet nodig, daar had de directie in 1948 al het initiatief genomen voor zo'n tentoonstelling. De directeur riep 'huisvlijtbeoefenaars' op de laatste hand te leggen aan de voorwerpen die ze aan het maken waren. Men ging een tentoonstelling organiseren. Op zondag 18 juli 1948 was het zover. Er zijn zelfs fotootjes van gemaakt. Achter een voor die tijd mooi vormgegeven tentoonstellingsbord in een afgeschoten deel van een zaal stonden op met doeken beklede tafels, de fotolijstjes, asbakken, handgemaakte poppen, scheepjes, al dan niet in een fles. Volgens het verslag waren alle producten goed verzorgd en viel de tentoonstelling in de smaak.²⁵⁸ Het knutselen bleef een geliefde hobby. De politieke gevangenen die langdurig vastzaten, beschikten meestal over eigen gereedschap. Er werd kinderspeelgoed gemaakt, presenteerbladen, windmolens enzovoorts. Familieleden kregen ze als geschenk mee bij bezoek, of ze werden als prijs beschikbaar gesteld bij onderlinge wedstrijden. Ook werden wel armbanden uit metaal gemaakt en als 'sieraden' verkocht aan vrije mijnwerkers.²⁵⁹

Decembervieringen

Het hoogtepunt in het kampleven vormden de decembervieringen. Hier hoorden niet alleen de kerstdagen bij, maar ook het Barbarafeest (mijnwerkersfeest) op 4 december en het Sinterklaasfeest op 5 december, en de overgang van oud op nieuw. Aanvankelijk begon het sober met alleen religieuze vieringen op Kerstmis. Het Militair Gezag verbood in 1945 uitdrukkelijk feestavonden voor nog niet veroordeelden. Eventueel mocht er wel een lezing met lichtbeelden over Kerstmis worden georganiseerd, bijvoorbeeld over Kerstmis in de schilderkunst.²⁶⁰ Soberheid was troef.

Later werd het anders, zeker in de strafgevangenissen. De decemberfeesten vormden in feite de cumulatie van alle activiteiten die gericht waren op heropvoeding en resocialisatie. Daarbij stond het zelf doen en het vormen van een gemeenschap voorop. Ze moesten het hoogtepunt van het jaar vormen. In 1947 werd het nog relatief eenvoudig

²⁵⁷ *Ibidem*, inv.nr. 120: 'Notulen regionale bijeenkomst met directeuren en sociale ambtenaren in strafgevangenis Breda', 23 juni 1949, 5-6.

²⁵⁸ *Ibidem*, inv.nr. 112: O & O kamp Terwinselen, 'Oproepen aan huisvlijtbeoefenaars', [ongedateerd, ca juni 1948]; 'Envelop met zes fotootjes', [ongedateerd, vermoedelijk 18 juli 1948]; inv.nr. 41: 'Verslag betreffende culturele ontwikkeling en ontspanning over de maand juli 1948, Strafgevangenissen "Wilhelmina" Terwinselen', 3 aug. 1948.

²⁵⁹ *Ibidem*, inv.nr. 15, 'Rapport van de sociaal ambtenaar over October t/m December 1953, opgesteld door de directeur Gevangenis Eygelshoven', 9 maart 1954; Dieteren, *Koale en eike*. [Deel 1], 78.

²⁶⁰ SHCL, archief Van den Bosch, EAN O512, inv.nr. 3: 'Afschrift kamporder no.14 Staf MG, waarnemend hoofd sectie II d, majoor P.J. de Morree aan alle kampcommandanten bewarings- en verblijfskampen', 26 nov. 1945; RHCL, archief Pirson, 22.035: Porsin, *Circus Mentrap*. Deel 1, 98-99.

gehouden, met alleen aandacht voor het kerstfeest. Naast H. Missen of een kerstdienst voor protestanten werd in kamp Julia op eerste kerstdag het toneelstuk *De vierde wijze uit het Oosten* opgevoerd. Op de tweede kerstdag trad het eigen cabaret gezelschap *De Mijnlamp* op met het programma 'Lach er om' bestaande uit muziek, toneel, zang. De gedetineerden zorgden voor de uitvoeringen.²⁶¹

In Terwinselen maakten ze er zelfs al vier dagen van met op de eerste dag, naast kerkdiensten, kerstspelen met koor en muziek, op de tweede dag een toneelstuk. De eerder beschreven Melchert Schuurman was net aangekomen. In het gedenboek *Achter de tunnel* schreef hij erover op dat het hem, ondanks tegenwerking, gelukt was om een Mis van Lorenzo Perosi uit te voeren met twee solisten. Op de derde kerstdag volgde een sportdag met eventueel voor liefhebbers een kerstcantate en kerstspel, opgevoerd door de Christelijke Zangvereniging Terwinselen. Ten slotte traden op de vierde dag de *Mijnlampers* uit kamp Julia op met hun cabaret, terwijl ook het salonorkest en het 'dubbel-Mannenkwartet' van het eigen kamp Terwinselen een optreden verzorgden. In verband met de wisseldiensten in de mijnen werden bepaalde programma's zelfs twee keer opgevoerd. Om te zorgen dat iedereen op het voor hem bestemde tijdstip kwam, werden er 'bonkaarten' uitgereikt.²⁶² Bij dit alles ging het initiatief uit van de Strafgestichten zelf, zonder rechtstreekse inmenging vanuit Den Haag.

In 1948 werd het grondiger aangepakt. In september stuurde Lamers, de directeur-generaal van het Gevangeniswezen een brief dat hij van plan was, afhankelijk van financiële mogelijkheden, 'een gepaste en sobere viering, van de December feestdagen' in de strafgestichten en kampen toe te staan. De zaak werd nu van bovenaf geregeld. Hij verzocht de directeurs in overleg met onder meer geestelijk- en sociale verzorgers voorstellen te doen, 'opdat U te zijner tijd richtlijnen voor deze vieringen kunnen worden verstrekt'.²⁶³ De directeurs van Eygelshoven, Terwinselen en Treebeek gingen aan de slag, stelden een begroting op en stuurden een schema van hun plannen naar hoofd directeur Arnoldus. Op basis hiervan stuurde hij een voorstel naar Den Haag. Het kwam erop neer dat op in de gestichten ter ere van St. Barbara en Sinterklaas vrolijke ontspanningsavonden zouden worden georganiseerd met een kleine traktatie bestaande uit een sigaar, een stukje speculaas en een flesje limonade, samen voor f 0,35. Tijdens eerste kerstdag zouden er kerkdiensten zijn voor protestantse en katholieke gevangenen apart, terwijl de kerkzaal passend versierd zou worden met een kerststal en boom. In de middag en avond zouden de gevangenen een eigen kerstprogramma uitvoeren, zo mogelijk in de vorm van een kerstspel, anders muziek, zang en declamatie. Ook op tweede kerstdag een uitvoering van een passend toneelstuk of uitgebreid concert. Een oudejaarsviering was onmogelijk, omdat in de mijnen het werk ook 's nachts gewoon doorging. Daarom kon dan het best op

²⁶¹ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 29, zonder tabblad: 'Programma Kerstdagen 1947 [Kamp Julia]'.
²⁶² *Ibidem*, inv.nr. 29: 'Programma voor de kerstviering 1947 Kamp 'Wilhelmina' te Terwinselen'; inv.nr. 112: 'Kerstprogramma Kerstmis 1947 (tevens bonkaart)'; 'Programma Terwinseler salon-orkest 28 dec. 1947'; RAA, collectie M. Schuurman, 95.0028: *Achter de tunnel*.

²⁶³ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 42, volgnr. J 1134: 'Circulaire 3^e afd. C/A/D nr. 1792 DG Gevangeniswezen aan directeurs strafgevangenen [...]', 25 sept. 1948.

1 januari een oud-en nieuw programma worden uitgevoerd, muziek, toneel of een revue. Op eerste kerstdag en ter ere van oud en nieuw zouden de gedetineerden een sigaar, een amandelbroodje of fruit, en limonade aangeboden krijgen.²⁶⁴

Lamers dankte voor de ontvangen suggesties en kwam op basis daarvan met richtlijnen voor alle huizen van bewaring en gevangenissen in Nederland. Uitvoerig ging hij in op het belang van het vieren van deze voor gevangenen moeilijkste dagen. Het scheppen van een bepaalde sfeer zou de gedetineerde laten denken aan de tijd dat hij vrij de feestdagen thuis doorbracht, waardoor hij zich meer verbonden zou voelen met zijn gezin, terwijl ook 'een sterke beleving van het religieuze gebeuren' veel kon helpen om deze moeilijke periode door te komen. 'Zelfwerkzaamheid' van de gevangenen was belangrijk bij de voorbereiding, want zo zou 'zijn geest hoe langer hoe meer in de goede richting worden beïnvloed. De gewenste sfeer heeft dan de beste mogelijkheden tot groei'.

De directeur-generaal gaf 'enkele' (zestien) uitgebreide wenken die misschien nuttig waren bij de voorbereidingen. Het Sinterklaasfeest mocht op 'traditionele wijze' gevierd worden. Een hiervoor geschikte 'vrije persoon' kon als St. Nicolaas optreden, eventueel met gevolg. Al in november moesten koren gevormd worden, voor zover ze nog niet aanwezig waren, en konden de repetities beginnen voor de kerstdagen. Cabaretvoorstellingen werden minder wenselijk geacht. De gevangenen moesten zelf 'gepaste' versieringen maken, zo mogelijk met dennegroen. Met gekleurd papier kon men goede effecten bereiken. Ook kon men denken aan het zagen van kerststallen uit triplex. Geschikte versieringen moesten zoveel mogelijk voor volgende jaren worden bewaard. Men zou een beroep moeten doen op gedetineerde tekenaars voor het maken van toepasselijke affiches en dergelijke. Naast kerstvieringen kon ook een kerst-of nieuwjaarstoespraak een goede invloed op de stemming hebben. En zo ging het maar door, aan eigen fantasie werd niet veel overgelaten. Na afloop wilde Lamers graag uitgebreide verslagen.²⁶⁵ In de circulaire stond ook dat familie een pakje aan de gedetineerde mocht sturen, maar dat de inhoud bestemd was voor alle gevangenen. De eigen directeur moest een en ander uitwerken.

Arnoldus stuurde een richtlijn naar zijn ondergeschikten met een stencil die de gedetineerde aan zijn familie kon sturen. Elke gevangene mocht één pakket ontvangen, met Sinterklaas of met Kerstmis. In het pakje mochten appels, peren, speculaas, taaitaai, koekjes, en ontbijtkoek zitten, naast rolletjes pepermunt of fruJetta, chocoladerepen, sigaren en sigaretten. Alleen: de gevangene mocht het niet zelf uitpakken, dat deed de sociaal ambtenaar. De inhoud werd verdeeld onder alle gevangenen, bijvoorbeeld door tijdens de feestdagen op tafels bakken met gekregen fruit te zetten. De gevangene kreeg wel bericht dat hij een pakje had gekregen, dan kon hij tenminste zijn familie bedanken. De gevangenis stuurde in elk geval geen bericht van ontvangst.²⁶⁶ Op lijsten werd bijgehouden welke gevangene van wie een pakket kreeg. Overeenkomstig de richtlijnen van het ministerie mochten de gevangenen een extra brief naar het thuisfront schrijven, met Kerstmis of

²⁶⁴ RHCL, archief Strafgevangenissen, O7.A03, inv.nr. 42: 'Plannen van RWI Julia (12 okt 1948), Terwinselen (8 okt. 1948) en Passart (13 okt. 1948)'; 'Brief nr. J 1166 Arnoldus aan 3^e afd.', 13 okt 1948.

²⁶⁵ *Ibidem*, inv.nr. 43, volgnr. J 1279: 'Circulaire DG 3^e afd. C/A/D/ nr. 1780 aan directeurs [...]', 8 nov. 1948.

²⁶⁶ *Ibidem*, inv.nr. 98: 'Doorslag brief R. 28 Arnoldus aan directeurs Eygelshoven, Terwinselen en Passart', 12 nov. 1948, met gestencilde 'Brief directeur aan familie gedetineerden', nov. 1948.

met oud en nieuw. Het Beheer der mijnen zag ook het belang in van een goed kerstfeest en schonk f 750, -. Volgens Arnoldus konden mede dankzij deze gift de strafgevangenis- sen een mooi programma samenstellen en de gedetineerden een extra traktatie geven.²⁶⁷

En zo werd het kerst 1948. In Terwinselen kwam men al vroeg in de stemming met een kerst-advent-concert op 12 december, onder leiding van dirigent Melchert Schuurman. Na een declamatie begon het kampkoor 'Zang en vriendschap' en het eigen RWI kamerorkest met *Ehre Gottes* van Beethoven, gevolgd door een vioolsolo, het *Ave Maria* van Schubert. Ook diverse andere componisten kwamen aan bod, naast twee composities van Melchert zelf. Op eerste kerstdag traden het koor en orkest opnieuw aan met een ander programma, nu voor een Kerst-Wijdings-concert.²⁶⁸ Trots was Melchert op de door hem gecomponeerde *Missa in honorem Sancti Joannis Bosco*, die op 25 december 1948 in première ging. Directeur H. Maring meldde in zijn verslag over deze mis: 'Buitengewoon plechtig, door deskundigen met "Uitstekend" beoordeeld'.²⁶⁹ Los van de programma's van de concerten, was een apart boekje samengesteld, met een stichtend woord van de directeur, teksten van kerstliederen en het programma van de beide kerstdagen en de jaarwisseling.²⁷⁰

Hoofddirecteur Arnoldus stuurde uitgebreide verslagen van de december-feestdagen in de drie RWI's naar het Haagse ministerie. Samenvattend stelde hij dat het doel: 'naar de aard van het feest passende ontspanning te verzorgen, met stimulering van eigen werkzaamheid en initiatief', volledig was bereikt. Ook de directeuren zelf van de drie instellingen kwamen woorden te kort bij de beschrijving hoe mooi het allemaal geweest was.²⁷¹ Alleen de verdeling van de pakjes onder alle gevangenen had tot gemor geleid. In Eygelshoven waren er ook veel te weinig ontvangen. Voor de 540 man waren er voor het Sinterklaasfeest 71 en voor Kerstmis maar 70 pakketten. Het was dus geen sinecure om daaruit voor iedereen een pakje te maken. Maar omdat de sociaal ambtenaar zelf alles had verdeeld, was volgens de directeur uiteindelijk iedereen tevreden geweest. Desondanks meldde een gedetineerde aan zijn vrouw of verloofde dat het grote chocolade hart dat ze gestuurd had, helaas door iemand anders was 'opgepeuzeld. Dat is erg jammer, ik had zo graag iets persoonlijks van jou gehad'.²⁷²

Waarom kreeg niet iedereen zijn eigen pakje? Men wilde voorkomen dat sommigen niets kregen, en anderen heel veel. Maar het feit dat men niet eens het eigen pakje mocht openmaken, was wel erg drastisch. In Treebeek had de sociaal ambtenaar het beter aan- gepakt. Hij liet de gevangene bij zich komen en daar zelf zijn pakje uitpakken. De latere verdeling was daarna beter te dragen. In totaal kregen ze daar 283 pakketten toegestuurd.

²⁶⁷ *Ibidem*, inv.nr. 112: 'Overzicht van de kerst-pakketten voor gedetineerden', Terwinselen 27 dec. 1948; inv.nr. 81: 'Order aan de bevolking [Terwinselen]', 16 dec. 1948; inv.nr. 58, volgnr. 1741: 'Doorslag brief Arnoldus aan Rauws van Beheer', 23 dec. 1948.

²⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 29, zonder tabblad: '[Programma] Kerst-advent-concert', 12 dec. 1948; inv.nr. 112: '[Programma] Kerst-Wijdings-concert, 1^e kerstdag 1948'.

²⁶⁹ RAA, collectie M. Schuurman, 95.0028: *Achter de tunnel*; RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 44: 'Rapport decembervieringen R.W.I Terwinselen', 8 jan. 1949. Zie ook: Valk, *Pantseers stooten door*, 122.

²⁷⁰ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 89: '[Programmaboekje] Kerstmis 1948'.

²⁷¹ *Ibidem*, inv.nr. 44: 'Doorslag brief nr. J 1521 Arnoldus aan 3^e afd. C', 15 jan. 1949; 'Verslag decembervieringen 1948 RWI Eygelshoven', 7 jan. 1949; 'Rapport Decembervieringen RWI Terwinselen', 8 jan. 1949; 'Verslag december-vieringen 1948 Passart', 15 jan. 1949.

²⁷² *Ibidem*, inv.nr. 44: 'Verslag decembervieringen 1948 RWI Eygelshoven', 7 jan. 1949.

Over het Sinterklaasfeest zelf was men in het algemeen tevreden, in Terwinselen trad een personeelslid als St. Nicolaas op, met de nodige Pieten. Of dat ook personeelsleden waren, meldde het verslag niet. In Eygelshoven werd een cabaretprogramma uitgevoerd en ook in de Passart was een gezamenlijke viering met muziek, zang, korte schetsen, 'community-singing van Sinterklaas-liederen'. Dit alles bracht niet alleen iedereen in een prettige stemming, 'doch de sfeer die tijdens deze bijeenkomst ontstond, benaderde die van het gezin'.²⁷³ En dat was de bedoeling.

Vooral over de kerstdagen waren de directeuren lyrisch, alles was prachtig versierd, er heerste een verstilde sfeer in de kampen, de kerkklokken die de mensen naar de kerk riepen, alles verhoogde de sfeer. Mooie muziek, prachtige toneelstukken, en in Eygelshoven zelfs een kerstdiner bij kaarslicht, het kon niet op. Uittreksels uit brieven gaven niet altijd hetzelfde beeld. Naast woorden als 'passend gevierd', 'in een woord prima', 'prima eten, dessert in een woord af', klonk ook 'blij dat het voorbij is'.²⁷⁴ Echte kritiek kon niet geuit worden, want alle uitgaande brieven werden gelezen. Uit Terwinselen kwam geen enkel negatief bericht, althans blijkend uit de selectie die in het verslag staan. Zo meldde een vader aan zijn dochter: '[...] De directeur heeft alles gedaan om het ons zo prettig mogelijk te maken'. Man aan vrouw: '[...] deze dagen verlopen naar wens, een behoorlijke en hoogstaande ontspanning is aan ons geboden wat we zeer op prijs stellen, en voor de rest worden we goed verzorgd [...]'.²⁷⁵

Op Nieuwjaarsdag trad in Eygelshoven het eigen cabaretgezelschap 'De Mijnlamp' op met onder andere een Thomasvaer en Pieternel. Ook in de Passart in Treebeek was een '[...] optreden van Thomasvaer en Pieternel, dat zich vooral kenmerkte door een beschaafde geest, gezonde humor en waardering voor het goede in het kamp ondervonden. Wederom waren een goede geest en sfeer waarneembaar'.²⁷⁶ In Terwinselen was een optreden van het kamporkest en de toneelclub en zondag 2 januari voerde een burgervereniging een toneelstukje op. In alle kampen heerste ook die dagen volgens de verslagen een gezellige sfeer.

Uit de verslagen over de decembervieringen had de directeur-generaal opgemaakt dat ze volkomen aan het gestelde doel hadden beantwoord. Daarom wilde hij voor 1949 dezelfde regelingen gaan toepassen. Ook nu moesten zoveel mogelijk gedetineerden eraan meewerken. Wel waren er enkele veranderingen. Zo mochten gedetineerden kleine pakjes aan familie sturen en werd er over de verdeling van zelf ontvangen pakketten niets meer gezegd.²⁷⁷ De verslagen over de feesten in 1949 zijn minder uitvoerig en lyrisch dan die over het jaar ervoor. De vieringen verliepen nagenoeg hetzelfde: kerkdiensten, optredens, toneel, muziek, versnaperingen. Een groot succes was het zelf mogen versturen van een uniform samengesteld pakje. In Eygelshoven werden er zelfs 322 verstuurd. Bij één pakje zat een gedichtje waarin de gevangene uitlegde waarom hij niets had gekocht:

²⁷³ *Ibidem*, inv.nr. 44: 'Verslag december-vieringen 1948 Passart', 15 jan. 1949.

²⁷⁴ *Ibidem*, inv.nr. 44: 'Verslag decembervieringen 1948 RWI Eygelshoven', 7 jan. 1949.

²⁷⁵ *Ibidem*, inv.nr. 112: 'Grepren uit brieven van gedetineerden aan familieleden', bijlage bij 'Rapport december-vieringen RWI Terwinselen', 8 jan. 1949.

²⁷⁶ *Ibidem*, inv.nr. 44: 'Verslag december-vieringen 1948 Passart', 15 jan. 1949.

²⁷⁷ *Ibidem*, inv.nr. 48, volgnr. J 2589: 'Circulaire nr. 2563 DG aan alle directeuren [...]', 13 okt. 1949.

In het duister van de mijnen, gaat de tijd zo snel voorbij,
Heel lang werken, en veel slapen, daardoor ben ik weinig vrij.
Tijd kan ik dan ook niet vinden voor het kopen van cadeaux,
Dat kan nog wel even duren, misschien nog wel een hele poos.
Doch een vriendelijk beambte, met veel Sociaal gevoel,
Die zijn taak heel ernstig opneemt, als een hoog verheven doel.
Heeft tesamen met de Gruyter een pakket samengesteld,
En dat kost slechts enkele guldens, zeg nou zelf, 't is haast geen geld. [...].

De ontvangen pakjes mochten de gedetineerden nu zelf onder toezicht uitpakken. Een deel mochten ze houden, een deel moesten ze verdelen.²⁷⁸ Na lezing van de verslagen dankte de directeur-generaal namens de minister van Justitie het gevangenispersoneel en sprak hij zijn grote waardering voor hen uit.²⁷⁹

In de circulaire voor de volgende decembervieringen benadrukte hij dat het kerstfeest 'niet alleen met uiterlijke dingen wordt gevierd, doch dat ook de religieuze beleving van het Kerstgebeuren tot haar recht komt'.²⁸⁰ Een opvallend opmerking voor een ambtenaar. De opmerking was voor de strafgestichten in het Zuiden eigenlijk overbodig, omdat in deze instellingen al veel nadruk lag op zo'n beleving, onder meer blijkend uit kerstspelen. Kerst 1950 werd extra bijzonder. Voor het eerst mochten ook familieleden met de kerst op bezoek komen, of waren gedetineerden zelf met kerstverlof. Bovendien werd juist rond die dagen een groot aantal gevangenen vrijgelaten. Dit was van invloed op de uitvoering van een kerstspel dat was geschreven en geregisseerd door een gedetineerde. En ook hij werd net voor de kerstdagen vrijgelaten. Desondanks kwam hij terug om de uitvoeringen te leiden, zowel in Eygelshoven als in de Passart. Het verslag van Eygelshoven meldde hiernaast nog enkele andere 'treffende staaltjes van goede gemeenschapszin'. In Treebeek zorgden koren van buiten voor opluistering van de protestantse en rooms-katholieke vieringen.²⁸¹ Arnoldus bedankte later pater-rector van het rectoraat Laanderstraat in Heerlen voor het optreden met zijn zangkoor. Het had de gevangenen aangesproken. De viering had hen veel troost en 'mildheid des harten' geschonken. 'Een stemming die zeer bevorderlijk is voor een algehele reclassering en waartoe Uw koor veel heeft bijgedragen'.²⁸²

De gedetineerden in Eygelshoven spraken minder verheven over de feestdagen, blijkens de uittreksels van brieven aan familieleden. De meesten waren blij dat de dagen

²⁷⁸ *Ibidem*, inv.nr. 49: 'Verslag van de decemberviering 1949 in de RWI te Eygelshoven', 20 jan. 1950; 'Rapport betreffende de december-viering [1949] in de Rijkswerkinrichting "Passart" te Treebeek, [ongedateerd, vermoedelijk jan. 1950]. Het is onduidelijk uit welk kamp het afschrift van het Sinterklaasgedicht afkomstig is. Het zat geniet aan beide verslagen. Er is geen verslag uit Terwinselen. Deze RWI was in november 1949 opgeheven.

²⁷⁹ *Ibidem*, inv.nr. 50: 'Brief nr. 2257, DG aan directeurs (...)', 3 april 1950.

²⁸⁰ *Ibidem*, inv.nr. 5, volg.nr. 197: 'Circulaire 3^e afd. C nr. 2166 DG gevangeniswezen aan directeurs', 18 okt. 1950. Ook met potloodaantekeningen in inv.nr. 52, volg.nr. J 3699.

²⁸¹ *Ibidem*, inv.nr. 53: 'Verslag van de decemberviering 1950 in de RWI te Eygelshoven', 17 jan. 1951; 'Rapport betreffende de decembervieringen 1950 in de RWI "Passart" Treebeek', [ongedateerd, vermoedelijk jan. 1951].

²⁸² *Ibidem*, inv.nr. 64, volg.nr. 3109: 'Doorslag brief Arnoldus aan rector', 8 jan. 1951.

voorbij waren. De afleiding die was bezorgd was goed bedoeld, maar maakte uiteindelijk het gevangen zijn niet goed. De toon uit 'Passart' brieven was echter totaal anders. Aan hen was het gebodene wel besteed. '[...] vrouwtje ik kan dit wel zeggen ik heb nog nooit zo'n kerstfeest meegemaakt als deze vooral in omstandigheden als deze waar we ons in bevinden'. Een ander schreef dat iedereen zijn best had gedaan 'directie, administratie, keuken en onze jongens allemaal om het ons zo gezellig mogelijk te maken [...]'. Juist in de Passart waren naar verhouding veel mensen vrijgekomen, waardoor het voor de achterblijvers extra moeilijk werd. In zijn kerststede kwam Arnoldus hierop terug, en het benoemen alleen al had volgens een briefschrijver geholpen. Een ander schreef dat de sfeer in de barakken zelf en in het gehele kamp er een was 'van opofferingsgezindheid, kameraadschap'. Iedereen deed zijn best de sfeer niet voor een ander te verpesten.²⁸³ Het kan zijn dat de directie van de Passart alleen positieve reacties heeft weergegeven, anderzijds was de invloed van Arnoldus' aanwezigheid op de sfeer ook niet uit te vlakken. In de latere jaren werden de feestdagen op de gebruikelijke manier voortgezet, ook toen alleen de RWI Eygelshoven was overgebleven. 'Voor de gestichts-bevolking is er van gemaakt wat er van te maken was. Geen wanklank werd vernomen', aldus het verslag van de sociaal ambtenaar over de feestdagen 1953.²⁸⁴ De tijd van de grote festiviteiten was voorbij.

3.4 Contact met de buitenwereld

Er bestond ook een leven buiten het kamp. Hiermee kwamen de politieke gevangenen alleen in aanraking als ze naar de mijnen liepen, of ondergronds samenwerkten met vrije mijnwerkers. Maar echt contact was niet mogelijk, meestal zelfs verboden. De delinquenten hadden echter familie, vrouwen, kinderen, ouders. Hoe daarmee contact te houden in tijden van gevangenschap? In deze paragraaf komt het schrijven van brieven aan de orde, evenals de kwestie van censuur en van de zogenaamde zwarte of illegale brieven. Uiteraard verlangden gevangenen om hun familieleden te zien en te spreken. Was dat mogelijk, en zo ja, in welke vorm? Ondanks schriftelijk contact en zo nu dan een bezoekje was het moeilijk om jarenlang op afstand een relatie te onderhouden. Er traden huwelijksproblemen op. Zoals al in andere onderdelen van dit hoofdstuk is besproken, was resocialisatie en terugkeer naar de maatschappij het uiteindelijke doel van de gevangenschap, ook bij politieke gevangenen. Een belangrijk onderdeel vormde daarbij het toe te kennen verlof en het daarvoor opgerichte verlofcentrum.

²⁸³ *Ibidem*, inv.nr. 53: 'Aanhalingen uit uittreksels van brieven aan familieleden' in de 'verslagen over de decembervieringen in Eygelshoven en Treebeek', jan. 1951.

²⁸⁴ *Ibidem*, inv.nr. 15: 'Rapport van de sociaal ambtenaar over oktober t/m december 1953', Eygelshoven 9 maart 1954.

Brieven schrijven

Vóór de oorlog was het gevangenen toegestaan om schriftelijk contact te houden met familieleden. Als je je voorbeeldig gedroeg mocht het zelfs vaker dan op vastgestelde tijden. Voor politieke gevangenen werd in de bewarings- en verblijfskampen hierop geen uitzondering gemaakt. Officieel mochten ze één keer per maand een brief schrijven, maar het was in de praktijk afhankelijk van de plaatselijke kampcommandanten.²⁸⁵ In de Interneeringsregeling van 1946 (artikel 25) stond opnieuw dat de geïnterneerden tenminste één keer per maand een brief mochten ontvangen en schrijven. De inhoud van de brieven werd gecensureerd.²⁸⁶

In de strafgevangenis werden de regels iets versoepeld. Hoewel de Commissie-Fick een wekelijkse frequentie als meest wenselijk oordeelde, ging men toch nog niet zover. In RWI Terwinselen konden de gevangenen één keer per veertien dagen een brief schrijven en één keer per veertien dagen een brief ontvangen. Uitgaande brieven mochten geen 'onbehoorlijke inhoud' hebben of handelen 'over interne aangelegenheden van deze inrichting'. Dergelijke brieven werden niet verzonden, en men kreeg geen nieuwe brief.²⁸⁷ In bijzondere gevallen mochten er meer brieven geschreven worden. En rond de feestdagen was er later nog wel eens een extra brief mogelijk.²⁸⁸ De strafgevangenis leverde het briefpapier, één velletje per keer. Op dit velletje zat een antwoordstrook, die de ontvanger bij een antwoord moest gebruiken. Op dit antwoordstrookje stond het nummer van de gevangene en het baraknummer ingevuld, plus het adres van de gevangenis. Antwoordbrieven zonder strookje werden geweigerd en ook mocht een antwoordbrief niet uit meerdere vellen bestaan.²⁸⁹ Binnen de Strafgestichten Mijnstreek werd deze zeer karige regeling pas op 1 januari 1950 iets uitgebreid. Als je je vanaf deze datum drie maanden voorbeeldig had gedragen, dan mocht de gedetineerde één keer per week een brief schrijven of ontvangen. Op huwelijksadvertenties mocht men in de praktijk niet schrijven. Zo'n brief werd achtergehouden.²⁹⁰

Het was moeilijk om op deze manier contact te onderhouden met je familie. Bovendien kon je eigenlijk geen kritiek naar buiten brengen, want alles werd gelezen. Waren de brieven te negatief, dan bereikten ze nooit de geadresseerde. Een kritische brief van een gedetineerde aan 'lieve vrienden' is niet verstuurd. Het origineel zit nog in het archief van de strafgevangenis. Betrokkene vergeleek Treebeek met de strafgevangenis Leeuwarden. Daar was alles veel beter. 'Wat het kamp zelf aangaat kan het niet met [sic]

²⁸⁵ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 560-561; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 93, 171.

²⁸⁶ 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946).

²⁸⁷ [Fick], *Rapport van de commissie*, 32; RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 81: 'Order aan de bevolking Terwinselen', 27 april 1948, art. 16.

²⁸⁸ RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 43, volgnr. J 1279: 'Circulaire DG 3° afd. C/A/D/ nr. 1780 aan directeurs [...]', 8 nov. 1948, wenk nr. 8.

²⁸⁹ *Ibidem*, inv.nr. 29, tabblad uittreksel brieven van gevangenen: 'Brief 25 april', [zonder jaar, vermoedelijk 1949]: voorbeeld van brief met antwoordstrook.

²⁹⁰ *Ibidem*, inv.nr. 98, volgnr. R.106: 'Richtlijnen betreffende correspondentie van gedetineerden', 22 dec. 1949; inv.nr. 52, volgnr. J 3680: 'Brief van Erdman 3° afd. nr. D.G. 442/50 aan Arnoldus', 13 okt. 1950.

Leeuwarden in de schaduw staan. Wel kun je hier een beetje vrijer rondlopen en is er een voetbalveld een kamp heeft me trouwens nooit kunnen bekoren. [...] Ik beschouw een kamp maar als een kippenhok waar ze af en toe een hand voer in gooien en zo beschouwen ze het ook hier'. Er heerste in Treebeek ook een andere stemming dan in Leeuwarden '[...] en helemaal niet ten gunste van onze heropvoeders'. Er heerste een 'down stemming', dat viel anderen uit Leeuwarden ook op. En dan te bedenken dat Arnoldus juist de Passart in Treebeek als het voorbeeld liet gelden waar optimaal gedifferentieerd kon worden.²⁹¹

Waren brieven juist positief, dan werden lovende passages soms overgetypt, eventueel voor gebruik in rapportages aan Arnoldus respectievelijk Den Haag. In een verzameling afschriften uit 1948 staan alleen maar juichende verhalen over het kamp de Passart in Treebeek. Zo schrijft een gevangene die is overgeplaatst vanuit een gevangenis in Groningen naar het Zuiden om mijnwerker te worden: '[...] De verandering was volkomen: goede wasgelegenheid, goede toiletten, vrij roken met meer tabak, vrij rondlopen in het kamp, goed eten enz. Kortom, voor ons een paradijs [...]'.²⁹² Ook de vergelijking met bijvoorbeeld kamp Lindenheuvel viel gunstiger uit. Het was groter, [...] maar alles veel zindelijker en netter, ook veel beter bed en dekens, en eigen kastje enz. Ook behoorlijk bord, vork, beker, mes en lepel, niet meer uit die vieze kroesjes en pannetjes [...].²⁹³

Kamp Wilhelmina in Terwinselen kwam er ook beter uit dan kamp Valkenburg. Er was weliswaar meer discipline, maar dat was niet erg voor goedwillenden. Het verschil tussen Valkenburg en Terwinselen 'zou je kunnen vergelijken met een zaak, waarvan de directie en personeel niet deskundig zijn en die het geld van de aandeelhouders op souperen, en een zaak, waarvan de directie en het personeel de materie volkomen beheersen en de belangen van hun clientèle ten volle behartigen'.²⁹⁴

De laatst geciteerde brief gaf in wezen weer wat er gebeurd was. De schrijver ervan was overgeplaatst van een door het DGBR beheerd kamp, met onopgeleide bewakers, naar een strafgevangenis onder het bewind van het Gevangeniswezen, met beter opgeleid personeel. Volgens de vaker genoemde Janus Porsin was het eten in Terwinselen overigens slechter dan in Lindenheuvel. Het kan zijn dat zijn herinnering hem in de steek liet, maar het kan ook de werkelijkheid zijn geweest.²⁹⁵

Het is begrijpelijk dat gevangenen de officiële regels rond het brieven schrijven probeerden te omzeilen. Dat was onder de grond en in de badlokalen mogelijk. Men probeerde vrije mijnwerkers te strikken om een brief buiten het kamp in een brievenbus te stoppen, al dan niet in ruil voor tabak bijvoorbeeld. Als dat gelukt was vroeg men soms aan deze arbeider of hij het goed vond dat vrouw, kinderen, ouders brieven mochten schrijven naar het adres van de arbeider die ze dan al dan niet onder de grond weer overdroeg aan een tewerkgestelde. Dit was niet zonder gevaar. Clandestiene of 'zwarte' brieven werden

²⁹¹ *Ibidem*, inv.nr. 29, tabblad uittreksel brieven van gevangenen: 'Brief 25 april [zonder jaar, vermoedelijk 1949]; inv.nr. 58, volgnr. 1728: 'Doorslag van een titelloze tekst die Arnoldus, 17 dec. 1948 stuurde naar secretaris mr. H.W. Huizinga van de Vereniging voor strafrechtspraak.

²⁹² *Ibidem*, inv.nr. 29, tabblad uittreksel brieven van gevangenen: 'Brief', 5 mei 1948.

²⁹³ *Ibidem*: 'Brief', dinsdag 12 uur, [ongedateerd, vermoedelijk 8 juni 1948].

²⁹⁴ *Ibidem*: 'Uittreksel brief aan dochter', 12 nov. 1948.

²⁹⁵ RHCL, archief J. Pirson, 22.035, pl.nr. 10: Porsin, 'Circus Mentrap', deel. 2, 90.

geregeld onderschept. Bijvoorbeeld door de mijnpolitie van de mijn Willem-Sophia, die daarover een rapport opstelde. Zo verklaarde een vrije arbeider dat hij niet wist dat hij geen brief van tewerkgestelden mocht aannemen om ze te posten. Anders had hij het zeker niet gedaan.²⁹⁶

Ook bij de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging kwam het voor. Niet alleen gaven tewerkgestelden van de RWI brieven en brood aan vrije arbeiders, maar omgekeerd gaven deze ook tabak en andere rookartikelen aan tewerkgestelden. Volgens de mijnpolitie mocht dit 'om begrijpelijke redenen' niet. De mijnen en ook de directies van de strafgevangenis wisten geen contact tussen vrije arbeiders en tewerkgestelden. De mijnpolitie vroeg dan ook om publiekelijk kenbaar te maken dat het over en weer aannemen van pakjes en brieven verboden was. En bovendien dat het vrije arbeiders verboden was 'buiten noodzaak gesprekken [te] voeren met arbeiders van de R.W.I., ofwel zich met deze laatste op te houden'.²⁹⁷ De LV directie stelde op een aanplakbiljet dat onderling uitwisselen van goederen en brieven verboden was, omdat het in strijd was met de voorschriften van het ministerie van Justitie. De mijn zou streng optreden tegen het niet opvolgen van de voorschriften. Het papier werd ook in de RWI's Julia en Wilhelmina opgehangen. Arnoldus bedankte de directie uitvoerig voor de medewerking.²⁹⁸ De directie van de strafinrichtingen zat er intussen bovenop. Men wilde achterhalen welke vrije arbeiders behulpzaam waren, ook om ontsnappingen te voorkomen. Meerdere keren werd met behulp van politie, bijvoorbeeld in Rotterdam en Eindhoven, een uitgebreid onderzoek ingesteld naar een clandestiene briefwisseling.²⁹⁹ Vanuit het ministerie kwamen ook vragen over het toezicht op de correspondentie van gevangenen, vooral bij ziekenhuisopnames. Arnoldus reageerde dat daar clandestiene correspondentie niet was te voorkomen door gebrek aan medewerking van het ziekenhuispersoneel en van medepatiënten.³⁰⁰

De bekendmaking had niet veel effect. Talloze keren werden brieven en pakjes in beslag genomen. In de hierover door de mijnpolitie opgestelde rapporten verklaarde een vrije arbeider dat hij wel snapte dat een gevangene wel eens een brief wilden krijgen zonder dat die eerst door anderen is gelezen. Een ander verklaarde dat het op den duur moeilijk is te weigeren, omdat men vaak langdurig met betrokkene werkte.³⁰¹ Soms be-

²⁹⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport mijnpolitie nr. 73/46 aan bedrijfsingenieur Willem-Sophia', 27 nov. 1946.

²⁹⁷ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 407: 'Brief chef mijnpolitie aan dr.ir. Deenen', 13 jan. 1948. Andere voorbeelden van in beslagname: RHCL, archief Strafgevangenis, inv.nr. 54, volgnr. 580: 'Rapport politie Staatsmijnen', 17 sept. 1947; volgnr. 603: 'Rapport mijnpolitie LV', 25 sept. 1947.

²⁹⁸ RHCL, archief Strafgevangenis, O7.A03, inv.nr. 55, volgnr. 948: 'Bekendmaking L. Rüländ namens beheer LV', 5 febr. 1948; 'Brief ir. G. Verlinden aan Arnoldus', 5 febr. 1948; 'Brief Arnoldus aan ir. Verlinden', 11 febr. 1948.

²⁹⁹ *Ibidem*, inv.nr.54, volgnr. 642: 'Uitgebreide correspondentie tussen Arnoldus, politie Rotterdam en andere betrokkenen', 12, 16 en 17 okt. 1947; inv.nr. 61, volgnr. 2285: 'Correspondentie tussen politie Eindhoven en directie RWI Passart', 26 aug. en 2 sept. 1949.

³⁰⁰ *Ibidem*, inv.nr. 39, volgnr. J 457: 'Hoofd 3^e afd. no 1877 aan directie strafgestichten Mijnstreek', 25 febr. 1948; 'Doorslag brief J 458 Arnoldus aan 3^e afd. ministerie', 4 maart 1948.

³⁰¹ *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad H: 'Doorslag rapport mijnpolitie LV aan directieuren LV, Directeur RWI Mijn Julia [...]', 28 juni 1948; inv.nr. 27: 'Diverse andere rapporten'; inv.nr. 88, 125: 'In beslaggenomen clandestiene brieven', alle uit 1948-1949.

trapten opzichters tewerkgestelden ondergronds tijdens het lezen of zelfs schrijven van illegale brieven.³⁰² De tewerkgestelden kregen disciplinaire straffen, maar het hielp niet. Arnoldus dreigde met zwaarder geslacht. Bij het indienen van voorstellen voor voorwaardelijke invrijheidstelling zou hij er vanaf april 1949 rekening mee houden of iemand zich nog steeds schuldig maakte aan clandestiene correspondentie, ook na deze laatste waarschuwing. Het euvel bleef echter bestaan. Nog in 1950 werden er, ondanks latere versoepelingen van het regime, brieven in beslag genomen.³⁰³ Vrije arbeiders kregen, na het helpen met het illegaal versturen van brieven zware berispingen of zoals bij de Oranje-Nassau Mijnen, dreiging met ontslag.³⁰⁴ Of er intussen ook sprake was van handel in naaktfoto's of liever afbeeldingen van filmsterren, daarvan blijkt uit de archieven niets. Volgens Frans Dieteren gaven de 'gelegenheidsmijnwerkers' graag f 2,50 uit voor een 'goede plaat van bekende filmsterren'. Voor een 'minder mooie meid' of een krantenfoto hadden ze maar een gulden over.³⁰⁵

Het is onmogelijk te zeggen hoeveel brieven clandestien verstuurd werden, ook in verhouding met reguliere brieven. In de archieven zitten in beslaggenomen brieven, mijnpolitie stelde rapporten op, maar om hoeveel brieven ging het nu werkelijk? Tekenend is misschien een passage van een brief van vermoedelijk Arnoldus over een andere kwestie. 'Door de omgang en het werk met de vrije arbeiders zijn alle gedetineerden dagelijks in de gelegenheid om te smokkelen. Ondanks dat komt het euvel niet algemeen voor, in verhouding zelfs weinig'.³⁰⁶ Maar het kwam voor en steeds werden er weer onderzoeken ingesteld en rapporten opgesteld. De verklaringen van vrije arbeiders kwamen telkens weer op hetzelfde neer: ze wisten dat het niet mocht, maar ze deden het 'uit menselijk medeleven' of uit medelijden met iemand, of 'ik heb dit gedaan, om reden ik de toestand in het kamp ken. Ik ben zelf gedetineerde in het kamp geweest'.³⁰⁷

Bezoekregeling

Echtgenotes probeerden nog wel eens contact te leggen met hun gedetineerde mannen, als dezen heen- en terug liepen van en naar het kamp. Ook aan het hek werd dat geprobeerd, maar echt op bezoek komen was in feite niet mogelijk. In de Interneeringsregeling van 1946 werd er voor het eerst melding van gemaakt, dat geïnterneerden bezoek mochten ontvangen; tenminste eenmaal per maand. In de meeste gevallen hadden politieke gevangenen vanaf hun in bewaringneming geen familie meer gezien of gesproken. Maar

³⁰² *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad S: 'Rapport mijnpolitie LV', 27 aug. 1948; vóór tabblad B: 'rapport Mijnpolitie LV', 16 april 1948.

³⁰³ *Ibidem*, inv.nr. 98: 'Regel R.64', 28 april 1949; inv.nr. 27, tabblad C: 'Rapport mijnpolitie WS aan directeur RWI Eygelshoven', 2 okt. 1950.

³⁰⁴ *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad H: 'Brief ir. G. Verlinden aan directeur RWT', 12 mei 1949; inv.nr. 60, volgnr. 2060: 'diverse brieven', onder andere 'brief van ON aan Arnoldus', 25 mei 1949.

³⁰⁵ Dieteren, *Koale en eike. [Deel I]*, 78.

³⁰⁶ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 27, vóór tabblad A: 'Doorslag brief directeur aan secretaris Reclaseringsraad te Leeuwarden', 8 juni 1949.

³⁰⁷ *Ibidem*, inv.nr. 27, tabblad G: 'Rapport postcommandant mijnpolitie aan directie LV', 23 febr. 1950.

net als bij de regels rond het brieven schrijven probeerden gezagdragers staatsgevaarlijke activiteiten te voorkomen door bezoek te verbieden.³⁰⁸

Eenmaal binnen het kamp op bezoek, hoelang kon vrouw of kind dan blijven? In een order aan de bevolking van het kamp Terwinselen werd dit nader omschreven. Het bezoek was beperkt tot een kwartier per veertien dagen of een half uur per maand. Goed gedrag werd beloond, dan kon het bezoek verlengd worden tot een half uur per 14 dagen of een uur per maand.³⁰⁹ Veel tijd tot praten was er dus niet, laat staan privé. Bewakers waren tijdens het bezoek aanwezig. In sommige kampen waren er strenge regels over het al dan niet omhelzen van kinderen. Directeur mr. J. Le Poole van de STPD drong er bij de minister op aan om soepeler te zijn bij hen van wie het gedrag niets te wensen over liet, '[...] gelet op de door ons dagelijks geconstateerde funeste gevolgen van de verstoorde gezinsverhoudingen'. De minister gaf deze suggestie door aan de directeurs van de gevangenissen. Hij omschreef het heel voorzichtig. Hij verzocht hen te overwegen of '[...] niet enige soepelheid zou kunnen worden betracht'.³¹⁰

Of het in de Limburgse kampen ook werkelijk zo streng was, is onduidelijk. Een bezoek van een in Leeuwarden wonende vrouw aan haar in Treebeek gevangen zittende echtgenoot leidde tot een stukje in de *Leeuwarder Courant*, onder de titel: 'Kleinzieligheid in bewaringskamp'. Het was ondertekend door: 'Een voormalig kampcommandant'. Hij wond zich erover op dat een bewaker had ingegrepen toen de gedetineerde even aandacht aan zijn dochtertje had gegeven. 'Dit is meer dan erg en ik vraag me af, wat er over blijft van onze critiek op de methoden van de bezetter, als wij in al zulke gevallen niet een krachtig protest laten horen'.³¹¹

Op grond van dit krantenstukje riep de directeur van de Passart de betreffende gevangene op het matje. Deze had de hele kwestie anders ervaren, zoals hij in een brief aan zijn vrouw schreef. Hij vond het juist zo aardig dat hij een extra half uur had gekregen in verband met hun vijfjarig huwelijksjubileum. Hun dochtertje mocht niet op zijn knie of op tafel zitten, maar dat was niet echt een punt geweest. Jammer, maar je moest het ook van de andere kant bekijken. De ambtenaren waren waarschijnlijk aan regels gebonden '[...] en daar wordt hier al heel soepel de hand aan gehouden. Je bent waarschijnlijk met me eens dat de mensen hier heel geschikt zijn. Daarom vind ik eigenlijk jammer dat dit [stukje in krant] gebeurt [sic] is weet je. Want de uitwerking van die dingen is meestal averechts. De kleine gunsten die ons worden toegestaan zouden we op deze manier kunnen verliezen weet je'. Hij zou er geen last mee krijgen, '[...] maar als je goed nadenkt wat heeft

³⁰⁸ 'Besluit van 31 October 1946, houdende vaststelling van de Interneeringsregeling 1946', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. G 310 (8 nov. 1946) art. 26. In 'Verordening No. 4. Verordening bewarings- en verblijfskampen, 12 sept. 1944', *Publicatieblad van het Militair Gezag*, nr.1 (19 sept. 1944) is niets over bezoek geregeld; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 170.

³⁰⁹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 81: 'Order aan de bevolking Terwinselen', 27 april 1948, art. 13.

³¹⁰ *Ibidem*, inv.nr 39, volgnr. J 341: 'Afschrift Brief Le Poole aan minister van Justitie', 28 okt. 1947, bijlage bij 'Brief nr. 1678 van minister aan heren directeurs [...]', 5 jan. 1948.

³¹¹ 'Kleinzieligheid in bewaringskamp', *Leeuwarder Courant*. *Hoofdblad Friesland*, 21 sept. 1948; Nagenoeg hetzelfde bericht was eerder gepubliceerd in *De Heerenveensche koerier. Onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost-Friesland en Noord-Overijssel*, 18 sept. 1948.

het voor zin steeds weer gemoederen in beroering te brengen en vergelijkingen te treffen met de tijd van de bezetting, die toch al zo ver achter ons ligt ja. We moeten hier door en zo gauw mogelijk vergeten, anders blijven we aan de gang'.

Waarschijnlijk heeft de kwestie geen gevolgen gehad. Op de envelop van de niet verstuurd brief van deze gedetineerde aan zijn vrouw stond: 'verklaart behoorlijk het [sic] vrouw en kind te hebben kunnen begroeten en afscheid er van te hebben kunnen nemen. Bezwaar is blijkbaar dat kindje niet op de tafel mocht blijven zitten'.³¹² De vrouw heeft zijn reactie echter nooit onder ogen gehad. Het blijft een raadsel waarom zo'n onschuldige brief niet verstuurd mocht worden, en dat terwijl de gevangene het voor de regels van de Passart opnam.

Bij familiebezoek ging de directie van de gevangenen uit van bezoek door wettige echtgenote, ouder(s) en/of kind. Bezoek van verloofdes werd niet zo maar toegestaan. Uitvoerig werd gecontroleerd of het wel om verloofdes ging en niet om 'kampliefjes' of 'meisjes waar ze tijdens hun detentie kennis mee gemaakt hadden'. Die kwamen niet binnen.³¹³ Een vrouw schreef aan het DGBR, dat ze als verloofde niet was toegelaten in Eygelshoven. Het ministerie vroeg om nadere informatie. Hieruit bleek dat men zich in de strafgevangenis Eygelshoven aan de richtlijnen hield en dat er maandelijks gemiddeld zestien verloofden voor bezoek aan het kamp werden toegelaten. In dit geval bleek de aanvraagster een verhouding met de gevangene te hebben terwijl hij nog in een echtscheiding was gewikkeld. Men deed alle moeite om 'gezonde huwelijksverhoudingen te bevorderen'. [...] 'Bij het beoordelen van bezoekaanvragen van z.g. verloofden wordt hiermede, naar ik vertrouw met instemming van Uwe Excellentie, rekening gehouden'. Namens de minister liet de directeur-generaal aan Arnoldus weten 'dat het door U ingenomen standpunt mij juist voorkomt'.³¹⁴ Bewaking en directie deden er alles aan om externe relaties te voorkomen. Toen een gevangene tijdens de dagelijkse tocht naar de mijn Laura bleef praten met een meelopende vrouw en na verbod zelfs riep: 'tot morgenvroeg om zes uur', kwam hem dat zwaar te staan. Hij mocht als straf twee maand geen bezoek meer ontvangen van zijn verloofde.³¹⁵ Ging het om dezelfde vrouw?

Het kwam ook voor dat zowel man als vrouw als politieke gevangene gedetineerd waren. In dat geval mochten ze elkaar eenmaal per zes maanden bezoeken, waarbij de man naar de vrouw werd overgebracht. Maar alleen als vaststond dat ze ook vóór de detentie al contact met elkaar hadden. Los van deze regeling mochten ze elkaar ook bezoeken in geval van ernstige ziekte. Mutatis mutandis gold de regeling ook als zowel kind als ouders gedetineerd waren. Hoe een en ander te regelen, dat moest nog worden uitgewerkt.³¹⁶

³¹² RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 29, tabblad uittreksel brieven van gevangenen: 'Citaten uit met vulpen geschreven brief van gevangene aan vrouw, De Passart Treebeek', 24 sept. 1948. In de envelop zat ook het betreffende knipsel, zonder bronvermelding.

³¹³ *Ibidem*, inv.nr. 41, volgnr. J 890: 'Met pen geschreven briefje directeur Strafgevangenis Kamp Julia, vermoedelijk aan Arnoldus', medio juli 1948.

³¹⁴ *Ibidem*, inv. 41, volgnr. J 890: 'Diverse stukken', 22 juni-19 juli 1948. Eerste citaten uit 'Doorslag brief J 907 directeur Arnoldus aan minister', 20 juli 1948; Laatste citaat uit volgnr. J 958: 'Brief no 1577 DG aan Arnoldus', 7 aug. 1948.

³¹⁵ *Ibidem*, inv.nr. 27: tabblad H: 'Rapport nr. 6590 politie Staatsmijnen', 12 nov. 1948.

³¹⁶ *Ibidem*, inv.nr. 46, volgnr. J 2225: 'Circulaire 3° afd. A nr. 2455', 6 juli 1949.

Op den duur zag het ministerie ook in, dat het voor langdurig gestraften belangrijk was om bezoek te ontvangen. Ooit zouden betrokkenen toch hopelijk weer terug gaan naar gezin en familie. Men ging inventariseren hoeveel mannen nooit bezoek ontvingen, zonder daar echter direct consequenties aan te verbinden. Arnoldus liet weten dat zowel in Eygelshoven als in de Passart vijftien man nog nooit bezoek hadden gehad, vooral omdat de ouders te oud waren om nog te reizen. In Terwinselen waren het er twee.³¹⁷

Langzaam kwam er een uitbreiding van de bezoeksregeling, nog afgezien van de verlofregeling die hierna aan de orde komt. Vanaf januari 1950 kon de directie bij goed gedrag ‘als individuele afwijking’ eenmaal in de vier maanden bezoek op zondagmiddag toestaan van één tot drie uur. Alleen in het geval dat men nooit bezoek op werkdagen kreeg, werd eens in de drie maanden zondagsbezoek toegestaan.³¹⁸

Bezoekers mochten niet stiekem cadeaus meenemen. En dat leidde tot schrijnende situaties. Omdat een zoon zijn middenstandsdiploma had behaald, wilden hij en zijn zus hun vader graag trakteren op een half pond roomboter. Vader had eerst geweigerd omdat hij bang was voor de gevolgen, maar de boter uiteindelijk toch aangepakt. Hij was gesnapt en mocht voor straf drie maand geen bezoek meer krijgen. Er was sprake van misbruik van vertrouwen en daar werd streng tegen opgetreden. De hele familie was overstuurd, de dochter vond dat zij schuldig was en niet haar vader. Ze schreef een roerende brief en uiteindelijk besloot Arnoldus dat de directeur van Eygelshoven zou overwegen of de echtgenote van de gedetineerde in de tussenperiode toch nog eens een bezoek aan haar man mocht brengen.³¹⁹

Arnoldus probeerde ook een ruimere verlofregeling in de wacht te slepen voor die mannen, die nog lang geen uitzicht hadden op voorwaardelijke invrijheidstelling, en ook nooit bezoek van bejaarde of zieke ouders kregen. De minister ging hier echter niet in mee. De politieke gevangenen die in de Mijnstreek gevangen zaten, verkeerden door de daar geldende verlofregeling al in ‘een bevoorrechte positie ten opzichte van de meeste overige politieke delinquenten’.³²⁰ Steeds opnieuw probeerde Arnoldus langgestraften een bezoek aan ernstig zieke gezinsleden te laten brengen, ook al waren die niet in levensgevaar. Elk geval moest apart worden aangevraagd bij de minister. Als man van de praktijk meende Arnoldus, dat het niet rustig bleef in de gevangenis, indien het bezoek aan de een wel werd toegestaan, aan de ander niet.³²¹

Uiteindelijk zwichtte het ministerie en kwam er een regeling. Uit sociaal oogpunt vond ook de minister dat langgestraften eens per maand hun ernstig zieke kinderen, echtgenotes of oude ouders konden bezoeken, zonder dat er sprake was van stervensgevaar. Maar alleen als de gevangene zich goed had gedragen kon hij onder bewaking één uur op

³¹⁷ *Ibidem*, inv.nr. 46, volgnr. J 2249: ‘Circulaire 3e afd. A nr. 2249’, 8 juli 1949; inv. nr. 47: ‘Brief nr. 2294 reactie Arnoldus’, 22 juli 1949.

³¹⁸ *Ibidem*, inv.nr.98: ‘Doorslag brief R. 109: ‘Hoofddirecteur aan directies Eygelshoven en Passart’, 13 jan. 1950.

³¹⁹ *Ibidem*, inv.nr. 63, volgnr. 2947: ‘Diverse brieven’, 13 aug.-1 sept. 1950, onder andere ‘Doorslag brief no 2947 fg. directeur namens Arnoldus aan dochter’, 1 sept. 1950.

³²⁰ *Ibidem*, inv.nr. 49: ‘Doorslag brief J 2991 Arnoldus aan 3^e afd. A’, 13 febr. 1950, met afschriften brief gevangene; inv.nr. 50, volgnr. J 3054: ‘Brief 3^e afd. A nr. 2137 DG aan Arnoldus’, 1 maart 1950.

³²¹ *Ibidem*, inv.nr. 50: ‘Doorslag brief J 3094 Arnoldus aan minister’, 13 maart 1950; volgnr 3139: ‘Brief nr. 2470 DG aan Arnoldus’, 29 maart 1950.

bezoek gaan. Verwanten of gevangenen zelf moesten de reiskosten betalen.³²² Een andere kwestie was het bezoek van de echtgenote, die als Duitse nog met haar kinderen in Duitsland woonde. Het initiatief was van de gevangene uitgegaan, maar kon zij wel haar man bezoeken? Alles en iedereen werd ingezet om de man zijn vrouw te laten ontmoeten. Het lukte niet omdat de vrouw geen pas of visum voor het bezoek kreeg. Men was bang dat ze zich in Nederland zou vestigen.³²³

Huwelijksproblemen

Directies, geestelijk verzorgers, sociaal ambtenaren en selecteurs maakten zich vooral zorgen over de gezinnen van de gedetineerden. Net als in de rest van Nederland sprak men zijn afkeuring uit over de zedelijke verwildering, die zou zijn opgetreden na de oorlog.³²⁴ Voor alles moest de normale situatie hersteld worden, van huwelijk, gezin en kerk. Daar kon tewerkstelling een grote rol bij spelen. Immers door inkomen te genereren kon de gedetineerde zijn eigen gezin onderhouden en op die manier voorkomen dat het te gronde ging.

Samen met de geestelijk en sociale verzorgers werkten ook selecteurs hieraan mee. Zo deed selecteur C.A. van der Hooft een beroep op Arnoldus om een gedetineerde die eigenlijk niet meer aan alle voorwaarden voldeed, toch vanuit Vught naar de strafgevangenis Julia te laten overplaatsen. Het huwelijk van betrokkene was toch al niet al te best en Van der Hooft was met de kampaalmoezenier bang, dat als de vrouw geen geld meer ontving, 'zij op de ingeslagen weg voort zal gaan, zodat dit huwelijk kapot zal gaan. Dit klemde te meer, omdat het steeds goed is geweest' en betrokkene binnenkort vrij kwam.³²⁵

Met man en macht werd er gewerkt om een huwelijk in stand te houden. Zo stuurde een broer van een politieke delinquent een brief naar dr. J. van der Grient, werkzaam op het ministerie van Justitie. Hij maakte zich zorgen over het huwelijk van zijn in Treebeek zittende broer. 'De zaak is n.l. nu in een zeer critiek stadium gekomen, aangezien zijn vrouw zich zeer openbaar met een ander persoon inlaat', zij stuurde aan op een scheiding, met alle nare gevolgen voor de kinderen. Van der Grient stuurde de brief met een goed woordje door naar Arnoldus, die op zijn beurt gesprekken voerde met de gevangene. Tenslotte regelde de sociaal ambtenaar een gesprek tussen beide echtelieden, in zijn bijzijn. 'Die gelegenheid hopen wij te benutten om krachtdadig in het belang van het huwelijk werkzaam te zijn.'³²⁶ De afloop is onbekend.

³²² *Ibidem*, inv.nr. 52, volgnr. J 3503: 'Brief SG J.C. Tenkink 3^e afd. A/C nr. 2108 namens minister aan hoofd-directeuren [...]', 1 aug. 1950.

³²³ *Ibidem*, inv.nr. 51, volgnr. J 3275: 'Diverse stukken', rond 22 mei 1950.

³²⁴ Zie voor de zogenaamde zedenverwilderung: Galesloot en Schrevel ed., *In fatsoen hersteld*. Hierin onder meer De Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945'.

³²⁵ RHCL, archief Strafgedetineerden, 07.A03, inv.nr. 55, volgnr. 821: 'Brief C.A. van der Hooft aan directeur Strafgedetineerden 'Kamp Julia', 10 dec. 1947.

³²⁶ *Ibidem*, inv.nr. 44, volgnr. J 1713: 'J. van der Grient aan Arnoldus', 18 febr. 1949, met als bijlage 'Brief broer betrokkene aan Van der Grient', 14 febr. 1949; volgnr. J 1714: 'Doorslag brief Arnoldus aan J. van der Grient', 25 febr. 1949.

In een ander geval werd niet alleen de sociaal ambtenaar ingeschakeld, maar zelfs de directie van de mijn Willem-Sophia. Welke argumenten de doorslag gaven is niet bekend, maar dankzij brieven van de gedetineerde, van selecteur R. Faber, van hoofdaalmoezenier C.A.M. Kroon, van Arnoldus en dr.ir. P. Wintgens van de Willem-Sophia kon betrokken gedetineerde toch in deze mijn tewerkgesteld worden. Hij kon geld gaan verdienen voor zijn gezin en bijgevolg zijn huwelijk mogelijk redden. In een brief liet Faber aan Arnoldus weten dat daarbij 'een groot sociaal belang' werd gediend.³²⁷

Zelfs na afloop van de detentie bleef Arnoldus nog moeite doen om huwelijken te redden. Voor een gevangenisdirecteur ging dat zelfs toen nogal ver. In een uitvoerige brief aan een ex-gedetineerde en zijn vrouw deed hij een beroep op beiden om nog een poging te ondernemen. Uit eigen ervaring kende hij de waarde van een gelukkig huwelijks- en gezinsleven. Hij wist ook dat dat niet zonder 'grote opoffering en strijd' ging. Het kostte hem dan ook altijd moeite zich er niet mee te bemoeien, wanneer hij bij anderen een huwelijk in gevaar zag. Het stond voor hem vast, 'dat een gaaf huwelijk absolute voorwaarde is om in het leven te slagen'. Arnoldus schreef deze brief vanuit een diep geloof. 'God zal Uw pogen om een gelukkig Christelijk gezin te verkrijgen zeer zeker steunen en dit moet U toch wel de nodige kracht geven om samen te offeren en te werken'.³²⁸

Ook al maakte men zich druk om huwelijks- en gezinsproblemen, de directeur van de RWI in Eygelshoven, H.W. Vervelde, had in 1949 zelf de indruk, dat het daar nogal meeviel met de problemen. Dat kwam volgens hem vooral door het behoorlijke loon dat de gedetineerden konden verdienen. Het kwam zelfs vaak voor dat hun gezinnen er financieel beter voorstonden dan wanneer de man in de 'vrije maatschappij' zou werken. Dit gaat nogal ver. Maar de directeur benadrukte zelfs dat hij uit gesprekken met gedetineerden opmaakte dat huwelijken, die aanvankelijk 'wankel' stonden, door het werk van de man, weer steviger werden. De vrouw was niet meer op steun aangewezen. In het algemeen waren gezinsproblemen gemakkelijk op te lossen, als het alleen om financiële problemen ging. Anders werd het, als het 'sexuele' een rol ging spelen, 'doordat de vrouw b.v. niet zonder een man kan'. De directeur ging in zijn verslag uitgebreid op voorbeelden in, waarbij hij vooral het gedrag van de vrouw negatief weergaf.³²⁹

In een later verslag verhaalde Vervelde over een vrouw die tijdens de detentie van haar man zwanger was geraakt van een ander. Hoewel de echtgenoot eerst wilde scheiden, kwam hij door bemiddelende gesprekken op andere gedachten, op voorwaarde dat de vrouw afstand zou doen van haar kind. Hij betaalde zelfs voor de bevalling. Het eindresultaat was dat man en vrouw zich verzoenden, waardoor een 'gezin bestaande uit man, vrouw en 4 kinderen behouden bleef'.³³⁰ Directeur P. Soons van de Passart in Treebeek, legde de nadruk op 'het gescheiden zijn van man en vrouw, het eertijds op 'n min of meer

³²⁷ *Ibidem*, inv.nr. 63, volgnr. 2882: 'Dossier met brieven uit juni-juli 1950'. Citaat uit: volgnr. 2938: 'Brief Faber aan Arnoldus', 5 aug. 1950.

³²⁸ *Ibidem*, inv.nr. 63, volgnr. 2849: 'Doorslag brief Arnoldus aan echtpaar', 24 juni 1950.

³²⁹ *Ibidem*, inv.nr. 46: 'Rapport van de sociale ambtenaar RWI Eygelshoven over het 1^e kwartaal 1949, opgesteld door directeur', 12 april 1949, 1-2.

³³⁰ *Ibidem*, inv.nr. 47: 'Rapport van de sociale ambtenaar RWI Eygelshoven over het 2^e kwartaal 1949, opgesteld door directeur', 15 juli 1949.

wankele basis gesloten huwelijk etc. etc.’ die de ‘welbekende huwelijks-moeilijkheden’ veroorzaken. Gelukkig werden ‘verschillende van deze “op springen staande” huwelijken’ [...] ‘door onze bemoeiingen behouden’.³³¹

Regelmatig en uitgebreid komen in de sociale verslagen de gezins-en huwelijksproblemen aan de orde. Hoewel hij niet over cijfermateriaal beschikte, meende directeur Chr. Wassenaar van de RWI Julia, dat de moeilijkheden toenamen als een gevolg van het ‘losser worden van de huwelijksband’. Als verklaring schreef hij in 1950 dat de mannen die toen nog vastzaten, al heel lang gedetineerd waren, dat het ‘gehalte van de gestichts-bevolking in vergelijking tot vroeger achteruit is gegaan’ en dat zij met vaak zeer lange straffen in de werkinrichting hun tijd uitzaten.³³²

Een paar maanden later stelde dezelfde directeur dat hij wel wist dat minder goede of slechte gezinsverhoudingen in de kampen een gedeeltelijke afspiegeling van dezelfde verhoudingen buiten het kamp waren. Ook daar namen volgens hem de echtscheidingen hand over hand toe. ‘Maar de factoren die in de maatschappij tot dat resultaat leiden, worden in de kampen in ernstige mate vergroot door de gedwongen gezinsscheiding’. Het ging te lang duren, men kon er niet meer tegen opboksen, kinderen werden ouder, kwamen in de puberteit, konden het vaderlijk gezag niet langer ontberen, en vrouwen hielden het geploeter niet langer vol. Ook het seksuele speelde mee, en niet alleen bij de jonge vrouwen. Als voorbeeld beschreef hij een gedetineerde man met tien kinderen. Zijn vrouw van veertig had zich vijf jaar ‘moreel’ goed gedragen, maar meldde tijdens het bezoekuur dat ze al twee maanden in verwachting was, en niet van hem. De gedetineerde zocht troost bij de directeur.³³³

Niet alleen in de Julia kwamen dit soort gevallen voor, ook in de Passart in Treebeek. Een man had tijdens zijn detentie het idee dat zijn vrouw hem trouw was gebleven en goed voor de kinderen had gezorgd. Via familie hoorde hij dat zij al anderhalf jaar een relatie had met een ander, en de kinderen verwaarloosde, zijn zeventienjarige dochter was inmiddels zelf zwanger. Door de inschakeling van Kinderpolitie, Voogdijraad, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten en doordat het kamp zelf contact opnam met de echtgenote, kwam alles weer goed. De vrouw beëindigde haar ‘ongeoorloofde’ verhoudingen en de breuk met haar man werd hersteld.³³⁴

Niet altijd kwam het weer goed. Een paar maanden later kwam uit hetzelfde Passart het bericht dat in drie gevallen verzoening was uitgebleven en dat het tot een echtscheiding was gekomen. Steeds werd weer benadrukt dat de vrouwen, hoewel fatsoenlijk, uiteindelijk te kampen kregen met eenzaamheid. ‘De langdurige en abnormale spanningen, gevoegd bij de verleidingen uitgaande van andere mannen, doen vrouwen, die zich

³³¹ *Ibidem*, inv.nr. 46: ‘Rapport betreffen de sociale verzorging RWI Passart over het 1^e kwartaal 1949, opgesteld door directeur Soons’, 25 april 1949, 1.

³³² *Ibidem*, inv.nr. 49: ‘Rapport van den Socialen Ambtenaar RWI Julia over het 4^e kwartaal 1950, opgesteld door directeur Wassenaar’, 26 jan. 1950, 1-2.

³³³ *Ibidem*, inv.nr. 50: ‘Rapport van de sociaal-ambtenaar RWI Eygelshoven over het 1^e kwartaal 1950, opgesteld door directeur Wassenaar’, 25 april 1950, 1-2.

³³⁴ *Ibidem*, inv.nr.50: ‘Rapport betreffende de sociale verzorging Rijkswerkinrichting ‘Passart’ over het eerste kwartaal 1950, opgesteld door fg. directeur, 3 mei 1950, 1.

jarenlang correct gedragen hebben struikelen'. Ook al hadden ze dankzij het werk van hun man geen financiële problemen; toch ging het mis.³³⁵

De directeur van de RWI Eygelshoven klaagde dat het aantal echtscheidingen in zijn RWI toenam, net als in de rest van de maatschappij. Daar was inderdaad het aantal gestegen, maar minder schrikbarend dan hij in zijn verslagen deed voorkomen. Van 1900 tot 1940 schommelde het promillage door echtscheiding ontbonden huwelijken tussen de 0,7 en 2. Tijdens de oorlogsjaren nam het aantal echtscheidingen toe, zowel in absolute als in relatieve cijfers. In 1945 bedroeg het promillage echtscheidingen 2,4. In 1946 verhoogde dat cijfer een forse stijging tot 5,3. Het ging daarbij om ruim 10.000 paren. Daarna trad een langzame daling op van 4,4 pro mille in 1947 tot 3,0 in 1950. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw schommelde het promillage echtscheidingen tussen de 2,8 en 2,2. Het vóóroorlogse lage promillage werd nooit meer bereikt. Echt schokkend was het echter voor huidige begrippen niet, het grootste deel van de huwelijken eindigde door het overlijden van een van de partners.³³⁶

Het valt op dat bij al die verhalen over huwelijksproblemen in brieven en verslagen van de sociaal ambtenaar, er niets gezegd werd over de feiten waarom de delinquenten vastzaten. Vermoedelijk was dit de consequentie van Arnoldus' principe: we hebben het hier niet over de feiten op grond waarvan 'onze mensen' met justitie in aanraking kwamen. Hun oorlogsverleden kwam totaal niet aan de orde. Als je niet beter wist, zou je kunnen denken dat het om 'gewone' gevangenen ging. Het ging over 'niet volhouden' en 'struikelen' van echtgenotes, maar aan het gedrag van de man werd geen aandacht besteed. Hij was met andere woorden het slachtoffer en de vrouw de veroorzaker van de huwelijksproblemen. Maar misschien lag het ook wel eens andersom. Schriftelijke verklaringen van de betreffende vrouwen ontbreken vaak. Aantallen al dan niet 'geredde' huwelijken zijn niet bekend.

Verlof en verlofcentrum

Zo nu en dan mochten politieke gevangenen bezoek ontvangen. Maar zelf op bezoek gaan mocht eigenlijk alleen als een vader, moeder, vrouw of kind op sterven lag. Dus bijna nooit kwamen ze het kamp uit, behalve om te werken. De tewerkgestelde mijnwerkers waren volgens de overeenkomst uit 1946 in nagenoeg alles gelijk gesteld met vrije arbeiders. Zo hoefden ze ook niet te werken op verplichte verlofdagen en kregen ze de feestdagen doorbetaald. Alleen: ze kregen geen recht op vakantie met behoud van loon.³³⁷ In de

³³⁵ *Ibidem*, inv.nr. 52: 'Rapport betreffende de sociale verzorging Rijkswerkinrichting 'Passart, over de periode april-sept. 1950, opgesteld door directeur', 5 okt. 1950, 1.

³³⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek, *III Jaar statistiek in tijdreeksen*, 22, Tabel 1a. Huwelijksluiting- en ontbinding.

³³⁷ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst, betreffende de tewerkstelling van gedetineerden in de mijnen is tusschen den Beheerder der Mijnen te Heerlen en den Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging te 's-Gravenhage de navolgende overeenkomst tot stand gekomen', 24 mei 1946, art. 12; Afschrift 'Toelichting tot de voorwaarden bij de tewerkstelling van gedetineerden in de Ned. Steenkolenmijnen. Aanvulling', Heerlen 28 juni 1946, sub 12.

overeenkomsten van 1947 kwamen de passages over het verlof op hetzelfde neer. De tewerkgestelden bouwden met andere woorden geen betaald verlof op, en kenden bij gevolg geen jaarlijks verlof of vakantie, hoewel ze evenveel uren werkten als vrije mijnwerkers.³³⁸

In de loop van 1949 kwam hier verandering in voor de bewoners van de drie Rijkswerkinrichtingen. Al tijdens de 'Beheer' periode hadden de minister van Justitie en beheerder Chr. Groothoff hierover gesproken en gecorrespondeerd. Waarschijnlijk is daarbij het initiatief uitgegaan van Arnoldus. Dit is op te maken uit een vertrouwelijke brief die hij aan de directies van de RWT's in Eysgelshoven, Terwinselen en Treebeek schreef. Hij vond het wenselijk dat die gevangenen vakantie zouden krijgen, die minstens zes maanden in de mijnen hadden gewerkt, met een onderbreking van niet meer dan zes weken (niet door ongeval of ziekte). Reden: het was zwaar werk, onder moeilijke omstandigheden. De kamparts was het met hem eens. Ook de corveeërs hadden er recht op, alleen minder: zij drie dagen per jaar en de mijnwerkers zes dagen per jaar.³³⁹

Na vertrouwelijke brieven aan de verschillende mijnmaatschappijen, en aan de directies van de drie werkinrichtingen, stemden de gezamenlijke mijnen in met de verlofregeling.³⁴⁰ De regeling hield onder meer in dat de politieke gevangenen na één maand werken, voor elke twee gewerkte maanden één dag recht op verlof opbouwden, met behoud van loon. In porties van drie dagen mochten de verlofdagen worden opgenomen, in overleg met de directeur van de strafgestichten en de mijnbedrijven. Ook werd de tijd meegerekend die de gevangenen al in een mijn gewerkt hadden vanuit een ander kamp, voordat ze in een RWI waren geplaatst. Over de verlofdagen kregen ze dezelfde vergoeding als de vrije mijnwerkers. De verlofregeling ging in per 1 januari 1949 en vanaf 4 juli mochten de eerste dagen al worden opgenomen. De mijn-directies bemoeiden zich er niet mee, hoe de tewerkgestelden hun verlof doorbrachten.³⁴¹

De gestrafte politieke delinquenten hadden daarna recht op een paar vrije dagen, maar wat ze daarmee deden, dat was niet aan hen. Het bleven immers gevangenen. En daarbij viel onderscheid te maken tussen hen die nog maar kort gevangen zouden zijn, en zij die nog jaren op hun vrijheid moesten wachten. De eerste groep, die uiterlijk over acht maanden vrij kwam, omdat dan twee derde van hun straf erop zat, mocht een paar dagen

³³⁸ *Ibidem*, inv.nr. 135: Doorslag 'Overeenkomst [...] Directeur-Generaal voor de Bijzondere rechtspleging [...] en de Beheerder der Nederlandsche Steenkolenmijnen [...] 's-Gravenhage, Heerlen 14 febr. 1947', in werking getreden per 1 jan. 1947, Bijlage p. 4, Sub E; Afschrift 'Overeenkomst De Minister van Justitie [...] en de Beheerder der Nederlandsche Steenkolenmijnen [...] 's-Gravenhage, Heerlen 17 sept. 1947', in werking getreden per 1 juli 1947, Bijlage p. 5, Sub E; Zie ook RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 44: 'Doorslag brief nr. J 1607 aan 3^e afd. A min. van Justitie', 2 febr. 1949.

³³⁹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 87: 'Doorslag brief J 1778 Arnoldus aan de directies van drie RWT's', 4 juni 1949.

³⁴⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Doorslag vertrouwelijke brief 1373B van directeur Strafgestichten Mijnstreek aan directie WS', 3 juni 1949; 'Gezamenlijke steenkolenmijnen afschrift nr. 25701/1949 van deze brief aan WS', 9 juni 1949; 'Afschrift nr. 25905/1949 Gezamenlijke mijnen aan hoofddirecteur Strafgestichten', 30 juni 1949; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 588: 'Dezelfde brieven, maar dan gericht aan LV'.

³⁴¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 135: 'Afschrift nr. 25932/1949 secretaris gezamenlijke mijnen aan mijnen', 1 juli 1949; 'Verlofregeling voor politieke gevangenen in de Rijkswerkinrichtingen tewerk gesteld bij de Nederlandse Steenkolenmijnen', [ingang 1 jan. 1949]; 'Afschrift nr. 25948/1949 secretaris gezamenlijke Steenkolen mijnen aan mijnen', 4 juli 1949: 'Aanvulling verlofregeling'.

naar gezin of ouderlijk huis. Dit mocht alleen als een rapport over de thuissituatie gunstig uitviel.

Voor de andere groep, de lang gestraften en diegenen uit de eerste groep die niet naar huis konden, was iets speciaals bedacht. 24 man, geselecteerd uit de drie werkinrichtingen, kwamen samen in een speciaal gedeelte van de Passart in Treebeek. Ze konden tijdens deze dagen hun eigen kleren dragen, en werden aangenaam bezig gehouden of mochten de eerste dag daar familie ontvangen, meer brieven schrijven of onder begeleiding wandelen in de omgeving. Op de tweede dag was een wandeling gepland over de Brunssummerheide, met een extra traktatie. Bij slecht weer mochten ze eventueel naar een bioscoop, voor het bekijken van een 'passende' film. Op de derde dag misschien een bustochtje of een bezoekje aan een museum. De algehele leiding had sociaal-ambtenaar A. van Asperen. Alle dagen was er extra lekker eten.³⁴²

Een speciaal deel van RWI de Passart, twee eenvoudige huiskamers met aangrenzende slaapkamers, kreeg de naam Verlofcentrum Heuvelzicht. Het lag in een barak achter Staatsmijn Emma in Treebeek. Het geheel werd huiselijk ingericht, met kleedjes op de tafels en normaal serviesgoed. In deze ruimtes kon de verlofganger lezen, schrijven, radio luisteren of buiten bij een rotstuintje op een bank genieten van het uitzicht. Per week kwamen er twee groepen. De eerste groep kwam aan op zondagmiddag om drie uur, en vertrok op donderdagmorgen om negen uur. Er werd op gelet dat de gevangenen daarna alleen in een middag- of nachtdienst werkten. De tweede groep kwam om negen uur 's morgens aan, waarbij er voor gezorgd was dat deze de dagen ervoor geen nachtdienst had gehad. Op zondag vertrok de tweede groep om drie uur 's middags, waar de volgende groep vakantiegangers al weer klaar stond. Alleen echtgenotes, kinderen of ouders mochten op bezoek komen, 's morgens van tien tot twaalf uur of 's middags van twee tot vier. Verloofdes kregen geen toegang. Als cadeau mochten ze maximaal 1 kg. fruit, snoep of rookwaar meebrengen. Echter niet alleen voor hun geliefde. Alles werd verdeeld onder alle verlofgangers.³⁴³

Hoofddirecteur Arnoldus pronkte graag met zijn verlofcentrum. Het lukte hem zelfs de directeur-generaal van het Gevangeniswezen mr. E.A.M. Lamers naar Treebeek te laten komen. Op zondag 10 juli 1949 verrichtte deze om vier uur 's middags de officiële opening, met medewerking van het Passartkoor. Dit koor trad later die dag met orkest nog een keer extra op in de toneelzaal van de Passart, onderbroken door een declamatie met als titel 'De nieuwe toren'. 's Avonds was er voor de kampbewoners een voorstelling met liedjes 'uit de oude doos', optreden van het versterkt Mandoline-orkest en een komische een-acter: 'Engels zonder leermeester'.

Het 'Verlofnummer' van het kampblaadje *Dienende arbeid* was bijna geheel gewijd aan de eerste dagen van Heuvelzicht. Verschillende mensen die er hun vakantie hadden

³⁴² RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 87: 'Doorslag brief J I778 Arnoldus aan de directies van de drie RWI's', 4 juni 1949.

³⁴³ *Ibidem*, inv.nr. 98, 'R 74a, Doorslag Richtlijnen voor bezoek tijdens verlof, doorgebracht in het Verlofcentrum Heuvelzicht', 4 juli 1949; 'R 75b, Doorslag Aanvang - einde verloven in Heuvelzicht', 8 juli 1949; inv. nr. 48, volgnr. J 2664: 'Doorslag van concept tekst voor artikel in *Maandschrift voor het gevangeniswezen*: 'Chr. Arnoldus, Verlofregeling in de Strafgestichten Mijnstreek', [ongedateerd, vermoedelijk november 1949].

doorgebracht, schreven bijdragen over hoe het geweest was, over de mooie inrichting, het lekkere eten, de prachtige wandelingen, en het hoogtepunt: het bezoek van familie. Ook de keerzijde van vakantie kwam aan de orde, vooral van hen die naar huis mochten, en nog wel zonder begeleiding. De 'confrontatie met de realiteit' viel tegen, het werkelijke leven thuis was anders dan men in de strafinrichting gedroomd had. Achterop stonden citaten uit het Gastenboek van Heuvelzicht, van de hoofddirecteur Arnoldus en van mr. Lamers die schreef: 'Geniet met volle teugen van deze welverdiende vacantedagen in het schone Zuid-Limburgse land. En dan... met nieuwe moed weer aan de arbeid'.³⁴⁴ Uit niets kon men opmaken dat het om gevangenen ging, laat staan om politieke gevangenen. Het wijst erop dat Lamers en Arnoldus op één lijn zaten wat betreft hun opvattingen over het doel van de Rijkswerkinrichtingen: niet terugkijken op de daden van de gestraften, maar vooruitblikken op de toekomst.

De verlofregeling vergde heel wat administratie voor de strafgevangenen en voor de mijnbedrijven. Er moest bijgehouden worden wanneer iemand recht had op verlof, of men tussentijds niet willekeurig verzuimd had, dat wil zeggen het zonder reden een dag niet werken. In dat geval werd het verlof uitgesteld. En vervolgens moest bepaald worden wie zijn verlof in Heuvelzicht kon doorbrengen en wie naar huis mocht. Indien mogelijk werden voor het verlofcentrum gelijkgezinde groepen samengesteld, mensen die bijvoorbeeld belangstelling hadden voor bouwkunde, toonkunst, kerkelijke- of wereldlijke kunst, musea of landbouw. Voor elk van die groepen werden geschikte programma's opgesteld. Het bezoek dat men mocht ontvangen gold als extra bezoek, boven de normale bezoeksregeling. De namen van de vakantiegangers moesten tijdig worden doorgegeven aan de directie van de Passart. De directeur ervan wilde ook graag de namen van 'lastige personen' kennen.

Als de gevangene minder dan acht maanden verwijderd was van zijn voorwaardelijke invrijheidstelling (VI), en zijn vakantie thuis wilde doorbrengen, kwam er een formeel proces opgang. Soms beschikte de gevangenis al over gezinsgegevens in verband met het aanvragen van VI. Maar als er geen duidelijke en betrouwbare informatie aanwezig was, dan moest de directie een rapport aanvragen bij de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten in Den Haag. Deze stelde een verslag op over het gezin waar men naar toe ging. Kwesties, die in het rapport aan de orde dienden te komen waren onder meer: kon het verlof daar wel worden doorgebracht, was het huwelijk goed genoeg, was er ruimte, en hoe zou de omgeving reageren? Goed gedrag van de gevangene zelf was ook een voorwaarde.³⁴⁵

Het was de bedoeling dat betrokkene drie keer in de laatste acht maanden in de familiekring kon vertoeven, en liefst zo dat de drie keer twee dagen gecombineerd konden

³⁴⁴ *Ibidem*, inv.nr. 100: 'Programma ter gelegenheid van de officiële opening van het Vacantiecentrum Heuvelzicht'; inv.nr. 88: De Hoofddirecteur, 'Een voorwoord en een dankwoord', *Dienende arbeid*, Verlofnummer [zomer 1949], en diverse andere bijdragen in dit nummer.

³⁴⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, O7.A03, inv.nr. 47, volgnr. J 2349: 'Brief DG ministerie, 3^e afd. A, nr. 2296 aan Hoofddirecteur Arnoldus', 4 aug. 1949; inv.nr.87: 'Doorslag brief R 78 Arnoldus aan directie en sociale ambtenaren drie RWT's, 9 aug. 1949; inv.nr. 61, volgnr. 2251: 'Afschrift brief directie STPD aan hoofden afdelingsbureaux [...]', 10 aug. 1949; inv.nr. 98, volgnr. R 104: Doorslag 'Samenvatting van de richtlijnen inzake verlof mijnwerkers', 1 dec. 1949.

worden met zon- of feestdagen. Men reisde zonder begeleiding, maar de plaatselijke politie kreeg wel bericht. De verlofganger kreeg reisgeld mee, dat van zijn inkomen werd afgetrokken, een verlofpas en een exemplaar van de 'Bijzondere bepalingen'. Hierin stonden regels waaraan de betrokkene zich diende te houden, zoals rechtstreeks naar het adres van echtgenote of ouders gaan, en op het afgesproken tijdstip terugkeren in het kamp. Tijdens het verlof diende de gedetineerde zich als een 'eerzaam Nederlander' te gedragen, met andere woorden, zich te onthouden van alle handelingen die in strijd waren met 'fatsoen en de Nederlandse wetten' zoals dronkenschap en zwarthandel. Ook mocht hij geen brieven of berichten doorgeven aan familieleden van andere gevangenen. Geld dat hij overhield, moest bij terugkomst worden afgegeven, en werd weer op zijn rekening gestort. Ook het oplopen van een besmettelijke- of geslachtsziekte diende hij te voorkomen. Als hij toch iets onder de leden kreeg, dan moest hij dit direct melden, anders zou de gevangene 'onverbidde' uit de strafgestichten worden weggestuurd.³⁴⁶

In daaropvolgende jaren werd de regeling iets veranderd. Het werd mogelijk om in plaats van twee keer drie dagen, drie keer twee dagen op verlof te gaan. Toen de vrije mijnwerkers in 1956 in plaats van zes, acht dagen verlof kregen, werden deze ook aan de paar overgebleven politieke gedetineerden toegekend, voor een deel gekoppeld aan de kerstdagen.³⁴⁷

Wat vonden de gevangenen van de verlofregeling toen deze eenmaal was ingevoerd? De meesten waren blij. Een deel was echter ontevreden omdat ze volgens de regels alleen maar de vakantie in Heuvelzicht mochten doorbrengen en nog niet thuis. Een van hen weigerde daarom 's morgens uit bed te komen, terwijl hij van te voren niet gezegd had dat hij niet naar het centrum wilde. De adjunct-directeur H. Maring van Terwinselen beschouwde de weigering als een '[...] opzettelijk traineren van de opdracht, benevens de kwalificatie van de goede bedoelingen onzerzijds, t.o.v. andere gedetineerden [...]'. Hij legde hem daarom drie dagen celstraf op, waarvan twee op water en brood. De man kreeg te horen dat de drie dagen verlof aangemerkt moesten worden als willekeurig verzuim.³⁴⁸ Kortom: de man was zijn verlof kwijt, waarschijnlijk om een voorbeeld te stellen. Op grond van negatieve rapporten over het thuisfront konden anderen, hoewel ze formeel hierop al recht hadden, niet naar huis. Het was begrijpelijk dat deze gedetineerden boos waren.³⁴⁹

Hoewel de meeste gevangenen het jammer vonden dat ze nog niet thuis de verlofdagen mochten doorbrengen, over het verlofcentrum waren de meesten tevreden. Maar niet iedereen dacht er zo over. Iemand schreef aan zijn ouders dat de eerste dag het ple-

³⁴⁶ *Ibidem*, inv.nr. 53, bijlage B [bij brief J 3772 aan M.H. Meijer, 22 nov. 1950]: 'Bijzondere bepalingen voor hen aan wie vergund wordt het verlof in eigen gezin of ouderlijk huis door te brengen'.

³⁴⁷ *Ibidem*, inv.nr. 48, volgnr. J 2560: 'Brief DG Lamers 3^e afd. A. nr. 2111 aan hoofddirecteur Arnoldus', 7 okt. 1949; 'Brief J 2611 Arnoldus aan 3^e afd. A', 27 okt. 1949; inv.nr. 15: 'Doorslag brief directeur gevangenis Eyselshoven aan 3^e afd. C', 9 nov. 1953; inv.nr. 109: 'Doorslag brief Cr. G. 79/56 directeur Eyselshoven aan directie gevangeniswezen', 15 nov. 1956; inv.nr. 13, volgnr. 200: 'Brief nr. 386/356 DG Gevangeniswezen aan directeur', 6 dec. 1956.

³⁴⁸ *Ibidem*, inv.nr. 105, tabblad brieven betreffende verlof: 'Rapport en aanvullend rapport RWI Terwinselen', 14 juli 1949. Citaat is uit het aanvullend rapport.

³⁴⁹ Voorbeelden: *Ibidem*, inv.nr. 53, volgnummer J 3927, 31 jan. 1951; volgnr. J 4063, 9 maart 1951.

zierigst was, hij had heel wat kunnen ‘weg kletsen’. De tweede dag gingen ze met elf man naar Maastricht met de bus. Hij vond het vreselijk, ze hadden wat afgelopen, het leek wel een ‘4 daagse’ en maar winkels kijken [...] b.v. om naar een zaak te kijken waar in hangen bustenhouders, corsetten stapinnetjes, enz. enz. nu dat is toch belachelijk om over te praten’. Daarna ook nog een bioscoop. Hij was blij toen hij in de bus terug kon stappen.³⁵⁰

Het Verlofcentrum werd soms ook gebruikt om huwelijken te redden en echtgenotes onder druk te zetten. Pogingen daartoe gingen soms erg ver. Zo schreef Arnoldus een pittige brief aan de vrouw van een gevangene, die tevergeefs in Heuvelzicht op bezoek van haar zat te wachten. Ze kwam so wie so al weinig op bezoek en nu ook nog niet, terwijl hij verlof had. De gevangene trok haar ‘goede trouw te zijnen opzichte in twijfel’. Daarom werden de geldzendingen van hem aan haar voorlopig gestopt.³⁵¹ In een ander geval was de man niet welkom bij zijn wettige vrouw omdat ze inmiddels een relatie had met een andere, reeds vrijgelaten politieke delinquent. De STPD stelde in zijn advies voor dat hij wel naar zijn ouderlijk huis op verlof kon. Hoofddirecteur Arnoldus en de sociaal ambtenaar van kamp Eygelshoven probeerden de echtgenote daarentegen te bewegen naar het verlofcentrum te komen, om het huwelijk te redden.³⁵²

Toen eenmaal de verlofregeling ook bij familieleden in den lande doordrong, stroomden bij hoofddirecteur Arnoldus en bij het ministerie verzoeken binnen om gevangenen thuis hun verlof te laten doorbrengen. Steeds werden deze verzoeken afgewezen, meestal omdat betrokkenen er nog geen recht op hadden, maar ook om geen uitzonderingen op de regels te maken ten einde onrust onder de gevangenen te voorkomen. Geregeld vroeg het ministerie Arnoldus om advies, waarna dat werd overgenomen.³⁵³ Er zaten ook vreemde verzoeken tussen, bijvoorbeeld om het verlof door te brengen bij een in de gevangenis in Leeuwarden gedetineerde vader. Ook dat ging niet door.³⁵⁴ Een bijzonder probleem vormde het verlof voor gedetineerden van wie de vrouw in Duitsland woonde. Was er geen sprake van vluchtgevaar als zij die bezochten? Naarmate de datum van invrijheidstelling dichterbij kwam, werd het probleem volgens Arnoldus minder groot. Zo iemand zou zijn VI toch niet in gevaar brengen?³⁵⁵

De verlofregeling was volledig gebaseerd op vertrouwen. Van te voren was goed duidelijk gemaakt, dat als één persoon zich niet aan de regels hield, dat deze het dan voor de anderen verpestte. Dan volgden er maatregelen. Tussen de gevangenen onderling leidde het tot strubbelingen. Het kwam voor dat mensen uit de strafgestichten werden weggestuurd en afgevoerd naar de gevangenis in Roermond, om daarna elders hun straf uit te zitten. Met andere woorden: ze konden daarna niet meer in de mijnen werken. Een van de redenen was daarbij [...] heeft zich tijdens het verlof slecht gedragen, waardoor in dit gesticht een vijandige gezindheid tegenover hem is ontstaan’. Bij een ander: ‘maakte

³⁵⁰ *Ibidem*, inv.nr. 29, tabblad uittreksel brieven van gevangenen: ‘Getypt uittreksel uit brief van het V.C. Treebeek’, 20 sept. 1950.

³⁵¹ *Ibidem*, inv.nr. 61, brief 2292: ‘Hoofddirecteur aan vrouw gedetineerde’, 5 sept. 1949.

³⁵² *Ibidem*, inv.nr. 50, volgnr. J 3154: ‘Brieven en rapporten’, 1 en 28 maart, 4 april 1950.

³⁵³ Voorbeelden: *Ibidem*, inv.nr. 47, volgnr. J 2380: ‘Brieven’, juli t/m sept 1949; inv.nr. 5: ‘Brief J 3108 Arnoldus aan 3^e afd. A’, 17 maart 1950.

³⁵⁴ *Ibidem*, inv.nr. 49: ‘Doorslag brief J 3000 Arnoldus aan DG Lamers’, 15 febr. 1950.

³⁵⁵ *Ibidem*, inv.nr. 98: ‘Doorslag brief R 115 Arnoldus aan directies Eygelshoven en Passart’, 22 febr. 1950.

ernstig misbruik van vertrouwen en heeft zich tijdens het verlof slecht gedragen'.³⁵⁶ Wat was slecht gedragen? Het kon zijn bier drinken op een terras, tijdens het uitstapje vanuit het Verlofcentrum, terwijl de bewaker het niet had verhinderd, maar het wel had gerapporteerd. Betrokkene mocht zijn verlof niet afmaken.³⁵⁷ Ook volgde er straf omdat iemand tijdens zijn verblijf in Heuvelzicht bij het wandelen was verdwaald. Als straf kreeg hij geen verlof meer. In een brief aan de vader van betrokkene schreef Arnoldus: 'Bij de verlofregeling hebben de mannen hun eigen lot in handen. Dit is hun bekend en in een verklaring die zij ondertekenen beloven zij zich in alles naar behoren te gedragen'. Als zij zich niet aan de voorschriften houden en ze doen 'het erewoord' niet gestand, 'dan is het mij niet meer mogelijk hun op de gewone wijze verlof te geven'.³⁵⁸

Ondanks toezicht tijdens de uitstapjes naar Maastricht of Heerlen lukte het sommige gedetineerden toch tijdens het verlof te ontsnappen. Direct werden de betrokken instanties als politie en ministerie ingelicht en rapporten opgesteld. Voor de achterblijvers had het grote gevolgen. Soms mochten er tijdelijk geen uitstapjes meer worden gemaakt en moest de hele groep in Heuvelzicht blijven. Maar ook kwam het voor dat de gehele verlofregeling tijdelijk werd stopgezet, vooral toen ontdekt was dat bezoekende echtgenotes geld aan gevangenen hadden gegeven. Ook nu werden de gevangenen er opnieuw van doordrongen, dat 'misbruik van vertrouwen tot beperking hiervan moet leiden'.³⁵⁹

Ook het niet terug komen van verlof kwam voor. Arnoldus merkte in zijn brief aan het ministerie op dat de bewuste gevangene al eerder op thuisverlof was geweest, en bijna met VI ging. Hij had dus weinig reden om zo'n groot risico te lopen. Als hij weer opgepakt zou worden, zou het betekenen dat hij niet terug kon naar de Rijkswerkinrichting en zijn VI wel kon vergeten.³⁶⁰ Naarmate de detentie langer duurde, werd het zowel volgens de directie als volgens de gevangenen, voor de laatsten steeds moeilijker om het vol te houden. Het uitzichtloze van de lange straffen begon op te spelen.

Voor zover valt na te gaan, was de verlofregeling als zodanig niet uniek in Nederland. In elk geval werd zo'n regeling ook in de Rijkswerkinrichting Bergveen in Norg toegepast. Alleen hadden gedetineerden daar pas recht op weekendverlof, als ze nog maar vier maanden van hun vermoedelijke VI verwijderd waren. De regeling was waarschijnlijk ook van kracht in de Rijkswerkinrichting in Marum.³⁶¹

Al was de verlofregeling niet uniek, dat was het verlofcentrum wel. Nergens konden politieke of gewone gevangenen hun verlof intern doorbrengen. Het centrum bleef ook nog bestaan toen Rijkswerkinrichting de Passart werd opgeheven. De huur aan de Staatsmij-

³⁵⁶ *Ibidem*, inv.nr. 47: 'Doorslag brief J 2409 Arnoldus aan 3^e afd. A min.', 26 aug. 1949.

³⁵⁷ *Ibidem*, inv.nr. 29, tabblad uittreksel brieven van gevangenen: 'Met de hand geschreven briefje (nog in envelop) van gevangene RWI Eygelshoven aan Arnoldus', 28 juli 1950.

³⁵⁸ *Ibidem*, inv.nr. 64: 'Doorslag brief 3012 Arnoldus aan vader van gevangene', 17 okt. 1950.

³⁵⁹ Voorbeelden: *Ibidem*, inv.nr. 49: 'Doorslag brief J 2974 Arnoldus aan 3^e afd. A min.', 6 febr. 1950; 'Rapport fg. directeur Passart Treebeek', 3 febr. 1950; inv.nr. 50: 'Doorslag brief J 3249 Arnoldus aan 3^e afd. A', 8 mei 1950; inv.nr. 53: Citaat uit 'Doorslag brief J 4104 directeur Eygelshoven aan 3^e afd. A min. justitie', 2 mei 1951; zie ook: 'Rapport bewaarder en geleider', Treebeek 1 mei 1951.

³⁶⁰ *Ibidem*, inv.nr. 53: 'Doorslag brief J 3849 Arnoldus aan 3^e afd.', 30 dec. 1950.

³⁶¹ *Ibidem*, inv.nr. 48, volgnr. J 2560: 'Brief DG Lamers 3^e afd. A. nr. 2111 aan hoofddirecteur Arnoldus', 7 okt. 1949; 'Circulaire 3^e afd. A nr. 2378 aan hoofddirecteur strafgestichten Norg', 29 juli 1949; Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 649-650; Greven, 'De opsluiting van jeugdige politieke delinquenten'.

nen liep per 1 maart 1951 af, maar tot september van dat jaar mocht het gevangeniswezen nog gratis gebruik maken van drie barakken, onder meer voor het vakantiecentrum. Het is onduidelijk wat er daarna gebeurde.³⁶² In de regeling voor het gevangenisregime van maart 1956 stond dat de gevangenen, die niet naar huis mochten, hun verlof doorbrachten in het 'gesticht'. Vermoedelijk werd hiermee de gevangenis in Eygelshoven bedoeld. Tijdens dit verlof mochten maximaal drie familieleden hen opzoeken van 9 tot 12 uur en van 13.30 tot 17.00 uur.³⁶³

In de eerste periode dat de regeling van kracht was (juli-september 1949), bracht 48 procent van de 668 mannen die in aanmerking kwamen, het verlof door bij echtgenote of ouders, de overige 52 procent (349 mannen) verbleef in Heuvelzicht. Hiervan konden er 27 niet naar huis, omdat ze daar bijvoorbeeld niet welkom waren, de overige 322 mannen waren nog te ver verwijderd van hun voorwaardelijke invrijheidstelling. Ook over een langere periode (juli 1949-mei 1950) bleven deze percentages nagenoeg gelijk.³⁶⁴ Van juli 1949 tot en met 1 december 1950 gingen 1235 corveeërs, die niet meer dan acht maanden van hun VI verwijderd waren, met verlof; 58 (= 5 procent) moest in het verlofcentrum achter blijven, vooral wegens verstoorde huwelijksverhoudingen (22), het ontbreken van een behoorlijk onderdak (15) of omdat de echtgenote in het buitenland woonde (11). Van de overigen mochten er vier niet weg vanwege slecht gedrag in het strafgesticht.³⁶⁵ Na april 1950 zijn er geen aantallen meer bekend over wie nog geen recht had op vakantieverlof buiten Heuvelzicht. Hun aantal nam af, toen het aantal politieke delinquenten onder de mijnwerkers kleiner werd.

Heeft de verlofregeling gebracht wat de strafgevangenis ervan verwachtten? Arnoldus liet er zich in een tweetal artikelen lovend over uit.³⁶⁶ Mijnarbeid was zeer zwaar werk, dat kon men niet ononderbroken jaren volhouden. Er was periodieke rust nodig, 'in het belang van de productie, in het belang vooral van de man'. Er was niet alleen rust nodig, maar ook vakantie, om de gedetineerde mijnwerker los te laten komen van de druk van het gestichtsleven en weer opgefrist aan een nieuwe werkperiode te laten beginnen.

³⁶² *Ibidem*, inv.nr.110: 'Doorslag brief 3088 B Arnoldus aan de directie van de Staatsmijnen', 30 dec. 1950.

³⁶³ *Ibidem*, inv.nr. 13, volgnr. 52: 'Voor de politieke gevangenen in de gevangenis te Eygelshoven [...] regelingen', 3, ad 3; Bijlage bij brief minister van Justitie, 7 maart 1956.

³⁶⁴ Percentages berekend aan de hand van gegevens in RHCL, archief Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 48, volgnr. J 2664: 'Doorslag getypte tekst: Chr. Arnoldus, 'Verlofregeling in de Strafgestichten Mijnstreek', [ongedateerd, vermoedelijk nov. 1949]; inv.nr. 51, volgnr. J 3366: 'Doorslag getypte tekst: Chr. Arnoldus, 'Verlofregeling in de Strafgestichten Mijnstreek', [ongedateerd, vermoedelijk juni 1950]. Beide teksten waren concepten voor artikelen in het *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 1 (1949/1950) en 2 (1950/1951).

³⁶⁵ RHCL, Strafgevangenis, 07.A03, inv.nr. 53: Doorslag 'Nominatieve opgaven van corveeërs met verlof naar huis van 1/7-49 t/m 1-12-1950'.

³⁶⁶ Arnoldus, 'Verlofregeling in de Strafgestichten Mijnstreek' verscheen januari 1950 in een themanummer van *Maandschrift voor het gevangeniswezen* over het 'Open gesticht'. De bijdrage van Chr. A. Arnoldus stond onder het kopje: 'Het "Open Gesticht" in de praktijk'. Een herziene versie van het artikel verscheen niet in het Nederlands, maar alleen in het Frans: Arnoldus, 'L'organisation du congé' en Engels: Arnoldus, 'Leave arrangements' in een bijzondere aflevering van het *Maandschrift* bij gelegenheid van het Twaalfde Internationaal Strafrechts- en Gevangeniscongres dat in augustus 1950 in Nederland werd georganiseerd. Met trots werd het experiment in de Mijnstreek ten voorbeeld gesteld.

Waren de ervaringen na het eerste kwartaal gunstig, later stelde Arnoldus zijn oordeel iets bij. Aanvankelijk was er nagenoeg geen misbruik van vertrouwen gemaakt, later werd bij enkelen ‘de zucht naar nog meer vrijheid hun te sterk’. Ook waren er twee personen ontsnapt.

Naast het eerste doel van het verlof, een nodige onderbreking van zwaar werk, kwam daarom een tweede, nu van ‘gestichtspaedagogische aard’. Geschonken vertrouwen moest met verantwoordelijkheidsbesef worden beantwoord. Niet alleen individueel, maar ook ‘massaal’. Arnoldus liet de gevangenen uit hun midden een ‘Kern’ samenstellen van vijf man, die als doel had ‘het kostbare goed van de verlofregeling met haar goede zorgen te omringen’. Dat had succes, de Kern werd ook bij andere zaken betrokken zoals bij de samenstelling van verlofgroepen. Ze deed intussen al het mogelijke ‘om de zwakke broeder’ verantwoordelijkheidsbesef bij te brengen. De overige gevangenen hadden een verklaring ondertekend waarin ze beloofden met de Kern samen te werken. Zo was volgens Arnoldus ‘een verlofregeling, gegrond op de noodzakelijke rust na langdurige zeer zware arbeid, uitgroeid tot een belangrijk experiment voor het gevangeniswezen’.

En dat experiment omvatte een groot aantal personen: 1653 man in mei 1950. Hij vond het aantal misdadingen (10) en ontsnappingen (2) in verhouding tot dat aantal dan ook niet hoog. Hij was zeer positief over het effect op het herstel van familiebanden en normaal echtelijk contact, na lange jaren van gevangenschap. Het beloofde veel bij de terugkeer in de maatschappij. Ook het effect van het verlofcentrum was groot, het bracht de mensen voor het eerst weer in contact met de buitenwereld, ze kregen weer zicht op winkels, prijzen, natuur. Verschillende keren hadden de verlofgangers uit het centrum weer het gevoel vrij burger te zijn.

Elders in het land konden gevangenen ook op weekendverlof, de ervaringen daarmee waren niet altijd gunstig. Arnoldus meende op grond van zijn ervaringen met de mijn-verlofregeling dat ‘minder de duur van het strafrestant, dan wel het veelvuldig verlof ongunstig werkt’. In het tweede artikel vergeleek hij het verlofcentrum met een open afdeling [in gevangenis]. Er waren echter verschillen: in open afdelingen verbleven gevangenen langere tijd, in het centrum slechts enkele dagen en bovendien betrof het niet een streng geselecteerde groep. In het Verlofcentrum verbleven weliswaar alleen politieke gevangenen, maar die verschilden onderling zeer. ‘Moreel en crimineel’ vormden ze geen geselecteerde eenheid. Dat gold zeker toen de gestraften tot acht jaar in 1950 bijna allemaal met VI waren gegaan en ook mannen met een straftijd tot 20 jaar in de gevangenis verbleven. Arnoldus zag zijn experiment met een verlofcentrum niet als een argument voor meer open afdelingen. Het kon misschien ‘een antwoord geven op de vraag in hoeverre de elementen “vertrouwen” en “aankweken van zelftucht en verantwoordelijkheidsbesef” praktische toepassing kunnen en moeten vinden om de ten uitvoerlegging van de straf in hoge mate dienstbaar te maken aan de reclassering van de gestrafte’.³⁶⁷

³⁶⁷ Citaten uit: RHCL, archief Strafgedangenenissen, O7.AO3, inv.nr. 51, volgnr. J 3366: ‘Doorslag getypte tekst: Chr. Arnoldus, ‘Verlofregeling in de Strafgestichten Mijnstreek’, [ongedateerd, vermoedelijk juni 1950]. Tussen dubbele aanhalingstekens staande tekst is ook in bron zo aangegeven.

Had er bij het begin angst bestaan dat mensen het moeilijk zouden vinden om na verlof terug te keren in de RWI, het tegendeel was waar. De meesten kwamen opgewekt terug. Arnoldus vond het zelfs opmerkelijk dat het respect van de gedetineerde voor zijn vrouw in sommige gevallen was toegenomen. Hij had nu zelf kunnen zien, hoe zij zich door de moeilijke tijd had heen geslagen. Ook gaven reclasseringsrapporten weer dat de sfeer thuis na het verlof prettiger was geworden en dat de vrouw het beter aankon. Intussen hadden de mannen vaak tijdens het verlof hun tijd goed besteed en stappen ondernomen om later werk te krijgen, kinderen zagen hun vader weer in normale omstandigheden. In een enkel geval waren ze zelfs minder bang voor hun vader. Arnoldus verzweeg de negatieve kanten niet, zoals het aanknopen van andere relaties, maar bij hem overheersten de positieve effecten van het doorbrengen van verlof buiten het kamp.³⁶⁸

Arnoldus was niet de enige die zo positief dacht over verlof tijdens gevangenschap. Ook elders in het land werd geëxperimenteerd met 'open gevangenissen' voor geselecteerde politieke delinquenten, bijvoorbeeld in kamp 'Westvaart' in de Noordoostpolder (zomer 1948), en in de Rijkswerkinrichting Bergveen in Norg vanaf 1949. In deze instellingen kwam weekend-verlof voor, met gunstige resultaten. Het ging daarbij, zoals hiervoor gezegd, om mannen die nog maar een korte gevangenisstraf hadden uit te zitten, anders dus dan in de zuidelijke RWI's. Al deze experimenten beloofden veel goeds, ook voor 'gewone' gevangenen. Het verlof werd in de loop der jaren dan ook bijna overal ingevoerd. Vanaf 1982 gold onder bepaalde voorwaarden voor alle gevangenissen een *Algemene verlofregeling*.³⁶⁹

Bezoeken van de pers

In de kampen mocht niemand op bezoek komen die er niets te maken had, en dus zeker geen pers. In de loop van 1948 kwam daar verandering in. Het DGBR en de inspectie van de kampen voor politieke gevangenen wilden openheid brengen. Landelijke en regionale pers brachten op uitnodiging van het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging twee dagen door in de Mijnstreek. Na de lunch in het centrale kantoor van de mijnkampen in Kasteel Amstenrade op 31 maart volgde een bezoek aan diverse kampen, waarna de journalisten tijdens een contactavond in kamp Hendrik te Brunssum met enkele gedetineerden konden spreken. Op 1 april volgde een ondergronds bezoek in verschillende mijnen. De persmensen werden in de watten gelegd: lunches, diner, logies en ontbijt kregen ze aangeboden.³⁷⁰ Luitenant-kolonel J.J.J. Raat sprak de journalisten toe. Het was een tijd minder goed gegaan in de kampen, er waren eisen gesteld, er was gestaakt, maar nu was de orde hersteld. Er zaten nog een 2000 man in DGBR-kam-

³⁶⁸ RHCL, archief Strafgevangenissen, 07.A03, inv.nr. 53: 'Doorslag brief J 3772: 'Arnoldus aan M.H. Meijer 's- Gravenhage', 22 nov. 1950.

³⁶⁹ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 648-653.

³⁷⁰ NA, archief DGBR, 2.09.08, inv.nr. 138: 'Programma persbezoek 31 maart en 1 april 1948 [...], 22 maart 1948; Gestencilde tekst: 'Kampen D.G.B.R. ressort Mijnstreek', 16 maart 1948.

pen in Valkenburg (St. Ignatiuscollege), Brunssum (kamp Hendrik) en in Geleen (kamp Lindenheuvel). De vrijwillige tewerkstelling in de mijnen kwam uitgebreid aan bod. De pers kreeg alle gelegenheid om ook met gedetineerden te spreken, wat tot uitgebreide stukken in diverse kranten leidde.³⁷¹

Het Directoraat voor het Gevangeniswezen hield aanvankelijk ook de boot af. Directeur-generaal mr. E. Lamers was afhoudend, binnen de gevangnissen was men nog volop aan het experimenteren. De directies konden niet zomaar elk verzoek van journalisten toestaan. Zij moesten eerst toestemming vragen in Den Haag en de inspecteur van het gevangeniswezen voor de sociale verzorging, dr. J. van der Grient, moest elke tekst vóór publicatie goedkeuren.³⁷²

Toch mochten journalist Maud Reckman en fotograaf Henk Nieuwenhuys van het populaire weekblad *Zuid* uiteindelijk een reportage maken over de Strafgestichten. Van der Grient stuurde de concepttekst door naar Arnoldus, met de woorden: 'M.i. een beetje boulevard-journalistiek. U zult er wellicht niet veel op aan te merken hebben, maar ik had zelf graag een ander soort reportage gehad'. Arnoldus reageerde geprikkeld. Reckman raakte volgens hem de kern niet. 'Journalistiek en verslag geven zijn twee'. Hij stelde enkele wijzigingen voor. Zo was een gevangene – een vóór en tijdens de bezetting bekende Nederlander – te herkenbaar beschreven. Ook maakte Arnoldus bezwaar tegen een passage waarin de gevangenen al zingend naar de mijn liepen. Dat klopte niet, het zingen ergerde [...] 'de bevolking, omdat het te veel herinneringen oproept aan vijandelijke legerformaties'. Bovendien was de naam van Melchert Schuurman als componist van het gezongen lied vermeld. Gevangenen mocht je niet bij hun naam noemen. Maar in de uiteindelijke publicatie op 19 maart 1949 bleken Arnoldus' bezwaren te zijn genegeerd. Dat ergerde niet alleen Arnoldus; ook de herkenbaar neergezette gevangene voelde zich na de publicatie gekrenkt. Naar hedendaagse maatstaven was het verder overigens een onschuldig, prachtig geïllustreerd verhaal, waar elke PR-functionaris blij mee zou zijn.³⁷³

³⁷¹ 'Kanker der kampen wordt milder. Limburg herbergt in drie kampen nog 2000 politieke delinquenten', *Limburgsch Dagblad*, 6 april 1948; verder onder meer krantenartikelen in *Algemeen Handelsblad* en *Nieuw Overijssels Dagblad* (3 april), *Gazet van Limburg* (5 april), *De Maasbode* en *Nieuwe Haarlemmer Courant* (6 april), *De Waarheid* (9 april 1948).

³⁷² RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv. nr. 28 en 176: 'Verslag vergadering directeuren [...]', 9 dec. 1948, 8.

³⁷³ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv. nr.112: Reckman en Nieuwenhuys, 'Gestraften in de mijn'; inv. nr. 44: Citaten uit met de hand geschreven 'Briefje van Van der Grient aan Arnoldus', 27 febr. 1949 en uit 'Brief nr. J 1738 Arnoldus aan van der Grient', 3 maart 1949; inv.nr. 45: 'Brief J 1825 Arnoldus aan Van der Grient, 18 maart 1949.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn diverse aspecten van het kampleven voorbijgekomen. Omdat het Zuiden eerder bevrijd was, stond het langer onder het Militair Gezag dan de rest van Nederland. Overvolle kampen, slechte voeding en onhygiënische omstandigheden duurden tijdens deze chaotische periode langer dan later in vergelijkbare kampen in het noorden van Nederland. Maar of de situatie hier ook werkelijk slechter was is op grond van mijn onderzoek niet te zeggen. Uit de literatuur bleek dat er in de beginperiode echte misstanden waren in Maastricht, maar die waren medio 1945 wel verholpen. Ook in de Mijnstreek kwam mishandeling voor, bijvoorbeeld in Kasteel Hoensbroek. Belinfante en andere onderzoekers hebben het bij misstanden vooral over de kampen de Harskamp, Vught, de Levantkade in Amsterdam en de Cellenbarakken in Den Haag.³⁷⁴ Het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging kon pas vanaf 1946 corrigerend optreden. Een groot probleem was het tekort aan voldoende en goed opgeleide bewakers en toezicht op hen. Zoals we gezien hebben, leidde het tot fraude en diefstal in diverse DGBR-kampen.

Een belangrijk verschil met kampen elders in het land was de mogelijkheid tot werken. In hoofdstuk 2 is de tewerkstelling uitvoerig behandeld. Daar is uiteengezet dat in het Zuiden al vanaf augustus 1945 politieke delinquenten vanuit de kampen aan het werk werden gezet in steenkolenmijnen. Het initiatief was daarbij uitgegaan van de mijnmaatschappijen. Er was een tekort aan arbeidskrachten. Kampen konden die leveren. De mannen hadden iets te doen, hadden een doel in het leven en konden hun gezin of familie onderhouden. Medio 1946 kwam de tewerkstelling goed op gang. Vanuit het hele land werden voormalige collaborateurs en wapendragers overgeplaatst naar Valkenburg en andere plaatsen. In het Noorden waren dergelijke grote arbeidsprojecten niet voorhanden.

Een vernieuwende fase trad in het Zuiden op door de oprichting van drie nieuwe strafinrichtingen vanaf 1947. Met de aanstelling van Chr. A. Arnoldus tot hoofd directeur van de Strafgestichten in de Mijnstreek kwam er een man aan het roer te staan, die wist aan te pakken en er vernieuwende ideeën op na hield. Hij had daarbij steun van het Haagse departement, vooral van de directeur-generaal voor het gevangeniswezen mr. E.A.M. Lamers. Beiden waren op elkaar ingespeeld. Heeft het feit dat beiden katholiek waren en werkten onder katholieke ministers misschien ook meegespeeld? Ook al waren de brieven ambtelijk van toon, er sprak (h)erkenning uit. Over en weer namen ze elkaars adviezen over. Niet voor niets kwam Lamers helemaal naar Eygelshoven om het verlofcentrum te openen. En het is veelzeggend dat Arnoldus maart 1951 werd overgeplaatst naar Den Haag om daar Hoofd directeur van de Strafgestichten en van het Opleidingsinstituut van het Gevangeniswezen te worden. Zijn taak in het Zuiden zat erop. In 1949 was hij bij zijn 40 jarig ambtsjubileum Ridder in de Orde van Oranje Nassau geworden, bij zijn pensionering in 1955 volgde een bevordering tot Officier.³⁷⁵

³⁷⁴ Belinfante. *In plaats van bijtjesdag*, 179-206; Grevers, 'Van zwarte bladzijde naar zwartboek'.

³⁷⁵ 'Personalia. Afscheid hoofd directeur C.A. Arnoldus', *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 7 (1955/1956) 126.

Het vernieuwende van de kampen Julia, Wilhelmina en de Passart zat hem vooral in de benadering van de politieke gevangenen. Er lag geen nadruk meer op de daden van de collaborateurs, maar op de terugkeer in de maatschappij. Er kwam goed opgeleid personeel, er werd flink geïnvesteerd in vrijetijdsbesteding en ontwikkeling. Dat alles was niet vrijblijvend. De politieke gevangenen moesten heropgevoed worden tot volwaardige, vrije burgers. Alles was er opgericht om de mannen voor te bereiden op een terugkeer in de maatschappij, op resocialisatie.

Ontspanning was goed, ook verdiend na zware arbeid, maar het moest wel niveau hebben. Zingen en musiceren was niet alleen maar leuk, maar ook belangrijk om discipline en doorzettingsvermogen aan te kweken. Een prachtig concert met liederen van hoogstaande componisten was het doel. Cursussen moesten leiden tot diploma's die uitzicht boden op werk. Knutselen stond in het teken van belangstelling voor en het uiten van liefde voor het gezin. Niet zomaar, omdat je nu eenmaal graag met je handen bezig was. Sport was goed voor je lichaam en kweekte sportiviteit en gezonde concurrentie aan.

In het heropvoedingsstreven speelden intern de sociale ambtenaren een belangrijke rol, naast de geestelijke verzorgers. Het was intussen moeilijk om aan goede geestelijken te komen, weinigen voelden zich aangesproken om in de kampen met oud NSB'ers te werken. Net zo moeilijk was het om artsen en verpleegkundigen aan te trekken. Aanvankelijk werden ze gerekruteerd uit de gedetineerden zelf. Later, toen men pogingen deed vrije artsen aan te stellen, bleek dat nog niet zo eenvoudig te zijn. De geboden salarissen speelden echter ook een rol.

Zo nu en dan heb ik vergelijkingen getrokken met Belgische kampen. In beide landen werd heropvoeding benadrukt, en waren er mijnkampen. Er was echter een belangrijk verschil. In de Nederlandse mijnkampen kozen mannen er vrijwillig voor in de mijnen te werken, in België niet. De kampen daar werden al in 1950 gesloten, in Nederland duurde de kampperiode langer.

Concluderend kunnen we stellen dat de in 1944 ontstane kampen, van chaotische instellingen waarin onrecht heerste langzaam uitgroeiden tot gestichten, waarin geëxperimenteerd werd en die als voorbeeld werden gesteld voor het gehele gevangeniswezen binnen Nederland. Vooral de verlofregeling en het verlofcentrum waren daarbij het paradigma. Er was sprake van een transitie van opsluiten zonder meer naar vertrouwen schenken en mensen helpen bij de overgang naar de vrijheid. De reden waarom ze gevangen zaten deed daarbij steeds minder ter zake. Sprak men in het eerste jaar nog over 'NSB-kampen', vanaf 1946 waren het vooral interneringskampen en strafgevangenen voor voormalig wapen dragende SS'ers en uiteindelijk voor oorlogsmisdadigers. Zij hadden straffen van twintig jaar opgelegd gekregen. In de Rijkswerkinstellingen zelf deed dat niet ter zake. Van politieke delinquenten waren het gevangenen geworden. Bewakers wisten niet waarom de gevangenen die ze bewaakten veroordeeld waren, of deden het althans zo voorkomen.

In 1953 kwam er een ommekeer in het vertrouwen. Na de ontsnapping uit de koepelgevangenis van Breda, was het ministerie bang dat ook vanuit de gevangenen met een lichter regime mensen zouden ontsnappen. In totaal werden 69 politieke delinquenten vanuit de RWI Eysgelshoven overgeplaatst naar strafgevangenen, van waaruit men niet

kon werken. In Eygelshoven bleven alleen die achter, die binnenkort hun vrijheid terug zouden krijgen. In 1958 werd het experiment met de mijnkampen ook formeel beëindigd.

In 1980, inmiddels hoogbejaard, keek Arnoldus vol trots terug. In een radiodocumentaire verwoordde hij het aldus:

Voor de 13.271 gedetineerden die op basis van vrijwilligheid deze arbeid verrichtten schiep het de mogelijkheid in het onderhoud van eigen gezin te voorzien of als het ongehuwden betrof enige financiële basis te leggen voor hun toekomstige weder in treden in het maatschappelijke leven. Hoevele huwelijksverhoudingen zijn hierdoor voor breuk bewaard, ja zelfs hersteld? Meer dan duizend delinquenten hebben na hun ontslag een maatschappelijk leven als vrije mijnwerker kunnen opbouwen. Bij mijn vele ontmoetingen [onverstaanbaar] ook lang na hun ontslag hebben deze zich zeer waardierend uitgelaten over de kansen die de mijnarbeid hun gegeven had. Dit werd reeds tijdens hun verblijf in het kamp gevoeld.³⁷⁶

Het is de vraag of hun leven na vrijlating er werkelijk zo rooskleurig uit zag. Sommigen merkten al tijdens hun verlof dat de buitenwereld niet op hen zat te wachten. De terugkeer in de burgermaatschappij bleek voor veel ex-politieke gevangenen problematisch.

³⁷⁶ Transcriptie van tekst uitgesproken door Arnoldus in ROZ-radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn. Dl. 2*, uitgezonden 16 juni 1980, Tekst komt ten dele overeen met tekst van artikel A. [Chr. A. Arnoldus] 'Zinnige arbeid'.

HOOFDSTUK

Re-integratie in de samenleving

4.0 Inleiding

Na korte of langere tijd komen veroordeelde gevangenen vrij. Dat gold ook voor politieke gevangenen. Ook al was tijdens en kort na de oorlog gezegd dat er voor ‘foute Nederlanders’ geen plaats meer was in de Nederlandse samenleving, bij nader inzien werden ze toch weer toegelaten. Standpunten waren verzacht, het land moest worden opgebouwd, het verleden afgesloten. Het land had arbeidskrachten nodig, en daarbij waren ook vrijgekomen veroordeelden welkom. In dit hoofdstuk ga ik in op de mannen die vast hadden gezeten in de Limburgse mijnkampen en tewerk waren gesteld in de mijnen. Hoe verging het hen na de vrijlating? Sommigen hadden dichtbij huis in een interneringskamp gezeten, waren vóór of tijdens de oorlog mijnwerker geweest en wilden graag weer bij een mijn aan de slag. Ging dat zonder slag of stoot? Anderen hadden als niet-mijnwerker afkomstig uit het Noorden, zich als geïnterneerde of veroordeelde politieke gevangene vrijwillig gemeld voor tewerkstelling in de mijnen. Wilden zij ook na vrijlating in de mijnen blijven werken? Golden voor hen dezelfde regels als voor oud-mijnwerkers? En hoe bekeek de ‘gewone’ Limburgse man of vrouw de ex-politieke delinquenten? Waren zij en hun familieleden wel welkom in de dorpen? Vragen die in onderstaande paragrafen aan de orde zullen komen.

4.1. Van politieke gevangene naar vrije mijnwerker

In de Limburgse mijnen werd de kwestie van terugkeer van ‘foute’ Nederlanders al spoedig actueel. Op 26 oktober 1945 verscheen het Besluit Politieke Delinquenten 1945 (BPD) in het *Staatsblad*. Op grond hiervan konden procureurs-generaal ‘lichte gevallen’ al dan niet op bepaalde voorwaarden buiten vervolging stellen.¹ Maar hoe verging het de vrijgelatenen daarna? Konden ze zomaar weer terugkeren in hun oude beroep? Vlak na de bevrijding waren in de mijnbedrijven Commissies van Bijstand opgericht. Hierin zaten vertrouwenspersonen die adviezen hadden uitgebracht aan hun directies over het al dan niet ontslaan van mijnwerkers die zich tijdens de oorlog hadden misdragen. De uitspraken hadden in sommige gevallen tot willekeur geleid en daarom stelde de minister van Verkeer en Energie in augustus 1945 een Revisiecommissie voor het Mijnbedrijf in. Personen die zich benadeeld voelden, konden bij de laatste commissie in beroep gaan.²

De Nederlandse Steenkolenmijnen stonden sinds juni 1945 onder Beheer. De verschillende mijnmaatschappijen konden niet zomaar hun eigen gang gaan en besluiten van de Commissies naast zich neerleggen. De Beheerder Dr.ir. Chr. Th. Groothoff verzocht bijvoorbeeld de directie van Laura & Vereeniging de besluiten uit te voeren en bij problemen met voorstellen bij hem te komen. Zij kwam prompt met een uitgewerkt advies. Mensen die de Revisiecommissie in ere had hersteld, konden volgens de directie het werk

¹ *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, F 244 (26 okt. 1945); F 280: Wijziging Besluit (19 nov. 1945); Meiboom, *Bijzonder bestraft*, 122-124; Meiboom, *Foute Groningers?*, 179-184.

² Paragraaf 2.4; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 228-229.

hervatten, waarbij onder meer pensioenaanspraken bleven bestaan en de diensttijd als niet onderbroken kon worden beschouwd. Mensen die terecht ontslagen waren en na een vonnis terug wilden komen, konden in de ogen van de Laura & Vereeniging pas in overleg met de Commissie van Bijstand weer in dienst treden. Hun diensttijd werd daarbij in het algemeen als onderbroken beschouwd. De mijnmaatschappij vertrouwde erop dat er spoedig een uniforme regeling zou komen, maar ondertussen zou ze in lopende zaken alvast zo handelen. De Beheerder nam het voorstel grotendeels over en maakte ook onderscheid tussen onterecht en terecht ontslagen personeel.³

De Mijn Industrie Raad (MIR), de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor het Mijnwezen, boog zich eind december 1945 over de kwestie van 'lichte gevallen'. Zij wilde in afwachting van de uitspraken van de Revisiecommissie de betrokkenen zo spoedig mogelijk weer aan het werk laten gaan, eventueel in een andere functie. De MIR verwachtte niet dat de commissie een zwaardere straf zou opleggen dan schorsing van één jaar, en dat jaar was inmiddels verlopen. De Beheerder verzocht de maatschappijen het standpunt van de MIR op te volgen. Ook verzocht hij hen geschorste personen die niet in beroep waren gegaan bij de Revisiecommissie, en die de Commissie van Bijstand als 'licht' beschouwde, weer in dienst te nemen.⁴ Laura & Vereeniging werkte het begrip lichte gevallen zeer zorgvuldig uit. Hieronder vielen volgens deze maatschappij: 'sympathiseerende leden van de N.S.B., leden van het N.A.F., Volksdienst, Technische Noodhulp en personen die niet lid geweest zijn van vorengenoemde organisaties doch zich pro-Duitsch hebben uitgelaten'. Als dergelijke personen weer aan het werk wilden, moesten ze een aanvraag indienen bij de personeelsafdeling. Deze afdeling stuurde de aanvraag, voorzien van de nodige gegevens door naar de bedrijfsleider. Die besprak het verzoek met de Commissie van Bijstand en met de vertrouwensmannen binnen de mijn Laura of Julia. Was hun advies positief dan kon betrokkene weer aangesteld worden conform de regels van de Beheerder van januari 1946. NSB-leden konden voorlopig niet herplaatst worden in de Julia en Laura in Eygelshoven. De mijnen wachtten op een uitspraak van de MIR.⁵ Deze nam in februari 1946 een besluit over vrijgelaten 'N.S.B.-ers en dergelijke'. Zij moesten als gewone Nederlanders worden beschouwd. Bijgevolg konden ze weer aan het werk binnen de mijnen, op een aangewezen plek, mits bedrijfsleiding en de Commissie van Bijstand ermee akkoord gingen. De voormalige NSB'ers mochten geen toezichthoudende functie uitoefenen.⁶ In september van dat jaar kwam de MIR op deze beperkende maatregel terug. Ex-NSB'ers

³ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 120: 'Brief nr. 1441 Beheerder aan LV', 30 nov. 1945; 'Doorslag brief LV aan Beheerder', 12 jan. 1946; 'Brief nr. 2096 van Beheerder aan Rüländ beheerder LV', 24 jan. 1946 met bijlage: 'Regeling voor personeel, werkzaam in het Mijnbedrijf, dat op advies van de Commissie van Bijstand is ontslagen of geschorst en wederom te werk wordt gesteld', ongedateerd [24 jan. 1946]; 'Brief nr. 3033 Beheerder aan Rüländ', 28 maart 1946; 'Herziening', 28 maart 1946; inv. nr. 578, omslag I, A-3: 'LV, Loon- en verzekeringswezen V/B, nr. 205, toelichting door Rüländ', 5 febr. 1948.

⁴ *Ibidem*, inv. nr. 120: 'Doorslag 'Afschrift MIR no. 26/200, secretaris MIR aan Beheerder', ongedateerd, n.a.v. vergadering MIR, 28 dec. 1945'; 'Doorslag Brief nr. 1930 Beheerder aan directie LV', 14 jan. 1946; 'Doorslag brief nr. 2074 Beheerder aan Rüländ, beheerder LV', 22 jan. 1946.

⁵ *Ibidem*, inv. nr. 578, omslag I, A-3: S.T.D. no. 85: 'Richtlijnen voor eventuele herplaatsing van ontslagen, gestaakt en geschorst personeel', 4 febr. 1946.

⁶ 'Verslagen van MIR-vergaderingen', *Bulletin Steenkool*, nr. 4 en 5 (4 en 16 febr. 1946); SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 120: 'Brief nr. 2434 Beheerder aan Rüländ belast met beheer LV', 18 febr. 1946.

en 'dergelijke' konden sindsdien een leidinggevende functie krijgen, als de bedrijfsleiding en de Ring, de gekozen personeelsvertegenwoordiging hiermee akkoord gingen.⁷

Ex-geschorste personeelsleden en ex-politieke gevangenen konden vanaf begin 1946 in Limburg aan hun leven als gewone Nederlander beginnen. Verliep dit soepel? Bij de mijn Willem-Sophia dienden dertig personen een verzoek voor herintreding in. Hun namen, voorzien van werknummer, geboortedatum en adres, maakte de bedrijfsingenieur H.E. Kruijt openlijk bekend op een lijst, waarna mensen eventuele bezwaren kenbaar konden maken bij de Commissie van Bijstand. Indien niemand bezwaar had, konden ze op 1 maart 1946 een nieuwe start maken. Ook in de maanden daarna volgden verschillende lijstjes met namen. Meestal schreef een bedrijfsleider 'geen bezwaar' op de namenlijst. Een enkele keer: 'bezwaar' met de opmerking dat direct inlichtingen opgevraagd moesten worden over de politieke betrouwbaarheid. Aanvankelijk konden bezwaren worden ingediend bij de Commissie van Bijstand, later bij de Ring.⁸ De Ring besprak alle aanvragen. In 1947 sprak de Ring van de Willem-Sophia af dat als iemand tijdens de bezetting fout was geweest, zijn straf had ondergaan en er na publicatie van zijn naam geen klachten waren binnengekomen, die persoon dan zonder meer weer in dienst genomen moest worden. Dit standpunt moest volgens het lid Roukens voortaan wel consequent worden doorgevoerd. De leden hielden zich aan het besluit; slechts bij hoge uitzondering spraken ze zich uit tegen een aanstelling.⁹

Bij de Oranje-Nassau Mijnen maakten de bedrijfsleiders duidelijke afspraken over de aanname van voormalig gedetineerden, vooral wat betreft hun leeftijd. Niet-mijnwerkers konden tot hun 35^e worden aangenomen, mijnwerkers van andere mijnen tot circa hun 40^e. Vrijgelaten mijnwerkers, die ooit op een van de vier Oranje-Nassau Mijnen hadden gewerkt, moesten individueel worden beoordeeld. Als ze langer dan tien jaar in dienst waren geweest, was hun leeftijd niet echt van belang meer. Als richtlijn werd de leeftijd van 50 jaar aangehouden, 'indien nog voldoende bruikbaar'. In alle gevallen moest er met de Ring worden overlegd. Aannee was alleen mogelijk als er woongelegenheden bestond.¹⁰

Niet alleen in de mijnen kwam de terugkeer van politieke gevangenen aan de orde, maar in de hele Nederlandse maatschappij. Er verschenen stukken in kranten, bisschoppen lieten brieven voorlezen in de kerken, en minister J.H. van Maarseveen sprak voor de radio. Allen deden een beroep op clementie en barmhartigheid om de gevangenen weer in hun midden op te nemen. De al vaker genoemde Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) was daarbij een belangrijke bemiddelaar.¹¹

⁷ 'Verslag MIR-vergadering 28 sept. 1946', *Bulletin Steenkool* nr. 17 (3 okt. 1946); SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 482: 'Afschrift brief nr. 2662/330 MIR aan Beheerder', 3 okt. 1946. Zie voor de Ringen: Nijhof, 'De hoogtijdagen van het overleg', 351-353.

⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1198: 'Ongedateerde bekendmaking' [febr. 1946] en andere bekendmakingen; Citaat op bekendmaking 16 mei 1946; inv. nr. 1273: 'Notulen vergadering Ring WS', 19 sept. 1946. 'Bekendmakingen' kwamen ook later nog voor, bijvoorbeeld in 1950 en 1951: inv.nr. 197: 'Bekendmakingen', 10 en 27 febr., 3 maart 1950; inv.nr. 198: 5 jan. 1951.

⁹ *Ibidem*, inv.nr. 1273: 'Notulen vergadering Ring WS', 23 jan. 1947; Uit notulen 1 en 15 april 1948 blijkt de uitzondering.

¹⁰ RHCL, archief ON, I7.05B, inv. nr. 10: 'Vergadering bedrijfsingenieurs ON', 21 aug. en 4 sept. 1946.

¹¹ *Gazet van Limburg*, 12 en 24 aug., 18 sept., 2 nov. en 10 dec. 1946; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 261-262; Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 153-155.

In het najaar van 1946 kwamen tewerkgestelde gedetineerden vrij, die niet van beroep mijnwerker waren geweest, maar die de Beheerder graag voor het ondergrondse mijnbedrijf wilde behouden. Hij stelde daarvoor regels op en riep de hulp in van de verschillende kampcommandanten in de Mijnstreek. Nog vóór hun vrijlating ontvingen belangstellende gedetineerden van hun kampleiding formulieren waarin zij konden aangeven dat ze graag ondergronds wilden blijven werken, na het invullen van gegevens als in welke mijnen zij tijdens hun detentie hadden gewerkt, en wanneer ze vrij kwamen. Alleen als ze in de Mijnstreek woonden, konden ze een voorkeur uitspreken voor een bepaalde mijn. De kampleiding stuurde de formulieren, met aanvullende gegevens over hun gedrag in de kampen, naar het Beheer van de Nederlandse Steenkolenmijnen. Deze stelde een politieonderzoek in en won inlichtingen bij de geestelijke en sociale verzorgers van de kampen. Daarna gingen de formulieren naar de verschillende mijnmaatschappijen die uiteindelijk, na overleg met de Ring, tot aanstelling overgingen. De gedetineerden zouden bij voorkeur aan het werk kunnen in de mijnen waar ze tijdens hun gevangenschap hadden gewerkt. In een aanvullende regeling werden gehuwden die geen huis hadden, nadrukkelijk van het werken als vrije mijnwerker uitgesloten. In een herziene versie van mei 1948 werd deze uitsluiting niet meer genoemd.¹² Daarnaast hadden de ex-gedetineerden ook geen recht op verschillende vergoedingen, waarop 'gewone' nieuwe vrije mijnwerkers wel recht hadden, zoals het krijgen van een pak na afloop van een groot aantal diensten, of een extra bonus van f 35,-.¹³

Ten gevolge van de gratieverlening bij het 50-jarig ambtsjubileum van koningin Wilhelmina in 1948 dreigden honderden gevangenen niet alleen de kampen, maar ook de mijnen te verlaten. Er was een groot personeelstekort en daarom probeerde het Beheer met man en macht de vrijgelatenen voor het mijnwezen te behouden. De regels van najaar 1946 werden wat betreft administratieve afhandeling gewijzigd en overal in de mijnkampen opgehangen. Als men zich vóór vrijlating al opgaf, kon men aansluitend als vrij man voorlopig al in dienst treden, waarna een definitieve aanstelling spoedig zou kunnen volgen. Voorlopig werd een leeftijdsgrens van 40 jaar aangehouden. Chr. A. Arnoldus, directeur van de Strafgestichten in de Mijnstreek, stuurde alvast een geheime lijst met namen door van hen die waarschijnlijk in september 1948 vrij zouden komen. Dan kon het Beheer alvast maatregelen nemen. Bovendien vereenvoudigde hij procedures intern binnen de Limburgse strafinstellingen.¹⁴ Ook bij de verschillende mijnbedrijven voerde

¹² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 138: 'Afschrift brief nr. 5516 Beheerder aan Rüländ, belast met beheer WS', 4 okt. 1946 en bijbehorend formulier; 'Afschrift brief nr. 13276 Beheerder aan ir. De Groot, belast met beheer WS', 29 mei 1948 over tewerkstelling van in vrijheid gestelde politieke delinquenten; inv.nr. 1279, map R 33 t/m 52, nr. R 34/3: 'Brief nr. 5772 Beheerder aan Rüländ', 23 okt. 1946 met 'Aanvulling regeling tewerkstelling politieke deli[n]quenten'; RHCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958, 'Dienstorder nr. 380/46: Tewerkstelling in vrijheid gestelde pol. delinquenten', 9 okt. 1946.

¹³ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 121: 'Brief nr. 5377 Beheerder aan Rüländ belast beheer LV', 27 sept. 1946; inv.nr. 122: Uitgebreidere versie en herziening: 'Brief nr. 8321 Beheerder aan Rüländ', 10 april 1947; inv. nr. 578, omslag I, A-6: 'Uitgebreide toelichting V/B/ nr. 65 Chef afd. Loon-en verzekeringswezen', 13 mei 1947.

¹⁴ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 110, volgnr. 1450 B: 'Brief B 2958/Pers (Gedet.) J.A. Rauws Beheer aan directeur Strafgestichten', 26 aug. 1948 en ongedateerde bijlage [aug. 1948]: 'Het Beheer van de Nederlandse Steenkolenmijnen, Bekendmaking'; 'Doorslag brief 1435 B Directeur aan J.A. Rauws', 27 aug. 1948; inv.nr. 98, 'Instructie R 14a aan directies en sociale ambtenaren Eygelshoven, Terwinselen, Passart', 10 sept. 1948.

het Beheer door middel van het bureau 'Tewerkstelling Nieuwe Arbeidskrachten' actie om zoveel mogelijk gedetineerden als vrij mijnwerkers te kunnen behouden en vroeg het om snelle afhandeling van de vereiste procedures.¹⁵ Ex-gedetineerden waren echter alleen welkom als ondergronders. Bovengronds was voor hen geen werk beschikbaar. Verder was de leeftijd van doorslaggevend belang. Ondanks langdurige mijn-ervaring wilde de mijn Willem-Sophia een gegadigde van 47 jaar niet aanstellen.¹⁶

Uiteindelijk werden de potentiële ex-gedetineerden onder meer gelokt met huisvesting, het gratis krijgen van kleren na het voltooien van een aantal diensten, en een verlofregeling.¹⁷ Dat was een duidelijke verbetering in vergelijking met de regels uit 1946. In augustus 1949 ging het bij Staatsmijn Wilhelmina zelfs nog verder. De personeelsafdeling van die mijn in Terwinselen liet weten, dat zij bij aanname van nieuwe werkkrachten de voorkeur gaven aan ex-politieke delinquenten 'in verband met hun goede prestaties, en bekendheid met het mijn-werk'. Ze moesten zich zo spoedig mogelijk melden, nog vóór de vrijlating. 'Aanmelding, langere tijd na ontslag uit het Kamp, wordt niet op prijs gesteld'.¹⁸ Een reden werd niet aangevoerd. Was de Wilhelmina bang dat de ex-politieke gevangenen dan minder zouden presteren of omgepraat zouden worden door familie? Of waren er administratieve redenen?

Voor bijna vrijgelatenen was het oordeel van de Commissie van Bijstand en later de Ring, van groot belang. Deze adviesorganen waren in eerste instantie verantwoordelijk voor al dan niet toelating tot rehabilitatie, tot werk en inkomen. In het eerste jaar van haar bestaan sprak de Ring van de mijn Julia 43 keer over het opnieuw aanstellen van ex-NSB'ers en Duitsers, tijdens 31 vergaderingen. Het was het belangrijkste gespreksonderwerp: meestal kwam een zaak maar één keer aan de orde, bij uitzondering vaker zoals bijvoorbeeld twaalf keer over disciplinaire maatregelen tegen arbeiders. Bij de Ring Laura werd tijdens 35 vergaderingen 21 keer de werkaanvraag van ex-NSB'ers besproken. In de Ringen van de andere mijnen was het niet veel anders. Uit een statistiek van de Mijn Industrie Raad blijkt dat in het eerste jaar van het bestaan van de Ringen (1946-1947) 535 keer de zuivering aan de orde kwam. Hiertoe behoorde onder meer de zuivering van vroegere personeelsleden en zaken rond gedetineerden.¹⁹

¹⁵ RHCL, archief ON, I7.05 W, inv. nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Brief nr. 14394 Beheerder aan Bianchi', 3 sept. 1948; 'Dienstorder nr.496/18 van hoofdbedrijfsingenieur', 7 sept. 1948; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 124 en SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 588 [688], dossiermap 138: 'Brief nr. 14394 J. Mous Beheer aan beheerders verschillende maatschappijen', 3 sept. 1948. Voorbeeld aanstelling door bemiddeling bureau: *Ibidem*, dossiermap 140: 'Correspondentie WS met Beheer en RWI de Passart', 27 aug. 1948.

¹⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 139: 'Correspondentie tussen ex-gedetineerde en WS', 28 okt. en 5 nov. 1948; 'Correspondentie tussen bureau tewerkstelling en WS', 11-25 nov. 1948.

¹⁷ RHCL, archief ON, I7.05 W, inv. nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Brief B 3058/Pers. (gedet.) J.A. Rauws Beheer aan diverse mijnmaatschappijen', 16 sept. 1948 met 'Mededelingen betreffende amnestie enz. voor politieke delinquenten', en 3 bijlagen.

¹⁸ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 89: Directeur RWI Terwinselen, 'Mededeling aan de bevolking', 17 aug. 1949.

¹⁹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 777: 'Doorslagen van inventarisatie gespreksonderwerpen nov/dec. 1946-nov/dec. 1947 Ring Julia en Ring Laura', 15 dec. 1947 en 'Samenvattingen van besproken onderwerpen in Ringvergaderingen van alle mijnen, opgesteld door afd. Statistiek MIR', 22 dec. 1947. Verzoeken voor bonafide-verklaringen en verzoeken om te mogen blijven werken als ex-gedetineerde onder meer in RHCL, archief ON, I7.05W, inv. nr. 49, map 1946-1951, 1958.

Nog belangrijker dan de Ringen, waren de directies van de verschillende maatschappijen van doorslaggevende betekenis voor het al dan niet aannemen van ex-gedetineerden. De Ringen adviseerden, directies beslisten en stuurden briefjes naar de Rijkswerkinrichting of ze iemand al dan niet wilden aannemen in aansluiting op de gevangenschap. Redenen voor afwijzing stonden er niet bij, een enkele keer werd bijvoorbeeld vermeld dat iemand steeds weigerde 'het hem aan het ontkolen opgedragen werk te verrichten'. In 1952 wilde de mijn Julia een ex-gedetineerde niet aanstellen, omdat hij te oud was om nog lid te kunnen worden van het Algemeen Mijnwerkersfonds, een reden die voor willekeurig iedere nieuwe aanmelder had kunnen gelden.²⁰

Waren voormalig gedetineerden al gauw weer aan het werk, op een leidinggevende functie moesten ze nog lang wachten. Bij gebrek aan voldoende geschoold personeel werden ex-gedetineerden in 1947 bij de Willem-Sophia aangesteld als leidinggevend: niet bij de vrije, maar bij gedetineerde mijnwerkers en ondanks uitvoerig protest van de Ring. Later legde de Ring van de Willem-Sophia formeel vast dat ex-gedetineerden alleen bij gedetineerden en niet-bonafide Duitsers toezicht mochten houden. De voormalig gedetineerde leidinggevend mochten zich ook niet omkleden bij het vrije toezichthoudende personeel. Vanaf eind 1952 werkten er geen gedetineerden meer bij de Willem-Sophia. Prompt werd een bevordering van een ex-politieke delinquent weer een punt van bespreking en ging de Ring in juli 1953 alleen akkoord als voortaan eerst andere arbeiders [dus geen ex-gedetineerden] voor bevordering werden gepolst.²¹

Binnen de mijn Willem-Sophia had men van begin af aan problemen met het aanstellen van ex-gedetineerden als leidinggevend. Geregeld kwam tijdens Ring-vergaderingen de kwestie weer aan de orde. In oktober 1956 kwam het tot een uitbarsting. Eén van de leden merkte op dat sommige arbeiders zich eraan ergerden dat ex-gedetineerde bepaalde taken opgedragen kregen, zoals het 'opmeten van stukken'. Een ander lid viel het op, dat het woord ex-gedetineerde was gevallen, waaruit hij meende op te maken 'dat men nog steeds bepaalde maatregelen t.a.v. dergelijke personeelsleden wenst te zien getroffen'. Dat lid vroeg zich af of dat wel juist was. Hij meende 'dat de tijd wel gekomen is hierbij niet meer stil te staan'. Ondergronds bedrijfsleider ir. G.J. Bakker, sinds begin 1956 voorzitter van de Ring, wilde daarop graag de mening van de andere leden weten. Het probleem leefde volgens hen in zijn algemeenheid nog zeker, los van haatgevoelens. 'Het begrip ex-gedetineerde speelt, i.v.m. de specifieke aard van- en het aanwezig wetende streberskarakter bij diverse personen in kwestie, vooral nog een rol, indien er sprake is van het belasten met z.g. apart werk, waarbij zich dan wordt afgevraagd waarom hiervoor een ex-gedetineerde wordt genomen, terwijl genoeg anderen beschikbaar zijn'. Het was wenselijk dat er met de nodige voorzichtigheid, een objectieve keuze werd gemaakt. 'Deze keuze behoeft niet beïnvloed te worden door het feit dat iemand gedetineerd is geweest, maar wel door de in mindere of meerdere mate aanwezige aanstootgevende eierzuchtige karaktereigenschap-

²⁰ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 588: 'Diverse stukken uit 1949-1952'. Citaat uit: 'Doorslag brief S.T.D. 4067 Sociaal Technische Dienst aan directeur Rijkswerkinrichting', 8 nov. 1949 en 'Brief mr. Crijns aan *Idem*', 28 aug. 1952.

²¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1273: 'Notulen vergadering Ring WS', 29 mei-9 okt. 1947; inv. nr. 1275: 'Notulen', 15 juli 1953.

pen, welke in niet geringe mate bedoelde personen kenmerken'. Als de directie nu maar rekening hield met deze opmerkingen en met een beperkt promotierecht, dan konden ex-gedetineerden volledig in hun arbeidsrecht worden hersteld. Verder verdiende het aanbeveling om niet teveel ex-gedetineerden in één afdeling te plaatsen, maar ze meer te laten rouleren. Ir. Bakker had niet zo'n scherpe reactie verwacht. Hij beloofde dat belangrijke promoties altijd, net als voorheen, aan de Ring zouden worden voorgelegd.²² Uit alles bleek dat veel mensen zich nog steeds ergerden aan ex-gedetineerden. Wat ze nu precies fout deden werd niet duidelijk, daarvoor zijn de notulen te omfloerst opgeschreven. Maar er zat duidelijk nog veel oud zeer.

Een jaar later, nadat de Ring na verkiezingen een andere samenstelling had gekregen, kwam in september 1957 opnieuw de vraag naar voren of 'ex-gedetineerden een functie in het bedrijf mogen uitoefenen, waardoor zij zeggenschap over anderen hebben'. Voorzitter Bakker sloot dat niet uit, maar hij benadrukte dat dit met de nodige tact gebeurde, en nadat het in de Ring was besproken. Een en ander werd opgerakeld omdat volgens Ringleden een ex-gedetineerde tot ploegbaas was aangesteld, zonder dat het in de Ring was besproken en de 'mede-arbeiders zouden hiermee niet akkoord zijn'. De kwestie bleef voortstlepen, de directie stelde een onderzoek in, het zou om een proef gaan, er was geen sprake van een bevordering et cetera. De voorzitter zat er duidelijk mee in zijn maag. In november 1957 kwam de functie van de ex-gedetineerde opnieuw uitvoerig ter sprake. Ir. Bakker vroeg de leden 'eventuele positieve bezwaren naar voren te brengen zodat hieruit kan blijken, dat het reëel is om niet tot aanstelling over te gaan'. Steeds kwam men met dezelfde argumenten: er zouden andere geschikte kandidaten zijn, en men had iets tegen betrokken ex-gedetineerde. Iemand sprak zelfs de vrees uit, dat 'betrokkene, die thans een voorkomende houding aanneemt, deze na zijn aanstelling zal veranderen'. De bedrijfsleiding vond hem juist 'een behoorlijk geschikte kracht, die wel nog moet leren, maar veel voor het bedrijf over heeft'. Volgens de voorzitter waren de ingebrachte bezwaren 'minder positief en meer gevoelsargumenten'. Na uitvoerige discussie werd besloten dat de ex-gedetineerde een maand als proef als ploegbaas kon optreden, en nadien dat kon blijven als er zich geen problemen voor deden. Maar het besluit kon altijd weer teruggedraaid worden. De voorzitter zou persoonlijk met de ex-gedetineerde spreken over de bestaande vooroordelen en vroeg de Ringleden niets over het besluit naar buiten te brengen.²³

Er traden voor zover bekend geen problemen op bij 'gewone' ex-gedetineerde tewerkgesteld. De overige mijnwerkers beschouwden hen als collega's, niet meer of minder. Pas als een ex-gedetineerde hoger op kon gaan, traden er problemen op. Opeens waren ze niet meer gelijk, en konden oude ressentimenten weer de kop opsteken. Ook bij andere mijnen ging bevordering moeizaam. Zo ging de Ring van de mijn Julia pas in november 1948, ruim twee jaar nadat het was toegestaan, akkoord met bevordering van een ex-NSB'er tot

²² *Ibidem*, inv. nr. 1275: 'Notulen vergadering Ring WS', 31 okt. 1956.

²³ *Ibidem*, inv. nr. 1275: 'Notulen vergadering Ring WS', 18 sept.-11 dec. 1957; inv. nr. 1276: 'Notulen vergadering', 8 jan. 1958. Citaten uit vergaderingen 18 sept. en 13 nov. 1957. Zie ook: inv.nr. 1278, map Ringvergaderingen resumé van het besprokene in laatste vergadering t.d.v. voorzitter, 21 sept.-11 dec. 1957.

meester-houwer.²⁴ Of het in andere mijnen zo hoog opliep als later bij de Willem-Sophia is zonder verder onderzoek niet te zeggen. Het lijkt me echter zeer waarschijnlijk dat ook elders bevorderingen van ex-gedetineerden tot problemen hebben geleid.

Ex-gedetineerden die vóór en tijdens de oorlog in de mijnen hadden gewerkt, daarna waren ontslagen, en in een mijn als politieke delinquent waren tewerkgesteld, konden met toestemming van bedrijfsleiding en Ring weer terugkeren in de mijnen. Het al dan niet onderbroken zijn van hun diensttijd, was daarbij een belangrijk punt binnen hun werkzame leven. Het had gevolgen voor een eventueel dienstjubileum en voor pensioen-rechten. Er was afgesproken dat bij herintreding de tijd doorgebracht als tewerkgestelde in de mijnen niet meetelde voor de berekening van een dienstjubileum en ook niet voor de tijd dat ze lid waren geweest van het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF), dus voor rechten op pensioen. Na verloop van tijd begonnen ex-gedetineerden hiertegen in verzet te komen. Werden ze niet achtergesteld bij andere werknemers? Regelmatig legden ze beroepschriften voor in Ring-vergaderingen. In 1948 besloot de Ring van de Willem-Sophia met algemene stemmen definitief om de oude rechten niet terug te geven.²⁵

Naarmate herinneringen aan de oorlog op de achtergrond raakten kwam de kwestie vaker aan de orde, tot in de Mijn Industrie Raad toe. De Katholieke Vereniging van Mijnbeambten (KVM) maakte in 1955 de zaak weer aanhangig ten gunste van twee van haar leden. De KVM gaf als motivatie '[...] dat nu de bezetting reeds meer dan tien jaar is opgeheven er geen reden meer aanwezig is personeelsleden vanwege hun al of niet bewezen verklaarde tekortkomingen tijdens de bezettingsjaren telkenmale opnieuw uit te sluiten van regelingen, welke gebaseerd zijn op een bepaalde diensttijd'. De Adviescommissie uit het Bedrijfschap voor de Steenkolenmijnindustrie [min of meer opvolger van de MIR] kwam tot een ander oordeel. Zij was van mening dat er geen reden was om mensen, die terecht waren ontslagen door hun gedrag tijdens de oorlog en weer in dienst waren genomen [...] 'welk feit op zich zelf reeds een bevoorrechtiging inhoudt', gunstiger te behandelen dan andere personen. Er was geen verschil met mensen die om een andere reden waren ontslagen of zelf ontslag hadden genomen. De commissie meende dat het blijvend onderbroken beschouwen van een dienstverband niet gezien moest worden als een 'voortgezette straf', maar als 'een logische consequentie van het feit, dat het dienstverband onderbroken is geweest'.²⁶

Wanneer gedetineerden vrijkwamen, bleek soms dat ze zeer weinig of geen burgerkleding hadden. Sommige bedrijven wilden dit probleem wel verhelpen, als de ex-politieke gevangenen weer in dienst traden. De mijnpolitie van de Laura & Vereeniging stelde zelfs een onderzoek in. In een rapport verklaarde de politie dat een ex-gevangene geen

²⁴ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 598: 'Brief hoofdbedrijfsingenieur Dr.ir. J.M. Deenen aan Rüländ belast met Beheer LV', 25 okt. 1948.

²⁵ Bijvoorbeeld: SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 1273: 'Notulen vergadering Ring WS', 10-7 mei, 19 aug. en 10 dec. 1948. Zie ook: inv.nr. 1111: 'Rapporten betreffende geschorste [...] arbeiders mei 1945-', bijvoorbeeld volg.nr. 209, 212 en 214.

²⁶ RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80, map politieke delinquenten II: 'Diverse stukken 11 juni-30 sept. 1955. Citaten uit 'Brief KVM aan Dagelijks Bestuur van het Bedrijfschap voor de Steenkolenmijnindustrie', 11 juni 1955 en 'Adviescommissie voor beambtenzaken aan Dagelijks Bestuur [...]', 27 aug. 1955.

kostuum bezat. Hij kon zich op zondagen niet op straat vertonen of naar de kerk gaan. Als hij ergens verplichtingen had, dan moest hij een pak van zijn vader lenen die zelf ook niet veel bezat. De politie adviseerde in dit geval het standpunt van Staatsmijnen over te nemen. Deze schonken in soortgelijke gevallen wel eens kleding aan behoeftige ex-gedetineerden. Het ging daarbij om kledingstukken die waren overgebleven toen de bonnen van Stichting Mijnwerkers Voorzieningen (SMV) waren afgeschaft. Na 1947 kwam er een nieuwe regeling tot stand waarbij ex-politieke gevangenen na een nieuwe aanstelling ook in aanmerking kwamen voor het sparen van kleding. Net als pas geworven vrije mijnwerkers konden zij na het verrichten van een aantal diensten kledingstukken krijgen.²⁷ Personeelsleden die tijdens de oorlog in de mijnen hadden gewerkt, wegens hun politieke gedrag direct na de bevrijding waren ontslagen en na veroordeling en detentie ook weer terugkwamen op de mijn, waren echter van de gunstige regeling uitgesloten.²⁸ Waarschijnlijk wilde men kwade gezichten voorkomen bij de vrije oud-collega's.

Een van de arbeidsvoorwaarden bij de mijnen was het recht op deputaatkolen. Op grond hiervan konden mijnwerkers tegen gereduceerde prijs kolen ontvangen. Kregen ex-gedetineerden nu ook dit recht? Daarvan was geen sprake, als ze na hun vrijlating de mijnen verlieten; roerende brieven aan hun oude tewerkstellingsmijn ten spijt. Iemand schreef dat hij ruim een half jaar als gedetineerde ondergronds bij de Willem-Sophia had gewerkt. Hij was sinds december 1946 vrij, maar had het koud. 'Hoe prettig is het niet 's-avonds na het werk in de warmte te zitten. Uit de lekkende vlammen doemt dan voor mij het zoo welbekende zwarte gezicht van de mijnwerker op en ik ben hem nog dankbaarder'.²⁹ Het was begrijpelijk dat deze ex-gedetineerden geen deputaatkolen ontvingen: ze werkten immers niet in de mijnen. Maar voor gepensioneerde oud-mijnwerkers was het minder begrijpelijk. Het was logisch dat een ex-politieke gevangene, die in september 1946 buiten vervolging was gesteld en vrijgelaten was, als gepensioneerde een beroep deed op de deputaatkolenregeling. Hij had vijftientwintig jaar bij de mijnen gewerkt, waarvan het grootste deel bij de Laura & Vereeniging. Dit mijnbedrijf beriep zich in zijn weigering op het standpunt dat de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg in mei 1946 hadden ingenomen. De directies voelden er niet voor om aan 'N.S.B.-ers e.d. deputaatkolen ter beschikking te stellen'.³⁰ Dat ze het ook uitstrekten tot buitenvervolging gestelden ging ver.

Het weigeren van deputaatkolen aan gepensioneerde, ex-gedetineerde mijnwerkers kwam ook in de vergadering van Ringen regelmatig aan de orde. De Ring van de Willem-Sophia begon zich hiertegen te verzetten. De Ringleden waren van mening dat deze gepensioneerden in vergelijking met ex-gedetineerde mijnwerkers, die weer ondergronds aan het werk mochten, zeer zwaar werden gestraft. De Ring gaf in augustus

²⁷ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122: 'Afschrift brief ex-gedetineerde aan Beheerder', Waubach 27 febr. 1947; 'Doorslag brief LV aan Beheerder', en 'Bijlage rapport mijnpolitie', 20 maart 1947.

²⁸ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 122: 'Doorslag brief no 8321 Beheerder aan Rüländ LV', 10 april 1947.

²⁹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 681, dossiermap 68: 'Brief ex-gedetineerde WS, Utrecht 4 jan. 1947 en 'Negatieve antwoord WS', 10 jan. 1947.

³⁰ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 122: 'Doorslag LV aan Beheerder, 12 maart 1947 met als bijlage nr. B 2617: 'Afschrift brief ex-politieke delinquent aan Wel Ed. Achth. Heeren', Ubach over Worms 7 maart 1947.

1947 aan de bedrijfsleiding het advies binnen de Gezamenlijke Mijnen aan te dringen op een gunstige wijziging van de maatregel.³¹ Een jaar later kwam ook de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond in actie. De gezamenlijke mijnmaatschappijen besloten daarop aan Beheerder Groothoff te adviseren dat de deputaatkolenregeling ook weer zou gelden voor gepensioneerde ex-gedetineerden, die onvoorwaardelijk buiten vervolging waren gesteld. Dat zou ook moeten gelden voor nog in de Mijnstreek wonende Rijksduitsers. Wel werd er nadrukkelijk de voorwaarde aan verbonden dat betrokkenen in behoeftige omstandigheden moesten leven.³² Het was met andere woorden geen recht, maar een daad van liefdadigheid. Vanaf 1 mei 1949 ontvingen in elk geval bij de Willem-Sophia ex-NSB'ers en bonafide Duitsers 18 hl. deputaatkolen.³³

Een ander belangrijke arbeidsvoorwaarde was het recht op de extra-uitkering, een bonus op hun loon. De politieke delinquent had hierop al vanaf 1947 recht, voor de ex-politieke gevangene die in de mijn bleef werken, gold dat pas vanaf medio 1948. Dat kon alleen onder de voorwaarde dat hij binnen één maand na de detentie weer als vrij mijnwerker in dienst trad. Na 1949 verdween de beperkende bepaling.³⁴ Bij de kerstgratificatie gold vanaf kerst 1948 een soortgelijke regeling. Alleen als de ex-gedetineerde binnen een maand na zijn vrijlating weer in dienst trad kreeg hij de volledige gratificatie.³⁵

Tot nu toe kwam alleen aan de orde of ex-gedetineerden terug konden keren naar de mijnen. Maar wilden ze het ook wel? Sommigen wilden zeker, vooral als ze elders geen baan konden vinden die overeenkwam met hun kennis en opleiding. Dat overkwam een voormalig bij de Willem-Sophia tewerkgestelde politieke gevangene. Hij had er in 1947 zes maanden gewerkt. Na zijn detentie keerde hij terug naar zijn woonplaats Den Haag. Hij zocht daar tevergeefs tien maanden naar werk. Werkgevers wezen hem af, naar zijn zeggen: 'Daar men boven de Moerdijk veel en veel scherper tegenover een politiek delinquent staat, dan in het Zuiden'. De mijn bekeek de gegevens van betrokkene en zag dat hij 'wegens niet werkwilleg' was ontslagen, ook al had de opzichter hem een goede beoordeling gegeven. De daarop volgende conclusie was duidelijk. Zonder opgaaf van reden werd van zijn diensten geen gebruik gemaakt.³⁶

Terugkijkend vertelde ook een anonieme ex-politieke gevangene in 1980 dat hij aanvankelijk niet wilde, maar dat hij in 1949 toch weer terugkwam naar de mijnen. Het was in de praktijk moeilijk gebleken om werk in zijn geboortestreek te vinden. Oude vrienden keken hem met de nek aan. '[...] Hier in het Zuiden wist ik, dat ik veel minder moeilijkheden

³¹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1273: 'Notulen vergaderingen Ring WS, aug.-nov. 1947. Het advies is tot stand gekomen op 28 aug. 1947.

³² SHCL, archief GSL, EAN 0702, inv.nr. 2339: 'Agenda bijeenkomst GSL', 7 sept. 1948, nr. 27: 'Brief Mijnwerkersbond', 12 aug. 1948; 'Verslag vergadering directieleden GSL', 24 sept. 1948, 7, agendapunt 27.

³³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 1273: 'Notulen vergaderingen Ring WS', 31 maart en 13 april 1949.

³⁴ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 128: 'Brief nr. 13520 Beheerder Groothoff aan Rüland belast met beheer LV', 17 juni 1948; SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 673, dossiermap 24: 'Dezelfde brief maar dan aan C. de Groot belast met beheer WS', 17 juni 1948 en 'Uitvoeringsbepalingen in zake extra-uitkering 1949'.

³⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 110: Afschrift 'Bekendmaking Beheerder betreffende kerstgratificatie', 30 nov. 1948.

³⁶ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 588 [688], dossiermap 139: 'Brief ex- bij WS tewerkgestelde aan WS', Den Haag 17 nov. 1948 en 'Antwoord van WS', 23 nov. 1948.

zou hebben, omdat de mensen hier, ik weet niet, zijn anders. Ze zijn niet zo haatdragend waarschijnlijk'. Volgens hem gold dat voor heel veel van de ex-gedetineerden. Ze konden elders geen werk krijgen, en in het Zuiden wel. Het feit dat volgens hem de lonen in het Zuiden hoger waren, speelde natuurlijk ook mee. Plus het feit dat in de mijnen altijd al mensen werkten met een verschillende achtergrond, avonturiers en buitenlanders.³⁷

Ook al wilden ex-gedetineerden niet terugkeren in de mijnen, dan werkten de maatschappijen wel mee aan het weer elders aan de slag komen van betrokkenen. Op verzoek stuurde aanvankelijk de mijn Willem-Sophia zelfs een ingevulde gedragsstaat aan een voormalig bij dezen mijn tewerkgestelde. Met het tonen van dit papier kon hij in aanmerking komen voor een baan in de 'automobiëlbranche'.³⁸ Ook werkte deze mijn in eerste instantie mee aan het toezicht houden door de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. De Stichting kreeg zonder problemen een ingevulde gedragsstaat toegestuurd.³⁹ Na verloop van tijd stuurde de mijn in alle gevallen alleen een verklaring over welke periode iemand als gedetineerde in de mijn had gewerkt en in welke functie. Een getuigschrift of beoordeling van de verrichte werkzaamheden gaf de personeelsafdeling niet meer af. Een enkele keer, als iemand een heel beleefd briefje had geschreven, streek de directie over haar hart en schreef zij: 'Over gedrag en werkzaamheden waren wij tevreden'. Voor verklaringen omtrent gedrag en houding in het algemeen werd voortaan verwezen naar de kampleiding.⁴⁰

Wanneer de politieke gevangene het kamp als een vrij man mocht verlaten, kreeg een ongehuwde op grond van de overeenkomst uit 1947 het bedrag uitbetaald, dat hij door zijn werkzaamheden had verricht, na aftrek van kampkosten en boetes. Gehuwden en ongehuwde kostwinners kregen geen geld meer uitbetaald, omdat het verdiende loon maandelijks al aan hun verwanten was overgemaakt voor hun levensonderhoud.⁴¹ In de loop van de tijd had bij buitenstaanders het idee postgevat dat ongehuwde niet-kostwinners, met zakken vol geld het kamp verlieten. Ant. Hennekens, afgevaardigde namens de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten, stelde het gerucht aan de orde in een vergadering van het Dagelijks Bestuur van de Mijn Industrie Raad. Hij had het over bedragen tot wel f 15.000, -. Na onderzoek liet J.A. Rauws namens het Beheer aan de MIR weten dat tot eind november 1948 het hoogst uitbetaalde bedrag f 2200, -. was. Het ging hierbij om een ex-tewerkgestelde bij de Domaniale Mijn in Kerkrade.⁴²

Tijdens de detentie had de tewerkgestelde politieke gevangene ook te maken gehad met het Nederlandsche Beheersinstituut (NBI). Dit was een instantie die was opgericht

³⁷ Transcriptie van citaten uit de ROZ radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*. Dl. 3, uitgezonden 23 juni 1980.

³⁸ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 139: 'Correspondentie met ex-gedetineerde', 1 en 3 juli 1947.

³⁹ *Ibidem*, dossiermap 140: 'Correspondentie met rector A. v.d. Bosch', 11 juni en 14 juli 1947.

⁴⁰ *Ibidem*, dossiermap 139: Verschillende voorbeelden uit juli, nov. en dec. 1947. Citaat uit 'Brief aan ex-gedetineerde', 1 maart 1948; 'Correspondentie met advocaat', 11-13 okt. 1948.

⁴¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 110: 'Bijlage bij overeenkomst', 17 sept. 1947 ad 2 C.

⁴² RHCL, archief MIR, 07.Z01, inv. nr. 80, map politieke delinquenten II: 'Verslag vergadering DB MIR', 4 nov. 1948; 'Doorslag brief 6931/08.4 secr. Tromp aan Rauws', 13 nov. 1948 en 'Antwoord brief B 3654/Pers (gedt.) aan Tromp', 23 nov. 1948.

op grond van het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100) en van het Besluit Vijandelijk Vermogen (E 133) uit najaar 1944. Door deze besluiten vervielen na de oorlog niet alleen de eigendommen van Duitsers, maar ook van 'vijandelijke onderdanen'. Hieronder verstond men onder meer mensen die nog na juli 1942 lid waren geweest van de NSB, en zij die veroordeeld waren door een Tribunaal of terecht moesten staan voor een Bijzonder Gerechtshof. Het NBI beheerde namens de staat de bezittingen.⁴³ Zolang het hele land nog niet bevrijd was, nam het Militair Gezag deze taak op zich. Bezittingen van gearresteerde mensen werden in beslag genomen en opgeslagen, woningen geconfisqueerd. Vanaf januari 1946 nam het NBI het beheer van de goederen en vermogens op zich. Namens dit instituut waren vertegenwoordigers verantwoordelijk voor de kleinere vermogens met een gemiddelde grootte van f 2.800, -. Na vrijlating uit de kampen bleek vaak dat veel huisraad en kleding verdwenen was, niet zelden door diefstal. De ex-gedetineerden konden proberen een schadevergoeding te krijgen, maar ze maakten zich hiermee in de door schaarste gekenmerkte naoorlogse jaren niet populair mee. Het maakte het voor hen extra moeilijk om een nieuw bestaan op te bouwen na het kamp-leven.⁴⁴

De vertegenwoordiging Heerlen van het Nederlandsche Beheersinstituut gaf aan Beheerder Groothoff van de Limburgsche Steenkolenmijnen toestemming om lonen te laten uitbetalen aan de arbeiders, die vielen onder het besluit Vijandelijk Vermogen. Hieronder vielen ook personen die na toestemming van de verschillende commissies na detentie weer als vrij man in de mijn gingen werken. Hoewel vrij, vielen hun bezittingen en vermogens nog steeds onder het Beheersinstituut.⁴⁵ De ex-gedetineerden mochten hun lonen behouden, maar maandelijks moesten de verschillende mijnen wel aan het Beheersinstituut doorgeven wie was aangesteld. Het had deze gegevens nodig voor het eventueel aanvragen van alimentatie.⁴⁶ Van maart 1946 tot en met mei 1949 stuurde de Willem-Sophia trouw een overzicht van namen met 'In dienst genomen Duitschers, N.S.B.ers, e.d.' naar het Nederlandsche Beheersinstituut. De namenlijstjes werden steeds korter.⁴⁷

Hoeveel mannen na vrijlating in de mijnen bleven werken is op basis van deze namenlijstjes niet goed te berekenen. Er stond niet bij of ze eerder in de mijn hadden gewerkt. De steenkolenmijn Willem-Sophia hield daarnaast een nauwkeurig overzicht bij van ex-gedetineerde mijnwerkers. Hierin werd de datum van indiensttreding als vrij man vermeld,

⁴³ *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden verschenen te Londen in het jaar 1944* E 100 (17 sept. 1944) 731-766; E 133 (20 okt. 1944) 840-856, in het bijzonder art. 2, 3 en 6. Zie over E 100: Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak*, 57-70; over E 133: Oprel, *The burden of nationality*, 31-39, 390-406 (tekst E 133).

⁴⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Dl. 12. Epiloog, eerste helft*, 632-633; *Idem*, *Dl. 12. Epiloog, tweede helft*, 650-656, 659-666; Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak*. Zie ook: Tames, *Besmette jeugd*, 152-156. Diefstal van huisraad werd in 1946 ook in kranten gesignaleerd, bijvoorbeeld: 'Vrijgelaten gedetineerden zitten zonder huisraad', *De Volkskrant*, 11 sept. 1946. Met dank aan Marcel Krutzen.

⁴⁵ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 689, dossiermap 145: 'Afschrift brief nr. U.5287, dossier M, Secretaris H. Goris van Het Nederlandsche Beheersinstituut Vertegenwoordiging Heerlen aan Beheerder Limburgsche Mijnen', 19 maart 1946.

⁴⁶ *Ibidem*: 'Briefje Nederlandse Beheerstinstuut vertegenwoordiging Zuid-Limburg aan WS', 6 aug. 1947.

⁴⁷ *Ibidem*: 'Lijsten 'In dienst genomen Duitschers, N.S.B.ers, e.d. in de maand [...]', maart 1946 tot en met mei 1949, met begeleidende brieven.

naast gegevens over tewerkstelling als politieke gevangene in deze of in andere mijnen: in totaal 256 persoonsnamen.⁴⁸ Een exact aantal van de andere mijnen is niet bekend. Volgens Arnoldus, directeur van de strafgestichten, gaf ongeveer twintig procent van de tewerkgestelde politieke gevangenen aan, zolang ze nog in de kampen verbleven, dat ze na vrijlating vrije mijnarbeider wilde worden. Na vrijlating was dit percentage tot de helft gedaald. Als redenen gaf Arnoldus op: afgewezen na medische keuring, bezwaren van de mijnpolitie op grond van onderzoek naar het verleden van betrokkenen, bezwaren van de Ring, en het ontbreken van huisvesting, waarna gehuwden afhaakten omdat ze niet langer van hun gezin gescheiden willen leven.⁴⁹ Al eerder in 1948 had Arnoldus aangegeven dat hij geen gunstige ervaring had met ex-gedetineerden. Dezen lieten hen veel werk doen om plaatsing te bevorderen. Maar als de mannen eenmaal vrij waren, dan lieten ze zich niet meer op de mijn zien. Hij weet dat ook aan de plaatselijke afdelingen van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. Zij gaven aan de mannen toestemming om in hun eigen woonplaats een baan te aanvaarden.⁵⁰ Dat veel oud-gedetineerden daaraan de voorkeur gaven, is maar al te begrijpelijk. De eigen woonplaats was vertrouwder, en ander werk misschien aantrekkelijker dan ondergronds weer aan de slag te gaan.

In 1957, tegen het einde van de tewerkstelling, bleek Arnoldus gelijk gekregen te hebben. Toen berekende Laura & Vereeniging, de maatschappij waar de laatste mannen nog waren tewerkgesteld, dat van de 13.271 politieke delinquenten ruim negen procent na hun vrijlating in vrije dienst van de verschillende mijnmaatschappijen was gekomen. De onbekende opsteller van het rapport vond dat een hoog percentage, gezien de opmerking: 'Hoewel de voormalige beroepen der gedetineerden alsook de veelal afwijkende landaard niet konden doen verwachten, dat de in vrijheid gestelde arbeiders Zuid-Limburg tot nieuwe woonplaats zouden kiezen', deden zo'n 1200 mannen dat toch.⁵¹ Waarschijnlijk zijn niet meegeteld de ex-politieke delinquenten die als grensarbeider in een van de Belgische mijnen werk vonden.⁵²

Hoe lang ze in dienst bleven, vertelde het rapport niet. Vermoedelijk niet heel lang. Over 1950 vermeldde het personeelsjaarverslag van Laura & Vereeniging dat van de 45 ex-gedetineerden afkomstig uit de Rijkswerkinrichting Julia er al weer 25 waren ontslagen. Personeelsfunctionaris H. Bardoul gaf als verklaring: 'De reactie is te hevig en bovendien betr. het veelal van de familieband losgeslagen mensen, die moeilijk rust kunnen vinden. Dan speelt bij de gehuwden de scheiding van het gezin een rol van betekenis'.⁵³ Het is on-

⁴⁸ *Ibidem*, inv. nr. 1115: 'Overzicht van namen van ex-gedetineerden' in 'Boek gepubliceerde personen i.v.m. politieke gedragingen 23.2. 46 t/m'.

⁴⁹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 116, volgnr. J 1319: 'Inhoud telefonisch gesprek met de heer mr. Erdman op 23 november 1948', ondertekend door Arnoldus. De inhoud van het gesprek kwam terecht in de Memorie van Antwoord op de justitiebegroting 1949: inv. nr. 43, volgnr. J 1396. Zie ook: 'Nog 1600 delinquenten in Mijnstreek kampen', *Limburgsch Dagblad*, 7 dec. 1948, waarin wel de twintig procent werd genoemd, maar niet de redenen waarom dat percentage niet werd gehaald.

⁵⁰ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 55: 'Doorslag brief nr. 897 Arnoldus aan officier-fiscaal in Tilburg', 22 jan. 1948.

⁵¹ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 604, 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnindustrie', verstuurd aan mr. Lamers, 8 okt. 1957, 7-8.

⁵² Rutten, 'Buitenbeentjes' (2015) 217, 252; *Idem*, 'Buitenbeentjes' (2011) 20-21, 52.

⁵³ SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 517: 'Jaarrapport afd. personeel 1950', 2.

duidelijk wat Bardoul onder reactie verstond: ging het om reactie van mede-mijnwerkers en burens of om reactie van buitenstaanders of familie?

Niet alleen de man vestigde zich in het Zuiden, na verloop van tijd kwam ook het gezin in de mijn-woonwijken wonen. In de praktijk bleken de gezinnen zich minder gauw thuis te voelen, dan de betrokkenen misschien hoopten. Volgens het rapport was dat begrijpelijk. De gedetineerde had zich door zijn werk ondergronds leren aanpassen en er was over en weer tussen gedetineerde en vrije mijnwerker langzaam toenadering ontstaan, ook door de aard van het werk. Maar het wonen van voormalig gedetineerden tussen andere vrije mensen, was van een andere orde. In het rapport werd het acceptatieproces als volgt omschreven: 'Bij het innemen van een plaats in de burgergemeenschap schieden de contacten met de omgeving voor de vrijgelatene en zijn gezin genoegzaam redenen tot botsing'. Waaruit die botsingen bestonden is onduidelijk. Werden er mensen weggepest, werden de ex-gedetineerden niet geaccepteerd omdat ze NSB'er of lid van de Waffen-SS waren geweest, of omdat ze niet uit de streek kwamen en het dialect niet spraken, een andere of geen godsdienst hadden? Of was het een combinatie van dergelijke redenen? Het antwoord valt buiten kader van dit onderzoek.

Toch was de Laura & Vereniging uiteindelijk tevreden over de reclassering van de ex-gedetineerden, er was nauwelijks sprake van 'criminele recidive'. Hoewel de loon- en arbeidsvoorwaarden voor de ex-gedetineerden gelijk waren gesteld met die van de overige mijnwerkers, werden de voormalige politieke gevangenen toch niet volledig gerehabiliteerd. De ex-gedetineerden kregen geen actief en passief kiesrecht voor de Ring of ondernemingsraad, bovendien waren ze uitgesloten van leidinggevende functies. Dat laatste was in strijd met de afspraken binnen de MIR in 1946. Maar toen ging het over voormalig mijnwerkers. Nu ging het waarschijnlijk over mannen die vóór de oorlog een ander beroep hadden uitgeoefend. Na verloop van tijd werd de herintreding bovendien erg beperkt. Volgens de Laura kwam dat omdat mijnondernemingen en gemeentebesturen het 'ongewenst' vonden gedetineerden na lange straftijden, dus de zwaardere veroordeelden, in een groter aantal te concentreren in de Mijnstreek.⁵⁴ De afname van het personeelstekort zal daarbij ook zeker een rol hebben gespeeld.

4.2 Huisvesting

Er heerste na de bevrijding in het hele land een grote woningnood. Ook in Zuid-Limburg was een groot tekort aan huizen. Een deel van bestaande woningen was in slechte staat.⁵⁵ Zolang politieke gevangenen tijdens hun detentie in de mijnen werkten, was er voor hen geen probleem. Het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) zorgde voor hun huisvesting in de diverse mijnkampen en later in de Rijkswerkinrichtingen (RWI). Zodra ze vrij kwamen, ook al was het via een voorwaarde-

⁵⁴ *Ibidem*, inv. nr. 604, 'Enkele gegevens betreffende de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Limburgse mijnindustrie', verstuurd aan mr. Lamers, 8 okt. 1957, 7-8.

⁵⁵ Bogaarts, 'Wederopbouw en volkshuisvesting'; Huysmans, 'Woningbouw'; Kreukels, 'De mijnkolonie' (2004) 313; *Idem*, 'De mijnkolonie' (2011) 75; Rutten, 'Een archipel van koloniën', 441-443.

lijke invrijheidstelling (VI), moesten of liever mochten ze het kamp verlaten. En dan ontstonden soms problemen. Niet iedereen kon terug naar zijn oorspronkelijke woning of huurhuis. Eigen huizen waren in beslag genomen door het Militair Gezag of het Nederlandsche Beheersinstituut, en soms toegewezen aan oorlogsslachtoffers.⁵⁶ Als alles normaal volgens de regels was verlopen, was de huisvesting al voordat de VI zou ingaan, aan de orde gekomen tijdens gesprekken met de sociaal verzorger in het kamp of de vertegenwoordiger van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD). Maar soms ging het mis. Gemeenten wilden van te voren weten wanneer een politieke gevangene zich weer in hun gemeente ging vestigen. Niet alleen de kampleiding moest gemeenten op tijd op de hoogte brengen, maar liefst ook de gevangene zelf, zodat op tijd voor eventuele huisvesting kon worden gezorgd.⁵⁷ In Heerlen liet bijvoorbeeld het college van burgemeester en wethouders uitzoeken of het mogelijk was een leegstaande school te verbouwen tot zes of twaalf woningen, specifiek voor gezinnen van politieke gevangenen. Het bleef bij een plan.⁵⁸

Het was begrijpelijk dat politieke gevangenen vanwege een woning graag in de mijnen wilden blijven werken. Een gedetineerde die op 23 december 1947 was vrijgekomen, schreef een paar dagen later al een briefje met het verzoek om weer in dienst te mogen treden om in zijn onderhoud te voorzien. De man mocht als sleper terugkomen, nadat de mijnarts hem gekeurd had. Wel schreef de mijn Willem-Sophia er nadrukkelijk bij: 'Voor wat betreft Uw huisvesting c.q. verblijfsvergunning der Gemeente Kerkrade, maken wij U er op attent, dat U hiervoor zelf dient zorg te dragen'.⁵⁹ Een andere ex-gedetineerde stuurde eveneens een roerende brief naar de Willem-Sophia, waarin hij schreef, dat hij graag ondergronds werkte, dat hij gezond was, dat hij drie kinderen had, dat hij graag met zijn gezin in de Mijnstreek wilde wonen, en dat hij Rooms Katholiek was. Maar de mijn kon hem niet helpen: 'aangezien wij niet over woningen beschikken'.⁶⁰

Ook echtgenotes van (ex)gedetineerden drongen vanwege een woning aan op het ondergronds mogen blijven werken. Een huis was een doorslaggevend argument. Zij gingen brieven schrijven aan de mijn, waar de gevangene nog tewerk was gesteld. Een vrouw schreef dat ze tevreden waren met een paar kamers, meer hoefde niet. 'Het is niet de bedoeling als mijn man vrij is dat hij als kostganger daar zou zijn. Wij zijn al 2½ jaar van elkander dus ik hoop dat ik van U een gunstig antwoord mag ontvangen'. Maar zij kreeg, net als alle andere briefschrijfsters, een negatief antwoord: '[...] dat wij U niet aan een woongelegenheden kunnen helpen'.⁶¹

⁵⁶ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Dl 12. Epiloog, eerste helft*, 632-634; Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak*.

⁵⁷ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 129: 'Brief nr. 72723, afd. I A, van DGBR aan Commandanten Bewarings en interneringskampen', 19 april 1948.

⁵⁸ Krutzen, *Huisvesting voor gezinnen van politieke delinquenten aan de Beersdalsweg*.

⁵⁹ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 588 [688], dossiermap 139: 'Handgeschreven brief van ex-tewerkgestelde aan de Directeur der Mijn Willem-Sophia', Haarlem 27 dec. 1947. Citaat uit 'Doorslag antwoord WS aan ex-gedetineerde', 5 jan. 1948.

⁶⁰ *Ibidem*, 'Handgeschreven brief van ex-gedetineerde aan Directie Willem-Sophia', Den Haag 14 maart 1948. Citaat uit 'Doorslag antwoord WS aan ex-gedetineerde', 19 maart 1948.

⁶¹ *Ibidem*, 'Handgeschreven brief van echtgenote gevangene aan Mijnheer de Directeur', Rheden 28 aug. 1947 en 'Antwoord WS', 18 sept. 1947.

Het Beheer van de mijnen realiseerde zich intussen heel goed, dat het zorgen voor huisvesting niet alleen voor nieuwe personeelsleden, maar ook voor ex-gedetineerden en hun gezinnen van groot belang was voor het oplossen van het personeelstekort. Door de schaarste aan bouwmaterialen was het snel bouwen van voldoende huizen echter niet mogelijk. Volgens een krantenartikel uit 1948 kwam mevrouw S.M. Groothoff-Molengraaff, echtgenote van de Beheerder der mijnen, op het idee om Limburgse klei als grondstof te gebruiken voor nieuwe huizen. Van ouds werden in Limburg met leem vakwerkhuizen gebouwd. In laboratoria werden proeven genomen met mengsels van klei met cement. Na persing tot zogenaamde stamietstenen bleken ze geschikt om er snel speciale huizen mee te kunnen bouwen.⁶²

In augustus 1948 liet Beheerder Groothoff aan directeur Arnoldus van de Strafgestichten weten dat hij ex-politieke gevangenen die in de mijnen wilden blijven werken te zijner tijd graag in de gelegenheid wilde stellen 'deel te nemen aan de eigenbouw van de z.g. Limburghuizen'. Hoe een en ander tot stand moest komen, vermeldde hij niet. Groothoff wilde graag zo spoedig mogelijk weten hoeveel en welke gehuwde politieke gevangenen na vrijlating gebruik zouden willen maken van deze regeling, mits ze aan de vereisten voor mijnwerker voldeden. Groothoff stuurde 'bekendmakingen' die Arnoldus in de Rijkswerkinrichtingen liet ophangen, om de regeling bekend te maken.⁶³ In de inrichtingen vertoonde het Beheer twee keer een film en liet het een model van het huis zien. Maar alles was nog in een proefstadium: concrete mededelingen over kosten konden nog niet worden gedaan. De eigenlijke bouw zou pas beginnen na voorjaar 1949. Het Beheer maakte verder wel duidelijk dat het alleen nog maar plannen waren. Het wilde het blijven werken in de mijnen aantrekkelijker maken, zonder dat er concreet huizen in het vooruitzicht werden gesteld. Nadrukkelijk liet het Beheer weten: 'Er zijn geen beloften gedaan. Wel is hen [de gedetineerden] gezegd, dat wij van mening zijn, dat regelingen ten aanzien van deze bouw, die door de andere arbeiders werden geaccepteerd, ook voor hen acceptabel moesten zijn'.⁶⁴

De woningschaarste was echter hoog. Niet voor niets had Groothoff aan een van zijn ondergeschikten L.J.J. Watervoort opdracht gegeven erop te letten dat bij toewijzing van huizen aan 'gevestigde en nieuwe werkkrachten' de juiste verhouding in acht zou worden genomen. Onder nieuwe werkkrachten verstond de Beheerder nadrukkelijk ook de ex-politieke gevangenen. Hij stelde ze op één lijn met nieuw te werven personeel. Toch kon hij niet veel doen. Hij had geen echte invloed op woningtoewijzing, het was ook niet zijn bedoeling 'in de bestaande organisatie van het beheer van woningen wijziging te brengen'. De mijnmaatschappijen hadden geen actief beleid gevoerd op het gebied van

⁶² 'Nieuwe woningbouwmethode in Limburg', *Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJsselmonde*, 13 dec. 1948.

⁶³ RHCL, archief Strafgestichten, 07.A03, inv.nr. 110, volgnr. 1400 B: 'Brief nr. 14120 Groothoff aan directeur Strafgestichten', 6 aug. 1948; 'Doorslag bekendmaking nr. 14121', 6 aug. 1948; inv.nr. 98, volgnr. R 14: 'Doorslag brief Arnoldus aan directies van RWT's Eygelshoven, Terwinselen en Passart', 7 aug. 1948.

⁶⁴ RHCL, archief ON, I7.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Brief nr. 3058/ pers (gedet.) aan ON', 16 sept. 1948; 'Mededelingen betreffende amnestie enz. voor politieke delinquenten', ongedateerd [sept. 1948] en 'Bijlages I-III'. Citaat uit bijlage I; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv.nr. 124, 'Dezelfde stukken, maar dan gericht aan LV'.

de volkshuisvesting. Dat hadden ze bewust overgelaten aan de woningbouworganisaties 'Ons Limburg' en 'Thuis Best'.⁶⁵

Nog tijdens hun detentie meldden zich in 1948 88 gehuwde politieke gevangenen, die wel belangstelling hadden voor een Limburghuis. Zeven van hen hadden ook vóór hun detentie in een mijn gewerkt.⁶⁶ Of ze uiteindelijk na vrijlating wilden blijven werken en of ze ook daadwerkelijk zo'n woning kregen toegewezen, was niet na te gaan. Eventueel konden de ex-politieke gevangenen ook een woonplek in een van de gezellenhuizen krijgen, net als de vrije mijnwerkers die van elders waren aangetrokken. Ze moesten hun gezinnen dan achterlaten.⁶⁷

In oktober 1948 werden de eerste woningen volgens het ontwerp van Ir. Groothoff zelf, in het Steinerbos opgeleverd en aan de pers getoond. 'Van buiten zijn zij met hun landelijke vorm en frisse kleur een aardige noot in het landschap', aldus *De Volkskrant*, 'Maar van binnen?' De journalist was hierover niet enthousiast, vooral de combinatie woonkamer-keuken met achterdeur kon zijn goedkeuring niet krijgen. Maar hij concludeerde uiteindelijk dat het Limburg-huis een goedkope en solide oplossing was voor de woningnood. De huizen konden ook door ongeschoolden in vier weken worden opgebouwd.⁶⁸

Omdat de woningvoorraad achterbleef bij de behoefte, kregen steeds meer gemeenten en personen belangstelling voor de Limburg-huizen. De Staatsmijnen verbeterden het materiaal door er sintels aan toe te voegen. Op het terrein van Staatsmijn Emma werd geëxperimenteerd met een pers voor het vormen van wat men inmiddels bouwvite blokken noemde, wat uiteindelijk leidde tot een fabriekje bij Staatsmijn Maurits. Verder werden twee nieuwe types huizen ontworpen. Mijnwerkers konden in 'bouwbroedersschappen' de huizen zelf bouwen met de hulp van een aannemer.⁶⁹ Of ook ex-gedetineerden in aanmerking kwamen om zelf zo'n huis te bouwen is niet bekend. Aanvankelijk verschenen positieve berichten in de kranten over de huizen en de snelheid waarmee ze gebouwd konden worden. In 1953 was dat echter voorbij. Het bouw materiaal bleek niet zo solide als gedacht, doordat de klei in de bouwtestenen ging werken. Er traden vochtproblemen op, waarna meubilair ging schimmelen. Om de problemen te verhelpen moesten er stenen spouwmuren omheen worden aangebracht. De fabricage van bouwtestenen werd stilgelegd en de fabriek geliquideerd. Er waren inmiddels genoeg duurzamer materialen beschikbaar. In totaal waren er

⁶⁵ Dieteren, *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg*, 78-79. Citaat uit: SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. nr. 124: 'Doorslag brief nr. 14834 Beheerder aan Rüländ belast met Beheer LV', 16 okt. 1948.

⁶⁶ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.AO3, inv. nr. 110: 'Brief nr. 1400 B Arnoldus aan Beheerder', 20 okt. 1948.

⁶⁷ RHCL, archief ON, 17.05W, inv.nr. 49, map 1946-1951, 1958: 'Brief nr. B 3026/pers (alg.) J. Rauws Beheer aan ON', 8 sept. 1948; 'Brief nr. B 3769 /pers (alg.) Rauws aan ON', 6 dec. 1948; SHCL, archief LV, EAN 0950, inv. 124: 'Dezelfde brieven ook aan LV'.

⁶⁸ 'Het "Limburg"-huis doet het', *De Volkskrant*, 20 okt. 1948. Zie ook artikelen in onder meer *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, *Trouw* en *Twentsch Dagblad 'Tubantia'* (...), 8 okt. 1948. Zie ook: Kreukels, 'De mijnkolonie' (2004) 314; *Idem*, 'De mijnkolonie' (2011) 76; Huysmans, 'Woningbouw', 129 (foto maquette), 147 (foto huis).

⁶⁹ Artikelen in *Limburgsch Dagblad*, 19 febr., 1 maart, 28 mei 1949; *De Volkskrant* (met foto), 15 maart 1949; *De Tijd. Godsdienstig staatkundig dagblad*, 28 dec. 1949.

circa 600 Limburg-huizen gebouwd, op verschillende plaatsen in de Mijnstreek.⁷⁰

Intussen mochten politieke gevangenen al tijdens hun gevangenschap deelnemen aan Nationale leningen voor de Woningbouw 1952. Het was daarbij wel gewenst dat betrokkenen niet al hun spaargeld in leningen stopten: er moest minstens f 100, - over blijven voor hun reclassering na de vrijlating.⁷¹ Begin jaren vijftig van de vorige eeuw zetten ook de mijnmaatschappijen zich in voor de bouw van woningen voor eigen personeelsleden. Zo kon een mijnwerker die minstens twee jaar in dienst was van de mijn Willem-Sophia in aanmerking komen voor een bouwvoorschot, mits hij van goed gedrag was, een goede staat van dienst had binnen de mijn, geen schulden had, in staat was het geleende geld terug te betalen, en het huis goed kon onderhouden. Het aantal dienstjaren zou bij aanvragen de doorslag geven. Een soortgelijke regeling gold ook bij de Oranje-Nassau Mijnen.⁷²

Op 3 december 1952 hadden zich 54 aspirant bouwers gemeld, allen werkend bij de Willem-Sophia. Onder hen ook drie ex-politieke gevangenen.⁷³ Ondanks zijn 'foute' verleden kreeg één van hen, een drieëndertigjarige houer toch de kans een woning te bouwen voor zijn vrouw, kind en zichzelf. Hij was tot september 1944 schudgootmeester bij de Maurits geweest en was als gedetineerde tewerkgesteld bij de Willem-Sophia van 27 augustus 1945 tot 1 april 1947. Aansluitend trad hij als houer in dienst bij dezelfde mijn. Hoewel hij ruim anderhalf jaar gedetineerd was geweest en geen echt 'licht' geval werd hem zijn misstap vergeven. Bij zijn naam stond: 'verder oppassend gezin, geen sch. [=schulden]'. Hij kreeg een goede beoordeling en kon zijn huis laten bouwen met een subsidie van de Stichting ter bevordering van de huisvesting van personeel der N.V. Nederlandsche Steenkolenmijnen 'Willem-Sophia'. In juni 1954 was zijn huis gebouwd en in juli 1963 kon hij een streep zetten door zijn hypotheek; een deel ervan was hem in tien jaar kwijtgescholden.⁷⁴ De twee andere ex-gedetineerden konden hun bouwplannen niet uitvoeren, evenmin als een deel van de overige aspirant woningbouwers. Was de beschreven houer hiermee een voorbeeld geworden van een volledige rehabilitatie na een oorlogsverleden of was hij de uitzondering op de regel?

⁷⁰ 'Grote schade aan behuizing en meubilair', *De Volkskrant*, 19 mei 1953; 'Afdoende oplossing gezocht voor 600 Limburg-woningen', *Limburgsch Dagblad*, 2 april 1954; 'Limburgs experiment mislukt', *De Volkskrant*, 1 maart 1955.

⁷¹ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv. nr. 108, volgnr. 98: 'Brief 3° afd. A-1, nr.2249 DG gevangeniswezen aan directeur RWI Eygelshoven', 11 maart 1952.

⁷² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 668: 'Stichting ter bevordering van de huisvesting van personeel der N.V. Nederlandsche Steenkolenmijnen "Willem-Sophia. Regeling ter stimulering van de bouw van woningen door personeelsleden, zoals deze geldt met ingang van 1.8.1953', 15 juli 1953; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 265.

⁷³ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv. nr. 661: 'Lijst met namen van Aspirant eigenwoningbouwers', 3 dec. 1952.

⁷⁴ *Ibidem*, inv. nr. 663: 'Dossiers aspirant bouwers'; inv. nr. 669: 'Boek met overzicht verleende subsidies'. Persoonsgegevens uit inv.nr. 686, nr. 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945' en nr. 121 'Gedetineerden vanaf aug. 1945 t/m 31.10.52'.

4.3 Kiesrecht

‘Foute’ Nederlanders werden niet alleen tot internering of gevangenisstraf veroordeeld, maar vaak ook tot ontzegging van het passief en actief kiesrecht, levenslang of voor een aantal jaren. Zo legde bijvoorbeeld het Tribunaal in Maastricht in 1946 aan iemand die onder meer lid was geweest van de NSB, het NAF en van de Landwacht naast zes jaar internering ook als straf op ‘ontzetting van het recht tot kiezen en de verkiesbaarheid bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen’.⁷⁵ Legde het Tribunaal bij deze uitspraak het aantal jaren van uitsluiting niet expliciet vast, het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem deed dat in november 1946 wel. Het hof legde naast gevangenisstraf te ondergaan in een Rijkswerkinrichting, tien jaar ontzetting uit het kiesrecht op, aan iemand wegens ‘opzettelijk gedurende den tijd van den huidige oorlog den “vijand hulp verleenende”, meermalen gepleegd’. Voor hetzelfde vergrijp veroordeelde het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden iemand in 1948 tot zeven jaar en zes maanden gevangenisstraf plus een levenslange ontzetting uit het actief en passief kiesrecht.⁷⁶ Het ontnemen van kiesrecht gebeurde niet alleen bij collaborateurs, maar kwam in het midden van de twintigste eeuw ook nog bij andere delicten voor, zoals bijvoorbeeld bij een derde veroordeling in drie jaar tijds. Omdat er nog stemplicht was, viel ontzetting uit kiesrechten extra op.⁷⁷ Mede daardoor werden ex-politieke gevangenen ook na afloop van de internering of na tewerkstelling, nog lang als tweederangs burgers beschouwd. In totaal werden in 85.000 gevallen deze rechten aan politieke gevangenen ontnomen. Ex-politieke gevangenen konden bij het Bureau Bijzondere Rechtspleging (BBR) een verzoek tot herstel van rechten in dienen. In de praktijk kwamen er slechts enkele duizenden van dergelijke verzoeken binnen.⁷⁸ Het is onbekend van hoeveel in de mijnen tewerkgestelden de rechten waren ontnomen en of zij ook een verzoekschrift hebben ingediend.

Binnen de mijnen verloren de ex-politieke gevangenen daarnaast ook nog het passief en actief kiesrecht voor de verkiezingen van Eenheidsvertrouwensmannen. Volgens het Mijnstatuut van juni 1945 konden arbeiders en beambten per bedrijfsonderdeel of werkeenheid vertegenwoordigers uit hun midden kiezen. De gekozenen vormden samen Ringen (acroniem van ‘raden in gemeenschap’). Een Ring kon bestaan uit zes of acht leden, afhankelijk van de grootte van de eenheid. In de kleine eenheid zaten twee beambten en drie arbeiders, in de grotere drie beambten en vier arbeiders. Als vertrouwensman namens de leiding wees de directie een chef als voorzitter aan. Volgens artikel 54 van het statuut was het de taak van een Ring ‘een goede, dagelijksche samenwerking te bevorderen tusschen allen, die werkzaam zijn in een onderdeel van eenige mijnonderneming; daartoe bij hen te bevorderen het gevoel van verantwoordelijkheid ten opzichte van de

⁷⁵ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 171: ‘Doorslag uitspraak 22 aug. 1946 Tribunaal Maastricht, 1^e Kamer [...]’.

⁷⁶ RHCL, archief Strafgevangenen, 07.A03, inv.nr. 141: ‘Extract-Sententie Bijzonder Gerechtshof te Arnhem, no 515’, 6 nov. 1946; inv. nr. 93: ‘Extract-sententie BG Leeuwarden’, 6 okt 1948.

⁷⁷ Tames, *Doorn in het vlees*, 171.

⁷⁸ *Ibidem*, 162-223.

onderneming [...] te scheppen en in stand te houden de daartoe geëigende sfeer van toewijding en goede verstandhouding'.⁷⁹

Blijkbaar werden ex-politieke gevangenen daartoe niet in staat geacht. Want ook nadat ze toegelaten waren om als vrij mijnwerker te werken binnen de verschillende mijnbedrijven, konden ze niet zonder meer meedoen aan de verkiezingen. Op 6 mei 1947 stelde het Stembureau van de mijn Willem-Sophia een proces-verbaal op over de kandidaatstelling voor de verkiezing van Eenheidsvertrouwensmannen. Voor werkeenheid 17 keurde het stembureau de kandidaatstelling van iemand af omdat hem tot 27 juli 1949 het kiesrecht was ontzegd en hij daarom niet voldeed aan de vereisten van het Mijnstatuut, art 11, lid 1a. Volgens dit artikel konden alleen Nederlanders lid worden, aan wie het kiesrecht niet bij onherroepelijke rechterlijke uitspraak ontzegd was en wie niet veroordeeld was tot gevangenisstraf van meer dan één jaar.⁸⁰ Bonafide verklaarde Duitsers waren bijgevolg ook uitgesloten tot verkiezing van Eenheidsvertrouwensman of Ring. Uitsluiting gold ook voor het lidmaatschap van de Mijn Industrie Raad en voor het lidmaatschap van de ondernemingsraad bij een mijnmaatschappij.⁸¹ Op de werkvloer was waarschijnlijk niet algemeen bekend dat iemand was uitgesloten, de veroordeelden liepen er niet mee te koop. In april 1948 gaf de afdeling personeelszaken van de Willem-Sophia aan de mijnpolitie opdracht om van 41 personen na te gaan of ze gedetineerd waren geweest, hoe lang en of hun het actief en passief kiesrecht was ontzegd. Na onderzoek bleek dat aan 26 personen voor tien jaar het kiesrecht was ontzegd, aan drie voor vijf jaar, dat zeven het kiesrecht hadden behouden en dat er tenslotte van vier geen dossier aanwezig was. Aan één persoon was het kiesrecht levenslang ontnomen. In 1950 waren er in dezelfde mijn zeker nog vijf personen in dienst aan wie voor tien jaar het kiesrecht was ontzegd.⁸² Over de andere mijnen zijn geen gegevens bekend.

Een ander belangrijk aspect dat voormalige politieke gevangenen nog jaren achtervolgde, was het verlies van het Nederlanderschap. Op grond van een wet uit 1892 konden Nederlandse staatsburgers hun nationaliteit verliezen als ze in vreemde krijgs- of staatsdienst waren getreden. Als betrokkene tijdens de oorlog vrijwillig in dienst was getreden van de Duitse Wehrmacht, inclusief de Kriegsmarine of Luftwaffe, was dat verlies duidelijk. Maar tot hoever ging vreemde c.q. Duitse krijgs- of staatsdienst? Tot voor de Bijzondere Raad van Cassatie werd deze kwestie uitgevochten. Waffen-SS en SS hoorde uiteindelijk tot vreemde krijgsdienst, evenals het lidmaatschap van het Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK), mits iemand na 20 januari 1941 er nog lid van was gebleven. Was betrokkene voordien al uitgetreden, dan had hij zijn Nederlanderschap niet verloren. Het lidmaatschap van de Germaanse SS der Nederlanden of van de Nationale Jeugdstorm

⁷⁹ 'Mijnstatuut', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. F 99 (23 juni 1945). Zie voor het Mijnstatuut: Nijhof, 'De hoogtijdagen van het overleg', 349-353.

⁸⁰ SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 698, dossiermap 198A: 'Afschrift proces verbaal van de kandidaatstelling voor de verkiezing [...]', 6 mei 1947. In Mijnstatuut, artikel 63, lid 1a, werd dit nog eens expliciet herhaald voor Ringleiden.

⁸¹ 'Mijnstatuut', art. 11, lid 1a (MIR); art. 43, lid 1a (Ondernemingsraad).

⁸² SHCL, archief WS, EAN 0603, inv.nr. 695, dossiermap 188: 'Lijst met namen van personen die de mijnpolitie moest nagaan', 23 april 1948; 'Rapport Mijnpolitie WS, A. de Vries WS no. 56/48', 28 april 1948; inv.nr. 700, dossiermap 236: 'Getypte notitie mijnpolitie', 8 mei 1950.

gold niet als het toetreden tot een vreemde krijgs- of staatsdienst. Evenmin gold dit voor minderjarigen als zij toetraden tot Duitse Wehrmacht. Maar als zij ook vrijwillig lid waren gebleven, nadat ze meerderjarig waren geworden, dan waren ze het Nederlanderschap wel kwijtgeraakt. Een vrouw verloor ook haar Nederlanderschap als haar man in Duitse krijgsdienst was getreden. Kinderen uit dat huwelijk bleven echter Nederlander, tenzij ze geboren werden nadat de vader in dienst van de Duitsers was getreden. Vrouwen en kinderen waren in één klap na de oorlog vreemdeling, met alle gevolgen van dien.⁸³ Het is begrijpelijk dat tot ver na de oorlog personen rechtszaken voerden om hun Nederlanderschap terug te krijgen.⁸⁴

4.4 Conclusie

Na hun vrijlating keerden politieke delinquenten terug in de maatschappij. Onder hen ook mannen die vrijwillig in de mijnen hadden gewerkt. Ze kregen de keus ondergronds verder te werken in een mijn, of elders hun heil te zoeken. Voor hen die vóór of tijdens de oorlog in een mijn hadden gewerkt, was de keus meestal niet moeilijk. Velen wilden ondergronds verder. Ze waren het werk gewend, hoefden niet te verhuizen en werden in veel gevallen ook zonder problemen weer door hun oude kameraden geaccepteerd, zoals we in paragraaf 2.4 hebben gezien. Voor hen die alleen tijdens hun gevangenschap in de mijnen hadden gewerkt, was de keuze minder vanzelfsprekend.

Vanwege personeelstekort deed het Beheer een dringende oproep aan vertrekkende delinquenten om voor de mijnen beschikbaar te blijven. Zeker als ze goed werk hadden afgeleverd. Gaf aanvankelijk tijdens hun detentie twintig procent van de tewerkgestelde politieke gevangenen aan dat zij wel als vrije mijnwerker wilden blijven werken, in de praktijk was dat percentage veel lager. Ze waren door praten met vrienden en familieleden tot andere gedachten gekomen, hadden elders werk gevonden of zagen door gebrek aan huisvesting van het zware werk af. In 1957 bleek dat van de 13.271 politieke delinquenten ruim negen procent na hun vrijlating in dienst van een mijn was getreden. En dat was niet zonder slag of stoot gegaan. Na vrijlating moesten eerst Commissies van Bijstand, Ringen en directies een besluit daartoe nemen. Ook al hadden ze als gedetineerden veel kolen gedolven en goed samengewerkt, dat betekende blijkbaar toch iets anders dan als medekompels geaccepteerd te worden. En een leidinggevende positie krijgen was formeel toegestaan, maar in werkelijkheid haast onmogelijk.

Ook in andere opzichten werden ex-politieke gevangenen in eerste instantie achtergesteld bij vrije mijnwerkers, of het nu ging om extra uitkeringen, kerstgratificatie, deputaatkolen, of het sparen voor kleding. Pas na verloop van tijd werden ze daarin gelijk gesteld met de overige medewerkers. Wat voor beide groepen echter gold was het tekort aan huizen na de oorlog. Gehuwden zagen daarom vaak af van werken in de mijnen.

⁸³ RHCL, archief Strafgevangenenissen, 07.A03, inv.nr. 43: 'Afschrift circulaire al 144/37 Secretaris-Generaal J.C. Tenkink aan procureurs-generaal [...]: Vreemdelingencirculaire G (nieuw)', 2 febr. 1948; Tames, *Doorn in het vlees*, 88-102. Zie ook: Oprel, *Afrekenen met de vijand*, passim.

⁸⁴ Tames, *Doorn in het vlees*, 170, tabel 1.

De directies konden nieuwe werknemers, of ze nu ex-gedetineerd waren of niet, geen woningen aanbieden. Hooguit konden ze alleen voor de mijnwerker een plek in zogenaamde gezellenhuizen aanbieden. Hun gezinnen moesten achterblijven in hun woonplaats. Voor ex-gedetineerden, die soms al jaren van huis waren, was dat geen aantrekkelijk vooruitzicht. Het aanbieden van speciale Limburg-huizen had voor hen blijkbaar niet voldoende aantrekkingskracht.

Veel voormalig tewerkgestelden bleven tenslotte gedurende een lange periode tweederangs burgers omdat de rechter hen het Nederlanderschap had ontnomen. Of omdat ze nog een flink aantal jaren waren uitgesloten van actief en passief kiesrecht. Niet alleen voor landelijke, provinciale en gemeentelijke verkiezingen, maar ook voor die van de Ringen.

Samenvattingen & impact

Samenvatting en eindconclusie

Summary

Impactparagraaf

Samenvatting en eindconclusie

Na het einde van de Duitse bezetting in Nederland (1944/45) kwam het land in een nieuwe fase. De overgang van een bezet land naar een vrij land voltrok zich niet zonder problemen. Talrijke studies uit de transitie-literatuur tonen dat duidelijk aan.¹ De literatuur concentreert zich meestal op landen als geheel, regio's komen nauwelijks aan bod. Dat is teleurstellend vooral voor landen waar de transitie zich in fasen voltrok, zoals in Nederland. Om in deze leemte te voorzien, heb ik Zuid-Limburg als uitgangspunt genomen voor mijn onderzoek naar de tewerkstelling van politieke gevangenen. Bovendien werd duidelijk dat de juridische problemen niet los gezien konden worden van economische en sociale omstandigheden. Voor vergelijking met de situatie in België gebruikte ik onder meer het proefschrift van Helen Grevers.²

Van september 1944 tot mei 1945 bevond Zuid-Limburg zich in een uitzonderlijke situatie. Dat deel van Nederland was al bevrijd, net als sommige delen van Noord-Brabant. Duitsers bezetten echter nog steeds een groot deel van het land, en de wettige Nederlandse regering zat aanvankelijk nog in Londen. Het bevrijde deel stond onder Militair Gezag met uitgebreide bevoegdheden. Na de oorlog rees onmiddellijk de vraag wat te doen met landgenoten die met de bezetters hadden samengewerkt. Opsluiten, berechten, straffen? Hoe en door wie? In dit proces kon zich een omkering van waarden voordoen: daders konden slachtoffers worden, slachtoffers daders. Hoe massaal moest de vergelding zijn, en waar dienden alle opgepakte collaborateurs te worden ondergebracht? Moesten ze blijvend uitgesloten worden, door verbeurdverklaring van bezit, ontneming van kiesrecht enzovoort? Met deze vragen als vertrekpunt heb ik de Zuid-Limburgse situatie onderzocht.

Al snel bleek bij de beantwoording van vragen, dat de economische omstandigheden een doorslaggevende rol speelden. Het kwam in de werkelijkheid van 1945 en daarna tot een koppeling van 'overgangsjustitie' en economische noodzaak. Gegeven de aanwezigheid in de regio van grote aantallen collaborateurs, wachtend op hun berechting, en tegelijkertijd de schreeuwende behoefte van de mijnbedrijven aan arbeidskrachten leek de tewerkstelling van politieke gevangenen de oplossing van het probleem. Hoewel, kon dat zomaar, konden gevangenen wel gaan samenwerken met vrije mijnwerkers? Het leek op dwangarbeid, was die acceptabel? Na een inleidend hoofdstuk heb ik deze en andere vragen daarom eerst in hoofdstuk 2 behandeld, voordat ik in hoofdstuk 3 de juridische vragen beantwoordde. In hoofdstuk 4 heb ik ten slotte aan de orde gesteld hoe het de politieke gevangenen verging na hun vrijlating. Re-integratie was daarbij een belangrijk punt.

In Limburg ging het bij de naoorlogse economie vooral om het herstel van de kolenproductie. Kolen waren niet alleen nodig voor verwarming maar ook voor opwekking van energie, waardoor fabrieken weer aan de gang konden. De productie was ingestort door het vertrek van personeelsleden. Een deel van die personeelsleden bestond uit mijnwer-

¹ Wouters ed., *Transitional justice*; Grevers, 'Voorbij Bijltesdag'.

² Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*.

kers die bijvoorbeeld lid waren geweest van de NSB of het NAF, of op een andere manier hadden samengewerkt met de Duitse bezetters. Allen waren direct na de bevrijding ontslagen, net als Duitsers die in de mijnen hadden gewerkt. Of die laatsten iets misdaan hadden werd niet gevraagd: hun Duitse nationaliteit was reden voor ontslag.

De oplossing van het personeelstekort werd al snel gezocht in het mogelijk inzetten van politieke gevangenen. In mijn onderzoek kon ik aantonen dat de mijnmaatschappijen hiertoe het initiatief namen. Het Militair Gezag verzette zich hiertegen bij monde van de Militair Commissaris voor de Mijnstreek, majoor ir. C.M.J.A.F. Nicolas. Het in de mijnen laten werken van collaborateurs was in zijn ogen uit den boze. Een argument hiervoor gaf hij niet. Er moesten naar zijn mening mensen uit de werkverschaffing en werkelozen worden aangetrokken. Ook zogenaamde 'bonafide' Duitsers, personen met een Duitse nationaliteit die tijdens de oorlog niets misdaan hadden, bleef hij de toegang tot de mijnen ontzeggen. In België speelde hetzelfde personeelsprobleem. Daar waren in 1945 zelfs krijgsgevangenen aan het werk gezet, hoewel dat in strijd was met de Conventie van Genève uit 1929. Een jaar later werden 'incivieken' (collaborateurs) in de mijnen tewerkgesteld. In tegenstelling tot de Nederlandse situatie, nam daarbij de Belgische regering het initiatief.

Nadat heel Nederland was bevrijd, kreeg de kolenproductie een nog grotere prioriteit. Naast Staatsmijnen bestonden er vier particuliere mijnmaatschappijen. De regering achtte de laatste niet in staat om voortvarend op te treden. Daarom kwamen vanaf 8 juni 1945 de particuliere mijnen onder Beheer te staan, met als Beheerder dr.ir. Chr. Th. Groothoff, directeur van Staatsmijnen. Het Beheer duurde tot 1949. Onder leiding van de Beheerder kwam de tewerkstelling van politieke gevangenen op gang. Het initiatief was uitgegaan van de Belgische eigenaren van de mijn Willem-Sophia in Spekholzerheide, naar Belgisch voorbeeld. Beheerder Groothoff nam het idee over en zorgde voor een soepele start door in alle stilte gevangen oud-mijnwerkers in deze mijn te laten afdalen. Ondanks enig gemor had hij het akkoord gekregen van de Ad-Va, de Adviescommissie voor Arbeidszaken. In deze commissie zaten vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers. Verhoging van de kolenproductie gaf de doorslag. Toen de tewerkstelling eenmaal goed liep en er geen verzet optrad van andere mijnwerkers, lag de weg tot verruiming open. Vanaf juni 1946 konden ook politieke gevangenen, die vrijwillig uit het hele land werden aangetrokken, ondergronds aan de slag.

Binnen het Nederlandse gevangeniswezen was het gebruikelijk dat gevangenen werkten, ook vanuit bewarings- en interneringskampen. Zo werden politieke gevangenen *incidenteel* ingezet bij het oogsten, of bij het puinruimen. Maar *structureel* werken tegen een loon was nieuw. En zeker op zo'n grote schaal als dat vanaf 1946 in Limburg geschiedde. Had begin 1945 het Militair Gezag bezwaar tegen tewerkstelling, later verzette het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) zich. Voor Haagse begrippen was het ongehoord en ondenkbaar om politieke gevangenen ondergronds te laten werken, en ook nog tegen een goed loon. Het Beheer wist uiteindelijk het Directoraat te overtuigen. De economische situatie gaf daarbij de doorslag. Alleen door de politieke gevangenen goed te betalen, bleven ze gemotiveerd om vrijwillig te werken. En dat was weer goed voor de kolenproductie. Want waarom zouden ze anders zwaar werk gaan

doen zonder dat er iets tegenover stond? Met het loon konden ze hun gezinnen onderhouden. De overeenkomsten die tussen het Beheer en het Directoraat hierover gesloten werden in mei en oktober 1946 en later in februari 1947, regelden dit. De overeenkomsten uit 1946 waren vooral loonovereenkomsten. In die uit 1947 kwam er een belangrijk aspect bij. Naast het belang van de kolenproductie werd ook het belang voor de gedetineerde zelf benadrukt. Werken droeg bij aan de resocialisatie van de gevangene, en dat was tegelijk van algemeen belang, los van de economie.

In mijn inleiding ben ik uitvoerig ingegaan op dwangarbeid binnen de mijnbouw in het algemeen. Hoewel die tijdens de Tweede Wereldoorlog in verschillende mijngebieden was ingezet, was dwangarbeid in de Limburgse mijnen voorkomen. En daarna, toen politieke gevangenen *vrijwillig* ondergronds tewerk werden gesteld? Was er toen sprake van dwangarbeid? In de literatuur werd hier verschillende keren op gezinspeeld.³ Op basis van mijn onderzoek meen ik te kunnen concluderen dat de politieke gevangenen niet gedwongen werden in de mijnen te gaan werken. Van een veroordeling tot tewerkstelling in de kolenmijnen was geen sprake. Ze hadden de keuze om in het interneringskamp of gevangenis hun straf uit te zitten of na keuring ondergronds te gaan. Ze kregen nagenoeg dezelfde arbeidsvoorwaarden als vrije mijnwerkers. Ze waren geen lid van het Algemeen Mijnwerkersfonds en bouwden als gevangenen geen pensioen op. Maar de bedragen die de mijnmaatschappijen hiervoor uitgaven voor de vrije personeelsleden, kregen de politieke gevangenen bij hun loon uitbetaald. Er was dus geen sprake van 'oneerlijke' concurrentie tussen vrije en tewerkgestelde mijnwerkers.

Tot en met het einde van de tewerkstelling in 1958 hebben in totaal ruim dertien-duizend tewerkgestelden in de mijnen gewerkt. Ze verbleven niet allen even lang in de mijnen. Onder dit getal vallen alle mannen die ooit in de mijn hebben gewerkt als politieke gevangenen, sommigen misschien maar één dag, anderen jarenlang. Het hoogste aantal dat ooit tegelijk in de mijnen was tewerkgesteld bedroeg 2887 mannen, in augustus 1947. Toen waren in alle mijnen politieke gevangenen tewerkgesteld. Daarna liepen de aantallen terug ten gevolge van gratiëring en voorwaardelijke invrijheidstellingen. Vanaf december 1952 werkten de politieke gevangenen alleen nog in de mijn Julia te Eygelshoven. Werkten in het eerste jaar alleen oud-mijnwerkers met een NSB-achtergrond als gevangene in de mijnen, vanaf juni 1946 kwamen ook niet-mijnwerkers in aanmerking. Het ging daarbij om steeds zwaardere gevallen van collaboratie: leden van de SS, Landstorm en uiteindelijk ook mensen die oorlogsmisdaden hadden gepleegd en lange straffen hadden opgelegd gekregen. De aantallen werden echter steeds kleiner.

De groep tewerkgestelden die tussen augustus 1945 en juni 1946 in de mijn Willem-Sophia aan de slag ging, heb ik nauwgezet in kaart gebracht. Na anderhalf jaar waren deze gedetineerde oud-mijnwerkers van 'ongewenste elementen' weer gewone Nederlanders geworden. Het resultaat van dit deelonderzoek is overigens niet zonder meer toe te passen op de tewerkstelling tussen 1946 en 1958. De aantallen werden groter, het aantal ongeschoolde personen nam toe, en ook werden gedetineerden uiteindelijk in alle

³ Zie de noten bij 2.2, Dwangarbeid?

twalf mijnen tewerkgesteld. Het was om praktische redenen onmogelijk om eenzelfde onderzoek in te stellen naar deze nieuwe groepen. Wel is duidelijk geworden dat het voor een groot deel om andere categorieën gevangenen ging. Niet meer louter leden van de NSB of NAF, maar ook om mensen met zwaardere delicten zoals lidmaatschap van de SS, Oostfrontstrijders, Landwachters en oorlogsmisdadigers. Ook werden zelfs enkele Duitsers in de mijnen tewerkgesteld, die wegens in Nederland begane oorlogsmisdaden waren veroordeeld; zoals bijvoorbeeld Albert Konrad Gemmeker, de kampcommandant van Westerbork.

Na de bevrijding waren personen met een Duitse nationaliteit direct ontslagen. Door personeelsgebrek gedwongen wilden de mijnen en het Beheer al in 1945 'bonafide' Duitsers weer in dienst nemen. Het zouden personen moeten zijn die zich tijdens de oorlog niet minder correct dan 'goede Nederlanders' hadden gedragen. Maar daar kwam niets van in. In 1946 echter nam de Mijn Industrie Raad, een overlegorgaan tussen werkgevers en werknemers in de mijnindustrie, een verordening aan die het mogelijk maakte om Duitsers weer aan te stellen. Het begrip Duitser werd daarbij negatief gedefinieerd. Het waren mannen met een Duitse nationaliteit die ooit in de mijnen hadden gewerkt, maar die niet konden aantonen dat ze 'goed' waren geweest. Ze waren bijvoorbeeld soldaat geweest in het Duitse leger. Ze mochten als 'niet-bonafide' Duitsers terug de mijn in, maar slechts in een beperkt aantal mijnen en in aparte pijlers. In wezen werden ze harder aangepakt dan politieke delinquenten. Ze kregen onder meer tien procent minder loon uitbetaald dan vrije en gedetineerde mijnwerkers. In 1949 kwam een einde aan deze discriminerende regeling.

Als een bijzondere groep tewerkgestelden noemde ik ten slotte de Indië-weigeraars. Het waren Nederlandse dienstplichtigen die zich onttrokken hadden aan uitzending naar Nederlands-Indië. Zij kregen zware straffen opgelegd. Vanaf 1949 kregen zij de mogelijkheid om, net als voormalige collaborateurs, vrijwillig in de mijnen te gaan werken. Het betrof uiteindelijk een klein aantal personen. In 1950 werkte een veertigtal bij de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging en in 1951 drie bij de Willem-Sophia.

Personeelsgebrek en achterblijvende kolenproductie waren de redenen om politieke delinquenten en 'niet-bonafide' Duitsers in de mijnen vooral ondergronds tewerk te stellen. Ook bovengronds waren ze werkzaam geweest, maar vanaf februari 1947 verbood het DGBR vanwege vluchtgevaar die vorm van tewerkstelling. Voor de kolenproductie is de inzet van tewerkgestelden van doorslaggevend belang geweest. Vooral in de periode 1945/46 tot en met 1948. Werd in 1945 in totaal 5.097 ton geproduceerd, in 1948 was dat opgelopen tot 11.032 ton. Van juli 1946 tot en met augustus 1948, de belangrijkste periode waarin in alle mijnen politieke gevangenen werkten, vormden zij een belangrijke aanvulling op het arbeiderspersoneel. Liep bij Staatsmijnen het aandeel van de gedetineerden op de totale ondergrondse bezetting op van vijf procent tot ruim negen procent in april 1947, bij de particuliere mijnen was het aandeel op de totale personeelssterkte aanzienlijk groter. Het liep uiteen van rond de dertien procent tot zeventien procent in augustus 1947 om daarna langzaam te dalen tot bijna twaalf procent. De conclusie kan niet anders zijn dan dat tussen juli 1946 en augustus 1948 de politieke gevangenen een belangrijke aanvulling vormden op het totale ondergrondse personeelsbestand. Hun aandeel schom-

melde gedurende het grootse deel van die periode rond de tien procent. De inbreng van 'niet-bonafide' Duitsers kwam daar nog bovenop, maar hun aandeel was geringer dan die van de politieke delinquenten. Ultimo 1946 bestond 1,3 procent van de formele ondergrondse sterkte uit niet-bonafide Duitsers, eind 1948 was hun aandeel gedaald tot 0,6 procent.

Na augustus 1948 nam onder invloed van de gratiëring het belang van de inzet van politieke gevangenen af. Het aantal mijnen waar deze mannen werkten verminderde. Tussen de overblijvende mijnen bestonden aanzienlijke verschillen. Bestond in september 1949 nog ruim 24 procent van de formele ondergrondse bezetting in de mijn Laura uit politieke delinquenten, in de Willem-Sophia bedroeg dit percentage 7,6. Een jaar later waren deze cijfers respectievelijk 18,8 en 8,6 procent. Daarna daalden de percentages. Vanaf december 1952 waren de politieke gevangenen alleen nog werkzaam in de mijn Julia in Eygelshoven. Hier hadden ze sindsdien een bescheiden aandeel in de formele ondergrondse bezetting.

Uitgebreid behandelde ik de juridische aspecten van de transitie, die zich direct na de bevrijding aandienden: de arrestatie, bewaking en huisvesting van collaborateurs. Aanvankelijk heersten er chaotische toestanden in overvolle kampen. Er was een tekort aan voedsel en de gevangenen waren overgeleverd aan niet opgeleide kampbewaarders onder slechte hygiënische omstandigheden. Er kwamen misstanden voor in Maastricht en in de Mijnstreek, bijvoorbeeld in Kasteel Hoensbroek. In de Limburgse kampen bleek echter geen sprake van 'omkering van waarden' zoals bijvoorbeeld na de bevrijding in kamp Westerbork.⁴ Met andere woorden: mensen die tijdens de bezetting in Zuid-Limburg door Duitsers waren gevangengenomen en mishandeld, zijn voor zover wij weten na september 1944 niet opgetreden als gevangenenbewaarders van collaborateurs. Ze waren vóór de bevrijding in 1944 al omgekomen of naar het Noorden gedeporteerd, waar hen nog zware tijden te wachten stonden. In de Zuidelijke bewarings- en verblijfskampen hadden aanvankelijk verzetsstrijders, onder meer leden van de Ordedienst het voor het zeggen, maar zij hadden niet zelf gevangen gezeten. Wel zagen zij en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten hun kans schoon om wraak te nemen. Na de chaotische beginperiode kon er orde op zaken worden gesteld. Het Militair Gezag greep in en later nam het Directoraat voor de Bijzondere Rechtspleging het heft in handen.

Werden NSB'ers of zij die van een NSB-lidmaatschap verdacht werden, aanvankelijk alleen opgesloten, uiteindelijk moesten ze ook berecht worden. Berechting en veroordeling kwamen pas op gang na de bevrijding van heel Nederland. De situatie in Zuid-Limburg, tot mei 1945 uitzonderlijk, verschilde toen niet meer van die in de rest van het land. Net als elders werden ook hier Tribunalen en Bijzondere Gerechtshoven opgericht. De Tribunalen, bedoeld voor 'lichtere' gevallen konden mensen veroordelen tot internering in kampen. De Bijzondere Gerechtshoven, bedoeld voor berechting van zware misdaden als in dienst treden bij de SS of lid worden van de Landwacht, konden gevangenisstraffen opleggen. Deze straffen liepen uiteen van een paar jaar tot levenslang. In de praktijk werden de straffen niet volledig uitgezeten. Vanaf 1947 werd het gewone strafstelsel ook van

⁴ Abuys en Kortholt, *Interneringskamp Westerbork*.

toepassing verklaard op politieke gevangenen. Dat betekende dat als twee derde van de straf erop zat en men zich goed gedragen had, de rest van de straf werd kwijtgescholden en betrokkenen onder voorwaarden werden vrijgelaten. Daar bovenop kwam nog de jubileumgratie ter gelegenheid van het 50-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina en de inhuldiging van koningin Juliana in 1948. Ook na dat jaar werd om verschillende redenen nog gratiëring toegepast. Maar tewerkstelling in de kolenmijnen op zichzelf was nooit een grond voor strafvermindering.

De Limburgse Mijnstreek vormde een proeftuin voor het oplossen van twee problemen die na de bevrijding moesten worden aangepakt: herstel van de economie en de behandeling van collaborateurs. De problemen kwamen eerder dan elders in Nederland naar boven, en bovendien konden oplossingen in betrekkelijke rust worden uitgetoetst. We moeten hierbij niet alleen aan de tewerkstelling denken, maar ook aan de vernieuwingen binnen het gevangeniswezen. Tijdens de bezetting hadden gevangenen van de Duitsers aan den lijve ondervonden hoe slecht de opsluiting in cellen was. Direct na de oorlog werd de landelijke Commissie-Fick ingesteld die vernieuwingen moest voorbereiden. Een van de commissieleden was Chr. A. Arnoldus, gepokt en gemazeld in het gevangeniswezen. Aanvankelijk als directeur van de strafgevangenis Julia in Eygelshoven, kon hij uiteindelijk als hoofd directeur van de Strafgestichten in de Mijnstreek de vernieuwingen in de praktijk brengen.

De door de Bijzondere Gerechtshoven opgelegde gevangenisstraffen, konden niet alleen ondergaan worden in bijzondere strafgevangenissen, maar ook in Rijkswerkinrichtingen. Hiervan stonden er drie in Zuid-Limburg: in Eygelshoven, Terwinselen en Treebeek. Ze waren bedoeld voor veroordeelde politieke gevangenen die aangaven vrijwillig in de mijnen te willen werken. Chr. Arnoldus voerde in deze inrichtingen een nieuw regime in. Er werd naar leeftijd gedifferentieerd, de gevangenen konden na hun werk cursussen volgen, sporten, films kijken, muziek maken of zingen in koren. De Zuid-Limburgse inrichtingen werden aan het hele land ten voorbeeld gesteld. Als paradepaardje zette Arnoldus zelfs een Verlofcentrum op in de Passart in Treebeek. Hier konden vanaf 1949 gedetineerde mijnwerkers genieten van opgebouwd verlof. Het vernieuwende van de RWT's Julia, Wilhelmina en de Passart zat hem vooral in de benadering van de politieke gevangenen. Er lag geen nadruk meer op de daden van de collaborateurs, maar op de terugkeer in de maatschappij. Het hele verblijf was daarop gericht. In plaats van uitschot waren de politieke delinquenten gewone gevangenen geworden die door werken de kost voor hun gezinnen verdienden en gerehabiliteerd konden worden. Er was sprake van een transitie van opsluiten zonder meer naar vertrouwen schenken en mensen helpen bij de overgang naar de vrijheid.

Na hun vrijlating keerden politieke delinquenten terug in de maatschappij. Onder hen ook mannen die vrijwillig in de mijnen hadden gewerkt. Ze kregen de keus ondergronds verder te werken in een mijn, of elders hun heil te zoeken. De keus was meestal niet moeilijk voor hen die vóór of tijdens de oorlog in een mijn hadden gewerkt. Velen wilden ondergronds verder. Ze waren het werk gewend, hoefden niet te verhuizen en werden in veel

gevallen ook zonder problemen weer door hun oude kameraden geaccepteerd. Voor hen die alleen tijdens hun gevangenschap in de mijnen hadden gewerkt, was de keuze minder vanzelfsprekend.

Vanwege personeelstekort deed het Beheer een dringende oproep aan vertrekkende delinquenten om voor de mijnen beschikbaar te blijven. Zeker als ze goed werk hadden afgeleverd. Gaf aanvankelijk tijdens hun detentie twintig procent van de tewerkgestelde politieke gevangenen aan dat zij wel als vrije mijnwerker wilden blijven werken, het percentage dat dit ook werkelijk zou doen was veel lager. Ze waren door contact met vrienden en familieleden tot andere gedachten gekomen, hadden elders werk gevonden of zagen door gebrek aan huisvesting af van het zware werk. In 1957 bleek dat van de 13.271 politieke delinquenten ruim negen procent na hun vrijlating in dienst van een mijn was getreden. En dat was niet zonder slag of stoot gegaan. Na vrijlating moesten eerst Commissies van Bijstand, Ringen en directies een besluit daartoe nemen. Ook al hadden ze als gedetineerden veel kolen gedolven en goed samengewerkt, dat garandeerde blijkbaar niet dat ze als medekompels geaccepteerd werden. En een leidinggevende positie verwerven was formeel toegestaan, maar in werkelijkheid haast onmogelijk.

Ook in andere opzichten werden ex-politieke gevangenen in eerste instantie achtergesteld bij vrije mijnwerkers, of het nu ging om extra uitkeringen, kerstgratificatie, deputaatkolen, of het sparen voor kleding. Pas na verloop van tijd werden ze daarin gelijkgesteld met het gewone personeel. Wat voor beide groepen echter gold was het tekort aan huizen na de oorlog. Gehuwden zagen daarom vaak af van werken in de mijnen. De directies konden nieuwe werknemers, of ze nu ex-gedetineerd waren of niet, geen woningen aanbieden. Hooguit konden ze alleen voor de mijnwerker een plek in zogenaamde gezellenhuizen aanwijzen. Hun gezinnen moesten achterblijven in hun woonplaats. Voor ex-gedetineerden, die soms al jaren van huis waren, was dat geen aanlokkelijk vooruitzicht. Het aanbieden van speciale 'Limburg-huizen' had voor hen blijkbaar niet voldoende aantrekkingskracht.

Veel voormalig tewerkgestelden bleven ten slotte gedurende een lange periode tweederangs burgers omdat de rechter hen het Nederlanderschap had ontnomen. Of omdat ze nog een flink aantal jaren waren uitgesloten van actief en passief kiesrecht. Niet alleen voor landelijke, provinciale en gemeentelijke verkiezingen, maar ook voor die van de Ringen.

De balans opmakend kunnen we stellen dat de transitie van een bezet naar een vrij land in Zuid-Limburg na een moeilijke start uiteindelijk goed is verlopen. Tewerkstelling van politieke gevangenen heeft voor de Limburgse mijnen positieve gevolgen gehad. De kolenproductie ging omhoog. Verder gingen vanaf 1947 de Limburgse mijnkampen een voorbeeldfunctie vervullen voor het Nederlandse gevangeniswezen. Het belang van werk was daarbij wezenlijk. De vraag hoe na afloop van de detentie en na beëindiging van de tewerkstelling de individuele politieke gevangene zijn verblijf in het Zuiden heeft ervaren, is moeilijk te beantwoorden. Dat is immers van verschillende factoren afhankelijk, variërend van de duur van het verblijf in een mijnkamp tot het vinden van een nieuwe baan of de opvang in familie en gezin. Negen procent van de tewerkgestelden vond een baan als

vrij mijnwerker, voelde zich thuis in het Limburgse land en bouwde een nieuw bestaan op. Sommige ex-politieke gevangenen hadden ervaren dat ze elders moeilijk weer een baan konden vinden.

Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw wordt in documentaires en gepubliceerde herinneringen herhaaldelijk de suggestie gewekt dat vrije mijnwerkers zich heftig verzet hebben tegen tewerkstelling van politieke gevangenen.⁵ In mijn onderzoek is hiervan niet veel gebleken. Enkele vakbondsleiders maakten zich in 1945 en in september 1946 incidenteel wel zorgen dat het mijnwerkersberoep aan aanzien zou inboeten als gedetineerden werden ingeschakeld bij de kolenwinning. Van krachtig verzet of weerzin was echter geen sprake. De gedetineerden werkten in aparte pijlers en er was nauwelijks contact met vrije mijnwerkers. In verband met de veiligheid werkten de gevangenen op den duur samen met vrije arbeiders. Onder de grond werden beide groepen mijnwerkers collega's die op elkaar waren aangewezen. Dat woog zwaarder dan oud zeer uit de bezettingsjaren, die steeds meer verleden tijd werden. 'Want als je vijandig tegenover elkaar staat, dan blijf je kapot daar onderin het gat, hè, omdat de gevaren te groot zijn'.⁶

De suggestie dat 'de mijnwerkers' niets van collaborateurs moesten weten, past naar mijn mening in het cultiveren van slachtofferschap: ons werd niets gevraagd, ondergronds werken was niet in tel, die landverraders zijn ons door de strot geduwd. Dat is een collectief sentiment, waar door historisch onderzoek moeilijk tegen op te boksen is. Incidenteel zullen zeker hier en daar schermutselingen zijn opgetreden tussen vrije en gedetineerde mijnwerkers. Maar wie bedenkt hoe slecht vlak na de oorlog de economische situatie was, kan alleen maar tot de slotconclusie komen dat de tewerkstelling op den duur een positieve uitwerking heeft gehad op de Limburgse mijnindustrie, en daarmee op de wederopbouw van Nederland als geheel.

De overgang van een bezet naar een vrij land voltrok zich in Zuid-Limburg op een unieke wijze. Het werd acht maanden eerder bevrijd dan de rest van Nederland. Het werd daarvoor eerder geconfronteerd met de vraag hoe de collaborateurs te behandelen. Bovendien bevonden zich in deze streek de steenkolenmijnen, die een belangrijke economische factor vormden die zich elders niet voor deed. Het zou interessant kunnen zijn om na te gaan of de vervlechting van economische motieven en justitiële vernieuwing ook in andere delen van Nederland aanwijsbaar is.

⁵ Zie de noten bij 2.2, Reacties van mijnwerkers.

⁶ Transcriptie van citaat uit interview met oud-mijnwerker in de ROZ-radiodocumentaire Dister en Kusters, *De gestraften in de mijn*. Dl. 3, uitgezonden 23 juni 1980.